

GLSAN9891.2108

VIS



125888
LBSNAA

LOK LIBRARY

श्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

अवधि संख्या

Accession No.

वर्ग संख्या

Class No.

पुस्तक संख्या

Book No.

125666

~~44995~~

GL 5004

891.2108

विशार

VIS

विशारदीयकाव्यसंग्रहः

VISĀRADĪYA KĀVYA SAMGRAHAH

COMPILED AND ANNOTATED BY

MĀDHAVA SHĀSTRĪ BHĀNDĀRĪ,

Head Pandit, Oriental College, Lahore.

लवपुरीय-प्राच्य-महाविद्यालय-प्रधानाध्यापकेन

श्रीयुतभाण्डार्युपाह्वमाधवशास्त्रिणा

संगृह्य

टिप्पण्यादिना परिष्कृतः संशोधितश्च

पञ्चनदीयविश्वविद्यालयेन मुद्रापितः प्रकाशितश्च ।



PUBLISHED BY

THE UNIVERSITY OF THE PUNJAB

FOR

THE VISHĀRADA EXAMINATION.

LAHORE,

1931.

Price Rs. 3/4/0

VIS COPYRIGHT

FIRST EDITION, 1931.

*All copies legitimately sold bear the impression
of the University Seal.*

विशारदीयकाव्यसंग्रहे

संगृहीतकाव्यांशानां तदीयटीकानां

तत्प्रणेतृणां च नामादिज्ञापिका •

विषयसूची

ग्रन्थ नाम	सर्गादिसंख्या	ग्रन्थकृत्नाम	टीकानाम	टीकाकृत्नाम	पृ०
बुद्धचरितम्	तृतीयः	अश्वघोषः	मुवोधिनी	माधवशास्त्री भाण्डारी	१
रघुवंशः	द्वितीयः	कालिदासः	संजीविनी	मल्लिनाथः	२०
कुमारसंभवः	प्रथमः	कालिदासः	संजीविनी	मल्लिनाथः	४५
कुमारसंभवः	पञ्चमः	कालिदासः	संजीविनी	मल्लिनाथः	७२
मेघदूतम्	पूर्वमेघः	कालिदासः	संजीविनी	मल्लिनाथः	१०३
३० श्लोकाः					
किरातार्जुनीयम्	प्रथमः	भारविः	घण्टापथः	मल्लिनाथः	१२४
किरातार्जुनीयम्	द्वितीयः	भारविः	घण्टापथः	मल्लिनाथः	१५०
किरातार्जुनीयम्	तृतीयः	भारविः	घण्टापथः	मल्लिनाथः	१७३
शिशुपालवधम्	प्रथमः	माघः	सर्वकषा	मल्लिनाथः	१९६
शिशुपालवधम्	द्वितीयः	माघः	सर्वकषा	मल्लिनाथः	२३८
भामिनीविलासः	अन्योक्तयुक्तासे	जगन्नाथः	प्रणयप्रकाशः	अच्युतरायः	२९०
५० श्लोकाः					

भूमिका

निश्चप्रचमिदं विपश्चिदपश्चिमाना यत्संस्कृतगद्यपद्यात्मक
वाङ्मयप्रपञ्चरचनामूलभूतानामपञ्चीकृतपञ्चतन्मात्रस्थानीयानां पद-
वाक्य^(१)प्रमाणच्छन्दाऽलङ्कार (शास्त्र) संज्ञितानां पञ्चसंख्या-
कानामपि लक्षणशास्त्राणां पञ्चीकरणेनैव महाकाव्यसृष्टीनां निर्माणं
महाकविप्रजापतिनिसर्गशैलीपरिचितमिति । तदुक्तमाप्तः—

न स शब्दो^(२) न तद्वाक्यं न मन्यायो न सा कला ।

यत्र काव्याङ्गतां नीते ननु भारो महान्कवेः ॥

असौगन्तपादकापञ्चीकृतपञ्चतन्मात्रस्थानीयत्वादेव तत्तल्लक्ष-
णशास्त्रग्रन्थानां न नान्नपेक्षणात्तादृशी प्रमातृणां रसोत्पत्तिर्जायते
यथा महाकाव्यनिपेक्षणात् । अतएव बोध्यतेऽभिपुक्तैः—

यानेव शब्दान् वयमालपामो यानेव चार्थान् वयमुल्लिखामः ।

नैरेव विन्यासविशेषमव्ययः संमोहयन्ते कवयो जगन्ति ॥

अतएव पञ्चीकृतभूतसमुत्पन्नोऽप्यविषयस्थानीयस्य काव्यस्य
आत्मा रसः (न शास्त्राणामात्मा रसः) इति साहित्यशास्त्रतत्त्वनिष्ठानां
परमार्थसमी भणितिः सङ्गच्छमाना काव्यानामेव रसानुभवाय
परमादरणीयतां परिपोषयति ।

काव्योपादेयत्वहेतुप्रपञ्चः

किंच लक्षणशास्त्राणि हि स्वीयलक्ष्याण्येव श्रुतिस्मृतिपुराणेति-
हासकाव्यादीनि यथावत्प्रमापयन्ति, काव्यान्त्येव तु सकलदेशीयैः
सृष्टणीयामनुकरणीयत्वेन समुपादेयां श्रुतिस्मृत्यादिमार्गावलम्बिनीं
प्राचीनतमां मानसोन्नतिबहुलां भारनीयसम्भ्यतां गायं गायं यथावद-
द्यत्वे पाश्चात्यपौरस्त्यपद्धतिसंशोधकादीनां विदुषां पुरत उपदेशवि-
च्छित्तिविशेषेण समुपस्थापयन्ति ।

१ टि०—पदशब्देन व्याकरणं, वाक्यशब्देन मीमांसा, प्रमाणशब्देन न्यायो-
गृह्यणे, अन्यद् द्वयं स्पष्टार्थमेव ।

२ टि०—अत्रापि क्रमेण शब्द-वाक्य-न्यायशब्दैर्व्याकरण-मीमांसा-प्रमाण
(तर्क) शास्त्राणि गृह्यन्ते । कलाशब्देन च च्छन्दोऽलङ्कारौ ।

अन्यच्च काव्यान्त्येव सम्यक्परिशील्यमानानि लौकिकव्यवहारस्थपान्थानां मतिभेदसमुत्पितसंशयतमस्तिरोहिताध्वनि अनिर्वाप्यप्रदीपतां व्रजन्ति

तथाऽऽसेचनानि समयोचितपद्यरत्नानि गवेषयतां द्विवेकिनां काव्यान्त्येव रत्नाकरत्वेनोपसर्पणीयतामर्हन्ति । किञ्च व्यावहारिकाणां संस्कृतभाषाशब्दानां परिचयो यथा नैकविद्यकाव्यग्रन्थपर्यालोचनया संभवति, न तथा पुराणेतिहासशास्त्रादिग्रन्थेभ्यः । पुराणादीनि हि आर्यप्रयोगबहुलानि न शब्दानां साधुत्वे यथावत्प्रमाणतामुपयन्ति । लक्षणशास्त्राण्यपि तत्तच्छास्त्रीयपारिभाषिकशब्दप्रचुराणि स्वस्वविषयमात्रपरिचायकानि न व्यावहारिकशब्दानां परिचये कारणी भवन्ति ।

उपदेशपद्धतिरपि काव्यानामनन्यसाधारणी सहृदयान् स्वभिमुखं समाकर्षन्ती माक्षात्मरस्रतीविलासावतारैः श्रीमम्मटादिभिरपि सविशेषं स्तूयत एव

तदेवं काव्यानां परमादरणीयत्वे सर्वसाधारण्येन सिद्धे संस्कृतवाङ्मयमहोदधिं प्रविचिश्रूणां सुकुमारमतीनां तान्येव सविशेषं प्रथममुपादित्सितव्यानीति न पुनर्वक्तव्यं भवति ।

तदेवं पर्यालोच्य पञ्चनदप्रान्तीयविश्वविद्यालयानुबन्धिविशारदपरीक्षोपयोगी कश्चन काव्यांशाना संग्रहः करणीय इति विश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागीयसंयोजकसमित्याऽनुरुद्धेन मया तत्संमत्यनुमारेण क्रमेणाश्वघोष-कालिदास-भारवि-माघ-जगन्नाथ-समाख्यानां कवितलुजानां महाकाव्यग्रन्थेभ्यः समुचितोऽल्पोऽल्पो-भागः सारवत्तरः संगृहीतः ।

अश्वघोषीयकाव्यांशसंग्रहः

तत्र श्रीमताऽश्वघोषेण कालिदासादिभ्योऽपि^(१) प्राचीनेन प्रणीताद्बुद्धचरिताख्यमहाकाव्याच्छ्रीमनो बुद्धदेवस्य वैराग्यप्रादुर्भावनिमित्तवर्णनात्मकस्तुतीशः सर्गोऽत्र संगृहीतः । यद्यपि अश्वघोषस्य

१ टि०—इदं कालिदासात्प्राचीनत्ववर्णनं पाश्चात्यसंशोधकमतानुसारेण, वक्ष्यमाणपौरस्त्यपद्धत्या तु कालिदासस्यैव प्राचीनत्वं प्रतिभाति ।

काव्यं शैल्या सौन्दर्येण वा कालिदासादिकाव्यानि नानिर्शेते, नापि तत्समतामुपैति तथापि सुहृत्संमित्योपदेष्टृणां श्रीवाल्मीकिमुनिप्रभृतिभिः प्रणीतानां पुराणानां परमन्तरालं गन्तव्यमित्योपदेशप्रकारप्रवर्तकेषु काव्येषु प्रार्चनानन्तरं नरलं चेति कृत्वा तस्यैव प्रथमविन्यासे समादरः ।

किंचानेकेषां काव्यलक्षणग्रन्थानाम्, आदर्शभूततत्तत्काव्यग्रन्थानां च परिशीलनानन्तरं 'काव्यजशिक्षयाऽभ्यास' इति मम्मटोक्तरीत्या काव्यनिर्माणशक्तिमंपन्नानां भवभूतिप्रभृतीनामपेक्षया तत्तल्लक्षणग्रन्थानामविद्यमानत्वदशायां ज्वनः निरुद्धप्रतिभामांशेण काव्यनिर्माणचातुरीजुषोऽवधोपस्य काव्यसृष्टिः किमप्यनिर्वचनाय-मकृत्रिमं नैसर्गिकतत्पुण्यं हृगोचरतामुपेयासांप्रतिकानां सशोधक-बुद्धिजुषामिति तत्संग्रहः फलेप्रतितां नविशेषं भजते ।

यद्यपि बुद्धचरिते न काचन सारवत्तरा टीकोपलब्धा, केवलं माहागष्टनिगुडकरोपाहृदन्तात्रेयशाल्मिप्रणीता तत्त्वदीपिकाख्यव्याख्या समुपलब्धा, साऽपि प्रायशोऽस्पष्टक्लिष्टपदपर्यायमात्रं प्रदर्श्य कृतकृत्यतां भजमाना तत्तच्छ्लोकायसंपूर्णपदव्याख्याने आवश्यक-कांशव्याकरणादिप्रदर्शने भावार्थादितिरूपणे च बहुषु स्थलेषु मौनमेवावाल्म्वन, तथा च विद्यार्थिनां स्वार्थेऽनुपकारं पर्यालोच्य तेषां सौकर्यायाऽऽवश्यकतत्तद्विषयविवेचनकोश-भावार्थ-व्याकरणादिप्रदर्शनसंपादनगर्भा नूतनामेव टीकामहमिह तृतीयसर्गमात्रे विरच्य समुपन्यास्थम् ।

एष चाश्वघोषः काश्मीरदेशीयो ब्राह्मणो बौद्धधर्मावलम्बी बौद्धसंप्रदाये द्वादशसंख्याक उपदेशक आसीत् । सीधीयनृवंशीय-कनिष्कनाम्नो राज्ञो धर्मगुरुत्वेन च प्राप्तिद्वयत् । स च कनिष्कराजो ईशवीयसंवत्सरारम्भादूर्ध्वमष्टासत्ततितमे (७८) वत्सरे राज्यमध्यतिष्ठत् इति तत्समयात्पूर्वकालिक एष इति निश्चितमेव ।

अथ कालिदासीयकाव्यांशसंग्रहः

ततः कालिदासस्य रघुवंशाख्यमहाकाव्यात् द्वितीयः सर्गो दिलीपस्य वसिष्ठनन्दिनीं सेवमानस्य वरप्रसादसमवाप्तिवर्णनात्मकः,

कुमारसंभवाख्याञ्च प्रथमः सर्गो पार्वतीजनननतस्वरूपादिवर्णनपरः, पञ्चमश्च सर्गो पार्वतीकृतनपस्यावर्णनपरः, मेघदूताञ्च (पूर्वमेघात्) केवलं त्रिंशत् श्लोका मेघस्य यात्रामार्गोपदेशमिषेण समुल्लिखितानां क्रमोपनिपातिनां गिरि-नगरी-नदी-तीर्थविशेषप्रभृतीनां संवर्णनात्मका जिज्ञासूनां क्रमिकदेशविशेषादिविज्ञानलाभफलकत्वेन च संगृहीताः। पूर्वमेघे मध्ये वर्तमाना अपि शृङ्गारादिवर्णनपराः श्लोका अनौचित्यात्परित्यक्ताः।

कविकुलगुरोः कालिदासस्य माधुर्यप्रसादादिगुणगरिष्ठ काव्यरचनाशलीमहत्त्ववर्णनं बहुस्त्राकरणस्य दिवामणेर्दीपप्रभासाहायकेन प्रकाशनप्रयत्नवत्पुनरुक्तभूतमिति ततो मौनभाजो भवेम। एषु च कालिदासीयकाव्येषु मल्लिनाथीयटीकैव संजीवन्याख्या लब्धप्रचारा विराजते। कुमारसंभवे च यद्यपि श्रीमदरुणगिरिनाथ-विरचिता कुमारसंभवप्रकाशाख्यव्याख्या स्वल्पाक्षरा सारगर्भेका, तथा नदीयविस्तररूपेण नारायणपण्डितविरचिता 'कुमारसंभव विवरणम्' इति नाम्ना प्रसिद्धा च द्वितीयोपलभ्यते। तथापि संजीवन्याख्यव्याख्यैव मल्लिनाथीया सारवत्तरत्वात्संगृहीता। यद्यपि बहुषु स्थलेषु मुद्रणमंशोधकादिदोषेण विपर्यासं प्रापिता सा, तथापि तामेव यावच्छक्यं संशोध्य विपर्यासादिकं दूरीकृत्या ऽऽवश्यक-टिप्पणीनियोजनेन च व्याकरणाट्टकारमावार्थादीनां सविशेषं न्यूनाधिकभावं प्रकाश्य समग्रहीयम्।

कालिदासस्य समयः

कालिदासश्च संवत्सर्गप्रवर्तकविक्रमादित्यसमकालीन इति सुप्रतीतमेव सांप्रतं च संवत्सरस्य १९८७ समशीत्युत्तरोकोनविंशतिशतसंख्यापरिमितत्वादीशवीर्यसंवत्सरारम्भात् ५७ सप्तपञ्चाशद्वर्षाणि 'यावत्पूर्वं कालिदासकाल इति पौरस्त्यरीत्या सिध्यति।

मेकसम्यूलरमहाशयेन तु ईशर्वाये ५४४ मिते वत्सरे वर्तमानेन विक्रमादित्येन स्वनाम्ना संवत्सरः स्थापितः, तदीय आरम्भकालश्च ६०० षट्शतमितानि वर्षाणि यावत्पूर्वताऽर्थात् ईशर्वायशकारम्भात्पूर्वं ५७ वर्षाणि यावत् पूर्वकाले प्रकल्पित इत्यादि स्वीकृतं, परंतु तन्मतं

पिटर्सन्(१)महोदयप्रभृतिभिः पाश्चात्यैरेव सप्रमाणं खण्ड्यते इति तदनादरणीयमेव ।

भारवि-माधयोः काव्यांशसंग्रहः

ततो भारवेः किराताजुनीयाख्यमहाकाव्यात् आदिनः सर्गत्रयं सारवत्तरं नोत्थुपदेशचणं, माघऋग्वेश्वर शिशुपालवधादादितः सर्गद्वयम्—

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

दण्डिनः पदलालित्यं भाषे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

इत्युक्तरीत्या विशिष्टगुणगणमण्डितत्वात्मंगृहीतम् । तत्र च द्वयोरप्युपरि मल्लिनाथकृता क्रमेण घण्टापथाख्या नव्यैकपाख्या च व्याख्या संगृहीता । यद्यपि किराताजुनीये प्रकाशवर्ष-जोनराज-एकनाथ-धर्मविजय-विनयसुन्दर-नरहरि-बलभद्रादिभिः प्रणीता-

१ टि०—डाक्टर पिटर्सन् महोदयेन यः शिलालेखो 'मन्दोरा' सबन्धी प्रकाशितः, यश्च डाक्टर च्यूल् महोदयेनापि प्रमाणत्वेनाभ्युपेतः, तेन स्पष्टमेव निश्चीयते यत्संवत्सरप्रवर्तको विक्रमादिय ईशवीय शकारम्भात्पूर्वमुत्पन्न इति । प्रो० पलीटमहोदयप्रभृतीनां पाश्चात्यानामपीदं विश्वसनीयं मतं दत्तम् । किंच विक्रमादित्येनैव शरावयां रामकूटनामकः प्रासादो निरमायि सो हि ईशवीय शकारम्भात् ५० वर्षपरिमितपूर्वकाले निर्मित इत्यतिहासिकानां प्रतीतिः । तेन च तद्विक्रमगमकालीनः कालिदासोऽपि ख्रिस्टपूर्वं इति सिध्यति । केचित्तु शाकुन्तलरघुवंशकर्ता कालिदासः पृथगेवास्मात्, स च श्रीमत्कुमाग्लिभट्टादपि प्राचीन इति श्लोकवार्तिकाख्यकुमाग्लिभट्टग्रन्थे 'सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणस्य वृत्तयः' इति शाकुन्तलीय-श्लोकांशस्योद्धरणात् निश्चीयते, श्रीकुमाग्लिभट्टश्च श्रीमदाद्यशंकराचार्यात्किंचिदेव प्राचीनः श्रीमदाद्यशंकराचार्यस्तु कलेरारम्भात् सप्तविंशत्यां शताब्द्यामासीदिति (अर्थात् ईशवीय शकारम्भात्पूर्वं पञ्चम्यां शताब्द्यामासीदिति) शृङ्गेरीपीठस्थ 'सुधन्व', नामकगज-संबन्धिताप्रशासनपटप्रामाण्यान्निश्चीयते, ईशवीयाष्टमशताब्द्यां समुत्पन्नः श्रीशंकराचार्य-नामाऽऽचार्यवर्यो महाप्रभावशाली तत्परम्परायां वर्तमानः पीठाधिष्ठितोऽन्य एवासीत्, यद्विषये पाश्चात्या आद्यशंकराचार्य इति भ्राम्यन्ति, स्पष्टं चेदं शृङ्गेर्यादिमठाधिष्ठिताचार्य-परम्परोल्लेखादितो ज्ञायते इति वदन्ति । स्वर्गीय म. म. शिवदत्त शास्त्रिणामपि निरुक्तमेव मतमिति तेषां पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्यभूमिकालेखादवगम्यते ।

ष्टीकाः, शिशुपालवधे च रङ्गराज-एकनाथ-चारित्रवर्धन-भरतम-
ल्लिक-दिनकरमिश्र गोपालशर्म-बल्लभदेव-कृताष्टीकाः समुपलभ्यन्ते।
ईशवीर्यचतुर्दशशतकोत्पन्नाद् मल्लिनाथोऽपि प्राचीनस्य ईशवीर्य-
द्वादशशतकोत्पन्नस्य बल्लभदेवस्य च टीकाविषये—

अपटीको^(१)जनो माघे भृशं जाड्येन ताड्यते ।

कथं चित्रिर्वहन्येव कण्ठे संसक्तबल्लभः ॥

इत्यादि श्लेषोपबृंहितचतुरोक्तिभिः परमादरश्च प्रकाश्यते ।
मुद्रापिता च सा समुपलभ्यते, तथापि सा न तादृशव्याख्यानशैली
सौष्ठवशालिनी नापि मल्लिनाथीयव्याख्येय अल्पाक्षराऽर्थबहुला चास्ते,
नापि मीमांसापद्धत्या काव्यस्य विवक्षिततत्तद्विधिपर्यवसायित्वमा-
विर्भावयति, तथाहि—मीमांसापद्धतौ हि स्तुतिनिन्दापरत्वेन द्वि-
विधानामर्थवादानां विधिनिषेधान्तरकवाक्यतयैवान्वयात्प्रामाण्यं
मिद्धान्तिनम्, किंच स्तुतिनिन्दात्मकेनार्थवादेनापि समुचिततत्तद्वि-
धिकल्पनमश्रूयमाणविधिविशेषस्थले मीमांसाविदां परिचितमेव
यथा 'तेजो वै घृतम्' इति घृतस्तुत्यात्मकेनार्थवादेन 'अक्राः शर्करा
उपदधार्ताति आधानकालिकशर्करोपधानस्थले 'घृतेनाक्ताः शर्कराः
कर्तव्या' इति विधिः पर्यवस्यति, एवं महाकाव्येऽपि तत्तदर्थवादात्मके
विशिष्टविधिपर्यवसायित्वं महाविधिविशिष्टं सुतरां भवति, अय-
मेव च काव्यस्य वेदपुराणादिभ्यो विशेषः यत् साक्षाद्विधेयमनु-
त्त्वा तत्तत्प्राकरणिकस्तूयमाननिन्द्यमानार्थविशेषमाश्रय्यरूपाह्लिङ्गा
द्विधेः कल्पनमिति, इयमेव हि कान्तासंमितिः, सा च वेदसिद्धेः, न
केवलं कविकल्पिता, अतएव पदवाक्यप्रमाणपारावारीणमल्लिनाथ-
सूरिरपि मीमांसापद्धत्या तत्तत्काव्यं टीकमानः पर्यवसन्नं विधिविशेषं
सौकर्याय बोधयति यथा—

‘परैस्त्वदन्यः क इवापहारयेन्मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम्’

किराता० स १ श्लोक ३१ अत्र ‘कलत्रापहारवत् लक्ष्म्यपहारो
ऽपि राज्ञां मानहानिकरत्वादनुपेक्षणीय’ इति भावः, इति विधिपर्य-
वसायित्वं, तथा—

‘अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न ज्ञातद्वादेन न विद्विषादरः’

किराताऽसर्गः १ श्लोकः ३३ अत्र ‘अनः स्थाने कोपः कार्यस्वा-
ज्यस्त्वस्थाने कोप इति भावः’ इति । तथा—

तुल्येऽपराधे स्वर्मानुर्मानुमन्तं चिरेण यत ।

हिमांशुमाशु प्रसते तन्म्रदिप्तः स्फुटं फलम् ॥

माघ.स. २ श्लोकः ४९ अत्र ‘तद्विपक्षे तत्रेण भवितव्यम्’ इति भावः ।

धियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत्कुनः सुखम् ।

पुरः क्लिश्नानि मांमं हि संहिकेयोऽसुरगुहाम् ॥

माघ.स. २ श्लोकः ३१ अत्र ‘तस्मादेकोऽपि शत्रुरुच्छेदव्य’ इति भावः । इत्यादि स्पष्टयति । किं बहुना अयतन-साभिप्रायविशेषण-तात्पर्य—श्लोकीयतात्पर्य—प्रवृत्तादितात्पर्यवर्णनानां सूक्ष्मेक्षिकया पर्यालोचने क्रियमाणे मल्लिनाथटीकायां बहुशः स्पष्टैवाधिकरण-रचनाशैली दृश्यते । तत्रेयान् विशेषो यत् शाबरभाष्यादावधिकरण-रचनायां संदिग्धो वेदवाक्यार्थो विषयः, काव्ये तु स्वतःमिद्धः कवि प्रोढोक्त्यादिसिद्धो वाऽर्थो विषय इति । यथा गुरुवंशे द्वितीयसर्गाय प्रथमश्लोके ‘यशोधनो धेनुमृपेर्मुमांश्च’ अत्र सार्वभौमस्य दिलीपस्य गोरक्षणमनुचितमित्याशङ्क्य ‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्युगैश्च जायते ब्रह्मचर्येणपिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारवासी’ इति श्रुतिमिद्धं पुत्राभावे पितृकृण शालित्वं तदुत्पत्तौ च पितृकृणान्मुक्तिरित्युभयं मनसि निधाय ‘पुत्रवर्त्कानिलोभाद्राजानर्हेऽपि गोरक्षणे प्रवृत्तिः’ इति भावः इति टीकमानो विशेषेण च व्याकरण-वाक्यार्थालंकारादीन् विवेचयमानो मल्लिनाथो निःशेषेण मीमांसापद्धतिमवलम्ब्य काव्यानां कान्नासंमि-त्या विधिपर्यवसायित्वं कविप्रजापतीनां च स्वकीयकाव्यसृष्टिनिर्माणे पदवाक्यप्रमाणछन्दोलङ्कारपञ्चकस्य पञ्चीकरणवश्यकत्वं च बोध-यति इति मल्लिनाथटीकेन विशेषेणादर्शनीयत्वं भजते इत्यलम् ।

भारविमाधयोः समयः

श्रीमान् भारविकविरिशवीयशकारम्भोत्तरं षष्ठशताब्द्यामा-
सीदिति सर्वाभ्युपपन्नमेव । तथाऽष्टमशताब्द्यां समुत्पन्नेनालंकारसूत्र-

कर्त्रा वामनेन शिशुपालवधादुदाहरणार्थमनेकविधपद्यानामुद्धृतत्व-
दशंनादयं माघकविः सप्तमशताब्द्यामासीदिति निर्विचिकित्सं
सिध्यति ।

पण्डितराजश्रीजगन्नाथकवेः परिचयः

पण्डितवरः श्रीजगन्नाथकविः आन्ध्रदेशीयो राजमहेन्द्रीनिकट-
प्रान्ताभिजनः श्रीपेरुभट्टतनूजन्मा सकलशास्त्रपारदृश्वतां प्राप्य दिल्ली
नगरे(शहजहान)यवनराज समीपे परममान्यतया कालमनैषीत्, तदुक्तं
भामिनीविलासान्ते 'दिल्ली बल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः' इति ।
अनेन च पण्डितराजेन रसगङ्गाधरप्रभृतयोऽनेकेऽलंकारादिग्रन्था
निर्मिताः । सर्वत्र च निजनिर्मितमेव काव्यजातमुदाहरणार्थं समुपन्य-
स्तम्—तदुक्तं रसगङ्गाधरे तेनैव—

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं काव्यं-

मयाऽत्र निहितं न परस्य किञ्चित् ।

किं सेव्यते सुमनसां जनसाऽपि गन्धः

कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण ॥१॥

पण्डितराजस्य च समयो दिल्लीनगरे ईशवीयात् १६२० संव-
त्सरात् १६६० संवत्सरपर्यन्तं व्यतीतः । अनेन दिल्लीराजस्य काचन
कन्यापि रागवशात् परिणीताऽऽसीत्, यस्या विषये एकदा—

यवनी नवनीतकोमलाङ्गी शयनीये यदि लभ्यते^(१)कदाचित् ।

अवनीनलमेव माधु मन्ये न वनी माघवनी विनोदहेतुः ॥

इति श्लोकमुखेन राज्ञे स्वाशयः प्रकाशित आसीत् । वार्धक्ये च
वाराणसीमधितिष्ठन् गङ्गालहर्यादिनिर्माणेन श्रीमतीं भगवतीं गङ्गां
प्रसाद्य निर्वाणमाप्तवान् इति प्रसिद्धिः ।

प्रकृते च एतद्विरचितभामिनीविलासान्नर्गतान्योक्त्युल्लासस्य
पञ्चाशत् श्लोकाः सारवत्तराः संगृहीताः । यान् परिशील्य सहृदयाः
स्वर्गमुद्यामहाह्रदावगाहिन इव तुष्यन्तः कवेः पण्डितराजपदवी-
यथार्थतां संभावयेयुः । तानि चानर्घ्यश्लोकरत्नानि कण्ठाभरणानि
संपादयेयुः । एषु च श्लोकेषु रसिकशिरोमणिना विद्वद्वरेण्येनाच्युत-

रायमहोदयेन विरचिता प्रणयप्रकाशाख्यव्याख्यैव यथार्थनाम्नी सारव-
त्तरत्वात्संगृहीता, कचिच्च टिप्पण्यादिना सापि परिष्कृता । इत्यलम् ।

अथ षण्पुत्पिन्सव्रो विद्यार्थिनः काव्यसंग्रहस्य सारवत्त्वमपरि-
चिन्वन्तः परीक्षोत्तरणमात्रोपयोगित्वं फले संभावयन्तो विशेषेण
तत्त उपादेयलाभवञ्चिताः 'काव्यं यशमेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवे-
नरक्षतये' इत्यादि मम्मटोक्तकाव्यफलानामस्तप्रायतामापादयन्ति ।
तेषां कृते किञ्चिदिवोपादेयसंचयनप्रकारं प्रपञ्चयामः । तत्र माघेन
कविवरेण शिशुपालवधस्य द्वितीयसर्गे उद्धवमुखेन श्रीकृष्णबलरा-
मोद्देशेनोपदेशमिषेण सहृदयमात्रस्य व्यावहारिकविषये उपदेशः
कृतः । तथाहि—

प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी यत्तेताधातुमात्मनि ।

तौ हि मूलमुदेष्यन्त्या जिगीषोरात्मसंपदः ॥७६॥

करप्रचेयामुत्तुङ्गः प्रभुशक्तिं प्रथीयसीम् ।

प्रज्ञाबलबृहन्मूलः फलत्युत्साहपादपः ॥७९॥

इत्यादिना स्वामीभविष्णोः सहृदयमात्रस्य धीरोदात्तस्य
ऐश्वर्यसंपादनार्थं प्रज्ञोत्साहयो हेतुत्वमुक्त्या क्रमेण प्रज्ञावश्यकत्वं,
प्रज्ञाऽप्रज्ञयोर्वैलक्षण्यम्, अप्रमाद-उत्साह-कालप्रतीक्षा-मार्दव-सहा-
यसंपादन-शमानां चावश्यकत्वमुपदिश्यते तत्र

प्रज्ञाप्रयोजनोक्तिर्यथा

सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं कट्वयन्ति ये ।

तत्रानिशं निषण्णास्ते जानते जातु न श्रमम् ॥७७॥

प्रज्ञाऽप्रज्ञयोर्वैलक्षण्योक्तिर्यथा

स्पृशन्ति शरवत्तीक्ष्णाः स्तोकमन्तर्विशन्ति च ।

बहुस्पृशाऽपि स्थूलेन स्थीयते बहिरश्मवत् ॥७८॥

आरमन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।

महारम्भाः कुनधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥७९॥

अप्रमादावश्यकत्वं यथा

उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः ।

हन्ति नोपशयस्योऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान् ॥८०॥

उत्साहावश्यकत्वं यथा

उद्वेगमत्यजन्नीहां राजसु द्वादशस्वपि ।
जिगीषुरेको दिनकृदादित्येष्विव कल्पते ॥८१॥

कालप्रतीक्षावश्यकत्वं यथा

कृतापचारोऽपि परैनाविष्कृतविक्रियः ।
असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा ॥८४॥

मार्दवावश्यकत्वं यथा

सृष्टुप्रवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पते ।
प्रदीपः स्वेहमादत्ते दशयाऽभ्यन्तरस्थया ॥८५॥

शमावश्यकत्वं यथा

स्थाने शमवतां शक्त्या व्यायामे वृद्धिरङ्गिनाम् ।
अथथावलमारम्भो निदानं क्षयसंपदः ॥९४॥

सहायावश्यकत्वं यथा

बृहत्पनहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।
अभूयाभ्योधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥१००॥

धीरोदात्तगुणा यथा

तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत् ।
नोपनापि मनः सोष्म वागेका वाग्मिनः सतः ॥१०९॥

तथा किरातार्जुनीयेऽपि द्वितीयमर्गे—

शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिया ।
प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥३२॥

इत्यादिना 'निरुदायशुद्धशास्त्राध्ययनं योग्यकाले प्रशमः' (१) पराक्रम
एवं नीतिमार्गेण सिद्धिरितीमे सर्वे विवेकिनः शरीरं भूषयन्ति'
इत्यादिव्यावहारिक एवोपदेशः कृतः । अवश्यमेतेषु विषयेषु सम्यक्
परिशीलितेष्वेव कृतविद्यत्वं भविष्यति, न केवलं पाठमात्रेण कृत-
विद्यत्वं विनैतृणामभिप्रेतम् । तथाच

१ टि०—समवृत्तिरूपेति मार्दवं समये यश्च तनोति तिग्मताम् । किरातार्जु०
स० २ श्लोकः ३८ इत्युक्तिसद्वकारेणेत्यवधेयम् ।

सुवर्णपुष्पा पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥१॥

इत्यभियुक्तोक्तरीत्या कृतविद्यैः सुवर्णपुष्पपृथिवीतः सुवर्णं संचीयते इत्युक्तेरव्यभिचारित्वमेव सर्वैरनुभूयेतेत्यलं पल्लवितेन ।

तदेतादृशमिमं संग्रहं संपाद्य तदुपरि च विशेषतो ग्रन्थग्रन्थि-
भेदिनीं सारवत्तरामात्रद्वयस्थलेषु टिप्पणीं निर्माय स्वयमेव च
संशोध्य विद्वद्धराणां सेवायां समुपाहार्षम् । तथा पञ्चनदविश्व-
विद्यालयीयसंयोजकसमित्येतादृशे ग्रन्थनिर्माणे यदहं नियोजित
स्तदर्थं तत्समितिसदस्येभ्यः सादरं धन्यवादवितरणपूर्वकं तेषां
कृतज्ञतां भावयामि । किंचात्र ये मानुषमनीषासुलभतया मुद्रणादि
प्रबन्धकशैथिल्येन वा दोषा अवशिष्टाः संभवेयुस्तदर्थं विद्वांसो गुण-
ग्राहकाः क्षमिष्यन्ते इति संप्रार्थयते । अन्ते च—

न चात्रातीव कर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।

दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥

इति भट्टकुमारिलोक्तिमनुसंधाप्य विरमति—

मुधीजनविधेयो

श्रीमाधवशास्त्री भाण्डारी

सं० १९८७
माघशुक्ला पञ्चमी
शुक्रवासरः

}

व्याकरणाचार्यः साहित्यमीमांसातीर्थः

लवपुरीयप्राच्यमहाविद्यालयप्रधानाध्यापकः

* श्रीः *

विशारदीयकाव्यसंग्रहः

बुद्धचरिते तृतांयः सगः

अथ सर्वार्थसिद्धस्य वैराग्यप्रादुर्भावप्रदर्शनार्थं तत्कारणीभूता-
मुद्यानविहाराय जिगमिषां वर्णयितुमुपक्रमते—

✓ ततः कदाचिन्मृदुशाद्वलानि पुंस्कोकिलोन्नादितपादपानि ।

शुश्राव पद्माकरमण्डितानि शीतेन बद्धानि स काननानि ॥ १ ॥

तत इति । ततः पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं प्रासादरतिक्रीडानुभवानन्तरं
च स सर्वार्थसिद्धः, कदाचित् मृदुशाद्वलानि शादा बालनृणानि
सन्ति यत्र तानि शाद्वलानि^१ । मृदूनि शाद्वलानि शादहरिताः प्रदेशा
येषु तानि मृदुशाद्वलानि, पुमांसश्च ते कोकिलाश्च तैरुन्नादिताः
शब्दिताः पादपा वृक्षा येषु तानि, अत्र पुंस्कोकिलेति पुंस्त्वोक्तिः प्राग-
ल्भ्यद्योतनार्था । पद्माकराः पद्मखनयस्तडागाः ‘पद्माकरस्तडागोऽ-
स्त्री’ इत्यमरः । तैर्मण्डितानि भूषितानि, शीतेन शैत्येन ‘शीतं हिम-
गुणे क्लीबम्’ इति मेदिनी । बद्धानि निबद्धानि युक्तानीत्यर्थः । एता-
दृशानि काननानि शुश्राव । अत्र काननानीत्यनेन काननानां गुणा
उपलक्ष्यन्ते । काननानां श्रवणानर्हत्वात् मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । एतेन
काननानां मनोहारित्वं सूचितम् ॥ १ ॥

१ टि०—‘नडशादाद्वलञ्’ इति द्वलञ्चि डित्वाऽल्लोपः । ‘शादो जम्बाल-
शब्दयोः’ इत्यमरः ।

✓ श्रुत्वा ततः स्त्रीजनबलभानां मनोज्ञभावं पुरकानननाम् ।

बहिः प्रयाणाय चकार बुद्धिमन्तर्गृहे नाग इवावरुद्धः ॥ २ ॥

भुवंति । ततः [स नृपः] अन्तर्गृहे गृहमध्ये^१ अवरुद्धो रोधं
प्रापितो नाग इव हस्तीव अनेन तस्य अन्नमर्मावस्था सूचिता । स्त्री-
जनस्य कामिनीजनस्य बलभानां दयितानां^२ पुरकाननानां नगर-
ण्यानां^३ मनोज्ञानां मनोहराणां भाव स्तं श्रुत्वा बहिः प्रयाणाय बहि-
र्गमनाय, बुद्धिं मतिं चकार कृतवान् ॥ २ ॥

१.—‘अव्ययं विभक्ति’ इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । २.—प्रेक्षिताना
मित्यर्थः । ३.—अटव्यरप्यं विपिनं गहनं काननं वनम् इत्यमरः ।

ततो नृपस्तस्य निशम्य भावं पुत्राभिधानस्य मनोरथस्य ॥

स्नेहस्य लक्ष्म्या वयसश्च योग्यामाज्ञापयामास विहारयात्राम् ॥ ३ ॥

तत इति ॥ ततो बहिःप्रयाणेच्छानन्तरं, नृपः शुद्धोदनः, पुत्र इति अभिधानं यस्य एतादृशो यो मनोरथस्तस्य [साक्षान्मनोरथरूप-पुत्रस्येत्यर्थः] तस्य सर्वार्थसिद्धस्य, भावं बहिर्जिगामिषारूपाभिप्रायं, निशम्य आकर्ण्य, स्नेहस्य प्रेम्णः, लक्ष्म्या ऐश्वर्यस्य, वयसस्तारुण्या वस्थायाः, च योग्याम् अनुरूपां, विहारस्य यात्रां विहारोपयोगिनीं यात्रामित्यर्थः । आज्ञापयामास^१ अनुमेने इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ टि०—स्नेहादिकागणबाहुल्येन पुत्राभिलषितं न निरुोधेति भावः ।

निवर्तयामास च राजमार्गे संपातमार्तस्य पृथग्जनस्य ॥

मा भूत्कुमारः सुकुमारचित्तः संविम्रचेता इति मन्यमानः ॥ ४ ॥

निवर्तयामासेति ॥ सुकुमारचित्तो मृदुलान्तःकरणः कुमारः सर्वार्थसिद्धः, संविम्रचेता उद्विग्नान्तःकरणः, माभूत् मा जायताम्, इति मन्यमानो नृपो राजमार्गे राजगन्तव्याध्वनि आर्तस्य दुःखितस्य, पृथग्जनस्य प्राकृतजनस्य नीचजनस्येतियावत् । 'प्राकृतश्च पृथग्जनः' इत्यमरः । संपातम् इतस्ततः संचारं निवर्तयामास निषिषेच ॥ ४ ॥

राजमार्गे आर्तादिकानां संपातं निवर्तयामासेत्युक्तं तदेव विशदयति—

प्रत्यङ्गहीनान् विकलेन्द्रियांश्च जीर्णातुरादीन् कृपणांश्च भिक्षून् ॥

ततः समुत्सार्य परेण साम्रा शोभां परं राजपथस्य चक्रुः ॥ ५ ॥

प्रत्यङ्गेति ॥ ततो राजमार्गात्, प्रत्यङ्गहीनान्^१ अवयवविकलान्, विकलेन्द्रियान् हीनेन्द्रियान्, च जीर्णातुरादीन् जीर्णा वार्धक्येन शीर्णदेहाः, आतुरा रोगयुक्ताः, आदिना कुबेष-नीचजातिप्रभृतयस्तान् कृपणान् कर्दर्यान्, भिक्षून् याचकान् परिव्राजकांश्च समुत्सार्य दूरी-कृत्य, ननु दीनादीनां राजमार्गादपसारणेन कठोरत्वं प्रसज्येत अत आह—परेण साम्रेति उत्कृष्टेन सान्त्वेन, आर्जवेनैवेदमपसारणं नतु बलादवमानेन चेत्यर्थः । [किंच] राजपथस्य राजमार्गस्य, पराम् उत्कृष्टां, शोभां तोरणादिभिरलंकृतत्वं चक्रुः (राजाज्ञप्ता) इति शेषः ॥ ५ ॥

१ टी०—प्रत्यङ्गहीनशब्देन अङ्गुलिहीन—कुनखि—खत्वाटप्रभृतयः । अवयवविकलशब्देन अन्धपङ्कवधिरादय इति भेदः ।

✓ ततः कृते श्रीमति राजमार्गे श्रीमान् विनीतानुचरः कुमारः ॥

प्रासादपृष्ठादवतीर्थ काले कृताभ्यनुज्ञो नृपमभ्यगच्छत् ॥ ६ ॥

तत इति ॥ ततो राजमार्गशोभाकरणानन्तरं राजमार्गे श्रीमति शोभायुक्ते कृते सति, श्रीमान् लक्ष्मीवान्, विनीतानुचरः शिक्षितभृत्यः नम्रसेवको वा कुमारो राजपुत्रः प्रासादपृष्ठात् राजगृहोर्ध्वभागस्थक्रीडा स्थानात्, अवतीर्थ अध आगत्य, काले सुमुहूर्ते इत्यर्थः, कृताभ्यनुज्ञः पितृगृहप्रवेशार्थं गृहीतपित्रनुज्ञः सन्, नृपं शुद्धोदनम् अभ्यगच्छत् प्राप्तवान् ॥ ६ ॥

✓ अथो नरेन्द्रः सुतमागताश्रुः शिरस्युपाघ्राय चिरं निरीक्ष्य ॥

गच्छेति चाज्ञापयति स्म वाचा स्नेहात् चैनं मनसा मुमोच ॥ ७ ॥

अथो इति ॥ अथो पुत्रसंमेलनानन्तरं, नरेन्द्रः शुद्धोदनः, आगताश्रुः प्राप्तानन्दाश्रुकलः सन् पुत्रं शिरसि उपाघ्राय अवघ्राणं कृत्वा चिरं निरीक्ष्य निर्वर्ण्य च गच्छ विहर्तुं व्रज इति वाचा आज्ञापयति स्म एनं पुत्रं स्नेहात् हेतोः, मनसा अन्तःकरणेन न मुमोच न त्यक्तवान् न वियोजयितुमियेषेत्यर्थः । केवलं वाचैव गच्छेत्युक्तं मनस्तु तत्र स्नेहेन संलग्नमासीदिति भावः ॥ ७ ॥

ततः स जाम्बूनदभाण्डभृद्भिर्बहुभिर्निभृतैस्तुरङ्गैः ॥

✓ अङ्गीवविद्युच्छुचिरदिमधारं हिरण्यं स्यन्दनमारोह ॥ ८ ॥

तत इति ॥ ततः पित्राज्ञानन्तरं स कुमारो जाम्बूनदस्य सुवर्णस्य यानि भाण्डानि अश्वाभरणानि, स्याद्भाण्डमश्वाभरणे' इत्यमरः तानि बिभ्रति धारयन्ति तैस्तथोक्तैः, चतुर्भिः चतुःसंख्याकैः, निभृतैः विनीतैः, निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः' इत्यमरः । तुरङ्गैः अश्वैः युक्तम् उह्यमानम्, अङ्गीवा महती या विद्युत् तडित् तडित् शुचिः श्वेता रदिमधारा किरणपङ्क्तिर्यस्य तथाभूतं, हिरण्यं हिरण्यस्य विकारं सौवर्णमित्यर्थः । 'दाण्डिनायन, इत्यादिना निपातनात्साधुः । स्यन्दनं रथम्, आरोहोऽध्यरोहत् ॥ ८ ॥

✓ ततः प्रकीर्णाज्ज्वलपुष्पजालं विषक्तमाल्यं प्रवलत्पताकम् ॥

मार्गे प्रपेदे सहशानुयात्रभ्रन्तः सनक्षत्र इवान्तरिक्षम् ॥ ९ ॥

तत इति ॥ ततः स्यन्दनारोहणानन्तरं, सनक्षत्रो नक्षत्रसहितः चन्द्रः अन्तरिक्षमिव आकाशमिव, प्रकीर्णानि इतस्ततः प्रसारितानि

उज्ज्वलानि दीप्यमानानि पुष्पजालानि पुष्पगुच्छा यस्मिन्, प्रचलन्त्यो वायुना वेपमानाः पताकां ध्वजा यस्मिन्, एतादृशं मार्गं, सदृशानुयात्रः । समानशीलानुगन्तुकः कुमारः प्रपेदे प्रापत् ॥

१ टि०—अनुगता यात्रा येषान्ते अनुयात्राः, सदृशा अनुयात्रा यसेति बहुव्रीहिद्वयेन साधुत्वम् । तथा अन्तस्थितानि ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्यतत् अन्तरिक्षम् पृषोदरादित्वादिकारागमरेफलोपौ ।

कौतूहलात् स्फीततरैश्च नेत्रैर्नीलोत्पलैः किन्तु विकीर्यमाणः ॥

शनैः शनैः राजपथं जगाहे पौरैः समन्तादभिवीक्ष्यमाणः ॥ १० ॥

कौतूहलादिति । कौतूहलात् कौतुकात्, पौरैर्नागरिकैः स्फीततरैः प्रकुलनरैः, नेत्रैर्लोत्रनैः, नीलोत्पलैः किन्तु विकीर्यमाणः परितच्छाद्यमान इवेत्युत्प्रेक्षा । समन्तात् अभितः, अभिवीक्ष्यमाणः अवलोक्यमाणः सः, शनैः शनैः मन्दं मन्दं राजपथं राजमार्गं, जगाहे प्रविवेश ॥ १० ॥

१ टि०—स्फायी वृद्धौ इति धातोः क्ते 'स्फायः स्फी निष्ठायाम्' इति स्फी आदेशे तरप् ।

तं तुष्टुबुः सौम्यगुणेन केचिद्वचन्दिरे दीप्ततया तथान्ये ।

सौमुख्यतस्तु श्रियमस्य केचिद्वैपुल्यमाशंसिषुगयुषश्च ॥ ११ ॥

तमिति । केचित् पौराः सौम्यगुणेन मनोज्ञत्वेन हेतुना 'सौम्यः सोमात्मजेऽनुग्रे मनोज्ञे सोमदेवते' इत्यमरः । तं राजपुत्रं तुष्टुबुः प्रशशंसुः । तथा अन्ये केचित् दीप्ततया तेजस्वितया वचन्दिरे प्रह्वीभावं प्रापुः । केचित्तु अस्य सौमुख्यतः सुमुखस्य भावः तेन हेतुना श्रियम् उत्कर्षशालित्वम् आशंसिषुः आशशासिरे । च आयुषो जीवितकालस्य वैपुल्यं चिरन्तनत्वमित्यर्थः, आशंसिषुः ॥ ११ ॥

१ टि०—सोम इव सौम्यः 'शाखादिभ्यो यः' ततः 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽण् ।

२ टि०—'आहः शसि इच्छायाम्' इति धातोर्नुदात्तेत्वेऽपि अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् चक्षिडो डित्करणजज्ञापकात् इति 'शेषात् कर्तरि' इति परस्मैपदम् ।

निःसृत्य नार्यश्च महाकुलेभ्यो व्यूहाश्च कैरातकवामनानाम् ।

कुशेभ्यश्च निवेशनेभ्यो देवानुयायिष्वजवत्प्रणेमुः ॥ १२ ॥

निःसृत्येति । नार्यः कुलवध्वः, महाकुलेभ्यः श्रेष्ठवंशीयगृहेभ्य

इत्यर्थः अपादाने पञ्चमी, निःसृत्य बहिरागत्य, तथा किराता एव कैराताः प्रज्ञादे राकृतिगणत्वात्स्वार्थेऽण् कुत्सिताः कैराताः कैरानकाः 'कुत्सिते' इति कः कुत्सितकिराता इत्यर्थः । वामना ह्रस्वाः 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः । तेषां व्यूहाः समूहाः, च कुञ्जा गडुलाः कृशेभ्यः सूक्ष्मेभ्यः अल्पेभ्य इत्यर्थः । निवेशनेभ्यो गृहेभ्यो निःसृत्य देवानुयायी यो ध्वजः तद्वत्प्रणेमु नमन्ति स्म । यथा देवानुयायिनो ध्वजा वायुना नमन्ति तद्वन्नमन्ति स्मेत्यर्थः ॥ १२ ॥

ततः कुमारः खलु गच्छतीति श्रुत्वा स्त्रियः प्रैष्यजनात्प्रवृत्तिम् ॥

दिदक्षया हर्म्यतलानि जग्मुर्जनेन मान्येन कृताभ्यनुज्ञाः ॥ १३ ॥

तत इति ॥ ततः कुमारो राजपुत्रो गच्छति खलु विहर्तुं याति किल, इति पञ्च प्रैष्यजनात् सेवकजनात्, प्रवृत्तिं वृत्तान्तं, 'वार्ताप्रवृत्ति-वृत्तान्तः' इत्यमरः । श्रुत्वा आकर्ण्य मान्येन जनेन इवश्रूश्वशुरमन्त्रा-दिना कृताभ्यनुज्ञाः कृतानुमतयः स्त्रियो नवोढादयः पराधीना दिद-क्षया द्रष्टुमिच्छया हर्म्यतलानि जग्मुः उन्नतेभ्यः प्रामादेभ्यः अध-स्तलानि प्रापुः ॥ १३ ॥

दिदक्षया त्वरमाणानां तासां सभ्रमं दर्शयति—

ताः सस्तकाञ्चीगुणविघ्निताश्च सुप्तप्रबुद्धकुल्लोचनाश्च ॥

वृत्तान्तेविन्यस्तविभूषणाश्च कौतूहलेनपि भृताः परेयुः ॥ १४ ॥

ता इति ॥ स्रस्ताः त्वरमाणत्वाद्ध्वस्ता ये काञ्चीगुणा मेखला गुणा स्तैः विघ्निताः कृतान्तरायाः । तथा आदौ सुप्ताः पश्चात्प्रबुद्धाः 'पूर्वकालिक' इत्यादिना समासः । अतएव आकुलानि लोचनानि यासां तथोक्ताः । वृत्तान्तेन कुमारो राजपथेन गच्छतीति वार्ताश्रवणेन विन्यस्तानि विरुद्धन्यस्तानि व्यत्यस्तानीत्यर्थः । विभूषणानि याभिस्ता अपिच एवमपि कौतूहलेन कौतुकेन भृताः पूर्णाः परेयुः 'जग्मुरि-त्यर्थः ॥ १४ ॥

१ टि०—परोपसृष्टस्य इण्वातोर्मरणार्थं रुढत्वेऽपि 'इट्, किट्, कटी, इत्यत्र प्रश्नि-ष्टस्य भौवादिकस्य इगतौ' इति धातो रूपस्वीकारेण न प्रकृते ऽङ्गीलत्वदोषः

✓ प्रासादसोपानतलप्रणादः काञ्चीर्वनपुरनिःस्वनैश्च ॥

विश्रामयन्त्यो गृहपक्षिसंघानन्योन्येनैवगात्र समाक्षिपन्त्यः ॥ १५ ॥

प्रासादेति ॥ प्रासादस्य सौधस्य यानि सोपानानि आरोहणानि आरोहणं स्यात्सोपानम्'इत्यमरः । तेषु ये तलप्रणादाः पादतलस्थापन-योत्पन्ना ध्वनयस्तैः काञ्चीरवैः, मेखलाध्वनिभिः, नूपुराणां मञ्जीराणां निस्वनैः 'पादाङ्गुदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्, इत्यमरः । किञ्च अन्योन्यवेगात् परस्परवेगात् समाक्षिपन्त्यः परस्परं ताडयन्त्यः अतएव गृहपक्षिसंघान् गृहसंबन्धपक्षिसमूहान्, विश्रामयन्त्य इतस्तत्-श्चालयन्त्यः 'परेयुः, इति पूर्वणान्वयः । भूषणादिभिः पादतलप्रणादैश्च समुत्पन्नो यो ध्वनिस्तेन स्त्रीणां परस्परसंमर्देन च क्रीडापक्षिणो भीत्या इतस्तनो बभ्रमु रित्यर्थः ॥ १५ ॥

कासां चिदासां तु वराङ्गनानां जातत्वरानामपि चोत्सुकानाम् ।

गतिं गुरुत्वाच्चगृहविशालाः श्रोण्यस्तथा पीनपयोधराश्च ॥ १६ ॥

कासां चिदिति ॥ कासां चित्कासां पूर्वनिर्दिष्टानाम् उत्सुकानाम् उत्कण्ठितानाम्, अतएव जातत्वरानाम् उत्पन्नत्वरानाम्, वराङ्गनानाम्' श्रेष्ठरमणीनाम्, विशाला विस्तृताः श्रोण्यः श्रोण्युपलक्षितनितम्बाः 'कटिःश्रोणिःककुब्जती, इत्यमरः तथा पीनपयोधराः पुष्टाः स्तनाश्च गुरुत्वात् भारशालित्वात्, गतिं गमनं, जगृहुः जहूः । औत्सुक्येन गति-विषये त्वरां कुर्वत्योऽपि नितम्बानां स्तनानां च भारेण झटिति गन्तुं नाशक्नुवन्नि भावः ॥ १६ ॥

१ टि०—प्रशस्तानि अङ्गानि अत्रयवाः सन्ति आसां ता अङ्गनाः 'अङ्गात्क-न्याणे, इति मत्वर्थीयो न प्रत्ययः । 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवः, इत्यमरः ।

शीघ्रं समर्थापि तु गन्तुमन्या गतिं निजग्राह ययौ न तूर्णम् ॥

द्विया प्रगल्भानि निगूहमाना रहः प्रयुक्तानि विभूषणानि ॥ १७ ॥

शीघ्रमिति ॥ अन्या काचिदङ्गना, शीघ्रं त्वरितं गन्तुं समर्थाऽपि [अन्तरायशून्यत्वादिति शेषः] रह एकान्ते, प्रयुक्तानि धृतानि, प्रगल्भानि दीप्तिमन्ति महान्ति च विभूषणानि आभरणानि, द्विया लज्जया, निगूहमाना'संहृष्टवाना सती, गतिं निजग्राह अवारुणत् । अतएव तूर्णं त्वरितं न ययौ न प्रापत्, इयमेकान्ते रता इति जनैर्मा ज्ञायि, अतो रतकालधृतभूषणानां निगूहनार्थमुद्युक्ता, अतः समर्थाऽपि शीघ्रं न जगामेति भावः ॥ १७ ॥

१ टि०—'ऊदपधाया गोहः, इति गुहधातोः शवनिमित्तकगुणोत्तमददेशः

✓ परस्परोत्पीडनपिण्डितानां समर्दसंशोभितकुण्डलानाम् ॥

तासां तदा सखनभूषणानां वातायनेष्वप्रशमो बभूव ॥ १८ ॥

परस्परेति ॥ परस्परम् अन्योन्यं यदुत्पीडनं गतिनिरोधनं तेन पिण्डितानां संघीभूतानां, समर्देन संघर्षेण संशोभितानि कुण्डलानि यासां, सखनानि सशब्दानि भूषणानि यासां तासां वराङ्गनानां तदा कुमारागमनकाले वातायनेषु गवाक्षेषु, अप्रशमः अशान्ति बभूव राजकुमारदिदक्षया सर्वासां गवाक्षे मुखार्पणेन समर्दजन्य ऊष्माद्यानि रेको बभूवेतिभावः ॥ १८ ॥

वातायनेभ्यस्तु विनिःसृतानि परस्परोपाश्रितकुण्डलानि ॥

✓ स्त्रीणां विरेजुर्मुखपङ्कजानि सक्तानि हर्म्येष्विव पङ्कजानि ॥ १९ ॥

वातायनेति ॥ परस्परमन्योन्यम् उपाश्रितानि संकुलत्वात्परस्परोत्पीडनेन संलग्नानि कुण्डलानि कर्णभूषणानि येषां तानि, तथा वातायनेभ्यो गवाक्षेभ्यो विनिःसृतानि बहिर्गतानि, स्त्रीणां ललनानां, मुखानि पङ्कजानीवेति मुखपङ्कजानिमुखकमलानि, हर्म्येषु सौधेषु, 'हर्म्यादिधनिनां वासः' इत्यमरः । सक्तानि संलग्नानि पङ्कजानि कमलानि इव 'विरेजुःशुशुभिरे ॥ १९ ॥

१ टि—पङ्कजोपमितमुखेषु हर्म्यसक्तपङ्कजवस्तुत्प्रेक्षणं क्रियते इति न पुनरुक्तिरुपमायाः ।

✓ ततो विमानैर्युवतीकलापः कौतूहलोद्घाटितवातयानः ।

श्रीमत्समन्तानगरं बभासे वियद्विमानैरिव साप्सरोग्भिः ॥ २० ॥

तत इति । तत उक्तहेतोः, कौतूहलेन उद्घाटितानि वातयानानि-गवाक्षाणि येषां तैः, तथा युवतीनां कलापाः समूहा येषु तैः 'कलापो भूषणे बह्वे तूणीरे संहतेऽपिचे' त्यमरः । नारीसमूहसहितैरित्यर्थः । विमानै राजगृहैः, 'विमानं व्योमयाने स्यात् सार्वभौमगृहेऽपि च' इति मेदिनी । हेतौ तृतीया, श्रीमत् शोभान्वितं तन्नगरं समन्तात् परितः, साप्सरोभिः अप्सरःसहितैः, विमानै व्योमयानैः, वियत् इव आकाशमिव, बभासे शुशुभे । एतेन तत्रत्यगृहाणामत्युन्नतत्वं ध्वनितम् ।

१ टि—युवत्यः कलापा भूषणभूता येषां गृहाणामित्यर्थेन व्यधिकरणबहुव्रीहिः क्लेशः सुपरिहरः । 'युवती' इति तु यौतः शत्रन्तात् 'उगितश्च' इति डीबन्तस्य रूपं बोध्यम् । 'युनस्तिः' इति निष्पन्नस्य ह्रस्वान्तत्वात् ।

✓ वातायनानामविशालभावादन्योन्यगण्डार्पितकुण्डलानि ।

मुखानि रेजुः प्रमदोत्तमानां बद्धाः कलापा इव पङ्कजानाम् ॥ २१ ॥

वातायनेति । वातायनानां गवाक्षाणाम् अविशालभावात् अविशालत्वात् स्वल्पावकाशत्वादिति यावत् । अन्योन्येषां गण्डेषु कपोलेषु अर्पितानि संलग्नानीत्यर्थः कुण्डलानि येषाम् एतादृशानि प्रमदोत्तमानां वराङ्गनानां मुखानि आननानि, पङ्कजानां पद्मानां बद्धा ग्रथिताः कलापाः संघरचनाविशेषा इव रेजुः शुशुभिरे ॥ २१ ॥

✓ तस्मिन् कुमारं पथि वीक्षमाणाः स्त्रियो बभुर्गामिव गन्तुकामाः ।

ऊर्ध्वोन्मुखाश्चैनमुदीक्षमाणा नरा बभुर्गामिव गन्तुकामाः ॥ २२ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् पथि मार्गे कुमारं सिद्धार्थं, वीक्षमाणा अवलोकमानाः, स्त्रियो रमण्यो गां पृथिवीं, गन्तुकामाः प्राप्तुमनसः, 'तुंकाममनसोरपि' इति तुमुनो मलोपः । इव इत्युत्प्रेक्षायाम् । बभुः बभासिरे । तथा ऊर्ध्वोन्मुखा ऊर्ध्वम् उत्तानं मुखं येषां ते तथाभूताः सन्तः एनं सिद्धार्थम् उदीक्षमाणा विलोकयन्तो नरा ग्राम आकाशं 'द्योदिबौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम' इत्यमरः । गन्तुकामा इव बभुः । एतेन स्त्रीणां पुरुषाणां च क्रमेण अधोभागे ऊर्ध्वभागे चावलोकने औत्सुक्यं दर्शितम् ॥ २२ ॥

✓ दृष्ट्वा च तं राजसुतं स्त्रियश्च जाज्वल्यमानं वपुषा श्रिया च ॥

धन्याऽस्य भार्येति शनै रवोचन् शुद्धर्मनोभिः खलु नान्यभावात् ॥ २३ ॥

दृष्ट्वेति ॥ ता हर्म्यवातायनावस्थिताः स्त्रियो ललनाः, वपुषा यथोचितावयवसंस्थानेन शरीरेण, श्रिया रमणीयत्वेन राजैश्वर्येण च जाज्वल्यमानं भृशं दीप्यमानं, तं राजकुमारं दृष्ट्वा निर्वर्ण्य अस्य भार्या पाणिगृहीती धन्या प्रशंसनीया इति शुद्धैः निष्कामवासनैर्मनोभिः अन्तःकरणैः अवोचन् अवदन् अन्यभावात् मात्सर्यकामवासनाद्यभिप्रायात् एतादृशस्य पत्युर्लाभो ऽस्मद्भाग्ये नास्तीत्याद्याकारकादित्यर्थः । न खलु अवोचन् ॥ २३ ॥

✓ अयं किल व्यायतपीनबाहू रूपेण साक्षादिव पुष्पकेतुः ॥

त्यक्त्वा श्रियं धर्ममप्यप्यतीति तस्मिन् स्त्रियो गौरवमेव चक्रुः ॥ २४ ॥

स्त्रीजनोक्तिमाह—अयमिति ॥ विशेषेण आयतौ दीर्घौ पीनौ पीब-
रौ च बाहू यस्यसः, रूपेण सौन्दर्येण साक्षात् प्रत्यक्षमेव पुष्पकेतुः

मदन इव अयं राजकुमारः श्रियं राजलक्ष्मीं त्यक्त्वा धर्मं वैराग्यरूपम्
उपैष्यति प्राप्स्यति किल इति तस्मिन् ताः स्त्रियो गौरवमेव आदर-
विशेषेण पूज्यत्वमेव चक्रुः भावयांबभूवुः ॥ २४ ॥

✓ कीर्णं तथा राजपथं कुमारः पौर्विनीतैः शुचिधीर्गवैः ॥

तत्पूर्वमालोक्य जहर्ष किञ्चिन्मेने पुनर्भावमिवात्मनश्च ॥ २५ ॥

कीर्णमिति ॥ कुमारः सिद्धार्थः शुचिः पवित्रो धीरो गम्भीरता-
द्योतकश्च वेषो येषां तथोक्तैः, विनीतैर्नैर्ऋतैः, पौरैर्नागरिकैः तथापूर्वो-
क्तप्रकारेण कीर्णं व्याप्तं, राजपथं 'राजमार्गं, तत्पूर्वं तदेव पूर्वं प्रथमं
दर्शनं यस्मिन् कर्मणि यथा तथा पूर्वमेतादृशकीर्णतायाः कदाप्यनव-
लोकितत्वादिति भावः । आलोक्य निरीक्ष्य किञ्चित् जहर्ष हृष्टवान्,
पुनः आत्मनः स्वस्य भावामिव अन्तःकरणामिव राजपथं मेने । यथा
स्वकीयमन्तःकरणमनेककल्पनाभिध्याप्तं तद्वदेव अयं पन्था अनेक-
विविन्नपदार्थव्याप्त इति मेने इत्यर्थः ॥ २५ ॥

१ टि०—'ऋक्पूरब्धः पथामानक्षे, इत्यप्रत्ययः समासान्तः ।

इदानीं सिद्धार्थस्य वैराग्य-बोधाद्युत्पत्तये यतमानानां देवानां
कर्तव्यमाह—

✓ पुरं तु तत्स्वर्गमिव प्रहृष्टं शुद्धाधिवासाः समवेक्ष्य देवाः ।

जीर्णं नरं निर्ममिरे प्रयातुं संचोदनार्थं क्षितिपात्मजस्य ॥ २६ ॥

पुरमिति ॥ शुद्धः पवित्रः अधि उपरि स्वर्गे लोके इत्यर्थः वासो
वसतिर्येषांते शुद्धाधिवासा देवाः त्रिदशाः तत् सिद्धार्थेनाध्युषितं
पुरं कपिलवास्तु इति नाम्ना प्रसिद्धं नगरं स्वर्गमिव प्रहृष्टं प्रमोदयुक्तं
समवेक्ष्य दृष्ट्वा क्षितिपात्मजस्य सिद्धार्थस्य प्रयातुं प्रकृष्टं यातुं विरज्य
तपस्तनुमरण्यं गन्तुमित्यर्थः । संचोदनार्थं संसारासारत्वाद्युपदेशार्थ-
जीर्णं त्रयया विशीर्णगात्रं नरं निर्ममिरे उत्पादयांबभूवुः ॥ २६ ॥

✓ ततः कुमारो जरयाऽभिभूतं दृष्ट्वा नरेभ्यः पृथगाकृतिं तम् ॥

उवाच संप्राहकमागतास्थस्तत्रैव निष्कम्पनिविष्टदृष्टिः ॥ २७ ॥

तत इति ॥ ततस्तदनन्तरं, जरया वार्धक्येन अभिभूतम्
आक्रान्तम् अतएव नरेभ्यो बालयुवभ्यः पृथगाकृतिम् अन्याकारम्
अत्यन्तविकृतत्वेन दयनीयाकारमित्यर्थः । दृष्ट्वा अवलोक्य कुमारः सि-

द्वार्थः आगतास्थः तत्कारणजिज्ञासादौ समुत्पन्ना आत्मा श्रद्धानिरेको यस्य तथोक्तः सन् तत्रैव बृद्धजीर्णशरीरे एव निष्कम्पनिविष्टदृष्टिः निश्चलममपिनचक्षुः, च सन् संग्राहकं संगृह्णाति मुष्टिबन्धेन धारयतीति संग्राहकः सारथिः तं मुष्टिबन्धस्तु संग्राहः, इत्यमरः । उवाच वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ २७ ॥

✓ क एष भोः सूत नरोऽभ्युपेतः केशैः सितैर्यष्टिविषक्तहस्तः ॥

भ्रूसंवृताक्षः शिथिलाननाङ्गः किं विक्रियैषा प्रकृतिर्यदृच्छा ॥ २८ ॥

क इति ॥ भोः सूत सारथे ? एषः अभ्युपेतः संमुखागतः, सितैर्धवलैः केशैर्बालैर्युक्त इत्यर्थः । यष्टिविषक्तहस्तो यष्टिसंलग्नकरः गृहीतदण्ड इत्यर्थः । भ्रूसंवृताक्षः अनिवार्धक्येन भ्रूकुट्याच्छादितनेत्रः शिथिलाननाङ्गः आयुष्यं प्राप्तानि आनतानि च अङ्गानि अब्रूयात् यस्य एतादृशोऽयं कोऽस्तीत्युवाचेति पूर्वणान्वयः । किम् एषा विक्रिया विकृतत्वम्, उत प्रकृतिः निसर्गः, उत यदृच्छा स्वैरिना, इति च विकृत्य अपृच्छादित्यर्थः ॥ २८ ॥

✓ इत्येवमुक्तः स रथप्रणेन निवेदयामास नृपात्मजाय ॥

संरक्ष्यमप्यर्थमदोषदर्शी तैरेव देवैः कृतबुद्धिमोहः ॥ २९ ॥

इत्येवमिति ॥ इत्येवम् इत्याकारेण उक्तः पृष्ठः स रथप्रणेना सारथिः तैरेव देवैः जीर्णबृद्धपुरुषोत्पादकैरेव देवैः, कृतबुद्धिमोहः कृत उत्पादितो बुद्धिमोहो विचारशक्त्यावरणं यस्य तथोक्तः, अतएव अदोषदर्शी भाविदुष्परिणामाविचारी सन् संरक्ष्यमपि गोपनीयमपि, अर्थे नृपात्मजाय सिद्धार्थाय निवेदयामास वर्णयांबभूव ॥ २९ ॥

१ टि०—असितमहर्षिप्रोक्तः कुमारस्य भावी अनर्थः सारथिना विदितोऽपि स्वाभिहिताय गोपनीय आमीत्यरन्तु देवैरेव तस्य बुद्धिमोहं संपाद्य सर्वं वक्ष्यमाणं तन्मुखाच्छ्रावितमित्यर्थः ॥

✓ रूपस्य हन्त्री व्यसनं बलस्य शोकस्य योनिर्निधनं रत्तीनाम् ॥ ३० ॥

नाशः स्मृतीनां रिपुरिन्द्रियाणामेषा जगु नाम ययैव भग्नः ॥ ३० ॥

रूपस्येति ॥ रूपस्य सौन्दर्यस्य हन्त्री विनाशिका, बलस्य पराक्रमस्य व्यसनं भ्रंशः, शोकस्य योनिः कारणं, रत्तीनाम् अनुरागाणां निधनं मृत्युरूपा, स्मृतीनां नाशो विषयस्फुरणकारणहन्त्रीत्यर्थः

इन्द्रियाणाम् ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणां रिपुः तत्तच्छक्तिविनाशकत्वा-
दिति भावः । एषा एतादृशदोषनिदानमूला, जरा नाम तन्नामकोऽवस्था-
विशेषः सर्वप्राणिभिरवश्यमनुभवितव्यइत्यर्थः । यया जरयाऽयं पुरुषो
भग्नो भङ्गं प्रापितः ॥ २० ॥

✓ पीतं ह्यनेनापि पयः शिशुत्वे कालेन भूयः परिमृष्टमुच्यते ॥ २१ ॥

क्रमेण भूत्वा च युवा वपुष्मान् क्रमेण तेनैव जगमुपेतः ॥ २१ ॥

पीतमिति ॥ अनेनापि दृश्यमानवृद्धेनापि, शिशुत्वे शशवकाले
पयो मातुः स्तन्यं पीतम् अपिशब्दः शशवादिजरान्तावस्थानां सर्वप्रा-
णिसंबन्धाव्यभिचारसंग्राहकः । भूयः पुनश्च कालेन कालव्यतिक्रमेण
उच्यते भूमौ परिमृष्टं रिङ्गणादिणा भूस्पर्शादि कृन्मित्यर्थः । क्रमेण च
कालक्रमणया वपुष्मान् प्रशस्तवपुः युवा तरुणो भूत्वा संपद्य, तेनैव
क्रमेण तथैव कालक्रमणया जरां वार्धक्यम् उपेतः प्राप्तः ॥ २१ ॥

✓ इत्येवमुक्तं चलितः स किंचिद्राजान्मजः सूतमिदं वभाषे ॥

किमेव दोषो भविता ममापीत्यस्मै ततः सारथिरभ्युवाच ॥ २२ ॥

इत्येवमिति ॥ इत्येवमुक्ते सारथिना एवमुत्तरिते सति, किंविन्
ईषत् चलितः कम्पितो राजात्मजो राजपुत्रः, सूतं सारथिम्, इदं
वक्ष्यमाणं वभाषे प्रोक्तवान्, किं तदुवाचेत्याह—एष दोषो जराजन्मगा-
त्रवैकल्यादिरूपो ममापि भविता किम् संभविष्यति किम् ? ततो
राजपुत्रवाक्यश्रवणोत्तरं सारथिः अभ्युवाच उदतरत् ॥ २२ ॥

✓ आयुष्मतोऽप्येष वयोऽपकर्षो निःसंशयं कालवशेन भावी ॥

एवं जरां रूपविनाशयित्रीं जानाति चैवच्छति चैव लोकः ॥ २३ ॥

आयुष्मत् इति ॥ आयुष्मतो १ भवतोऽपि एष वयोऽपकर्षो वयसः
अपचितावस्था, वयःप्रकर्ष इति पाठे वयस आधिक्यं वार्धक्यमित्यर्थः ।
कालवशेन कालाधीनतया, निःसंशयं भावी भविष्यति । एष लोकां
जनो जरां वार्धक्यम् एवं दृश्यमानप्रकारेण, रूपविनाशयित्रीं स्वरूप-
भङ्गकारिणीं जानाति परिचिनोति, किंच तथापि इच्छति च
जरां वाञ्छति बहुकालजीवनेच्छा सर्वैः क्रियते सैव जरेच्छेति
भावः ॥ २३ ॥

१ टि०—आयुष्मान् रथिनं सूतः १ [आक्षेपे १] इति साहित्यदर्पणं

✓ ततः स पूर्वाशयशुद्धबुद्धिर्विस्तीर्णकल्पाचितपुण्यकर्मा ॥

श्रुत्वा जरामुद्विविजे महात्मा महाशनेर्घोषमिवान्तिके गौः ॥ ३४ ॥

तत इति ॥ ततः पूर्वाशयः पूर्वानुभवजन्यवासनाः तेन शुद्धा निष्कलमया बुद्धिर्यस्य, तथा विस्तीर्णा विशाला ये कल्पा ब्रह्मणो दिन-परिमिताः कालाः, कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इत्यमरः । तेषु आचितानि संचितानि पुण्यकर्माणि येन तथोक्तः स महात्मा महामनाः सर्वार्थसिद्धः, जरां श्रुत्वा अन्तिके निकटे महाशने र्वजस्य घोषं गर्जनां श्रुत्वा गौरिव उद्विविजे उद्विग्नो ऽभूत् ॥ ३४ ॥

१ टि०—विपाकानुगुणा वासनाः ताश्चित्तभूमौ आशेरते इत्याशयाः, यथा करभजातिनिवर्तकं कर्म प्राग्भवीयकरभभोगभावितां वासनां न यावदभिव्यनक्ति तावत्करभोचितभोगाय न कल्पते । इत्येवं 'क्लेशकर्मविपाकाशयैः' इतियोगसूत्र १-२४-व्याख्यानं वाचस्पत्ये आशयपदार्थविवेचनं स्पष्टम् ।

✓ निःश्वस्य दीर्घं सशिरःप्रकम्पं तस्मिन् जीर्णं विनिवेश्य चक्षुः ॥

नैव चोद्वेगमुपैति लोकः प्रत्यक्षतोऽपीदृशमीक्षमाणः ॥ ३५ ॥

एवमिति ॥ स कुमारः शिरःप्रकम्पेन सहितं सशिरःप्रकम्पं दीर्घं च यथास्यात्तथा निःश्वस्य तस्मिन् जराजर्जरितगात्रे जीर्णं वृद्धं च चक्षुः विनिवेश्य संस्थाप्य, च सहर्षां प्रमोदपूर्णां तां जनतां जनसमूहं 'प्रामजनबन्धुभ्यस्तत्, इति समूहार्थे तत् । संविग्नम् उद्वेगसहितमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं जगाद अब्रवीत् ॥ ३५ ॥

✓ एवं जग हन्ति च निर्विशेषं स्मृतिं च रूपं च पराक्रमं च ॥

नैव चोद्वेगमुपैति लोकः प्रत्यक्षतोऽपीदृशमीक्षमाणः ॥ ३६ ॥

एवमिति ॥ एवमित्थं प्रकारेण, जरा वार्धक्यं निर्विशेषं सर्वसाधारण्येनेत्यर्थः । स्मृतिं रूपं पराक्रमं च हन्ति नाशयति, परं लोको जनः, प्रत्यक्षतोऽपीदृशं जराकर्तृकस्मृत्यादिनाशम्, ईक्षमाणः पश्यन्नपि उद्वेगं खेदं नोपैति न प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

✓ एवं गते सूत निवर्तयाश्चान् शीघ्रं गृहाण्येव भवान् प्रयातु ॥

उद्यानभूमौ हि कुतो गतिर्मे जगभेदे चेतसि वर्तमाने ॥ ३७ ॥

एवमिति ॥ एवं गते स्थिते सति हे सूत सारथे? अश्वान् बाह्वः, निवर्तय परावर्तय, जरा दुःखं श्रुत्वा मम मनो विशेषत उद्विग्नमतो

नैव चोद्वेगमुपैति लोकः प्रत्यक्षतोऽपीदृशमीक्षमाणः ॥ ३७ ॥

निवर्तयेति भावः । किंच भवान् त्वं गृहाण्येव शीघ्रं त्वरया प्रयातु प्रयाहि । यतःचेतसि अन्तःकरणे जराभवे जरासंबन्धिनि संसारे गात्रविशीर्णतादिदोषरूपे इत्यर्थः । वर्तमाने सति, उद्यानभूमौ विहार-भूमौ, पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम्' इत्यमरः । मे मम रतिः प्रीतिः कुतः? ॥ ३७ ॥

✓ अथाज्ञया भर्तृसुतस्य तस्य निवर्तयामास रथं नियन्ता ॥

ततः कुमारो भवनं तदेव चिन्तावशः शून्यमिव प्रपेदे ॥ ३८ ॥

अथाज्ञयेति ॥ अथ अनन्तरम् तस्य उद्विग्नमनस्कस्य भर्तृसुतस्य शौद्धोदनेः आज्ञया नियन्ता सारथिः 'नियन्ता प्राजिता यन्ता मृतः क्षत्ता च सारथिः, इत्यमरः । रथं निवर्तयामास परावर्तयत् । ततः चिन्तावशः कुमारो राजपुत्रः, तदेव भवनं यस्मिन् हि प्रागक्रीडत् तदेव शून्यं ^१ मिव निःसारमिव प्रपेदे प्राप ॥ ३८ ॥

१ टि०—शुनं हितं शून्यं शुनःसंप्रसारणं वा च दीघत्वम्, इतिवार्तिकेनाप्य सिद्धिः

यदा तु तत्रैव न शर्म लेभे जरा जरेति प्रपरीक्षमाणः ।

तदा नरेन्द्रानुमतः स भूयःक्रमेण तेनैव बहिर्जगाम ॥ ३९ ॥

यदेति । यदा तु जरा जरेति प्रपरीक्षमाणः चिन्तयन्नित्यर्थः । तत्रैव राजसञ्चानि शर्म सुखं न लेभे न प्रापत्, तदा नरेन्द्रेण राज्ञा अनुमत आज्ञप्तः तेनैव क्रमेण नवमादिश्लोकोक्तक्रमेण भूयः पुनरपि बहिर्जगाम, विहारार्थं प्रतस्थे ॥ ३९ ॥

अथापरं व्याधिपरीतदेहं त एव देवाः समजुर्मनुष्यम् ॥

दृष्ट्वा च तं सारथिमावभाषे शौद्धोदनिस्तद्वतदृष्टिरेव ॥ ४० ॥

अथापरमिति ॥ अथ अनन्तरं त एव देवाः पूर्वोक्ताः, व्याधिभिः परीतोऽभिव्याप्तो देहो यस्य तं तथाभूतम् अपरं अन्यं मनुष्यं ससृजुः निर्ममिरे । तं च दृष्ट्वा तस्मिन् व्याधिपरीतदेहे एव गता संलम्भा दृष्टि र्यस्य तथाभूतः सन्, शौद्धोदनिः शुद्धोदनस्यापत्यम् 'अतइञ्, इत्य-पत्यार्थे इञ्प्रत्ययः । सारथिं सूतम् आबभाषेऽवोचत् ॥ ४० ॥

स्थूलोदरः श्वासचलच्छरीरः सस्तांसबाहुः कृशपाण्डुगात्रः ॥

अम्बेति वाचं करुणं ब्रुवाणः परं समस्त्रिष्य नरः क एषः ॥ ४१ ॥

अथ सूतं किमावभाषे तदाह—स्थूलोदर इति ॥ स्थूलोदरो बृहदुदरः,

श्वासेन चलत् कम्पमानं शरीरं यस्य, स्रस्तौ अधोलम्बिनौ अंसौ स्कन्धौ बाहू भुजदण्डौ च यस्य, कृशं क्षीणं पाण्डु पाण्डुरवर्णं च गात्रं शरीरं यस्य, अतएव परं पुरुषान्तरं समाश्लिष्य हे अम्ब ? हा मातः ? इतीत्थं करुणं सशोकं यथा तथा वाचं ब्रुवाण एष नरः क इत्यपृच्छदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ततोऽब्रवीन्सारथिरस्य सौम्य धातुप्रकोपप्रभवः प्रवृद्धः ॥

रोगाभिधानः सुमहाननर्थः शक्रोऽपि येनैष कृतोऽस्वतन्त्रः ॥ ४२ ॥

तत इति ॥ ततः सारथिः सूतः अब्रवीत् जगाद् । कितदित्याह—हे सौम्य, अस्य वृद्धस्य, धातूनां वातपित्तकफानां प्रकोपः अव्यवस्थितत्वं तस्मात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्य, एवंभूतः प्रवृद्धो विशेषेण वृद्धिगतः एष रोगाभिधानो रोगनामकः, सुमहान् अनर्थः सर्वनाशकारीत्यर्थः । येन रोगाख्यमहानर्थेन शक्रोऽपीन्द्रोऽपि अस्वतन्त्रः परतन्त्रः कृतः इन्द्रोऽपि रोगेण हठात्पीड्यते किमुन साधारणो जन इति भावः ॥ ४२ ॥

इत्युचिवान् राजसुतः स भूयस्ते सानुकम्पं नरमीक्षमाणः ॥

अस्यैव जातः पृथगेष दोषः सामान्यतो रोगभयं प्रजानाम् ॥ ४३ ॥

इत्युचिवानिति ॥ स राजसुतः । नरं रोगार्ति, सानुकम्पं सदयमईक्षमाणः सन् इति इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण ऊचिवान् बभाषे । इतीति किम्, एष दोषो रोगरूपः अस्यैव पृथक् जातः किम् ? अथवा प्रजानां सामान्यतः साधारण्येन ^१ रोगभयम् 'पञ्चमी भयेन, इति पञ्चमी । तत्पुरुषः ॥ ४३ ॥

१ टिप्—किमेवमस्यैव कृतं एष विशिष्टो रोग उत जनानां सामान्येन जायमानरोगान्तर्गत एव एष इति प्रश्नाशय इति भावः ।

ततो बभाषे स रथप्रणेता कुमार साधारण एष दोषः ॥

एवं हि रोगैः परिपीड्यमानो रुजातुरो हर्षं मुपैति लोकः ॥ ४४ ॥

तत इति ॥ ततो राजकुमारप्रश्नानन्तरं, स रथप्रणेता सारथिः, बभाषे । हेकुमार? एष रोगादिरूपो दोषः साधारणः सर्वप्राणिसम्बन्धीत्यर्थः । एवम् अनेन प्रकारेण रोगैः परिपीड्यमानो बाध्यमानः, रुजातुरो रोगग्रस्तो लोको हर्षमुपैति तस्यामप्यवस्थायां यं कंचन विशेष-भवलभ्यं दृष्यति नतु ततो घृणया विरज्यते इति भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रुतार्थः स विषण्णचेताः प्रावेपनाम्बुर्मिगतः शशीव ॥

इदं तु वाक्यं करुणान्वितः सन् प्रोवाच किञ्चिन्मृदुना स्वरं ॥ ४५ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं श्रुतार्थ आकर्णितार्थः अतएव विषण्णं खिन्नं चेनो यस्य, तथाभूतः स कुमारः, अम्बूमयः उदककल्लोलाः तान् गतः प्राप्तः प्रतिबिम्बित इत्यर्थः । 'द्वितीयाश्रित, इत्यादिना द्वितीयातत्पुरुषः । शशी इव चन्द्र इव प्रावेपत प्राकम्पत । इदं तु वक्ष्यमाणं वाक्यं करुणान्वितः सन् किञ्चिन्मृदुना मार्दवयुक्तेन स्वरेण प्रोवाच ॥ ४५ ॥

इदं च रोगव्यसनं प्रजानां पदर्थश्च विश्रम्भमुपैति लोकः ॥

विस्तीर्णविज्ञानमहो नराणां हसन्ति यद्रोगभयैरमुक्ताः ॥ ४६ ॥

इदमिति ॥ इदं च प्रजानां रोगव्यसनं रोगजदुःखं पश्यन् अपि लोको विश्रम्भं सुखी स्यां न कदाचिद्दुःखं प्राप्नुयामिति विश्वासम् उपैति प्राप्नोति । किञ्च यद् रोगभयैः अमुक्ता अवर्जिताः सन्तोऽपि हसन्ति । अतएव नराणां विस्तीर्णविज्ञानं विशालं विरुद्धज्ञानं विज्ञानम् अहो इत्याश्चर्ये ॥ ४६ ॥

निवर्त्यतां सूत बहिः प्रयाणान्नरेद्रसद्यैव रथः प्रयातु ॥

श्रुत्वा च मे रोगभयं रतिभ्यः प्रत्याहृतं संकुचतीव चेतः ॥ ४७ ॥

निवर्त्यतामिति ॥ हे सूत बहिः प्रयाणात् विहारार्थं गमनात् नियत्यताम् । रथो नरेन्द्रसद्यैव राजभवनमेव प्रयातु गच्छतु । यतो रोगभयं श्रुत्वा मे चेतो रतिभ्यो विषयसुखेभ्यः प्रत्याहृतं प्रतिनिवृत्तं सत् संकुचतीव संकोचं प्राप्नोतीव ॥ ४७ ॥

ततो निवृत्तः स निवृत्तदृष्टो ध्यानप्रयुक्तः प्रविवेश सद्य ॥

तं द्विस्तथा प्रेक्ष्य च संनिवृत्तं पुर्यागमं भूमिपातिश्चकार ॥ ४८ ॥

तत इति ॥ ततः तदनन्तरं निवृत्तो दृष्टो यस्य व्यपगतानन्दः स नृपात्मजो ध्यानप्रयुक्तो विचारग्रस्त इत्यर्थः । सद्य राजभवनं, प्रविवेश प्रविष्टवान् । तथा भूमिपातिः शुद्धोदनः तं कुमारं द्विः वारद्वयं 'द्विविचतुर्भ्यः सुच्, इति सुच् प्रत्ययः । संनिवृत्तं परावृत्तं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा पुरि नगरे आगमम् आगमनं चकार कृतवान् । निवर्तनकारणं ज्ञातुं पुरीमागतवानित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रुत्वा निमित्तं तु निवर्तनस्य संत्यक्तमात्मानमनेन मेने ॥

मार्गस्य शौचाधिकृताय चैव चुक्रोश दृष्टोऽपि च नोप्रदण्डः ॥ ४९ ॥

श्रुवेति ॥ निवर्तनस्य निमित्तं श्रुत्वा लोकेभ्य इति शेषः । अनेन पुत्रेण संत्यक्तम् उज्झितम् आत्मानं मेने । असितमुनिवाक्यस्मरणेन अर्थं मत्पुत्रो विरागी सन् आत्मानं त्यक्तवानिति मेने इत्यर्थः । मार्गस्य राजपथस्य शौचाधिकृताय संकरनिरसनमार्जनादिना शुचित्वोत्पादने नियुक्ताय चुक्रोश निर्मर्त्सितवान् । रुष्टोऽपि क्रुद्धोऽपि च उग्रदण्डः तीक्ष्णशासनो न बभूव । भवितव्यतायाः प्रबलत्वज्ञानेन तस्मिन् दयां कृतवानित्यर्थः ॥ ४९ ॥

भूयश्च तस्मै विदधे सुताय विशेषयुक्तं विषयप्रकारम् ॥

चलेन्द्रियत्वादपि नातिशक्तो नास्मान् विजह्यादिति नाथमानः ॥५०॥

भूयश्चेति ॥ तस्मै सुताय विशेषयुक्तम् आधिक्यवन्तं विषयप्रकारं विषयरचनां भूयः पुनः विदधे कृतवान् । ननु विरक्तस्य भूयो विषयोपचारेण क उपयोग इत्यत आह—चलेन्द्रियत्वात् इन्द्रियचाञ्चल्यात् अपिः संभावनायाम् । नातिशक्तः इन्द्रियचाञ्चल्याद्धेतोर्विषयांस्त्यक्तुं न अतिशक्नुयात् इत्यर्थः । अतो हेतोः अस्मान् मातापित्रादीन् न विजह्यात् न त्यजतु इति नाथमानः आशंसमानः 'आशिषि नाथः' इत्याशिष्येवात्मनेपदनियमात् ॥५०॥

यदा च शब्दादिभिरिन्द्रियार्थैरन्तःपुरे नैव सुतोऽस्य रेमे ॥

तदा बहिर्यादिशति स्म यात्रां रसान्तरं स्यादिति मन्यमानः ॥ ५१ ॥

यदा चेति ॥ यदा च आधिक्ययुक्तविषयरचनाविधानेऽपि अस्य राज्ञः सुतः शब्दादिभिः पञ्चभिः इन्द्रियार्थैः ज्ञानेन्द्रियविषयैः अन्तःपुरे नाभिरेमे न समतुष्यत् । तदा स राजा रसान्तरं मन्यमान आनन्दविशेषोत्पत्तिं संभावयमानो बहिर्यात्रां व्यादिशति स्म पुनर्विहारगमनमाज्ञापितवान् ॥ ५१ ॥

स्नेहाच्च भावं तनयस्य बुद्ध्वा संवेगदोषानविचिन्त्य काञ्चित् ॥

योग्याः समाज्ञापयति स्म तत्र कलास्वभिज्ञा इति वारमुख्याः ॥ ५२ ॥

स्नेहादिति ॥ तनयस्य सिद्धार्थस्य भावं वैराग्यरूपं बुद्ध्वाऽवगम्य, काञ्चित् संवेगदोषान् उद्वेगकारणीभूतहेतून् अविचिन्त्य अविगणय्य तिरस्कृत्येत्यर्थः । स्नेहात् पुत्रप्रेमवशात् तत्र नगरे कलासु वशीकरणकलासु अभिज्ञाननिपुणा अतएव योग्या वारमुख्या वाराङ्गनाविशेषान् इति समाज्ञापयति स्म बहिर्गन्तुमाज्ञापितवान् ॥५२॥

ततो विशेषेण नरेन्द्रमार्गे स्खलंकृते चैव परीक्षिते च ॥

अत्यास्य सृतं च रथं च राजा प्रस्थापयामास बहिः कुमारम् ॥ ५३ ॥

तत इति ॥ विशेषेण पूर्वपेक्षया आधिक्येन परीक्षिते कृतपरीक्षे जीर्णरुग्णादिभिर्वर्जिते इत्यर्थः । स्खलंकृते ध्वजनोरणपुष्पमालासंमार्जनादिभिर्मण्डिते नरेन्द्रमार्गे राजपथे राजा शुद्धोदनः, सृतं रथं च बहिः अत्यास्य आनाय्येत्यर्थः कुमारं प्रस्थापयामास प्रानिष्ठिपत् ॥ ५३ ॥

ततस्तथा गच्छति राजपुत्रे तैरेव देवैर्विहितो गतासुः ॥

तं चैव मार्गे मृतमुद्यमानं सृतः कुमारश्च ददर्श नान्यः ॥ ५४ ॥

तत इति ॥ ततः प्रस्थानोत्तरं राजपुत्रे तथा पूर्ववत्तृतीयावृत्या गच्छति सति, तैरेव पूर्वोक्तैर्देवैः गतासु गतप्राणः कश्चिद्विहितो निर्मितः, तं मृतं मार्गे उद्यमानं शवरूपेण नीयमानं सृतः च कुमारो ददर्श अन्यस्तु कश्चिदपि तच्छब्दं न ददर्श । देवमाययेति भावः ॥ ५४ ॥

अथाब्रवीद्राजसुतः स सृतं नरैश्चतुर्भिर्हियते क एषः ॥

दीनैर्मनुष्यैरनुगम्यमानो यो भूषितोऽश्वाभ्यवरुध्यते च ॥ ५५ ॥

अथेति ॥ स राजसुतः सृतं सारथिम् अब्रवीत् अपृच्छत् । किं तदित्याह—एष कः चतुर्भिः चतुःसंख्याकैर्नरैर्हियते उद्यते । शवं वर्णयति—दीनै रुदद्भिः मनुष्यैः अनुगम्यमानः अन्वीयमानः, च भूषितः शवालंकरणैर्मण्डितः अश्वासी श्वासरहितः अवरुध्यते च शव शिबिकायां बध्यते च ॥ ५५ ॥

१ टि०—‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा, इति भूते संनिहितं लट् ।

ततःस शुद्धात्माभिर्गव देवैः शुद्धाधिवासैरभिभूतचेताः ॥

अवाच्यमप्यर्थमिमं नियन्ता प्रव्याजद्वारार्थविदीश्वराय ॥ ५६ ॥

तत इति ॥ ततः अर्थवित् तत्त्वार्थज्ञः स सृतः शुद्धे स्वर्गे अधिवासो, येषां तैः स्वर्गस्थैरित्यर्थः । शुद्धात्मभिर्निर्मलान्तःकरणैः देवैः अमरैरेव अभिभूतचेता आक्रान्तचित्तः अतएव इमं वक्ष्यमाणम् अवाच्यम् अकथनीयमपि अर्थमीश्वराय युवराजाय प्रव्याजहार अकथयत् यद्यप्येषोऽर्थो वैराग्योत्पादकत्वादिनिवेदनीय आसीत्तथापि देवाभिभूतान्तःकरणत्वेन न्यवेदयदिति भावः ॥ ५६ ॥

बुद्धीन्द्रियप्राणगुणैर्वियुक्तः सुप्तो विसंज्ञस्तृणकाष्ठभूतः ॥

संबध्य संरक्ष्य च यत्नवद्भिः प्रियाप्रियैस्त्यज्यत एष कोऽपि ॥ ५७ ॥

बुद्धीति ॥ बुद्धिर्भूतिः इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि प्राणा असवः गुणा वैदुष्यादयः तैर्वियुक्तो विरहितः अतएव तृणकाष्ठभूतः तृणकाष्ठतुल्यः सुप्तो दीर्घनिद्रां प्राप्नोति इत्यर्थः । अतएव विसंज्ञः चेतनारहित एतादृश एष कोऽपि मनुष्यो यत्नवद्भिः प्रयत्नशालिभिः प्रियाप्रियैः हिताहितैः संबध्य संरक्ष्य संरक्ष्य क्रव्यादादिभ्यो रक्षणं कृत्वा त्यज्यते श्मशाने नीयते इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

इति प्रणेतुः स निशम्य वाक्यं संचुक्षुभे किंचिदुवाच चैनम् ॥

एकाकिनस्त्वेव जनस्य नाशः सर्वप्रजानामयमीदृशोऽन्तः ॥ ५८ ॥

इतीति ॥ स सिद्धार्थ इति इत्थं प्रणेतुः सूतस्य वाक्यं निशम्य श्रुत्वा संचुक्षुभे क्षोभं प्राप्तवान् । च किंचित् उवाच । तदेवाह—किं ? तु पुनः एकाकिन एव अस्यैवेत्यर्थः । जनस्य अयं नाशः । अथवा सर्वप्रजानाम् ईदृशः अन्तो नाशो भविता इति शेषः ॥ ५८ ॥

ततः प्रणेता वदति स्म तस्मै सर्वप्रजानामयमन्तकर्ता ॥

हीनस्य मध्यस्य महात्मनो वा सर्वस्य लोके नियतो विनाशः ॥ ५९ ॥

तत इति ॥ ततः प्रणेता सूतः तस्मै सिद्धार्थाय वदति स्म अवदत् किम् ? तदाह—अयं मृत्युः सर्वप्रजानां सर्वस्यापि प्राणिजातस्य अन्तकर्ता नाशकारी । सर्वप्रजानामित्युक्तं तद्द्रढयन्नाह—हीनस्य निष्कृष्टस्य, मध्यस्य, महात्मनः श्रेष्ठस्य वा सर्वस्यापि अस्य लोकेऽस्मिन् संसारे विनाशो मृत्युर्नियतः अवश्यंभावी ॥ ५९ ॥

ततः स धीरोऽपि नरेन्द्रसूनुः श्रुत्वैव मृत्युं विषसाद सद्यः ॥

अंसेन संश्लिष्य च कूबरान् प्रोवाच निर्हादवता स्वरेण ॥ ६० ॥

तत इति ॥ धीरोऽपि गम्भीरोऽपि स नरेन्द्रसूनु राजपुत्रो मृत्युं मरणं श्रुत्वैव सद्यस्तत्कालं विषसाद् विषण्णोऽभूत् । अंसेन स्कन्धेन कूबरान् युगंधराग्रभागं ^१ संश्लिष्य अवलम्ब्य निर्हादवता गम्भीर्यवता स्वरेण प्रोवाच प्रोक्तवान् ॥ ६० ॥

१ टि०—कूबरस्तु युगंधराः, इत्यमरः । युगाधारस्य पुरोवर्तिनः काष्ठद्वयस्येयं संज्ञा ।

इयं च निष्ठा नियतं प्रजानां प्रमाद्यति त्यक्तभयश्च लोकः ॥

मनांसि शङ्के कठिनानि नृणां स्वस्थास्तथा ह्यध्वनिर्वर्तमानाः ॥ ६१ ॥

इयमिति ॥ इयं पुरो दृश्यमाना निष्ठा पर्यवसानं मृतिरित्यर्थः
जनानाम् नियतम् अवश्यं भाविनीत्यर्थः । किंच लोकः त्यक्तभयो निर्भीकः
सन् [मरणादिशेषः] प्रमाद्यति अनवधानतां करोति । नृणां मनांसि
कठिनानि कठोराणि, इत्यहं शङ्के मन्ये । तथाहि-स्वस्था निश्चिन्ताः
सन्तः अध्वनि स्वस्वव्यवहारमार्गं वर्तमानाः सन्ति ॥ ६१ ॥

तस्मादथः सूत निर्वर्त्यतां नो विहारयोग्यौ न हि देशकालौ ॥

जानन् विनाशं कथमार्तिकाले सचेतनः स्याद्विद् हि प्रसक्तः ॥ ६२ ॥

तस्मादिति ॥ तस्मात्कारणात् हे सूत रथो निर्वर्त्यतां परावर्त्यताम्
हि यतो देशकालौ विहारयोग्यौ न स्तः । हि यतो विनाशं जानन्नपि
सचेतनो ज्ञानी पुरुष आर्तिकाले दुःखकाले कथं प्रसक्तः स्यात् केन प्रका-
रेण विषयेषु चित्तासक्तिं विद्ध्यात् । सर्वथा न प्रसक्तः स्यादि-
त्यर्थः । ॥ ६२ ॥

इति ब्रुवाणेऽपि नराधिपात्मजे निर्वर्तयामास स नैव तं रथम् ॥

विशेषयुक्तं तु नरेन्द्रशासनात् सपद्मखण्डं वनमेव निर्ययौ ॥ ६३ ॥

इतीति ॥ इति एवंप्रकारेण नराधिपात्मजे सिद्ध्यर्थं ब्रुवाणेऽपि
कथयति सत्यपि स सारथिः तं रथं नैव निर्वर्तयामास न न्यवर्तयत् ।
किंतु नरेन्द्रशासनात् शुद्धोदनाज्ञावशात् विशेषयुक्तं शोभाविशेष-
शालि पद्मखण्डेन कमलसमूहेन सहितं सपद्मखण्डं वनम् उपवनमेव
निर्ययौ ॥ ६३ ॥

ततः शिवं कुसुमितबालपादपं परिभ्रमत् प्रमुदितमत्तकोकिलम् ॥

निपानवत् सकमलचारुदीर्घिकं ददर्श तद्वनमिव नन्दनं वनम् ॥ ६४ ॥

ततइति ॥ ततः स सारथिः शिवं सुखप्रदं श्वः श्रेयसं शिवं भद्रं
कम्याणं मङ्गलं शुभम्, इत्यमरः । कुसुमिता बालपादपा यस्मिस्तन्
प्रफुल्लितबालवृक्षं परिभ्रमन्तश्चलन्तः प्रमुदिता आनन्दिता मत्ता
दृष्टपुष्टाः कोकिलाः पिकायस्मिन्, तथा निपानवत् 'आहावविशिष्टम्
' आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' इत्यमरः । सकमलाः
पद्मसहिताः चारवो मनोहरा दीर्घिका वाप्यो यस्मिन् तथोक्तं तद्वनं
नन्दनं वनमिव इन्द्रवनमिव ददर्श अपश्यत् ॥ ६४ ॥

वराङ्गनागणकलितं नृपात्मज स्ततो बलाद्वनमभिनीयते स्म तत् ॥

वराप्सरोऽन्वितमलकाधिपालयं नवव्रतो मुनिरिव विप्रेकातरः ॥ ६५ ॥

• ~~वृद्धे~~ ॥ ततो वराप्सरोऽन्वितं सुन्दरदेवाङ्गनायुक्तम् अलकायाः
तन्नाम्न्या नगर्या अधिपः कुबेरः तस्यालयं गृहं [नीयमानः] नव-
व्रतो नूतनव्रतधारी अतएव विघ्नकातरो विघ्नत्रस्तो मुनिरिव सनृपा-
त्मजः तत् वराङ्गनानां श्रेष्ठललनानां गणेन समूहेन कलितं व्याप्तं वनं
बलात् तदिच्छाभावेऽपीत्यर्थः । अभिनीयते स्म नीतः ॥६५॥

इति श्रीमदश्वघोषकविगणिते बुद्धचरिते तृतीयः सर्गः

सटीकः समाप्तः ॥

रघुवंशे द्वितीयः सर्गः ।

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ॥

वनाय पीतप्रतिवद्भवत्सां यशोधनो धेनुमुपेर्मुमोच ॥ १ ॥

मलिनाथीयटीका ।

आशासु गर्शाभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।

मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दसनसुन्दरि त्वाम् ॥

अथेति ॥ अथ निशानयनानन्तरम् यशोधनः प्रजानाम् अधिपः
प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातःकाले जायया सुदक्षिणया प्रतिग्राहिते स्वीकारिते
गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या तथोक्तां पीतं पानम्
अस्यास्तीति पीतः—पीतवान् इत्यर्थः । 'अर्शआदिभ्योऽच्, इति अच्-
प्रत्ययः । 'पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणाः' इति महाभाष्ये दशनात् । पीतः
प्रनिबद्धो वत्सो यस्याः ताम् ऋषे धेनुम् वनाय वनं गन्तुम् । 'क्रिया-
र्थोपपद, इत्यादिना चतुर्थी । मुमोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात्
सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसन्धेयम् । तथाहि श्रुतिः=

पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् ॥

• • •

तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥

तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः । इति ॥

यशोधन इत्यनेन पुत्रवनां कीर्तिलोभात् राजानर्हे गोरक्षणे
प्रवृत्त इति गम्यते । अस्मिन् सर्गे वृत्तमुपजातिः=अनन्तरोदीरितलक्ष्म-
भाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः, इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तस्याः खुरग्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ॥

मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवाथं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥ **उपमा**

तस्या इति ॥ पांशवो दोषा आसाम् मन्तीति पांशुलाः स्वैरिण्यः
'स्वैरिणी पांशुला' इत्यमरः । 'सिध्मादिभ्यश्चे, तिलच् प्रत्ययः ।
अपांसुलानाम् पतिव्रतानाम् धुरि अग्रे कीर्तनीया परिगणनीया,
मनुष्येश्वरधर्मपत्नी सुदक्षिणा खुरग्यासैः पवित्राः पांशवो यस्य तम् ।
'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः' इत्यमरः । तस्या धेनो
मार्गं स्मृतिर्मन्वादिवाक्यम् श्रुतेर्वेदवाक्यस्य अर्थम् अभिधेयम् इव
अन्वगच्छत् अनुसृतवती । यथा स्मृतिः श्रुतिश्रुण्णमेवार्थमनुसरति
तथा सापि गोखुरश्रुण्ण मेव मार्गं मनुससारेत्यर्थः धर्मपत्नीत्यत्र
अश्वघासादिवत्तादर्थ्यं षष्ठीसमासः प्रकृतिविकारभावाभावात् ।
पांसुलपथप्रवृत्तावप्यपांसुलानामिति विरोधालङ्कारो ध्वन्यते ॥ २ ॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ॥

पयोधरीभूतचतुः समुद्रां जुगोप गोरूपधगमिवोर्वीम् ॥ ३ ॥

निवर्त्येति—दयालुः कारुणिकः । 'स्याद् दयालुः कारुणिक'
इत्यमरः । 'स्पृहिगृही'त्यादिना आलुच् प्रत्ययः । यशोभिः सुरभिः
मनोज्ञः । 'सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि' इति विश्वः । राजा तां दयितां
निवर्त्य सौरभेयीं कामधेनुसुतां नन्दिनीम्, धरन्तीति धराः पचाद्यच् ।
पयसां धराः पयोधराः स्तनाः 'स्त्रीस्तनौ द्वौ पयोधरौ' इत्यमरः ।
अपयोधराः पयोधराः सम्पद्यमानाः पयोधरीभूताः । 'अभूततद्भावे
च्चिः, कुगतिप्रादय' इति समासः । पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा
यस्यास्ताम् । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति अनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्यात्
त्रिपदो बहुव्रीहिः । गोरूपधराम् उर्वीम् इव जुगोप ररक्ष भूरक्षणप्रय-
त्नेनेव ररक्ष इति भावः । धेनुपक्षे पयसा दुग्धेन अधरीभूताश्चत्वारः
समुद्रा यस्याः सा तथोक्तां दुग्धतिरस्कृतसागराम् इत्यर्थः ॥ ३ ॥

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ॥

नचान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुणा हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥

व्रतायेति—व्रताय धेनोः अनुचरेण न तु जीवनायेति भावः ।
तेन दिलीपेन शेषः अवशिष्टोऽपि अनुयायिवर्गो न्यषेधि निवर्तितः ।
शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया । कथं तर्हि आत्मरक्षणम् ? अत आह नचेति ।

उपमा

तस्य दिलीपस्य शरीररक्षा च अन्यतः पुरुषान्तराक्ष । कुतः ? हि यस्मात् कारणात् मनोः प्रसूयते इति प्रसूतिः सन्ततिः स्ववीर्यगुप्ता स्ववीर्येणैव रक्षिता । नहि स्वपरनिर्वाहकस्य परापेक्षा इति भावः ॥४

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।

अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥५॥

आस्वादवद्भिरिति—सम्राट् मण्डलेश्वरः 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाक्षया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः । स राजा आस्वादवद्भी रसवद्भिः स्वादयुक्तैः इत्यर्थः । तृणानां कवलैः प्रसैः । 'प्रासस्तु कवलार्थकः' इत्यमरः । कण्डूयनैः खर्जनैः दंशानां वनमक्षिकाणां निवारणैः । 'दंशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः । अव्याहतैः अप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनैश्च तस्या धेन्वाः समाराधनतत्परः शुश्रूषासक्तः अभूत् । तदेव परं प्रधानं यस्य इति तत्परः । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥५॥

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।

जलामिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥६॥

स्थित इति—भूपतिः तां गां स्थितां^(१) स्थितः सन् स्थितिः ऊर्ध्वावस्थानम् । प्रयातां प्रस्थिताम् उच्चलितः प्रस्थितः, निषेदुषीं निषण्णाम् उपविष्टाम् इत्यर्थः । 'भाषायां सद्वसश्रुवः' इति कसुप्रत्ययः । 'उगितश्चे'ति ङीप् । आसनबन्धे-उपवेशने धीरः स्थित उपविष्टः सन् इत्यर्थः । जलम् आददानां पिबन्तीं जलामिलाषी पिबन्, इत्यर्थः । इत्थं छाया इव अन्वगच्छत् अनुसृतवान् ॥६॥

१ टि०—लक्षणार्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञकानुयोगे सर्वत्र द्वितीया ।

स न्यस्तचिह्नमपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।

आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥७॥

स इति—न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्याः तां तथाभूताम् अपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेन अनुमितां सवथा राजैवायं भवेत् इति, ऊहितां राजलक्ष्मीं दधानः स राजा अनाविष्कृतदानराजिः बहिरप्रकटितमदरेखः अन्तर्गता मदावस्था यस्य स अन्तर्मदावस्थः तथाभूतो द्विपेन्द्र इव आसीत् ॥७॥

लताप्रतानोदग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।

रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान् विनेष्यन्निव दृष्टमन्वान् ॥८॥

लतेति—लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिः उदग्रथिता उन्नमय्य ग्रथिता ये केशास्तैः उपलक्षितः । 'इत्थंभूतलक्षणे' इति तृतीया । राजा अधिज्यम् आरोपितमौर्वीकं धनुः यस्य सः अधिज्यधन्वा सन् । 'धनुषश्चे'त्यनङ्गादेशः । मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशात् रक्षणव्याजात् वन्यान् वने भवान् दुष्टसत्त्वान् दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । विनेष्यन् शिक्षयिष्यन् इव दावं वनम् । 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इहेष्यते' इति यादवः । विचचार वने चचार इत्यर्थः । देशकालाध्यगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति दावस्य कर्मत्वम् ॥८॥

विसृष्टेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह=

विमृष्टपार्श्वानुचरणं तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ॥

उदीरयामासुरिवोन्मदानां मालोकशब्दं वयसां विगर्वः ॥ ९ ॥

विसृष्टेति=विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्त्तिनो जना येन तस्य पाशभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य । 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः अनुभावोऽनेन सूचितः । तस्य राज्ञः पार्श्वयोर्द्रुमा उन्मदानाम् उत्कटमदानां वयसां खगानाम् । 'खगबाल्यादिनोर्वयः' इत्यमरः विरावैः शब्दैः आलोकस्य शब्दं वाचकम् आलोक्य इति शब्दं जयशब्दम् इत्यर्थः । 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः । उदीरयामासुरिव, इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्त्तमानम् ॥

उपमा

अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैराचारलजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

मरुदिति=मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता बाललता आरात् समीपे अभिवर्त्तमानम् 'आराद् दूरसमीपयोः' इत्यमरः । मरुतो वायोः सखा मरुत्सखः अग्निः स इव आभातीति मरुत्सखाभम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनैः पुष्पैः पौरकन्याः पौराणां कन्याः पौर्यश्च ताः कन्याश्चेति वा । आचारार्थं लजैः आचारलजैरिव

अवाकिरन् तस्योपरि बिक्षितवत्य इत्यर्थः । सखा हि सखायमागतमुप-
चरति इति भावः ॥१०॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तः करणैर्विशङ्कैः ॥

विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्षणां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११ ॥

धनुर्भृत इति = धनुर्भृतोऽपि अस्य राज्ञ एतेन भयसम्भावना
दर्शिता तथापि विशङ्कैः निर्भीकैः अन्तःकरणैः कर्तृभिः दयया कृपा-
सेन आर्द्रः अभिप्रायो यस्य तत् दयार्द्रभावं तत् आख्यातं दयार्द्रभाव-
मेतदित्याख्यातम् इत्यर्थः । 'भावः सत्वस्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु'
इत्यमरः । तथाविधं वपुर्विलोकयन्त्यो हरिण्यः अक्षणां प्रकामविस्ता-
रस्य अत्यन्तविशालतायाः फलम् आपुः 'विमलं कलुषीभवश्च चेत्'
कथयत्येव हितैषिणं रिपुञ्च' इति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामाण्या-
देव विश्रब्धं ददृशुः इत्यर्थः ॥ ११ ॥

स कीचकैर्मरुतपूर्णगन्धैः कृजद्भिर्गपादितवंशकृत्यम् ।

शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चरुर्नीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

स इति ॥ स दिलीपो मारुतपूर्णरन्ध्रैः अतएव कृजद्भिः स्वनद्भिः
कीचकैर्वेणुविशेषैः । 'वेणवः कीचकास्ते स्युः ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः'
इत्यमरः । वंशः सुषिरवाद्यविशेषः । 'वंशादिकं तु सुषिरम्' इत्यमरः ।
आपादितं मरुतादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन् कर्मणि तत् तथा
कुञ्जेषु लतगृहेषु । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः ।
वनदेवताभिः उद्गीयमानम् उच्चैर्गीयमानं स्वं यशः शुश्रावश्रुत-
वान् ॥ १२ ॥

पृक्तं स्तुषारैर्गिरिनिर्झराणां मनोकृदाकम्पितपुष्पगन्धी ॥

तमातपङ्कान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥

पृक्त इति = गिरिषु निर्झराणां वारिप्रवाहाणाम् । 'वारिप्रवाहो
निर्झरो झरः' इत्यमरः । तुषारैः शीकरैः । 'तुषारौ हिमसीकरौ' इति
शुभ्रम् । पृक्तः सम्पृक्तः अनोकहानां वृक्षाणाम् आकम्पितानि ईष-
त्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तीति आकम्पितपुष्पगन्धी
ईषत्कम्पितपुष्पगन्धवान् एवं शीतो मन्दः सुरभिः पवनो वायुः अना-
तपत्रं व्रतार्थं परिहृतछत्रम् अतएव आतपङ्कान्तम् आचारेण पूतं शुद्धं

तं नृपं सिषेवे । आचारपूतत्वात् स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य
आसीत् इतिभावः ॥ १३ ॥

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ॥

ऊनं न सत्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन् वनं गोप्तरि गाहमाने ॥ १४ ॥

शशामेति ॥ गोप्तरि तस्मिन् राज्ञि वनं गाहमाने प्रविशति सति
वृष्ट्या विना ऽपि दवाग्निः । 'दवदावौ वनानले' इति हैमः । शशाम
फलानां पुष्पाणाञ्च वृद्धिः विशेष्यते इति विशेषा अतिशयिता आसीत्
कर्माथं घञ् प्रत्ययः । सत्वेषु जन्तुषु मध्ये । 'यतश्च निर्द्धारणम्' इति
सप्तमी । अधिकः प्रबलो व्याघ्रादिः ऊनं दुर्बलं हरिणादिकं न
बबाधे ॥ १४ ॥

सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ॥

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्ना प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥

सञ्चारपूतानीति ॥ पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । 'रागोऽनुरक्तौ
मात्सर्यं क्लेशादौ लोहितादिषु' इति शाश्वतः । मुनेः धेनुश्च दिगन्त-
राणि दिशाम् अवकाशान् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिमेद-
तादर्थ्ये' इत्यमरः । सञ्चारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्ते सायंकाले
निलयाय अस्तमयाय धेनुपक्षे आलयाय गन्तुं प्रचक्रमे ॥ १५ ॥

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थमन्वगयौ मध्यमलोकपालः । ~~उत्प्रेता~~

बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ १६ ॥

तामिति—मध्यमलोकपालो भूपालो देवतापित्रतिथीनां क्रिया
यागभ्रातृदानानि ता एव अर्थः प्रयोजनं यस्यास्तां धेनुम् अन्वक्
अनुपदं ययौ । 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्' इत्यमरः ।
सतां मतेन सद्भिर्मन्येन । 'मतिबुद्धी'त्यादिना वर्त्तमाने क्तः ।
'क्तस्य च वर्त्तमाने' इति षष्ठी । तेन राज्ञा उपपन्ना युक्ता सा धेनुः
सतां मतेन विधिना अनुष्ठानेन उपपन्ना युक्ता साक्षात् प्रत्यक्षा श्रद्धा
भास्तिक्यबुद्धिः इव बभौ च ॥ १६ ॥

स पल्लवलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।

ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७ ॥

स इति—स राजा पल्लवेभ्यः अल्पजलाशयेभ्य उत्तीर्णानि

~~अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं~~

निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि बर्हाणि एषां सन्तीति बर्हिणा मयूराः । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः । फलबर्हाभ्यामिनच् प्रत्ययो वक्तव्यः । आवासवृक्षाणाम् उन्मुखा बर्हिणा येषु तानि, श्यामायमानानि वराहबर्हिणादिमलिनिष्ठा अश्यामानि श्यामानि भवन्तीति श्यामायनानि । 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इति क्यष्^(१) प्रत्ययः । 'वा क्यषः' इति आत्मनेपदे शानच् । मृगैः अध्यासिता अधिष्ठिताः शाद्वला येषु तानि । शादाः शष्पाणि येषु देशेषु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामदेशाः । 'शाद्वलः शादहरिते' इत्यमरः । 'शादः कर्दमशष्पयोः' इति विश्वः । 'नडशादाद्ङ्लवच् इति ङ्लवल्च् प्रत्ययः । वनानि पश्यन् ययौ ॥ १७ ॥

१ टि०—वस्तुतोऽत्र 'भृशादिभ्यो भुव्यन्येर्लोपश्च हलः' इत्यनेन क्यङ् । 'लोहितडाज्भ्यः क्यष्' वचनम् 'भृशादिष्वितराणि' इति वार्तिकभाष्याभ्यां तथैव निश्चयान् ।

आपीनमारोद्धहनप्रयत्नाद् गृष्टिगुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ।

उभावलञ्चक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

आपीनेति—गृष्टिः सकृत् प्रसूता गौः । 'गृष्टिः सकृत् प्रसूता गौः' इति हलायुधः । नरेन्द्रश्च उभौ यथाक्रमम् आपीनम् उधः । उधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । आपीनस्य आरोद्धहने प्रयत्नात् प्रयासात् वपुषो गुरुत्वात् आधिक्याच्च अञ्चिताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनात् आवृत्तेः पन्था स्तं तपोवनावृत्तिपथस् । 'ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः अप्रत्ययः । अलञ्चक्रतुः भूषितवन्तौ ॥ १८ ॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्त्तमानं वनिता वनान्तात् ।

पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९ ॥

वसिष्ठेति—वसिष्ठधेनोः अनुयायिनस् अनुचरं वनान्तात् आवर्त्तमानं प्रत्यागतं तं दिलीपं वनिता सुदक्षिणा निमेषेषु अलसा मन्दा पक्ष्मणां पङ्क्तिः र्यस्याः सा निर्निमेषा सती इत्यर्थः । लोचनाभ्यां करणाभ्याम् उपोषिताभ्याम् इव उपवासो भोजननिवृत्तिः तद्वद्भ्यामिव । वसतेः कर्त्तरि क्तः । पपौ यथोपोषितः अतितृष्णया जलमधिकं पिबति तद्वदतितृष्णया अधिकं व्यलोकयदित्यर्थः ॥ १९ ॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या । ३ तेन सा
तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगनेव सन्ध्या ॥ २० ॥

पुरस्कृतेति—वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण । 'तस्येश्वर'
इत्यञ् प्रत्ययः । पुरस्कृता अग्रतः कृता धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी इत्यर्थः ।
अश्वघासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमाम् । पार्थिवस्य धर्मपत्न्या
प्रत्युद्गता सा धेनुः तदन्तरे तयोर्दम्पत्यो मध्ये दिनक्षपयो दिनरात्र्यो
मध्यगता सन्ध्या इव विरराज ॥ २० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता । ३१ श्रीलङ्कार

प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥

प्रदक्षिणीकृत्येति—अक्षनानां पात्रेण सह वर्त्तते इति साक्षतपात्रौ
हस्तौ यस्याः सा सुदक्षिणा पयस्विनीं प्रशस्तक्षीरां तां धेनुं प्रदक्षिणी-
कृत्य प्रणम्य च तस्या धेन्वा विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्गमध्यम्
अर्थसिद्धेः कार्यसिद्धे द्वारं प्रवेशमार्गम् इव आनर्च अर्चयामास ।
अर्चतेर्भावादिकालिद् ॥ २१ ॥

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्याया प्रत्यग्रहीत् सेति ननन्दतुस्तौ । ३२ श्रीलङ्कार

भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिदानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

वत्सोत्सुकेति—सा धेनु वत्सोत्सुकापि वत्से उत्कण्ठितापि
स्तिमिता निश्चला सती सपर्याया पूजां प्रत्यग्रहीत् इति हेतोः तौ
दम्पती ननन्दतुः । पूजास्वीकारस्य आनन्दहंतुत्वमाह—भक्त्येति ।
पूज्येषु अनुरागो भक्तिः तथा उपपन्नेषु युक्तेषु विषये तद्विधानां तस्या
धेन्वा विधा इव विधा प्रकारो येषां तेषां महताम् इत्यर्थः । प्रसादस्य
चिह्नानि लिङ्गानि पूजास्वीकारादीनि पुरःफलानि पुरोगतानि
प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि । अत्रिलम्बितफलमूचकलिङ्ग ।
दर्शनादानन्दो युज्यते इत्यर्थः ॥ २२ ॥ A B C D E F G H I

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सान्ध्यं च विधिं दिलीपः ।

दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३ ॥

गुरोरिति—भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्य दारैः अरुन्धन्त्या
सह वर्त्तमानस्य गुरोः उभयोरपीत्यर्थः । 'भार्या जायाथ पुं भूम्नि
दाराः' इत्यमरः । पादौ निपीड्य अभिवन्द्य सान्ध्यं सन्ध्यायां विहितं

विधिम् अनुष्ठानं च समाप्य दोहावसाने निषण्णाम् आसीनां दोग्ध्रीं
दोहनशीलाम् 'तृन्' इति तृन् प्रत्ययः । धेनुम् एव पुन मँजे
सेवितवान् । दोग्ध्रीमिति निरुपपदप्रयोगात् कामधेनुत्वं गम्यते ॥२३॥

तामन्तिकन्यस्तनलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।

क्रमेण सुप्तामनुसंविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

तामिति ॥ गोप्ता रक्षको गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन्
उभावपीत्यर्थः, अन्तिके न्यस्ता बलयः प्रदीपाश्च यस्या स्तां तथोक्तां तां
पूर्वोक्तां निषण्णां धेनुम् अन्त्रास्य अनूपविश्य क्रमेण सुप्ताम् अनु अनन्तरं
संविवेश सुष्राप, प्रातः सुप्तोत्थिताम् अनु उदतिष्ठत् उत्थितवान् ।
अत्र अनु शब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते । क्रमशब्देन
धेनुव्यापाराणामिति अपौनरुक्त्यम् । 'कर्मप्रवचनीय युक्ते' इति
द्वितीया ॥ २४ ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तैः ।

सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थम् अनेन प्रकारेण प्रजार्थं सन्तानाय महिष्या
समम् अभिषिक्तपत्न्या सह । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । व्रतं
धारयतो महनीया पूज्या कीर्त्तिर्यस्य तस्य दीनानाम् उद्धरणं
दैन्यविमोचनं तत्र उचितस्य परिचितस्य तस्य नृपस्य त्रयो गुणा
आवृत्तयो येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरावृत्तानि सप्त दिनानि एकविंशति-
दिनानि व्यतीयुः ॥२५॥

अन्येद्युगात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।

गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गङ्गास्माविवेश ॥ २६ ॥

अन्येद्युरिति ॥ अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिने द्वाविंशे दिने । 'सद्यः
परुत्परारी'त्यादिना निपातनात् अव्ययम् । 'अद्यान्नाह्वाय पूर्वेष्वङ्गीत्यादौ
पूर्वोत्तरापरात् । तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः' इत्यमरः ।
मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भावम् अभिप्रायम् इदमभक्तित्वम् ।
'भावोऽभिप्राय आशयः' इति यादवः । जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती
'ज्ञाश्रुस्मृद्दृशां सनः' इत्यात्मनेपदे शानच् । प्रपतति अस्मिन् इति
प्रपातः पतनप्रवेशो गङ्गायाः प्रपातः तस्य अन्ते समीपे विरूढानि

जातानि शष्पाणि बालतृणानि यस्मिन् तन् । 'शष्पं बालतृणं घासः'
इत्यमरः । गौरीगुरोः पार्वतीपितु गृह्वरं गुहाम् आविवेश ॥२६॥

सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंसैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।

अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

सेति ॥ सा धेनुः हिंस्रै व्याघ्रादिभिर्मनसा अपि दुष्प्रधर्षा
दुर्धर्षा इति हेतोः अद्रिशोभायां प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना नृपेण
अलक्षितम् अभ्युत्पतनम् आभिमुख्येन उत्पतनं यस्य स सिंहः
तां धेनुं प्रसह्य हठात् । 'प्रसह्य तु हठार्थकम्' इत्यमरः । चकर्ष
किलेत्यलीके ॥२७॥

तदीयमाक्रन्दित मार्त्तसाधो गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ॥

रश्मिध्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्त्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥२८॥

तदीयमिति = गुहानिबद्धेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घं तस्या
इदं तदीयम् आक्रन्दितम् आर्त्तश्रोषणम् आर्त्तेषु आपन्नेषु साधो हिनका-
रिणो नृपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टिं रश्मिषु प्रग्रहेषु 'किरणप्रग्रहौ रश्मी,
इत्यमरः । आदाय इव गृहीत्वा इव निवर्त्तयामास ॥ २८ ॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केशरिणं ददर्श ॥

अधित्यकायामिव धातुमग्न्यां लोभ्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २९ ॥

स इति = धनुर्धरः स नृपः पाटलायां रक्तवर्णायां गवि तस्थिवांसं
स्थितम् ॥ 'कसुब्धे'ति कसुप्रत्ययः । केशरिणं सिंहं सानुमतः अद्रे धातो-
गैरिकस्य विकारो धातुमयी तस्याम् अधित्यकायाम् ऊर्ध्वभूमौ 'उप-
त्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका, इत्यमरः ॥ 'उपाधिभ्यां त्यक्त्वा-
न्नासन्नारूढयोरिति, त्यक्त् प्रत्ययः । प्रफुल्लो विकसितः तम् ।
फुल्लविकसने इति धातोः पचाद्यच् । लोभाख्यं द्रुमम् इव ददर्श । प्रफु-
ल्लमिति तकारपाठे अफला विशरणे इति धातोः कर्त्तरि क्तः, 'उत्प-
रस्यातः, १ इत्युकारादेशः ॥ २९ ॥

१ टि०—'उत्परस्यातः, इति सूत्रादग्निमेण 'तिच, इति सूत्रेणेत्यर्थः ।

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ॥

जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमन्च्छत् प्रसभोद्धतारिः ॥ ३० ॥

तत इति = ततः सिंहदर्शनानन्तरं मृगेन्द्रगामी मिहगामी शरणं

रक्षणम् । 'शरणं रक्षणे गृहे' इत्यादवः । शरणे साधुः शरण्यः । 'तत्र-
साधु,रिति यत् प्रत्ययः । प्रसमेन बलात्कारेण उद्धृता अरयो येन स
नृपती राजा जाताभिषङ्गो जानपराभवः सन् । 'अभिषङ्गः पराभवः'
इत्यमरः । वध्यस्य वधार्हस्य । 'दण्डादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः । मृगो-
न्द्रस्य वधाय निषङ्गात् तूणीरात् । तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधि-
र्द्योः, इत्यमरः । शरम् उद्धर्तुम् ऐच्छत् ॥ ३० ॥

वामंतरस्तस्य करः प्रहर्तुं नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ॥

सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१ ॥

वामेति = प्रहर्तुः तस्य वामेतरो दक्षिणः करो नखप्रभाभि भूषि-
तानि विच्छुरितानि कङ्कुस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् ।
'कङ्कुः पक्षिविशेषे स्यात् गुप्ताकारे युधिष्ठिरे, इति विश्वः । सायकस्य
पुङ्खे एव कर्त्तर्याख्ये मूलप्रदेशे । 'कर्त्तरी पुङ्खे, इति यादवः । सक्ता-
ङ्गुलिः सन् चित्रार्पितारम्भः चित्रलिखितशरोद्धरणोद्योग इव अव-
तस्थे ॥ ३१ ॥

बाहुप्रतिष्ठम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।

राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्य्यः ॥ ३२ ॥

वाङ्मिति ॥ बाह्वोः प्रतिष्ठम्भेन 'प्रतिबन्धेन । 'प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भः'
इत्यमरः । विवृद्धमन्युः प्रवृद्धरोषो राजा मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्य्यः
प्रतिबद्धशक्तिः भोगी सर्प इव । 'भोगी राजभुजङ्गयोः' इति शाश्वतः ।
अभ्यर्णम् अन्तिकम् । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यप्रा अप्यमितोऽव्ययम्'
इत्यमरः । आगस्कृतम् अपराधकारिणम् अस्पृशद्भिः स्वतेजोभिः अन्तः
अदह्यत । 'अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणाल्ययेष्वपि' इति यादवः ॥ ३२ ॥

तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरसत्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

तमिति ॥ निगृहीता पीडिता धेनु र्येन स सिंह आर्याणां सत्तां
गृह्यं पक्ष्यम् 'पदास्त्रैरिवाह्यापक्ष्येषुचे'ति क्यप् । मनुवंशस्य केतुं चिह्नं
केतुवत् व्यावर्त्तकम् । सिंह इव उरुसत्त्वो महाबलस्तम्, आत्मनो
वृत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्यापारे अभूतपूर्वत्वात् विस्मितम् । कर्त्तरि क्तः ।
तं दिलीपं मनुष्यवाचा करणेन पुनः विस्माययन् विस्मयम् आश्चर्य्यं
प्रापयन् निजगाद । स्मिङ्गीषद्धसने इति धानोर्णिचि वृद्धौ आयादेशो

शतप्रत्यये च सति विस्माययन् इति रूपं सिद्धम् । विस्मापयन्निति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यं तच्च चिन्त्यं, 'नित्यं स्मयते' इति हेतुभय-
विवक्षायामेवेति 'भीस्म्योर्हेतुभये' इत्यात्मनेपदे ' विस्मापयमान इति
स्यात् तस्मात् मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धं । करणविवक्षायां
न कश्चित् दोषः ॥३३॥

१ टि०—मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री तथा सिंहो विस्मापयन्निति प्यन्ताणिचि
शतप्रत्यये तु न दोषः । प्रथमप्रयोजककर्तृविस्मयसत्त्वेऽपि द्वितीयप्रयोजकाद्विस्मयाभावेन
तद्वेऽप्राप्तेः ।

अलं महीपाल ! तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्वमितो वृथा स्यात् ।

न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥३४॥

अलमिति ॥ हे महीपाल ! तव श्रमेण अलं साध्याभावात् श्रमो
न कर्त्तव्य इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य
करणत्वात् तृतीया । उक्तञ्च = न्यासोद्योते—'न केवलं श्रूयमाणैव
क्रिया निमित्तं करणभावस्य, अपि तर्हि गम्यमानापि' इति । अलं
भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । इतः अस्मिन् मयि ।
'सार्वविभक्तिकस्तसिः । प्रयुक्तम् अपि अस्त्वं वृथा स्यात् । तथाहि—
पादपोन्मूलने शक्ति र्यस्य तत् तथोक्तं मारुतस्य रंहो वेगः शिलोच्चये
पर्वते न मूर्च्छति न प्रसरति ॥३४॥

कैलासगौरं वृषमारुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥३५॥

कैलासेति ॥ कैलास इव गौरः शुभ्रस्तम् । 'चामीकरश्च शुभ्रश्च
गौरमाहुर्मनीषिणः' इति शाङ्खतः । वृषम् वृषभम् आरुक्षोः आरोढुम्
इच्छोः स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहति इत्यर्थः । अष्टौ मूर्त्तयो
यस्य स तस्य अष्टमूर्त्तः शिवस्य पादार्पणम् पादन्यासः तत् एव
अनुग्रहः प्रसादः तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं
नाम किङ्करं माम् अवेहि विद्धि । 'पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाश-
मेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्त्तयः' इति यादवः ॥३५॥

अमुं पुरः पश्यसि देवदाहं ? पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।

यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥३६॥

अमुमिति ॥ पुरः अग्रतः अमुं देवदारुं पश्यसि ? इति काकुः । असौ देवदारुः वृषभो ध्वजो यस्य स तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः । अभूततद्भावे चिवः । यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुः गौर्या हेमः कुम्भ एव स्तन स्तस्मात् निःसृतानां पयसाम् अम्बूनां रसज्ञः स्वादज्ञः । स्कन्दपक्षे हेमकुम्भ इव स्तनः इति विग्रहः । पयसां क्षीराणाम् । 'पयः क्षीरं पयोम्बु च' इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमास्पद-मिति भावः ॥३६॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचित् वन्यद्विपेनीन्मथिता त्वगस्य ।

अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥३७॥

कण्डूयमानेनेति ॥ कदाचित् कटं कपोलं कण्डूयमानेन कर्षता । 'कण्डूवादिभ्यो यक्' इति यक् ततः शानच् । वन्यद्विपेन अस्य देवदारो स्त्वक् उन्मथिता । अथ अद्रेः तनया गौरी असुरास्त्रैः आलीढं क्षतं सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः । 'पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः' इत्यमरः । 'सत्सूक्ष्मेष्वेत्यादिना किप् । तम् इव एनं देवदारुं शुशोच ॥ ३७ ॥

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।

व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्गागतसत्ववृत्ति ॥३८॥

तदंति ॥ तदा तत्कालः प्रभृतिः आदि यस्मिन् कर्मणि तत् तथा तदाप्रभृति एव वनद्विपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेन अङ्कः समीपम् आगताः सत्त्वाः प्राणिनो वृत्ति र्यस्मिन् तत् । 'अङ्कः समीपे उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः' इति केशवः । सिंहत्वं विधाय भस्मिन् अद्रिकुक्षौ गुहायाम् अहं व्यापारितो नियुक्तः ॥३८॥

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

उपस्थिता शोणितपारणा मे सुगद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥३९॥

तस्येति ॥ परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः सा उपस्थिता प्राप्ता एषा गोरूपा शोणितपारणा रुधिरस्य व्रतान्त-भोजनं सुरद्विषो राहोः चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी सुधा इव क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य तस्य अङ्गगतसत्ववृत्ते मे मम सिंहस्य तृप्त्यै अलं पर्याप्ता । 'नमः स्वस्ती'त्यादिना चतुर्थी ॥३९॥

स त्वं निवर्त्तन् विहाय लज्जां गुरोर्भवान् दर्शितशिष्यभक्तिः ।

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यथाः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥४०॥

स इति ॥ स एवम् उपायशून्यः त्वं लज्जां विहाय निवर्त्तस्व ।

भवान् त्वं गुरोर् दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्त्तव्या भक्ति र्येन स तथोक्तः अस्ति । ननु गुरुधनं विनाद्य कथं तत्समीपं गच्छेयमन आह शस्त्रेणेति । यत् रक्ष्यं धनं शस्त्रेण आयुधेन 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यमरः । अशक्या रक्षा यस्य तत् अशक्यरक्षं रक्षितुमशक्यम् इत्यर्थः । तत् रक्ष्यं नष्टम् अपि शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति न हिनन्ति, अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषाय इति भावः ॥४०॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।

प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥४१॥

इतीति ॥ पुरुषाणाम् अधिराजो नृप इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य

वचो निशम्य श्रुत्वा गिरिशस्य ईश्वरस्य प्रभावान् प्रत्याहतास्त्रः कुण्ठितास्त्रः सन् आत्मनि विषये अवज्ञाम् अपमानं शिथिलीचकार तत्याज इत्यर्थः । अवज्ञानोऽहमिति निर्द्वन्द्वं न प्राप इत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानो न सर्वेश्वरं प्रति इति भावः ॥४१॥

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।

जडीकृतस्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥४२॥

प्रतीति ॥ स एव पूर्वः प्रथमो भङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिन्

तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नो विफलप्रयासः अतएव वज्रं कुलिशं मुमुक्षन् मोक्तुमिच्छन् अम्बकं लोचनम् 'दृक्दाष्टिनेत्र-लोचनचभ्रुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि' इति हलायुधः । त्रीणि अम्बकानि यस्य स त्र्यम्बको हरः तस्य वीक्षणेन जडीकृतो निष्पन्दीकृतो वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणिः इन्द्रः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति वक्तव्यमिति पाणेः सप्तम्यन्तस्योत्तरनिपातः । स इव स्थितो नृप एनं सिंहं प्रत्यब्रवीच्च । 'बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्या-स्तम्मयन् प्रभुः' इति महाभारते ॥४२॥

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र ! कामं हासं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।

अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान् भविमतोऽभिधाष्ये ॥४३॥

संरुद्धेति ॥ हे मृगेन्द्र ! संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम
तत् वचो वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयं यत् वचः 'स त्वं मदीयेने'
त्यादिकम् अहं विवशु वंस्तुम् इच्छुः अस्मि । तर्हि तूष्णीं स्वीयता-
मित्याशङ्क्य ईश्वरकिङ्करत्वात् सर्वज्ञं त्वां प्रति न हास्यमित्याह
अन्तरिति । हि यतो भवान् प्राणभृताम् अन्तर्गतं हृद्गतं वाग्मृत्वा
बहिरप्रकाशितम् एवं सर्वं भागं वेद वेत्ति । 'विदो लघो वा' इति
णलादेशः । अतः अहम् अभिधास्ये वक्ष्यामि, वच इति प्रकृतं कर्म
सम्बध्यते । अन्ये त्वीदृशचनमाकर्ण्यसम्भावितार्थमेतदित्युपहसन्ति
अस्तु मौनमेव भूषणं । त्वं तु वाङ्मनसयोरेकविध एवायमिति
जानासि अतोऽभिधास्ये यद्वचो ऽहं विवशु रित्यर्थः ॥४३॥

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।

गुरोर्गपीदं धनमाहिताग्नेरन्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥४४॥

मान्य इति ॥ प्रत्यवहारः प्रलयः । स्थावराणां तरुशैलादीनां
जङ्गमानां मनुष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे
मम मान्यः पूज्यः अलङ्क्यशासन इत्यर्थः, शासनञ्च 'सिंहत्वमङ्कगत्
सत्त्ववृत्ती'त्युक्तरूपम् । तर्हि विसृज्य गम्यतां नेत्याह—गुरोर्गपीति ।
पुरस्तात् अग्रे नश्यत् इदम् आहिताग्नेर्गुरो धनम् अपि गोरूपम्
अनुपेक्षणीयम् । आहिताग्नेरिति विशेषणेनानुपेक्षाकारणं हाविःसाधन
त्वं सूचयति ॥ ४४ ॥

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विक्रज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥४५॥

स इति ॥ सः अङ्कगत्सत्त्ववृत्तिः त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य
वृत्तिं जीवनं निर्वर्तयितुं सम्पादयितुं प्रसीद । दिनावसाने उत्सुको
माता समागमिष्यतीति उत्काण्डतो बालवत्सो यस्याः सा महर्षे रियं
धेनुं विसृज्यताम् ॥ ४५ ॥

अथान्वकारं गिरिगङ्गागां दंष्ट्रानयूरवैः शकलानि कुर्वन् ।

भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्त्ती किञ्चिद्विहस्यार्थपति बभाषे ॥४६॥

अथेति ॥ अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्ती अनुवरः स सिंहो गिरेः
गङ्गराणां गुहानाम् 'देवस्नातबिले गुहा गङ्गरम्' इत्यमरः । अन्वकारं

ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन् निरस्यन् इत्यर्थः किञ्चित्
विहस्य अर्थपतिं नृपं भूयो बभाषे । हासकारणं 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातु-
मिच्छन्' इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमृढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

एवेति ॥ एकातपत्रम् एकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वं नवं
वयो यौवनम् इदं कान्तं रम्यं वपुश्च इत्येवं बहु अल्पस्य हेतोः अल्पेन
कारणेन अल्पफलाय इत्यर्थः । 'षष्ठी' हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । हातुं त्यक्तुम्
इच्छन् त्वं विचारे कार्याकार्यविमर्शं मूढो मूर्खो मे मम प्रतिभासि ॥ ४७ ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते ।

जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ ? पितेव पासि ॥ ४८ ॥

भूतेति ॥ तव भूतेषु अनुकम्पा कृपा चेत् । 'कृपा दयानुकम्पा
स्यात्' इत्यमरः । कृपैव वर्त्तते चेत् इत्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे
सति इयम् एका गौः स्वस्ति क्षेमम् अस्या अस्तीति स्वस्तिमती भवेत्
जीवेत् इत्यर्थः । 'स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । हे प्रजानाथ !
जीवन् पुनः पिता इव प्रजा उपप्लवेभ्यो विप्लेभ्यः शश्वत् सदा । पुनः
सदार्थयोः शश्वत् इत्यमरः । पासि रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्ष-
णाद्वरं जीवितेनैव शश्वदखिलजगत्प्राणम् इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किन्तु गुरुभयादित्यत आह—

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्विभेषि ?

शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोघ्नीः ॥ ४९ ॥

अथेति ॥ अथेति पक्षान्तरे अथवा एका एव धेनु र्यस्य तस्मात् ।
अयं कोपकारणोपन्यास इति ज्ञेयम् । तत एव अपराधे गवोपेक्षा-
लक्षणे सति चण्डात् अतिकोपनात् । 'चण्डस्त्वस्यन्तकोपनः' इत्यमरः ।
अतएव कृशानुः प्रतिमा उपमा यस्य तस्मात् अग्निकल्पात् गुरोः
विमेषि इति काकुः । 'मीत्रार्थानां भयहेतुः' इति अपादानात्
पञ्चमी । अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहा इति भावः । अस्य गुरोः
मन्युः क्रोधः । मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । घटा इव ऊर्धांसि
यासां ता घटोघ्नीः । 'उधसोऽनङ्' इत्यनङादेशः । 'बहुव्रीहेरुधसो

‘ङीष्’ इति ङीष् । कोटिशो गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता । ‘विश्राणनं
वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्’ इत्यमरः । भवता विनेतुम् अपनेतुं
शक्यः ॥ ४९ ॥

तद्रक्ष कन्याणपरम्पराणां भोक्तारमृज्जस्वलमात्मदेहम् ।

महीतलःपर्शनमात्रमित्रमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

तदिति ॥ तत् तस्मात् कारणात् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् ।
कर्मणि षष्ठी । ऊर्जो बलम् अस्यास्तीति ऊर्जस्वलम् । ‘ज्योत्स्नात-
मिश्रं’त्यादिना बलच् प्रत्ययान्तो निपातः । आत्मदेहं रक्ष । ननु
गामुपेक्ष्य आत्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात् नेत्याह—महीतलेति ।
ऋद्धं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसम्बन्धमात्रेण भिन्नम्
ऐन्द्रम् इन्द्रसम्बन्धि पदं स्थानम् आहुः स्वर्गान्न भिद्यते इत्यर्थः ॥ ५० ॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।

शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥

एतावदिति ॥ मृगेन्द्रे एतावत् उक्त्वा विरते सति गुहागतेन
अस्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शैलोऽपि प्रीत्या तम् एव अर्थं
क्षितिपालम् उच्चैः अभाषत इव इत्युत्प्रेक्षा । भाषिरयं ब्रुविसमानर्थ-
त्वात् द्विकर्मकः ब्रुविस्तु द्विकर्मकेषु पठितः । तदुक्तम्—

दुहियाचिरुधिप्रच्छिन्नाभिश्चिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासि गुणेन च यत् सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ।

इति ॥ ५१ ॥

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनर्गृधुवाच ।

धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ ५२ ॥

निशम्येति ॥ देवानुचरस्य ईश्वरकिङ्कुरस्य सिंहस्य वाचं निशम्य
मनुष्यदेवो राजा पुनरपि उवाच । किम्भूतः सन् तेन सिंहेन यत्
अध्यासितं व्याक्रमणम् ‘नपुंसके भावे क्तः’ । तेन कातरे अक्षिणी
यस्यास्तया । ‘बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षञ्’ इति षच्
‘विद्वौरादिभ्यश्च’ इति ङीष् । किं वा वक्ष्यतीति भीत्यैवं स्थितया
इत्यर्थः । धेन्वा निरीक्ष्यमाणः अतएव सुतरां दयालुः सन् । सुतरामित्यत्र
‘द्विवचनविभज्ये’त्यादिना सुशब्दात् तरप् ‘किमेत्तिङ्’ इत्येत्यादिना
आम् प्रत्ययः । ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञा ॥ ५२ ॥

क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।

राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥५३॥

क्षतादिति ॥ क्षणु हिंसायामिति धातोः 'सम्पदादि'त्वात्किप्
'गमादीनामिति वक्तव्या' दनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं
सिद्धम् । क्षतो नाशात् त्रायते इति क्षत्रः 'सुपी'ति योगविभागात् कः ।
तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति क्षतादित्यादिना । उदग्र
उन्नतः क्षत्रस्य क्षत्रवर्णस्य शब्दो वाचकः क्षत्रशब्द इत्यर्थः क्षतात्
त्रायते इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु नाश्वकर्णादिवत्
केवलरूढः । किन्तु पङ्कजादिवत् योगरूढ इत्यर्थः । ततः किमित्यत
आह तस्य क्षत्रशब्दस्य विपरीतवृत्ते विरुद्ध व्यापारस्य क्षतः त्राणम्
अकुर्वतः पुंसो राज्येन किम् ? उपक्रोशमलीमसैर् निन्दामलिनैः
'उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमरः । 'ज्योत्स्ना
तमिस्त्रे'त्यादिना मलीमस शब्दो निपातितः । 'मलीमसं तु मलिनं
कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः । प्राणैर्वा किं निन्दितस्य सर्वं व्यर्थम्
इत्यर्थः । एतेनैकातपत्रमित्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्तमिति
वेदितव्यम् ॥ ५३ ॥

१ टि०—अश्वकर्णशब्द ओषधिविशेषे रूढः, न तत्र योगार्थः संभवति ।

अथैकधेनोरित्यत्रोत्तरमाह =

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाद्यान्यपयस्त्रिनीनाम् ।

इमामनूनां सुरभेरेवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥५४॥

कथमिति ॥ अनुनयः क्रोधापनयः । चकारो वाकारार्थः । महर्षेः
अनुनयो वा अन्यासां पयस्त्रिनीनां दोग्ध्रीणां गवां विश्राणनात्
दानात् । 'त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं
वितरणम्' इत्यमरः । कथं नु शक्यः ? न शक्य इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—
इमां गां सुरभेः कामधेनोः । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । अनूनां
अन्यूजाम् अवेहि जार्नाहि । तर्हि कथमस्याः परिभवोऽभूदित्याह—
रुद्रौजसेति । अस्यां गवि त्वया कर्त्ता प्रहृतं तु प्रहारस्तु । 'नपुंसके
भावे कः' । रुद्रौजसा ईश्वरसामर्थ्येन ननु स्वयम् इत्यर्थः । 'सप्तम्य-
धिकरणे चे'ति सप्तमी ॥५४॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह =

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवतः ।

न पारणा स्या द्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥५५॥

सेयमिति ॥ सा इयं गौ र्मया निष्क्रीयते प्रत्याह्रियते अनेन परगृहीतम् इति निष्क्रयः प्रतिशीर्षकम् । 'एरच्' इति अच् प्रत्ययः । स्वदेहार्पणम् एव निष्क्रयः तेन भवतः त्वस्तः । 'पञ्चम्यास्तसिल्' । मोचयितुं न्याय्या न्यायात् अनपेता युक्ता इत्यर्थः । 'धर्मपथप्रथे' त्यादिना यत् प्रत्ययः । एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न स्यात् । मुनेः क्रिया होमादिः स एव अर्थः प्रयोजनं स च अलुप्तो भवेत् । स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यम् इति भावः ॥५५॥

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह,

भवानपीदं पवानवैति महान् हि यत्तस्तव देवदारौ ।

स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥

भवानिति ॥ परवान् स्वामिपरतन्त्रो भवान् अपि । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान् नाथवानपि' इत्यमरः । इदम् वक्ष्यमाणम् अवति भवता अनुभूयते एव इत्यर्थः । 'शेषे प्रथम' इति प्रथमपुरुषः । किमित्यत आह—हि यस्मात् हेतोः । "हि हेतावधारणे" इत्यमरः । तत्र देवदारौ विषये ग्रहान् यत्नो महता यत्नेन रक्ष्यते इत्यर्थः । इदं शब्दोक्तमर्थं दर्शयति, स्थातुमिति । रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशं गमयित्वा स्वयम् अक्षतेन अव्रणेन नियुक्तेन इति शेषः । नियोक्तुः स्वामिनः अग्रे स्थातुं शक्यं न हि ॥ ५६ ॥

सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह =

किमप्यद्रिस्तव चेन्मतोऽहं यशः शरीरं भव मे दयालुः ।

एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानां पिण्डेष्वात्मा खलु भौतिकेषु ॥५७॥

किमिति ॥ किम् अपि किं वा अहं तव अर्हिस्त्यः अवध्यो मतः चेत् तर्हि मे यश एव शरीरं तस्मिन् दयालुः कारुणिको भव । 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः अत आह—एकान्तेति । मद्भिधानां मादृशानां विवेकिनाम् एकान्तविध्वंसिषु अवश्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतविकारेषु

पिण्डेषु शरीरेषु अनास्था खलु अनपेक्षा एव । 'आस्था त्वालम्बनास्थान-
यत्नापेक्षासु कथ्यते' इति विश्वः ॥ ५७ ॥

सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह =

सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।

तद्भूतनाथानुग ? नार्हसि त्वं सम्बन्धिनो मे प्रणयं विद्वन्तुम् ॥ ५८ ॥

सम्बन्धमिति ॥ सम्बन्धं सख्यम् आभाषणम् आलापः पूर्वं कारणं
यस्य तम् आहुः । 'स्यादाभाषणमालापः' इत्यमरः । स तादृक
सम्बन्धो वनान्ते संगतयो नौ आवयो वृत्तो जातः । तत् ततो हेतोः
हे भूतनाथानुग ? शिवानुचर ? एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति ।
अतएव सम्बन्धिनो मित्रस्य मे प्रणयं याञ्चाम् 'प्रणयस्त्वमी । विश्रम्भ-
याञ्चाप्रेमाणः । इत्यमरः । विद्वन्तुं नार्हसि ॥ ५८ ॥

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्ठम्भविमुक्तबाहुः ।

स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत् पिण्डगिवामिषस्य ॥ ५९ ॥

तथेति ॥ तथा इति गाम् उक्तवते हरये सिंहाय । 'कपौ सिंहे
सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः' इति शाश्वतः । सद्यस्तत् क्षणे
प्रतिष्ठम्भात् प्रतिबन्धात् विमुक्तो बाहु र्यस्य स दिलीपो न्यस्तशस्त्रः
त्यक्तायुधः सन् स्वदेहम् आमिषस्य मांसस्य । 'पिललं कव्यमामिषम्'
इत्यमरः । पिण्डं कवलमिव उपानयत् समर्पितवान् । एतेन
निर्ममत्वमुक्तम् ॥ ५९ ॥

तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।

अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् क्षणे उग्रं सिंहनिपातम् उत्पश्यत उत्प्रे-
क्षमाणस्य तर्कयतः अवाङ्मुखस्य अधोमुखस्य । 'स्यादवाङ् अधोमुखः'
इत्यमरः । प्रजानां पालयितुं राक्ष उपरि उपरिष्ठात् । 'उपर्युपरिष्ठादि'
ति निपातः । विद्याधराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः
पपात ॥ ६० ॥

उत्तिष्ठ वसेत्यमृतावमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।

ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामप्रतः प्रब्रविणीं न सिंहम् ॥ ६१ ॥

उत्तिष्ठेति ॥ राक्षा अमृतमिव आचरतीति अमृतायमानं तत्

‘उपमानादाचारे’ इति क्यङ् ततः शानच् । उत्थितम् उत्पन्नं हे वत्स ?
उत्तिष्ठ इति वचो निशम्य श्रुत्वा उत्थितः सन् । अस्तेः शनृप्रत्ययः ।
अग्रतः अग्रे प्रसन्नः क्षीरस्त्रावः अस्ति यस्याः सा तां प्रस्रविणीं गां स्वां
जननीम् इव ददर्श सिंहं न ददर्श ॥ ६१ ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो ? मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।

ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसाः ॥ ६२ ॥

तमिति ॥ विस्मितम् आश्चर्य्यं गतम् । कर्त्तरि क्तः । तं दिलीपं
धेनुः उवाच । किमित्यत्राह साधो ? मया मायाम् उद्भाव्य कल्पयित्वा
परीक्षितः असि ऋषिप्रभावात् मयि अन्तको यमोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुः
न समर्थः । अन्ये हिंसा घातुकाः । ‘शरारुर्घातुको हिंस्रः’ इत्यमरः ।
‘नमि कम्पि’ इत्यादिना रप्रत्ययः । किम् उत ? सुष्ठु न प्रभवः इति
योज्यम् । ‘बलवत् सुष्ठु किमुत स्वत्यनीव च निर्भरे’ इत्यमरः ॥ ६२ ॥

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र ? वरं वृणीष्व ।

न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥

भक्त्येति ॥ हे पुत्र ? गुरौ भक्त्या मयि अनुकम्पया च ते तुभ्यं
प्रीता अस्मि । क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति चतुर्थी । वरं देवेभ्यो
वरणीयम् अर्थम् । ‘देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक् प्रिये’ इत्य-
मरः वृणीष्व स्वीकुरु । तथाहि मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं न
अवेहि न विद्धि, किन्तु प्रसन्नां मां कामान् दोग्धीति कामदुघा नाम
अवेहि । ‘दुहः कप् घञे’ति कप् प्रत्ययः ॥ ६३ ॥

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।

वंशस्य कर्त्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

तत इति ॥ ततो मानितार्थी स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन
सः । एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । स राजा हस्तौ सम्रा-
नीय सन्धाय अञ्जलिं बद्ध्वा इत्यर्थः । वंशस्य कर्त्तारं प्रवर्त्तयितारम्
अतएव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः । अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं तनयं सुद-
क्षिणायां ययाचे ॥ ६४ ॥

सन्तनकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।

दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥

सन्तानकामायेति ॥ सा पयस्विनी गौः सन्तानं कामयते इति
सन्तानकामः । कर्मणि अण् । तस्मै राज्ञे तथेति कामयते इति कामो
वरः । कर्मार्थे घञ् प्रत्ययः । तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय हे पुत्र ? मदीयं
पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्ध्वा उपभुङ्क्ष्व पिब इति, उपयुङ्क्ष्व इति
वा पाठः । तम् आदिदेश आज्ञापितवती ॥ ६५ ॥

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेष मृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।।

औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

वत्सस्येति ॥ हे मातः ? वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषं वत्सपीता-
वशिष्टमित्यर्थः । होम एव अर्थः तस्य विधिः अनुष्ठानं तस्य शेषं
होमावशिष्टम् इत्यर्थः । तव ऊधसि भवम् औधस्यं क्षीरम् । 'शरीरा
वयवाच्च' इति यत्प्रत्ययः । रक्षिताया उर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागम् इव
ऋषे रनुज्ञाम् अधिगम्य उपभोक्तुम् इच्छामि ॥ ६६ ॥

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।

तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा
पूर्वं शुश्रूषया प्रीता सम्प्रति एनया विज्ञापनया प्रीततरा अतितुष्टा
बभूव । तदन्विता तेन दिलीपेन अन्विता हैमवतात् हिमवत् सम्बन्धिनः
कुक्षे गुहायाः सकाशात् अश्रमेण अनायासेन आश्रमं प्रत्याययौ
आगता च ॥ ६७ ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुनृपाणां गुरवं निवेद्य ।

प्रहर्षचिन्हानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

तस्या इति ॥ प्रसन्नेन्दुरिति कर्मधारयः । आह्लादकार्यसाम्यात् स
इव मुखं यस्य सः । नृपाणां गुरुः श्रेष्ठः स दिलीपः प्रहर्षस्य चिन्है
र्मुखरागादिभि रनुमितं मूहितं नेत्रवक्रविकारादिभिरन्तर्गतस्य भाव
स्य विज्ञानसामर्थ्यादित्यर्थः । तस्या धेनोः प्रसादं मनुग्रहं प्रहर्ष
चिन्हैरेव ज्ञातत्वात् पुनरुक्तया इव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात्
प्रियायै शशंस उक्तवान् । पुनरुक्तयेवेत्यत्र अपुनरुक्तस्य पुनरुक्तत्वं-
संभावना दुत्प्रेक्षा । पुनरुक्तया एव वाचेति व्याख्यानशैल्या तु पुनरुक्ति
दोष एवेति मन्तव्यम् ॥ ६८ ॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।

पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्त्तमिवातिवृष्णः ॥ ६९ ॥

स इति ॥ अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः सत्सु वत्सलः प्रेमवान् सद्वत्सलः । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः । वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः स राजा वत्सस्य हुतस्य च अवशेषं पीतहुतावशिष्टं नन्दिन्याः स्तन्यं क्षीरं शुभ्रं मूर्त्तं परिच्छिन्नं यश इव अतिवृष्णः सन् पपौ ॥ ६९ ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्यय नं प्रयुज्य ।

तौ दम्पती त्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः ॥ ७० ॥

प्रातरिति ॥ वशी वसिष्ठः प्रात र्यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गो-सेवारूपस्य अङ्गभूता या पारणा तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवं तत्कालोचितम् इत्यर्थः । 'कालादृष्टि' इति ठञ्प्रत्ययः । 'यथा कथञ्चित् गुणं वृत्त्यापि काले वर्त्तमानात् तत्तत्प्रत्यय इष्यते' इति वृत्ति-कारः । ईयते प्राप्यते अनेनेति अयनं स्वस्त्ययनं शुभावहम् आशीर्वादं प्रयुज्य तौ दम्पती त्वां राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥ ७० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुंरुन्धतीञ्च ।

धेनुं सवत्साञ्च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

प्रदक्षिणीकृत्येति ॥ नृपो हुतं तर्पितम् । हुतम् अश्नातीति हुताशः अग्निः । 'कर्मण्यण्' । तं भर्तुर्मुने रनन्तरं प्रदक्षिणानन्तरम् इत्यर्थः । अरुन्धनोञ्च सवत्सां धेनुञ्च प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावः ततः चिवः । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं सम्पद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य सद्भिर्मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिर्मङ्गलाचारैरुदग्रतरप्रभावः सन् प्रतस्थे ॥ ७१ ॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।

यात्रानुद्घातमुष्येन मार्गे स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

श्रोत्रेति ॥ धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः व्रंतादिदुःखसहनशीलः स नृपः श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाद्वादकरस्वनेन अनुद्घातः पाषाणादि-प्रतिघातरहितः अतएव सुखयतीति सुखः तेन रथेन स्वेन पूर्णेन सफलेन

मनोरथेन इव मार्गम् अध्वानं ययौ । मनोरथपक्षे अनुद्वघातः प्रतिबन्ध-
निवृत्तिः ॥ ७२ ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्षिताहम् ।

नेत्रैः पपुस्तमिमनानुवद्भि नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥

तमिति ॥ अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेन आहितौत्सुक्यं जनिनद-
शनोत्कण्ठं प्रजार्थेन सन्तानार्थेन व्रतेन कर्षितं कृशीकृतम् अङ्गं यस्य
तं नवोदयं नवाभ्युदयं प्रजाः तृप्तिमनानुवद्भिः अतिगृध्नुभि नैत्रैः
ओषधीनां नाथं सोमम् इव तं राजानं पपुः अत्यास्थया ददृशु रित्यर्थः
चन्द्रपक्षे अदर्शनं कलाश्रयनिमित्तं, प्रजार्थं लोकहितार्थं, व्रतं देवताभ्यः
कलादाननियमः । 'तच्च सोमं पपुर्दवाः पर्यायेणानुपूर्वशः' इति
व्यासः । उदय आविर्भावः अन्यत् समानम् ॥ ७३ ॥

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।

भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुर्गमासमञ्ज ॥ ७४ ॥

पुरन्दरेति ॥ पुरः पुरी रसुराणां दारयतीति पुरन्दरः शक्रः ।
'पूः सर्वयोर्दारिसहो'रिति खच् प्रत्ययः । 'वाचंयमपुरन्दरौचे'ति मुमा
गमो^१ निपातितः । तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य स नृपः पौरैः अभिनन्द्यमानः
उत्पताकम् उच्छिन्नध्वजम् । 'पताका वैजयन्ती स्यात् केतनं ध्वजम-
स्त्रियाम्' इत्यमरः । पुरं प्रविश्य भुजङ्गेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले ।
'भारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु' इत्यमरः । भुजे भूयो
भूमे धुरम् आसमञ्जः स्थापितवान् ॥ ७४ ॥

१ टि०—वस्तुतस्तु अनेन सूत्रेण वाक्पुगेः अमन्तत्वं निपान्यते, नतु मुमा
गमः, अनिष्टरूपप्रसङ्गात् ।

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिर्ग्रेगिव द्यौः सुरसगिदिव तेजो वद्विनिष्ठभूतमैशम् ।

नरपतिकुलभृत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

अथेति ॥ अथ द्यौः सुरवर्त्म । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति
विश्वः । अत्रे मंहर्षे नयनयोः समुत्थम् उत्पन्नं नयनसमुत्थम् । आत-
श्चोपसर्गे^१ इति क प्रत्ययः । ज्योति रिव चन्द्रमिव इत्यर्थः । 'ऋक्षेशः
स्यादत्रिनेत्रप्रसूतः' इति हलायुधः । चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं
हरिवंशे-

नेत्राभ्यां वारि सुस्त्राव दशधा द्योतयद् दिशः ।

तद्गर्भविधिना दृष्टा दिशो देव्या दधुस्तदा ॥१॥

समेत्य धारयामासु नच ताः समशक्नुवन् ।

स ताभ्यः सहस्रैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ॥

पपात भासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः ॥ इति ॥

सुरसरिद् गङ्गा वह्निना निष्ठ्यूतं विक्षिप्तम् । 'च्छ्रोःशूडनुना-
सिके च' इत्यनेन निपूर्वात् छीवतेर्वकारस्य ऊट् । 'नुन्ननुत्तास्तनिष्ठ्यू-
ताविद्धक्षितेरिताः समाः' इत्यमरः । ऐशं तेजः स्कन्दम् इव । अत्र
रामायणम् =

‘ते गत्वा पर्वतं राम ? कैलासं धातुमण्डितम् ।

अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥

देवकार्यमिदं देव ? समाधत्स्व हुताशन ?

शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥

देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः ।

गर्भं धारय वै देवि ? देवतानामिदं प्रियम् ।

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् ॥

स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च ॥

समन्ततस्तु तां देवीमभ्यविञ्चत पावकः ॥

सर्वस्त्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन” ॥ इति ॥

राक्षी सुदक्षिणा नरपते दिलीपस्य कुलभूत्यै सन्ततिलक्षणाये
गुरुभिर्महद्भिर्लोकपालानाम् अनुभावैस्तेजोभि रभिनिविष्टम्
अनुविष्टम् गर्भम् आधत्त दधौ इत्यर्थः । ‘अत्रमनुः=अष्टानां
लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः’ इति ।

अत्र आधत्तेत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्रमुच्यते, तथा मन्त्रे च
दृश्यते ‘यथेयं पृथिवी मल्लुत्तानगर्भमादधे एवं तं गर्भमाधेहि दशमे
मासि सूतये’ इत्याञ्जलायनानां स्मृतमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारणे
आधानशब्दप्रयोगदर्शनादिति । मालिनीवृत्तमेतत् = तदुक्तम्—नम-
ययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः’ इति लक्षणात् ॥ १५॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां

रघुवंशटीकायां सङ्गीवनीसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः ।

कुमारसंभवे

प्रथमः सर्गः

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥१॥

महोपाध्याय

मल्लिनाथकृता सजीवनी व्याख्या ।
मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।
सद्यो दक्षिणदक्षपातसंकुचद्वामदृष्टये ॥ १ ॥
अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
ते नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥२॥
शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसाधवाहम् ॥३॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ४ ॥
भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता ।
एषा संजीवनी व्याख्या तामद्योज्जीवयिष्यति ॥ ५ ॥

तत्रमघान् कालिदासः कुमारसंभवं नाम काव्यं चिकीर्षुः
'आशीर्नमस्किंया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्'(काव्यादर्शे) इति शास्त्रात्
काव्यादौ वक्ष्यमाणार्थानुगुणं वस्तु निर्दिशति—

अस्तीति ॥ उत्तरस्यां (१) दिशि अनेनास्य देवभूमित्वं सूच्यते ।
देवता आत्मा अधिष्ठाता यस्य सः । एतेनास्य वक्ष्यमाणमेनकापरिणय-
पावतीजननादिचेतनव्यवहारयोग्यत्वसिद्धिः । हिमस्य आलयः
स्थानं हिमालयो नाम हिमालय इति प्रसिद्धः, अधिको राजा अधिराजः
'राजाहः सखिभ्यष्टच्' न गच्छन्तीति नगा अचलास्तेषां अधिराजः
अस्ति । कथं भूतः ? पूर्वापरौ प्राच्यपश्चिमौ, तोयनिधी समुद्रौ,
वगाह्य प्रविश्य, अतएव पृथिव्या भूमे मानं हस्तादिना परिच्छेदः

भावे ल्युट् । तस्य दण्डः । यद्वा मीयतेऽनेनेति मानं करणे ल्युट् । स चासौ दण्डश्च स इव स्थितः, आयामपरिच्छेदकदण्ड इव स्थित इत्यर्थः । पूर्वापरसागरावगाहित्वं चास्य हिमालयस्यास्त्येव । उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—

कैलासो हिमवाँश्चैव दक्षिणे वर्षपर्वतौ ।

पूर्वपश्चायतावेतौ अर्णवान्तरूपस्थितौ ॥ इति

अत्र हिमाचलस्योभयाब्धिव्याप्ति साम्यान्मानदण्डत्वेनोत्प्रेक्षणा-
दुत्प्रेक्षालंकारः । 'प्रकृते अप्रकृतगुणक्रियादिसंबन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य
संभावनमुत्प्रेक्षा' इत्यलंकारसर्वस्वकारः । अस्मिन् सर्गे प्रायेण
वृत्तमुपजातिः, कचिदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे च । तल्लक्षणं तु—'स्यादिन्द्रवज्रा
यदि तौ जगौ गः' 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ' 'अनन्तरोदीरित-
लक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति ॥१॥

१ टि०—आधुनिकः संकेतः संज्ञा तनानादिसांकेतिकशब्दानाम् 'असंज्ञायाम्'
इति पर्युदासाभावान् सर्वनामकार्यसिद्धिः । एवमेव 'विश्वेषां देवानाम्' इत्यादौ 'विश्वे देवा
स्त्रयोदश' इत्यनादिसंकेतविषयत्वान्सर्वनामकार्यसिद्धिः ।

इतः परं षोडशभिः श्लोकैर्हिमाद्रिं वर्णयति, तत्र नगाधिराजत्वं
निबोर्दुमाह—

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुर्धरित्रीम् ॥२॥

यमिति ॥ सर्वे च ते शैलाश्च सर्वशैलाः 'पूर्वकालैकसर्वजरत्नपुराण-
नवकेवलाः समानाधिकरणेन' इति समासः । यं हिमालयं, वत्सं
परिकल्प्य विधाय, दोहदक्षे दोहसमर्थे, मेरौ दोग्धरि स्थिते सति
'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सप्तमी, पृथूपदिष्टां पृथुना राज्ञा
वैन्ध्येन उपदिष्टाम् इदन्तया प्रदर्शितां धरित्रीम् [गोरूपधारिणीम्]
इति शेषः । गौर्मूत्वा तु वसुन्धरा' इति विष्णुपुराणात् । 'अकथितं च'
इति कर्मत्वम् । भास्वत्यश्च भास्वन्ति च भास्वन्ति द्युतिमन्ति,
ओषधिविशेषणं चैतत् । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्यादिनैकशेषः ।
रत्नानि मणीन् जातिश्रेष्ठवस्तूनि वा, रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्वः ।
'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' इति यादवः । महौषधीश्च

संजीवनीप्रभृतीश्च [क्षीरत्वेन परिणता] इति शेषः । 'ताः क्षीरपरिणामिनीः' इति विष्णुपुराणात् दुदुहुः । 'दुहियाच्चि' इत्यादिना दुहेद्वि कर्मकत्वम् । अत्र प्रयोजकत्वेऽपि शैलानां 'पञ्चभिर्हलैः कषन्ति ग्रामं ग्रामणीः' इतिवत्तत्समर्थाचरणात्कर्तृत्वेन व्यपदेशः । दुहेः स्वरितेत्त्वेऽपि अकर्त्रभिप्रायविवक्षायां परस्मैपदम् । अत्रार्थं प्रमाणं श्रूयते—

गौर्भूमिरचलाः सर्वे कर्तारोऽत्र पयांसि च ।

ओषध्यञ्चैव भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च ।

वत्सश्च हिमवानासीद् दोग्धा मेरुर्महागिरिः ॥ इति ॥

एतेन वत्सस्य मातुः प्रेमास्पदत्वादस्य सारग्राहित्वं गम्यते । तथाचास्य नगस्य रत्नविशेषभोक्तृत्वाभगाधिराजत्वं युक्तमिति भावः । अत्र हिमवद्दर्शनस्य प्रकृतत्वात्तद्गतौषधिरत्नानां द्रव्यानामपि प्रकृतत्वात्तेषां दोहनक्रियारूपसमानधर्मसंबन्धादौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्राकरणिकविषयस्तुल्ययोगिता नामालंकारः । तदुक्तम्—

प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः ।

औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥ इति ॥

नचात्र रूपकपरिणामाद्यलंकारसांकर्यम् । आरोपमूलत्वात् तेषाम् । हिमालयादिषु वत्सत्वदोग्धृत्वादीनामागमसिद्धत्वेनानारोप्यमाणत्वादिति ॥ २ ॥

ननु हिमदोषदूषितस्य तस्यात्यन्तमनभिगम्यत्वात् श्वित्रिण इव सर्वमपि सौभाग्यमफलमित्याशङ्क्याह—

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ ३ ॥

अनन्तंति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम्, अनन्तानामपरिमितानां रत्नानां श्रेष्ठवस्तूनां प्रभवस्य यस्य हिमाद्रेः, हिमं कर्तुं, सुभगस्य भावः सौभाग्यं 'दृढगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः । तत्र विलुम्पतीति सौभाग्यविलोपि (१) सौन्दर्यविधातकं न जातं नाभूत् । तथाहि—एको दोषो गुणसंनिपाते गुणसंघाते इन्दोः किरणेषु अङ्कः इव निमज्जति अन्तर्लीयते इत्यर्थः । नहि खल्वो दोषो अमितगुणाभिभावकः (२) एव, किन्तु कश्चिदिन्दुकलङ्कगदिवद् गुणैरभि-

भूयते । अन्यथा समस्तवस्तुज्ञानिप्रसङ्गादिति भावः । अत्रोपमानुप्रा-
णितोऽर्थान्तरन्यासालंकारः । तल्लक्षणम्—

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ इति दण्डी ॥३॥

१ टि०—‘सुप्यजाती णिनिस्ताञ्छीन्ये’ इति णिनिः ।

२ टि०—‘दारिद्र्यमेकं गुणकोटिहारि’ इत्यादौ तथादृष्टत्वख्यापनाय एवकारः ।

यश्चाप्मगेविभ्रममण्डनानां संपादयित्री शिखरंविभर्ति ।

बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

यश्चेति ॥ किञ्चेति चार्थः । यो हिमाद्रिः अप्सरसां विभ्रममण्ड-
नानि विलासालंकरणानि । अथवा विभ्रमो विपरीतविन्यासः ‘विभ्र-
मस्त्वरया काले भूषास्थानविपर्यये’ इति दशरूपके । तेन मण्डनानि
तेषां संपादयित्रीम् । एतद्भातुरागदर्शिन्योऽप्सरसः संध्याभ्रमेण
प्रसाधनाय त्वरयन्ते इति भावः । तथाच भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते ।
‘कतृकर्मणोःकृति’ इति कर्मणि षष्ठी । वारीणां वाहका बलाहका मेघाः
‘पृषोदरादि’ त्वात्साधुः । तेषां छेदेषु खण्डेषु विभक्तः संक्रमितो रागो
यया तां तथोक्ताम् । एतेनाद्रेरभ्रं कथत्वं गम्यते । इदं विशेषणद्वयं
सन्ध्यायामपि योज्यम् । धातवः सिन्दूरगैरिकादयोऽस्य सन्तीति
धातुमान् नित्ययोगे मतुप् । नस्य भावो धातुमत्ता ताम् । धातुयोगि
त्वमिति सबन्धोऽपि वाच्यार्थः । ‘समासकृत्तद्धितेषु सबन्धाभिधानं
भावप्रत्ययेन (१)’ इति वचनात् । लक्षणया तु नित्यानुषङ्गिणं धातु
मित्यर्थः । अकालसंध्याम् इव अनियत कालप्राप्तसंध्यामिव शिखरैः
विभर्ति धत्ते । अत्र संध्याशब्दस्य जातिवाचित्वाज्जात्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥

१ टि०—‘अन्यत्र रुढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्यः’ इति निर्दिष्टवार्ति
कशेषः ।

पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ॥

विदन्ति मागं नखरन्ध्रमुक्तं मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥ ५ ॥

पदमिति ॥ यस्मिन् अद्रौ किराताः तुषारस्रुतिभिर्हिमनिस्यन्दैः

धौतं क्षालितं रक्तं शोणितं यस्य तत्तथोक्तम् । अतो दुर्ग्रहमिति भावः ।
हना द्विपा गजा त्रैस्तेषां हनद्विपानां, केसरिणां सिंहानां, पदं पादनिक्षे-

पस्थानम् अदृष्ट्वा अपि नखरन्ध्रैर्नखद्रौणिभिर्मुक्तैः स्यक्तैः, मुक्ताफलैः, मार्गं विदन्ति जानन्ति । अत्र व्याधाः सिंहघातिनो गजेन्द्राश्च मुक्ताकरा इति भावः । करिणां मुक्ताफलयोनिवत् कथं गम्यमित्यत आह—

करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्युद्भववेणुजानि ॥

मुक्ताफलानि प्रार्थितानि लोके तेषां तु शुक्युद्भवमेव भूरि ॥ इति

अन्यच्च—जीमूतकरिमत्स्याहिवंशशङ्खवराहजाः ॥

शुक्युद्भवाश्च विज्ञेया अष्टौ मौक्तिकयोनयः ॥ इति ॥ ५ ॥

आमेखलं संचरतां घनानां छायामधः सानुगतां निषेव्य ॥

उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते सानूनि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥ ६ ॥

आमेखलमिति ॥ सिद्धा अणिमादिसिद्धा देवयोनिविशेषाश्च, 'पिशाचो गृह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः' इत्यमरः । आमेखलं मेखलाभ्य आ इत्यामेखलं नितम्बपर्यन्तं, 'मेखला खड्गबन्धे स्यात्काञ्चीशैल नितम्बयोः' इति विश्वः, । 'आङ् मर्यादामिधिधोः' इत्यव्ययीभावः । संचरतां घनानां मेघानाम्, अधः सानूनि मेघमण्डलादवस्तानि गतां प्राप्तां, 'द्वितीयाश्रित' इत्यादिना समासः । छायाम् अनातपम् 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः । निषेव्य, वृष्टिभिः उद्वेजिताः क्लेशिताः सन्तः 'उद्वेगः स्तिमिते क्लेशे भये मन्यरगाभिनि । इति शब्दार्णवः । यस्य हिमाद्रेः, आतपवन्ति सातपानि, सानूनि शृङ्गाणि, अश्रयन्ते आश्रित्य स्थिता इत्यर्थः । अतिमेघमण्डलमेतस्यौन्नत्यमिति भावः ॥ ६ ॥

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः ॥

व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ७ ॥

न्यस्तेति ॥ यत्र हिमाद्रौ, धातुरसेन सिन्दूरादिद्रवेण 'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । न्यस्ताक्षरा लिखितवर्णा, अतएव कुञ्जरबिन्दुशोणाः कुञ्जरस्य ये बिन्दवः काये वयोविशेष भाविनः पद्मकाख्याः 'पद्मकं बिन्दुजालकम्' इत्यमरः । त इव शोणा रक्तवर्णाः । धातुलिखितवर्णत्वात् । कुञ्जरबिन्दवउपमानम् [लिखित भागेषु] इति शेषः । भूर्जत्वचो भूर्जपत्रवल्कलानि 'भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक्चर्मकावपि' इति यादवः । विद्याधरसुन्दरीणास्

लिख्यन्ते इति लेखाः पत्रिका अनङ्गस्य लेखास्तेषां क्रियया कामव्य-
ञ्जकलेखकरणेनेत्यर्थः ।

उपयोगम् उपकारं व्रजन्ति, दिव्याङ्गनानां विहारयोग्योऽयं शैल इत्या-
शयः ॥ ७ ॥

यः पूरयन् कीचकग्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन ॥

उद्गास्यतामिच्छति किंनराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥

य इति ॥ यो हिमाद्रिः, दरी गुहा सैव मुखं तस्मादुत्थेन उत्प-
न्नेन 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । समीरणेन वायुना, कीचका वेणुविशेषाः,
'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः । तेषां रन्ध्रभा-
गान् विवरप्रदेशान्, पूरयन् धमयन्, वांशिकोऽपि मुखमारुतेन वंशर-
न्ध्राणि पूरयतीति प्रसिद्धिः । उद्गास्यतां देवयोनित्वादुच्चैर्गान्धारप्रा-
मेण गानं करिष्यताम्, उक्तं च नारदेन—

पङ्कजमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानुषाः ।

न तु गान्धारनामानं, स लभ्यो देवयोनिभिः ॥ इति ॥

किन्नराणां देवगायनानां, तानो नाम स्वरान्तरप्रवर्तको रागस्थि-
तिप्रवृत्त्यादिहेतुः अंशापरनामा वंशवाद्यसाध्यः प्रधानभूतः स्वरविशेषः ।
'तानस्त्वंशस्यरो मतः' इत्यभिनवगुप्तः । 'गाना यं यं स्वरं गच्छेत्तं तं
वंशेन तानयेत्' इति भरतः । तत्प्रदानशीलत्वं तानप्रदायित्वं वांशिक-
त्वमुपगन्तुमिच्छतीवेत्युत्प्रेक्षा । सा च दरीमुखोत्थेनेत्येकदेशविवर्ति-
रूपकोर्जाविता, मुखसाध्यत्वात्तानप्रदानस्य 'यत्रावयवरूपणादवयवि-
रूपणं गम्यते तदेकदेशविवर्ति रूपकम्' गम्यते चात्रावयविनः पुंसो
रूपणं यच्छब्दनिर्दिष्टे हिमाद्रावित्यलं बहुना ॥८॥

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ॥

यत्र सुतक्षीरतया प्रमृतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ९ ॥

कपोलेति ॥ यत्र हिमाद्रौ, करिमि र्गर्जैः, कपोलकण्डू र्गण्डस्थल
कण्डूः, विनेतुम् अपनेतुं, विघट्टितानां घर्षितानां, सरलद्रुमाणां देव
दारुविशेषाणां संयन्धी, स्रुतानि करिकपोलकात्क्षरितानि क्षीराणि येषां
तेषां भावस्तत्ता तथा हेतुना, प्रसूत उत्पन्नः, गन्धः सानूनि सुरभी
करोति । एतेनास्य गजाकरत्वं गम्यते । तथा गजायुर्वेदे—'हिमवद्विन्ध्या-
मलया गङ्गानां प्रभया नगाः' इति ॥ ९ ॥

वनेचराणां वनितासखानां दरीष्टहोत्सङ्गनिषक्तभासः ॥

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥

वनेचराणामिति ॥ यत्र हिमाद्रौ, रजन्यां द्रव्यः कन्दरा एव गृहाः
तेषामुत्सङ्गेषु अभ्यन्तरेषु निपक्ताः संक्रान्ता भासो यासां ता
ओषधयः तृणज्योतीषि, वनिनानां सखायो वनितासखाः 'राजाहः
सखिभ्यष्टृज्' इति टच् । तेषां रममाणानामित्यर्थः । वने चरन्तीति
वनेचराः किराताः, 'चरेष्टः' इति टप्रत्ययः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'
इत्यलुक् । तेषां वनेचराणाम्, अतैलपूरा अनपेक्षितनैलसेका इत्यर्थः ।
सुरते सुरतकर्मणि प्रदीपाः सुरतप्रदीपा भवन्ति । अत्रौषधीषु
आरोप्यमाणस्य प्रदीपत्वस्य प्रकृतसुरतोपयोगात्परिणामालंकारः ।
तदुक्तम्—'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इति । तथा
प्रदीपकारणनैलपूरणनिषेधादकारणकार्योत्पत्तिलक्षणा विभावना चे-
त्युभयसंसृष्टिः ॥ १० ॥

उद्वेजयत्यङ्गुलिपाणिभागान् मार्गं शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ॥

न दुर्वहश्रोणिपयोधगतां भिन्दन्ति मन्दां गतिप्रश्वमुख्यः ॥ ११ ॥

उद्वेजयतीति ॥ यत्र हिमाद्रौ, शिलीभूतं घनीभूतं हिमं यत्र
तस्मिन् अतएव अङ्गुलीनां पाष्णीनां च भागान् प्रदेशान् उद्वेजयति
अनिशैत्यात्क्लेशयत्यपि, मार्गे श्रोणयश्च पयोधराश्च श्रोणिपयोधरं
प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । दुर्वहेन दुर्भरेण श्रोणिपयोधरेण आर्ताः
पीडिताः । आङ्गपूर्वाद्दृच्छतेः क्तः 'उपसर्गादिति धातौ' इति वृद्धिः ।
अश्वानां मुखानीव मुखानि यासां ता अश्वमुख्यः किन्नर्यः, उष्ट्रमुख-
वत्समासः । 'स्यात् किन्नरः किपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः । इत्यमरः ।
मन्दां मन्यरां गतिं न भिन्दन्ति न त्यजन्तीत्यर्थः । पादपीडनदेशेऽपि
दुर्भरभारमङ्गुरशरीरैर्न शीघ्रं गन्तुं शक्यते इति भावः ॥ ११ ॥

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ॥

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसां गतीव ॥ १२ ॥

दिवाकरादिति ॥ यो हिमाद्रिः, दिवा दिवसे, भीतं भयाविष्टमिव,
उलूकमिवेति च ध्वनिः । गुहासु लीनम्, अन्धकारं ध्वान्तं, दिवा दिनं
करोतीति दिवाकरस्तस्मादिवाकरात् 'दिवाविमानिशा' इत्यादिना

टप्रत्ययः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात्पञ्चमी । रक्षति त्रायते ।
ननु क्षुद्रसंरक्षगमनर्हमित्याशङ्क्याह—क्षुद्र इति । उच्चैः शिरसाम्
उन्नतानां शरणं प्रपन्ने शरणागते क्षुद्रेऽपि, सति इव सज्जने इव, नूनं
ममत्वं ममायमित्यभिमानः, [अति] इति शेषः । ममशब्दात्त्वप्रत्ययः ।
अर्थान्तरन्यासोऽत्रालंकारः ॥१२॥

लाङ्गलविक्षेपविसर्पिशोभंरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ॥

यस्यार्थवन्तं गिरिगजशब्दं कुर्वन्ति नालव्यजनैश्चमर्यः ॥ १३ ॥

लाङ्गलेति ॥ चमर्यो मृगविशेषः, इतस्ततो लाङ्गलानि बालधयः,
'पुच्छोऽस्त्री लोमलाङ्गले बालहस्तश्च बालधिः' इत्यमरः । तेषां विक्षेपै
विधूननैर्विसर्पिण्यो विसृमराः शोभा आकारा येषां ते, चन्द्रमरीचय
इव गौराणि शुभ्राणि तैः, 'गौरः करारे सिद्धार्थे शुक्ले पीनेऽक्षणेऽपि
च' इति यादवः । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । बालानां
व्यजनैः चामरैः, यस्य हिमाद्रेः, गिरिराजशब्दं गिरिराजसंज्ञाम्,
अर्थवन्तम् अभिप्रेयवन्तं, कुर्वन्ति । राजानो हि च्छत्रचामरादि-
चिह्निता इति भावः ॥ १३ ॥

यत्रांगुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।

दरीगृहद्वारविलम्बिविम्वास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥

यत्रेति ॥ यत्र हिमाद्रौ, अंशुकाक्षेपेण वस्त्रापहरणेन विलज्जि-
तानां, किंपुरुषाङ्गनानां किंनरस्त्रीणां, यदृच्छया दैवगत्या, दरीगृह-
द्वारेषु विलम्बिविम्बा लम्बमानदेहाः, जलदाः तिरस्करिण्यो जवनिका
भवन्ति । 'प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा' इत्यमरः ।
'निरसोऽन्यतरस्याम्' इति सत्वम् । अत्र जलदेषु आरोप्यमाणस्य
तिरस्करिणीत्वस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामालंकारः ॥१४॥

भागीरथीनिर्झरसीकणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।

यद्वायुरन्विष्टमृगैः किगतै रमेव्यने भिन्नशिखण्डिर्बहः ॥ १५ ॥

भागीरथीति ॥ भागीरथी-निर्झर-सीकराणां गङ्गा-प्रवाह-पाथः
कणानां, कर्मणि षष्ठी । वोढा प्रापकः, वहस्तृच् । मुहुः पुनः पुनः
सद्यो वा 'पौनः पुन्ये भृशार्थे च सद्यो वा स्यान् मुहुः पदम्' इति
वैजयन्ती । कम्पितदेवदारुः कम्पिता देवदारवो येन स तथोक्तः,

भिन्नानि विश्लेषितानि-शिखण्डिनां-वर्हाणि गतिलान्तवार्थं किरान-
कटिवद्धानि येन स तथोक्तः । क्रमाद्विशेषणत्रयेण शैत्यमान्ध
सौरभ्याण्युक्तानि । यस्य हिमाद्रे वायु र्यङ्गायुः, अन्विष्टमृगैर्मागित-
मृगैः, श्रान्तेरिति भावः । 'अन्विष्टं मार्गितं मृगितम्' इत्यमरः ।
किरातैः आसंव्यते ॥ १५ ॥

सप्तर्षिस्तत्तावचित्तावशेषाण्यधो विवस्वान् परिवर्तमानः ।

पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयन्तुर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥ १६ ॥

सप्तर्षीति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः, 'दिकसंख्ये संज्ञायाम्'
इति समासः । तेषां हस्तैः-अवचितेभ्यो लूनेभ्यो ऽवशेषाणि अव-
शिष्टानि, 'शेषोऽप्रधाने संतापे त्रिष्वन्यत्रोपयुज्यते' इति केशवः ।
कर्मणि घञ्प्रत्ययः । अनेन पद्मानां साफल्यं सूचितम् । यस्य हिमाद्रेः,
रोहन्तीति रुहाणि 'इगुपध' लक्षणः कप्रत्ययः । अग्रे उपरि यानि
सरांसि तेषु रुहाणि रूढानि, पद्मानि अधः परिवर्तमानो भ्रमन्,
विवस्वान् सूर्यः, ऊर्ध्वमुखैर्मयूखैः प्रबोधयति विकसयति, न
कदाचिदधोमुखैः अतिमार्तण्डमण्डलत्वादग्रभूमेरिति भावः । सप्तर्षि
मण्डलं तु ध्रुवादप्यूर्ध्वमिति उच्यतेतिपिकाः । अतस्तेषामग्रसरोरुह-
पद्मभागित्वं युक्तम् ॥ १६ ॥

यज्ञाहोनिन्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।

प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥

यज्ञाहेति ॥ यस्य हिमाद्रे र्यज्ञाङ्गानां यज्ञसाधनानां सोमलतादीनां
योनिः प्रभवः तस्य भावस्तत्त्वम् । उक्तं च—'यज्ञाङ्गार्थं मया सृष्टो
हिमवानबलेश्वरः' इति विष्णुपुराणे । धरित्रीधरणक्षमं भूभारधरण-
योग्यं सारं बलं च 'सारो बले स्थिरांश्च' इत्यमरः । अवेक्ष्य ज्ञात्वा,
प्रजापतिः स्वयमेव कल्पितो व्यग्रस्थापितो यज्ञभागो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ।
'सोमस्य राज्ञः कुलङ्गः सिन्धोः शिण्शुमारो हिमवतो हस्ता' इति
श्रुतेरिति भावः । शैलानाम् आधिपत्यम् अधिपतित्वम्, 'पत्यन्तगु-
हितादिभ्यो यक्' इति यक्प्रत्ययः । अन्वतिष्ठत् ददावित्यर्थः । उक्तं
च ब्रह्माण्डे—

शैलानां हिमवन्तं च नदीनामथ सागरम् ।

गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं विभुः ॥ इति ॥ १७ ॥

संप्रति कथां प्रतौति—

स मानसीं मेरुसखः पितृणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।

मेनां मुनीनामपि माननीयामात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥१८॥

स इति ॥ मेरोः सखा मेरुसखः, बन्धुसंपन्न इति भावः ।
स्थितिज्ञो मर्यादाभिज्ञः, श्रुतसंपत्तिरनेन सूच्यते । स हिमवान् पितृणां
मानसीं मनः संकल्पजन्यां, मुनीनामपि माननीयाम् योगब्रह्मवादाभ्यां
पूज्यामित्यर्थः । उक्तं च विष्णुपुराणे—

तेभ्यः शुभा सुता जज्ञे मेनका हरिणी तथा ।

ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विज ॥ इति

आत्मानुरूपाम् आत्मना कुलशीलसौन्दर्यादिभिः सदृशीं मेनां
मेनकादेवीति नामवतीं कन्यां, कुलस्य स्थितये प्रतिष्ठायै, विधिना
यथाशास्त्रेण उपयेमे परिणीतवान् । 'उपाद्यमः स्वकरणे' इत्यात्मनेपदम् ।

तेषां तु मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।

पत्नी हिमवतो यस्याः पुत्रो मैनाक उच्यते ॥ ब्रह्माण्डपु० ॥१८॥

कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।

मनोहरं यौवनमुद्वहन्त्या गर्भोऽभवद् भूधरराजपत्न्याः ॥१९॥

कालक्रमेणेति ॥ अथ कालक्रमेण गच्छता कालेनेत्यर्थः । तयोः
मेनकाहिमवतोः, स्वरूपयोग्ये सौन्दर्यानुगुणे । अथवा रूप्यते
निश्चीयतेऽनेनेति रूपं ज्ञानं तद्योग्ये शास्त्रानुसारिणीत्यर्थः । सुरत-
प्रसङ्गे सुरतकर्मणि प्रवृत्ते सति मनोहरं यौवनम् उद्वहन्त्या
भूधरराजपत्न्या मेनकाया गर्भः अभवत् ॥१९॥

असत् सा नागवधूपभोग्यं मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम् ।

क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राववेदनार्हं कुलिशव्रणानाम् ॥२०॥

असृतेति ॥ सा मेना, नागवधूपभोग्यं नागकन्यापरिणेतारमि-
त्यर्थः । अम्भोनिधिबद्धसख्यं समुद्रकृतमैत्रीकं, सख्यमूलं सूचयन्नाह-
पक्षच्छिदि पक्षच्छेत्तारि 'सत्सूद्विष' इत्यादिना किप् प्रत्ययः । वृत्रशत्रौ
शत्रो क्रुद्धे कुपिते सत्यपि, कुलिशव्रणानां वज्रप्रहाराणां संबन्धसामान्ये
षष्ठी । जानातीति ज्ञः 'इगुपधज्ञा' इत्यादिना कप्रत्ययः । वेदनानां
ज्ञः । अथवा वेदनां जानातीति वेदनाज्ञः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति
कप्रत्ययः । 'उपपदमतिङ्' इति समासः । स न भवतीत्यवेदनाज्ञः

तम्, कुलिशव्रणवेदनानभिज्ञमित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समा-
सः । पक्षच्छेदोद्यतशक्रात् त्राणाय शरणागमनमनयोः सख्यमूलमिति
भावः । मैनाकं पुत्रम् असूत । सर्वपर्वतपक्षच्छेदेऽपि अयमनुच्छिन्नपक्ष
एवेति मैनाकस्योत्कर्षः । तादृक्पुत्रवत्त्वं हिमाद्रेरिति सार्थकं मैना-
कस्य वर्णनम् ।

यस्यास्तु न भवेद् भ्राता न विज्ञायेन वा पिता ।

नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥

इति अभ्रातृककन्यापरिणयनिषेधात्पार्वत्या भ्रातृमतीत्वं दर्शि-
नमिति वर्णयन्ति ॥ २० ॥

अथापमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।

सती सती योगविगृह्यदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥ २१ ॥

अथेति ॥ अथ मैनाकजन्मानन्तरं, दक्षस्य दक्षप्रजापतेः कन्या,
भवस्य महादेवस्य, पूर्वपत्नी पूर्वभार्या, सती पतिव्रता, 'सती साध्वी
पतिव्रता' इत्यमरः । सती नाम देवी, पितुर्दक्षस्य कर्तरि षष्ठी ।
अपमानेन स्वभर्त्रवश्या, प्रयुक्ता प्रेरिता, योगेन योगमार्गेण, विगृह्यदेहा
त्यक्तदेहा सती, जन्मने पुनरुद्भवाय, तां शैलवधूं मेनां प्रपेदे । अत्र
पुरा किल सती देवी दक्षाध्वरे तत्कृतस्वभर्त्रवशामसहमाना पितरं
प्रसू च पूजयतया शक्त्यामप्युपेक्ष्य स्वशरीरं योगाग्निना ददाहेति
कथाऽनुसंधेया ॥ २१ ॥

सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।

सम्यक् प्रयोगादपरिक्षतायां नीताविवोत्साहगुणेन संपत् ॥ २२ ॥

सेति ॥ भव्या कल्याणी, सा सती, भूधराणाम् अधिपेन
हिमवता, समाधिमत्यां नियमवत्यां, तस्यां मेनकायां, सम्यक्
प्रयोगात् साधु आचरणाद्धेतोः, अपरिक्षतायाम् अभ्रष्टायाम्, नीतौ,
उत्साहगुणेन उत्साहशक्त्या कर्त्र्या, संपत् इव, उदपादि जनिता ।
उत्पूर्वात्पद्यतेर्न्यन्तात् कर्मणि लुङ् । 'चिण्भावकर्मणोः' इति च्लेः
चिण्प्रत्ययः । 'चिणो लुङ्' इति तत्प्रत्ययलुङ् ॥ २२ ॥

प्रसन्नदिक् पांसुविविक्तवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।

शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥

प्रसन्नेति ॥ प्रसन्ना निर्मला दिशो यस्मिस्तत्प्रसन्नदिक्, पांसु-

विविक्ता रजो-रहिता वाता यस्मिस्तत्तथोक्तं, शङ्खस्य खनात् खनस्य वाऽनन्तरं पुष्पवृष्टिर्यस्मिस्तत्तथोक्तं, तस्याः पार्वत्या जन्मदिनं तज्जन्मदिनं 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । स्थितिशीलाः स्थावरा वृक्षादयः 'स्थेशभासपिसकसो वरच' इति वरचप्रत्ययः । जंगम्यन्ते भृशं 'गच्छन्तीति जङ्गमा देवतिर्यङ्मनुष्यादयः', स्थावराश्च जंगमाश्च तेषां द्वयानामपि शरीरिणां, सुखाय आनन्दाय, बभूव ॥२३॥

१ टि०—यस्तुतस्तु 'नित्यं कौटिल्ये गतो' इति गत्यर्थकधनोः कौटिल्याथं यडा कुटिलं गच्छन्तीत्युचितम् ।

तया दुहित्वा सुतगं सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दाद्द्विवया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

नयेति ॥ स्फुरत्प्रभामण्डलया तया दुहित्वा, सवित्री जनयित्री, 'स्वरतिमृत्तिमृयतिधृष्टदिनो वा' इतीडागमः । विदूरस्य अद्रेः प्रान्त-भूमिं विदूरभूमिः,

अविदूरे विदूरस्य गिरेरुत्तुङ्गरोधसः ।

काकनालीयसीमान्ते मणीनामाकरो भवेत् ॥ इति बुद्धः ॥

नवमेघशब्दान् उद्भिन्नया रत्नशलाकया इव रत्नाङ्कुरेणेव सुतरां चकाशे रराज ॥२४॥

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।

पुषोष लावण्यमयान् विशेषान् ज्योत्स्नान्तर्गणांश्च कलान्तराणि ॥२५॥

दिने दिने इति ॥ लब्ध उदयो यया सा लब्धोदया उत्पन्नेत्यर्थः अभ्युदितेत्यन्यत्र । दिने दिने प्रति दिनम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विरुक्तिः । परिवर्धमाना उभयत्र समानमेतत् । सा बाला चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी लेखा इव लावण्यमयान् कान्तिविशेषप्रचु-ान्,

मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलन्वमिवान्तग ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लवण्यमिहोच्यते ॥ इति भृपालः ॥

विशेषान् अवयवान्, 'विशेषोऽवयवे व्यक्ता' इत्युत्पलमालायाम् । ज्योत्स्नाया अन्तरम् अन्तर्धानं येषां तानि ज्योत्स्नान्तराणि ज्योत्स्नाया-ऽन्तर्हितानि आवृतानि, तन्मयानीति यावत् । अन्याः कलाः कलान्त-राणीव, 'सुप्सुपा' इति समासः । 'स्थानात्मीयान्यतादर्थ्यं रन्ध्रान्तर्धिषु

चान्तरम्' इत्युभयत्रापि शाश्वतः । पुपोष च चितवती । इयमनेकेव-
शब्दाद्वाक्योपमेत्याह दण्डी—

वाक्यार्थनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते ।

एकानेकेवशब्दत्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥ इति ॥२५॥

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।

उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥२६॥

तामिति ॥ बन्धुप्रियां, तां बालां, बन्धुजनः पित्रादिः, अभिजनात्
आगतेन आभिजनेन, पित्रादिपूर्वबन्धुसंबन्धोपाधिकेनेत्यर्थः । 'अभि-
जनाः पूर्वबान्धवाः' इति काशिकायाम् । नाम्ना, पर्वतस्यापत्यं स्त्री
पार्वती 'तस्यापत्यम्' इत्यण् प्रत्ययः^(१) । इति जुहाव आहूतवान् ।
ह्वयते लिटि रूपम् । पर्वतजन्यत्वोपाधिना पार्वती इति नाम जगामेत्यर्थः ।
पश्चादाभिजननामप्रवृत्त्यनन्तरं, मात्रा जनन्या, उ इति संबोधने, 'उ
इति वितर्कसंबोधनपादपूरणेषु' इति गणव्याख्याने । माशब्दो
निषेधे । उ अयि वत्से ? मा मा कुरु इत्येवं रूपेण, तपसः तपश्चर्यायाः,
'वारणार्थानामीप्सितः' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । निषिद्धा निवारिता
सती, सुमुखी सा बाला, 'उमा' इत्याख्यां नामधेयम् उमाख्यां जगाम ॥२६॥

१ टि०—'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वान् डीष् । सुमुखीत्यत्र तु
'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति डीष् ।

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्यं न जगाम तृप्तिम् ।

. अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ २७॥

महीभृत इति ॥ पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहि-
तृभ्याम्' इत्येकशेषः । तेऽस्य सन्तीति पुत्रवान् । भूमार्थं मतुप् । तस्य
पुत्रवतोऽपि बह्वपत्यस्यापीत्यर्थः । महीभृतो हिमाद्रेः, दृष्टिः चक्षुः,
तस्मिन् अपत्ये तोके 'अपत्यं तोकं तयोः समे' इत्यमरः । तस्यां
पार्वत्यामित्यर्थः । तृप्तिं न जगाम । तथाहि—अनन्तपुष्पस्य नाना-
विधकुसुमस्यापि मधोर्वसन्तस्य संबन्धिनी, द्विरेफमाला भृङ्गमाला,
चूतस्य विकारं चूते चूतकुसुमे 'अवयवे च प्राणयोषधिवृक्षेभ्यः' इति
विकागर्थोत्पन्नस्य अण् प्रत्ययस्य लुप्प्रकरणे 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति
पठनात् लुक् । सविशेषः सातिशयः सङ्गो यस्याः सा तथोक्ता

अत्यन्तासक्तैत्यर्थः^(१) ॥२७॥

१ टि०—प्रतिवस्तूपमालंकारः ।

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमागंयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।

संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च ॥२८॥

प्रमेति ॥ प्रभामहत्या प्रकाशाधिकया, शिखया ज्वालयया, दीप इव । शिखादीपयोरवयवावयविभावाद्भेदेन व्यपदेशः । त्रयो मार्गा यस्या स्तया त्रिमार्गया मन्दाकिन्या, तृतीया द्यौ लोके इति त्रिदिवः स्वर्गः, वृत्तिविषये त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् पूरणार्थत्वं 'पृषोदरादि' त्वाद्विशब्दादकारागमः । पुंस्त्वं लोकात् । दीव्यते ध्वज्यं कविधानं दीव्यन्त्यत्र जना इति दिवः इति क्षीरस्वामी । तस्य मार्ग इव, संस्कारो व्याकरणजन्या शुद्धिः तद्वत्या गिरा वाचा, 'मद्वैषां लक्ष्मी-निहिताधिवाचि' इति श्रुतेरिति भावः । मनस ईषा मनीषा सा-ऽस्यास्तीति मनीषी विद्वानिव, 'शकन्ध्वादि' त्वात्साधुः । तया पार्वत्या, स हिमवान्, पूतः शोधितः, च विभूषितश्च । अत्र शिखागिरोः अविशेषणविशिष्टयोरुपमानानर्हत्वान्न विशेषणाधिक्यदोषः । इयं मालोपमा ॥ २८ ॥

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।

रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥२९॥

मन्दाकिनीति ॥ सा पार्वती, बाल्ये वयसि, क्रीडानां रसः स्वादः रुचिरिति यावत् । तं क्रीडारसं 'रसो गन्धे रसे रसादे' इति विश्वः । निर्विशतीव भुञ्जानेव, 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' इति विश्वः । 'आच्छीन-द्योर्नुम' इति विकल्पान्नुमभावः । सखीनां मध्यगता सती, मन्दा-किन्याः सैकतेषु पुलिनेषु^(१)वेदिकाभिः, कन्दुकै र्गन्दुकैः, क्रियया निर्दुसैः कृत्रिमैः 'द्विवतः क्वित्रः' इति क्वित्रप्रत्ययः । 'क्वत्रैर्म नित्य'मिति । मप्प्रत्ययः । पुत्रकैः पाञ्चालिकादिभिः । 'पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्व-त्सदन्तादिभिः कृता' इत्यमरः । 'संज्ञायां कन्' इति कन् प्रत्ययः । मुहुः पुनः पुनः रेमे ॥ २९ ॥

१ टि०—मन्दाकिनीसैकतानां वेदिका इति षष्ठीतत्पुरुष उचितः सप्तमी-तत्पुरुषस्याप्राप्तेरार्थिकार्थप्रदर्शनं तत् ।

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महौषधीर्नक्तमिवात्मभासः ।

स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥३०॥

तामिति ॥ स्थिरः स्थायी उपदेशः प्राग्भवीयो यस्यास्तां मेधा-
विनीमित्यर्थः । तां पार्वतीम्, उपदेशकाले प्राक्तनजन्मविद्याः पूर्व-
जन्माभ्यस्ता विद्या इत्यर्थः । शरदि गङ्गां हंसमाला इव नक्तं रात्रौ,
महौषधी लताविशेषान्, आत्मभासः स्वदीप्तय इव, प्रपेदिरे ।
उपमानसामर्थ्यादुपदेशमन्तरेणैवेति गम्यते ॥३०॥

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमखं बाल्यात्परं साऽथ वयः प्रपेदे ॥३१॥

असंभृतमिति ॥ अथ सा पार्वती, अङ्गयष्टेः, असंभृतम् अयत्नसिद्धं,
मण्डनं प्रसाधनम्, आसवाख्यारहितम् अनासवाख्यं मदस्य करणं
साधनं, कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तम् अखम् अखभूतम्, बाल्यात्परं
शैशवानन्तरं लब्धं, वयो यौवनं, प्रपेदे प्राप । यौवनेनैव हि युवतयः
प्रसाध्यन्ते माद्यन्ति कामयन्ते चेति भावः । अत्र द्वितीयपादे आसव-
रूपकारणामावेऽपि तत्कार्यमदोक्ते विभावनालंकारः । तदुक्तं—
'कारणामावे कार्यस्योत्पत्तिर्विभावना' इति । प्रथमतृतीययोस्तु
तल्लक्षणाभावाद्यौवनेनारोप्यमाणयोर्मण्डनमदनाख्यत्वयोः प्रकृतोपयो-
गात्परिणामालंकार इत्यलंकारसर्वस्वकारः । तल्लक्षणं तूक्तम् ॥३१॥

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।

बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥३२॥

उन्मीलितमिति ॥ नवयौवनेन प्रथमयौवनेन विभक्तम् अमिश्र-
जितस्तनजर्धनादिसंस्थानमित्यर्थः । तस्याः पार्वत्याः, वपुः तूलिकया
कूर्चिकया शलाकयेत्यर्थः । 'तूलिका कथिताऽल्लेख्यकूर्चिकातूलश-
ययोः' इति विश्वः । उन्मीलितं रज्जनद्रव्येणोद्भासितं समुत्कीर्णरूप-
मिति यावत् । 'उन्मीलितं समुत्कीर्णम्' इति विश्वः । चित्रमालेख्यमिव,
सूर्यांशुभिर्भिन्नं विकसितम् अरविन्दं पद्ममिव, चतस्रः अक्षयो
यस्य तच्चतुरस्रं 'सुप्रातसुभ' इत्यादिनाऽच्प्रत्ययान्तो निपातः ।
चतुरस्रम् अन्यूनानतिरिक्तं यथा तथा शोभते इति चतुरस्रशोभि,
ताच्छीले णिनिः । बभूव । चित्रारविन्दयोः तूलिकानरणिकरण

संबन्ध इव स्वतः सिद्धस्यैवाङ्गसौष्ठवस्य यौवनप्रादुर्भावोऽभिप्यञ्जको
बभूवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

संप्रति सप्तदशभिः श्लोकैस्तस्याः पादादिकेशान्तवर्णनमारभते-
अत्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्निक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरन्तौ ।

आजहत्तुस्तच्चरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥ ३३ ॥

अत्युन्नतेति ॥ अत्युन्नतयोः अङ्गुष्ठनखयोः प्रभाभिर् निमित्तेन,
निक्षेपणात् निर्भरन्यासाद्धेतोः, रागम् अन्तर्गतं लौहित्यं 'रागः
क्लेशादिके रक्तौ मात्सर्ये लोहितादिषु' इति शाब्दतः । उद्गिरन्तौ
वमन्ता विव बहिर्निःसारयन्ताविव स्थितौ इत्यर्थः । अत्रोद्गिरतेर्गणार्थ-
त्वान्न ग्राम्यतादोषः प्रत्युत गुण एव, यथाह दण्डी—

निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ इति ॥

तस्या श्ररणौ तच्चरणौ, पृथिव्याम् अव्यवस्थाम् एकत्रावस्था-
नरहितां संचारिणीमित्यर्थः । स्थलारविन्दश्रियम् आजहत्तुः । स्थल-
विशेषणान्नियतलौहित्यलामः । अत्र सामुद्रिकाः—

यस्या रक्ततलौ पादौ उन्नताग्रौ तलस्पृशौ ।

निगूढगुल्फौ निहितौ सा स्यान्नृपतिसंमता ॥ इति ॥

अत्रोपमानधर्मस्य स्थलारविन्दश्रियः चरणयोरुपमेययो रसं-
भवात्स्थलारविन्दश्रियमिव श्रियमिति प्रतिबिम्बकरणाक्षेपान्निर्दर्शना-
लंकारः । तदुक्तम्—

असंभवधर्मयोगादुपमानोपमेययोः ।

प्रतिबिम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निर्दर्शना ॥ इति ॥

सा च संबन्धेऽसंबन्धलक्षणातिशयोक्त्यनुप्राणिता अव्यवस्था-
मित्यनेन स्थलारविन्दस्य स्थैर्यसंबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानात् ॥ ३३ ॥

सा राजहंसरिव सनताङ्गी गतेषु लीलाश्रितविक्रमेषु ।

व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नृपुराशिक्षितानि ॥ ३४ ॥

सेति ॥ प्रत्युपदेशलुब्धैः, 'गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।

अथवा विद्यया विद्या चतुर्थी न पपद्यते ॥

इति न्यायादिति भावः । तदेव व्यनक्ति-नृपुराशिक्षितानि ॥

आदित्सुभिः आदानुमिच्छुभिः शिक्षितमञ्जुकूजितोपदेशमिच्छद्भि-
रित्यर्थः । राजहंसैः संनताङ्गी कुचभारादिति भावः । सा
पार्वती, लीलाभिर्विलासैः-अश्रिताः पूजिता-विक्रमाः पादन्यासा-
येषु तेषु । 'अश्रैः पूजायाम्' इतीडागमः । 'लीला विलासक्रिययोः'
इत्यमरः । गतेषु गमनेषु विषयेषु व्यनीयत इव शिक्षिता किमु ।
अन्यथा कथमस्या हंसगतिरित्युत्प्रेक्षा ॥३४॥

वृत्तानुपूर्वं च न चातिदीर्घे जङ्घे शुभे मृष्टवतस्तदीये ।

शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥३५॥

वृत्तेति ॥ वृत्ते वर्तुले पूर्वं पूर्वमनुगते अनुपूर्वं गोपुच्छाकारे
इत्यर्थः । वृत्ते च ते अनुपूर्वं च वृत्तानुपूर्वं, न अतिदीर्घे अनतिदीर्घे
च महाविभाषया नञ्समासाभावः । नञः कारकविशेषणत्वं च-
शब्दप्रयोगादेव ज्ञेयम् । शुभे मङ्गले, तस्या इमे तदीये, जङ्घे प्रसृते,
'जङ्घा तु प्रसृता' इत्यमरः । मृष्टवतो निर्मितवतो, विधातुः स्रष्टुः,
शेषाङ्गनिर्माणविधौ जङ्घानिरिकावयवनिर्माणार्थमित्यर्थः । उत्पाद्ये
पुनः संपाद्ये, लावण्ये कान्तिविशेषविषये लावण्यलक्षणं तूक्तं [२५
श्लोके] यत्न आस इव बभूव किम्, इत्युत्प्रेक्षा । उपादानमन्तरेण-
कार्यस्य दुष्करत्वात्तदङ्गानां च लावण्योपादानकत्वात्पूर्वसंचितस्य
च जङ्घार्थमेव कात्स्न्येन विनियोगात् पुनर्लावण्यसंपादने यत्नः
स्यादित्यर्थः । तादृक्सौन्दर्यं तज्जङ्घे इति भावः । 'आस' इति
बभूवार्थे तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमिति शाकटायनः । वल्लभस्तु न
तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् 'अस्तेर्भूः' इति भ्वादेशनियमात्तादृशतिङ-
न्तस्यैवाभावात्, किंतु कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोग इत्याह । वामनस्तु
'अस गतिदीप्त्यादानेषु' इति धातोरिदं लिटि रूपमित्याह । अस् इति
अनुदात्तेत् दीप्त्यर्थे^(१) आस दिदीपे प्रवृत्त इत्यर्थः ॥३५॥

१ टि०—अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यं चक्षिडो द्विक्रणाज्ज्ञापकान् ।

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।

लब्ध्वाऽपि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानवाह्याः ॥३६॥

नागेन्द्रेति ॥ नागेन्द्राणाम् ऐरावणादीनां हस्ताः कराः, त्वचि
चर्मणि, कर्कशत्वात् कठोरत्वात् । कदलीविशेषा राजरम्भादयः,
एकान्तशैत्यात् नियतशैत्यात् हेतोः, लोके परिणाहि वैपुल्ययुक्तं,

‘परिणाहो विशालता’ इत्यमरः । रूपं लब्ध्वाऽपि, अपिशब्दात्कदली-
मात्रस्य तादृक् परिणाहो नास्तीति भावः । तस्या ऊर्वोस्तदूर्वोः, उप-
मानबाह्या जाता उपमानक्रियानर्हा बभूवुः । तदूर्वोऽन कार्कश्यं नाप्ये-
कान्तशैत्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

एतावता नन्वनुमेयशोभि काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ।

आरोपितं यद्विरिञ्चेन पश्चादनन्यनारीकमनीयमङ्गम् ॥ ३७ ॥

एतावतेति ॥ अनिन्दिताया अनवद्यायाः पार्वत्याः काञ्चीगुणस्थानं
नितम्बबिम्बम्, एतावता ननु एतावतैव, ‘प्रभावधारणानुज्ञानुनया-
मन्त्रणे ननु’ इत्यमरः । शोभते इति शोभि आवश्यके णिनिः ।
ततस्त्वप्रत्ययः, अनुमेयं शोभित्वं शोभा यस्य तदनुमेयशोभि
त्वप्रत्ययस्तु गतार्थत्वाच्च प्रयुक्त इति घामनः । पश्चात् आदौ नैस्पृह्येऽपि
पश्चात्तपश्चर्यानन्तरमित्यर्थः । गिरौ शेते इति गिरिशः शिवः ‘गिरौ
इहच्छन्दसि’ इति उपत्ययो भाषायामपि कचिदिष्यते । अथवा गिरिः
कैलासोऽस्यास्तीति गिरिशः ‘लोमादि’ त्वाच्छप्रत्ययः । तेन गिरिश्चेन,
अन्यासां नारीणां कमनीयः कामयितुं शक्यो न भवतीत्यनन्यनारी-
कमनीयः तम्, अङ्गुः निजोत्सङ्गम्, आरोपितम् अधिरोपितमिति
यावत् । एतावता लिङ्गेनेति पूर्वणान्वयः । रोहतेर्ण्यन्तात्कर्मणि कः ।
‘रुहः पोऽन्यतरस्याम्’ इति हस्य पः । गत्यर्थविवक्षया द्विकर्मकत्वं,
प्रधाने कर्मणि कः । गिरिजानितम्बबिम्बं विश्वातिशायिसौन्दर्यं
गिरिशाङ्कुरुढत्वात् व्यतिरेकेण नार्थन्तरनितम्बबिम्बवत् । विपक्षे
हेत्वनुकिरेव बाधिका । दाक्षायणीनितम्बबिम्बस्य तु पक्षसपक्षयो
रन्यतरभावानतिवृत्तेर्निष्कलङ्कमनुमानमित्यलमस्थानसंरम्भेण ॥ ३७ ॥

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज तन्वी नवरोमराजिः ।

नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामभ्यमणेरिवार्चिः ॥ ३८ ॥

तस्या इति ॥ नीवीं वल्लग्रन्थि ‘स्त्रीकटीवल्लग्रन्थेऽपि नीवीपरिपणे
ऽपि च’ इत्यमरः । अतिक्रम्य अतीत्य, नतं निम्नं नाभिरन्ध्रं प्रविष्टा
तन्त्री सूक्ष्मा, तस्याः पार्वत्याः, नवरोमराजिः, सितेतरस्य असितस्य
इन्द्रनीलस्येत्यर्थः । तस्याः पार्वत्या मेखला तन्मेखला, तस्या इत्यनुवृत्तौ
पुनस्तच्छब्दोपादानं वाक्यान्तरत्वात्सोढव्यं । यद्वा तस्या नीव्या
मेखला तन्मेखला तत्र तदवस्थानात् । तस्या मध्यमणेः, अर्चिः प्रभा

इव रराज । 'ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः' इत्यमरः ॥३८॥

मध्येन सा वेदिविलम्बमध्या बलित्रयं चारु बभार बाला ।

आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥३९॥

मध्येनेति ॥ 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः । वेदिरिव विलम्बमध्या तनुमध्या, सा बाला पार्वती, मध्येन मध्यभागेन, चारु सौम्यं बलित्रयं कामस्यारोहणार्थं नवयौवनेन प्रयुक्तं रचितं सोपानमिव बभारेत्युत्प्रेक्षा ॥३९॥

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।

मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥४०॥

अन्योन्यमिति ॥ अन्योन्यं परस्परं 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः' इति वक्तव्याद् द्विरुक्तिः । 'समासवच्च बहुलम्' इति बहुलवचनादसमासपक्षेऽपि 'पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः' उत्पीडयत् उपरुन्धत्, पाण्डु गौरम्, उत्पलाक्ष्या स्तस्याः स्तनद्वयं तथा तेन प्रकारेण प्रवृद्धम् कर्तरि क्तः । श्याममुखस्य कृष्णचूचुकस्य, इति स्वरूपवर्णनम् । तस्य स्तनद्वयस्य मध्ये यथा येन प्रकारेण मृणालसूत्रान्तरं बिसतन्तुमात्रावकाशोऽपि, अलभ्यं लब्धुमशक्यम् । 'अन्तरमवकाशावधि, इत्यमरः । अत्र संबन्धेऽसंबन्धलक्षणातिशयोक्त्यलंकारः । कुचयोः पीवरत्वातिशयार्थमवकाशस्य संबन्धेऽप्यसंबन्धप्रतिपादनादिति ॥ ४० ॥

लोके सुकुमारत्वमेव कुसुमास्त्रस्य साधकत्वमिति स्थिते सत्याह-

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ बाहू तदीयाविति मे वितर्कः ।

पराजितेनापि कृतौ हरस्य यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥४१॥

शिरीषेति ॥ तस्या इमौ तदीयौ बाहू शिरीषपुष्पात् अधिकं सौकुमार्यं मार्दवं ययो स्तथोक्तौ, इति मे वितर्क ऊहः । कुतः ? यौ बाहू पराजितेनापि पूर्वं निर्जितेनापि मकरध्वजेन कामेन हरस्य कण्ठपाशौ कण्ठबन्धनरज्जू कृतौ, कण्ठालिङ्गनं प्रापितावित्यर्थः । तदसाध्यसाधनासत्ताधिक्यमिति भावः । अत्र बाह्वोरारोपिनकण्ठपाशत्वस्य प्रकृतवैरनिर्यातिनोपयोगात्परिणामालंकारः ॥४१॥

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।

अन्योन्यशोभाजननादुभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥४२॥

कण्ठस्येति ॥ स्तनाभ्यां बन्धुरस्य उन्नतस्य, तस्याः पार्वत्याः, कण्ठस्य गलस्य, निस्तलस्य वर्तुलस्य, मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य च, 'वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तृन्नतानतम्' इत्यमरः । 'कलापो भूषणो बर्हे तूणीरे संहतावपि' इति च । अन्योन्यशोभाजननात् भूषणभूष्यभावः अलंकारालंकार्यभावः, साधारणः समानो, बभूव । उभावपि अन्योन्यस्य भूष्यौ भूषणे च बभूवतुरित्यर्थः । अत्र कण्ठ-मुक्ताकलापयोः शोभाक्रियाद्वारेणान्योन्यभूषाजनकत्वादन्योन्यालंकारः । तदुक्तम्—'परस्परं क्रियाजननेनान्योन्यम्' इति ॥४२॥

चन्द्रं गता पद्मगुणान् भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।

उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥४३॥

चन्द्रमिति ॥ लोला चपला, परिभ्रमणशीलेत्यर्थः । लक्ष्मीः कान्त्यभिमानिनी देवता, चन्द्रं गता प्राप्ता सती, पद्मगुणान् सौगन्ध्यादीन्, न भुङ्क्ते नानुभवति । पद्माश्रिता सती चन्द्रमस इमां चान्द्रमसीम अभिख्यां शोभाम् 'अभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः । अमृतवदानन्दिनीं न भुङ्क्ते । उमामुखं प्रतिपद्य तु द्वे चन्द्रपद्मे संश्रयः कारणं यस्यास्तां द्विसंश्रयां, प्रीतिम् आनन्दम्, अवाप, तत्रोभयगुण संभवादिति भावः । अत्रोपमानभूतचन्द्रपद्मापेक्षया उपमेयस्य उमामुखस्य अधिकगुणवत्त्वोक्त्या व्यतिरेकालंकारः । तदुक्तम्—'मेदप्राधान्येनोपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेक' इति ॥४३॥

पुष्पं प्रवालपह्निं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तद्वचः स्मितस्य ॥४४॥

पुष्पमिति ॥ पुष्पं पुण्डरीकादिकं, प्रवाले बालपल्लवे, उपह्निं निहितं, स्यात् यदि । 'प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे बालपल्लवे' इति विश्वः । मुक्ताफलं वा, स्फुटे निर्मले विद्रुमे तिष्ठतीति स्फुटविद्रुमस्थं स्याद्यदि, ततः तर्हि, विशदस्य शुभ्रस्य, ताम्रे अरुणे-ओष्ठे-पर्यस्ता प्रसृता-रुक् कान्तिर्यस्य तथोक्तस्य, तस्याः पार्वत्याः, स्मितस्य अनुकुर्यात् स्मितमनुकुर्यादित्यर्थः । अत्र 'माषाणामश्नीयात्' इति वत्सं-बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । अत्र पुष्पप्रवालयोर्मुक्ताविद्रुमयोश्च असंबन्धेऽपि संबन्धोक्त्या संबन्धिरूपातिशयोक्तिः, साच संभावना इत्यलंकार-सर्वस्वकारः । विशेषतस्तु पुष्पमुक्ताफलयो रूपमानयोः प्रकृतोत्क-

वार्थमुपमेयताकल्पनात् प्रतीपालंकारः । तदुक्तम्—‘उपमानस्याक्षेप
उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपः’ इति लक्षणात् । सच पूर्वोक्तातिशयोक्त्य-
नुप्राणित इति ॥ ४४ ॥

स्वरेण तस्याममृतसूत्रेव प्रजल्पितायामभिज्ञानवाचि ।

अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ॥४५॥

स्वरेणेति ॥ अभिज्ञानवाचि मधुरभाविण्यां, तस्यां पार्वत्याम्,
अमृतसूत्रा अमृतसूत्राविणा इव, किप्, स्वरेण नादेन, प्रजल्पितायाम्
आलपन्त्याम्, कर्तरि क्तः^(१) । अन्यैः काकादिभिः पुष्टा अन्यपुष्टा
कोकिलाऽपि मुख्यया वृत्त्या जातिवचनत्वाभावान् ङीष्भावः^(२) ।
ताड्यमाना वाद्यमाना, विषमबद्धा तन्त्री र्वितन्त्री रिव ‘अवितृस्तृन-
न्त्रिभ्यः’ इति तन्त्रधातोरौणादिक ईप्रत्ययः । ङीष्भावान्न ‘हल्ङ्याभ्य’
इति सुलोपः । तदुक्तम्—

अवीनन्त्रीतरीलक्ष्मीधीहीश्रीणामुणादितः ।

स्त्रीलिङ्गानाममीषां तु न सुलोपः कदाचन ॥ इति ॥

एते ङीवन्ता न भवन्तीत्यर्थः । श्रोतुर्जनस्य प्रतिकूलशब्दा
कर्णकठोरनादा भवनीति शेषः ।

१ टि०—‘आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च’ इति सूत्रेण ।

२ टि०—वस्तुतस्तु अजादिगणे पाठात् पुंयोगं जातिवाचकत्वे ऽपि वा टापा
ङीष् वाच्यते ।

प्रवाननीलोत्पलनिर्विशेषमधीगविप्रेक्षितमायनाध्या ।

तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्तनो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥४६॥

प्रवानेति ॥ प्रवाते प्रभूतवातस्थले यन्नीलोत्पलं तनो निर्विशेषं
निर्भेदं तत्सदृशमित्यर्थः । अधीरविप्रेक्षितं चकितविलोकितम्, आय-
ताक्ष्या विशालनेत्र्या, तया पार्वत्या, मृगाङ्गनाभ्यो हरिणीभ्यो,
गृहीतम् अभ्यस्तम् । अथवा मृगाङ्गनाभिः ततः तस्याः पार्वत्याः
‘पञ्चम्यास्तसिल्’ गृहीतं नु । अत्र विवक्षितस्य परस्परग्रहणस्योत्प्रे-
क्षणादुत्प्रेक्षा इति केचित् । तदुपजीविसंदेहालंकार इत्यन्ये । उभयोः
संकर इत्यपरे ॥ ४६ ॥

तस्याः शलाकाजननिर्मितेव कान्तिर्ब्रुवोरायतलेखयोर्वा ।

तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥४७॥

तस्या इति ॥ आयतलेखयो दीर्घरेखयोः, तस्याः पार्वत्याः, भ्रुवोः संबन्धिनी, शलाकया अञ्जनेन निर्मिता इव [स्थिता] या कान्तिः, लीलाचतुरां विलाससुभगां तां कान्तिं वीक्ष्य, अनङ्गः, स्वचापसौन्दर्येण यो मद स्तं, मुमोच । इह सौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥४७॥

लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।

तां केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्यु बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥४८॥

लजेति ॥ तिरश्चां तिर्यग्जातीनां चेतसि लज्जा स्याद्यदि, संशयस्याभावः असंशयं संदेहो नास्तीत्यर्थः । पर्वतराज-पुत्र्याः शार्ङ्गवादिषु पुत्रशब्दस्य पाठात् 'शार्ङ्गवाद्यजो डीनू' इति ड.नू । तं प्रसिद्धं केशपाशं केशकलापं 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे' इत्यमरः । प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा, चमर्यो मृगविशेषाः, बालाः प्रिया यामामिति विग्रहे बालप्रियाः, तासां भावो बालप्रियत्वं प्रियबालत्वमित्यर्थः । 'आहिताग्न्यादि' पाठाद्वा परनिपातः^(१) । 'तत्रतल्लोर्गुणवचनस्य' इति पुंनद्भावः । शिथिलं कुर्युः, निर्लज्जत्वान्न शिथिलयन्तीत्यर्थः । अतरवात्र निर्लज्जताहेनोराद्यपादे वाक्यार्थत्वेनोक्त्या^(२) काव्यलिङ्गाख्योऽलंकारः, तदुक्तम्—'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति ॥ ४८ ॥

१ टि०—'वा प्रियस्य' इति वार्तिकेन वा प्रियस्य परनिपातः ।

२ टि०—बालप्रियत्वस्य शिथिलीकरणाभावरूपं हेतुमतीत्यर्थः ।

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।

सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्यसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥४९॥

सर्वेति ॥ किं बहुना सा पार्वती, विश्वसृजा विधात्रा, एकत्र तिष्ठतीत्येकस्थं-तस्य सौन्दर्यस्य सर्ववस्तुगतस्येत्यर्थः—दिदृक्षया इव द्रष्टुमिच्छया इव, प्रयत्नात् यथाप्रदेशं तत्तद्योग्यस्थानानतिक्रमात् विनिवेशितेन स्यापितेन, सर्वेषाम्—उपमाद्रव्याणां चन्द्रारविन्दाद्युपमानवस्तूनां-समुच्चयेन समाहारेण निर्मिता । दिदृक्षयेवेति फलोत्प्रेक्षा दर्शनार्थित्वात् विसृष्टसृष्टेरिति ॥४९॥

तां नागदः कामचरः कदाचित्कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।

समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीगर्धहरां हरस्य ॥५०॥

तामिति ॥ कामेन स्वेच्छया चरतीनि कामचरो नारदः कदाचित्
पितु हिमवतः समीपे कन्यां तां पार्वतीं, प्रेक्ष्य किल, प्रेम्णा न
त्वन्यथा हरस्य शिवस्य अर्धं हरतीत्यर्धहरा 'हरतेरनुद्यमनेऽच्च'
इत्यच्प्रत्ययः । शरीरस्य अर्धहरां शरीरार्धहरां, कुलधुरंधरादिवदव-
यवद्वारा समुदायविशेषकत्वात्समासः, अन्यथा त्वर्धस्य समप्रविभा-
गवचनकत्वात् 'अर्धं नपुंसकम्' इत्यनेन समासेऽर्धशरीरमिति स्यात् ।
एकवधूम् असपत्नीकां भार्याम्, 'पूर्वकालैक' इत्यादिना समासः ।
भवित्री भाविनी समादिदेश । हरस्यार्धाङ्गहारिण्येकपत्नी भविष्य-
तीत्यादिष्टवानित्यर्थः ॥५०॥

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलाषः ।

ऋते कृशानोर्नहि मन्त्रपूतमर्हन्ति तेजांसपराणि हव्यम् ॥५१॥

गुरुरिति ॥ गुरुः पिता, 'गुरुर्गीष्पतिपित्राद्योः' इत्यमरः । अतो
नारदवचनाद्धेतोः, अस्याः पार्वत्याः, प्रगल्भेऽपि वयसि यौवनं
सत्यपि, निवृत्तोऽन्यस्मिन् वरे जामातरि अभिलाषो यस्य स तथोक्तः
सन् 'वरो ना रूपजामात्रोः' इति वैजयन्ती । तस्थौ । ननु कुतोऽसौ
निबन्ध इत्यत आह—ऋते इति । तर्थाहि—मन्त्रैः पूतं संस्कृतं, ह्रियते
इति हव्यं हविः आज्यादिकं, कृशानोः पावकादृते कृशानुं विना
'अन्यारादितरतै' इत्यादिना पञ्चमी । अपराणि तेजांसि सुवर्णादीनि,
नार्हन्ति न भजन्ति । ईश्वरादन्यस्य तद्योग्यस्याभावादुपेक्षेति भावः ॥५१॥

तर्हि तमेवाह्वय दीयतामित्याशङ्क्याह—

अयाचितारं नहि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थं ॥५२॥

अयाचितारमिति ॥ अद्रि हिमवान्, अयाचितारम् अयाचमानं,
देवदेवं महादेवं, सुतां पार्वतीं, ग्राहयितुं^(१) स्वयमाह्वय परिणाययितुं,
न शशाक नोत्सेहे । ण्यन्तस्य ग्रहेद्विकर्मकत्वम् । तथाहि साधुः
सज्जनः 'साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चापि चान्यवत्' इति विश्वः ।
अभ्यर्थनाभङ्गभयेन याश्चावैफल्यभीत्या, इष्टेऽपि अर्थे विषये, माध्य-
स्थ्यम् औदासीन्यम् अवलम्बते ॥ ५२ ॥

१ टि०—गिरिशेन अनन्यनारीकमनीयमङ्गमारोपितं काञ्चीगुणस्थानं, अद्रिः
सुतां देवदेवं ग्राहयितुं न शशाक, (कु.सं.) अजिग्रहत्तं जनकोधनुस्तत् (भट्टिः) अर्थनां वासः

परिधापयति (गृ-सृ-)वयं कुमारेणाभरणानि परिधापिता (नाटकं) इत्यादौ 'गति बुद्धि' इति सूत्रेण नियमात्प्रयोज्यस्य कर्मत्वाप्राप्तावपि व्युत्पत्तिर्वाद् द्वितीया कारके गदाधरभट्टाचार्योक्तेन 'केचित्तु' इति मतेन गत्याद्यर्थधातुयोगे प्रयोज्यस्य कर्मत्वमेव, तदन्यप्यन्तधातुयोगे प्रयोज्यस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं वेति विकल्पः । अतएव जायया प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यया इति विग्रहे प्रयोज्यकर्तरि धेन्वां तृतीया 'अजिग्रहत्तं जनक्रोधनुस्तद् ।' इत्यादौ द्वितीया इत्युत्तरीकृत्येमे प्रयोगाः समर्थनीयाः । एतन्मते च पाचयत्योदनं सहायं सहायेन वा इति द्विविधाः प्रयोगा इष्टा एव । अजया ग्रामं गमयतीत्यादयस्तु गत्यादि-नियमादनिष्टा एव । भट्टोजीदीक्षितमते तु यथासंभवं ज्ञानार्थत्वगन्त्यर्थत्वात्पणैव सिद्धा एते प्रयोगाः समर्थनीयाः, पाचयत्योदनं सहायमित्यादयः प्रयोगाः सर्वथा नेष्टा एवेति बोध्यम् ।

नच तथैव स्थितः किन्तूपायान्तरं चिन्तितवान् इति वक्तुं प्रस्ताति—

यदेव पूर्वं जनने शरीरं सा दक्षरोषाम्बुदती ससर्ज ।

तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पञ्चनामपग्निग्रहोऽभूत् ॥५३॥

यदेवेति ॥ शोभना दन्ता यस्याः सा सुदर्ता 'वयस्मि दन्तस्य दत्' इति दत्तादेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । सा पार्वती, पूर्वं जनने पूर्वस्मिन् जन्मनि । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, इति स्मिन्नादेशविकल्पः । 'पूर्वं ज्वलने' इति पाठः, तदा तु पूर्वं दाक्षायणीत्वे, ज्वलने योगाग्नौ, यदा यस्मिन् काले, दक्षरोषात् शरीरं देहं, ससर्ज नत्याज, तदाप्रभृत्येव तदाद्येव यथा तथा, पशूनां पतिः ईश्वरः, विमुक्तसङ्गः त्यक्तविषयासङ्गः सन्, अपरिग्रहः अपत्नीकः, अभूत् । स्यन्तरं न परिजग्राहेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

स कृत्तिवासास्तपसे जितात्मा गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।

प्रस्थं हिमोर्ध्वगुणानभिगन्धि किञ्चिन्कणकिन्नरमभ्युवास ॥५४॥

स इति ॥ कृत्तिवासाः चर्माम्बरधरः, 'अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः । जितात्मा नियतचित्तः, स पशुपतिः, तपसे तपोऽर्थं, गङ्गाप्रवाहेण उक्षिताः सिक्ता देवदारवो यस्मिस्तत्तथोक्तं, मृगनाभिगन्धि कस्तूरीगन्धवत् तत्र कस्तूरीमृगसंचारादिति भावः । 'मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च' इत्यमरः । कणन्तो गायन्तः किन्नरा यस्मिस्तत्तथोक्तं, किञ्चित् किमपि, हेमाद्रः प्रस्थं सानु, अभ्युवास

कुत्रचित्प्रस्थे उवासेत्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्गवसः' इत्याधारस्य कर्मत्वम् ।
'प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः' इत्यमरः ॥१३॥

गणा नमेरुप्रसवावतंसा भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्वसानाः ।

मनः शिलाविच्छुरिता निषेदुः शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु ॥५५॥

गणा इति ॥ गणाः प्रमथगणाः, 'गणाः प्रमथसंख्यौघाः' इति
वैजयन्ती । नमेरुप्रसवावतंसाः सुरपुंनागकुसुमशेखराः, 'नमेरुः
सुरपुंनागः' इति वैजयन्ती । स्पर्शवतीः सुखस्पर्शा मृद्वीरित्यर्थः ।
प्रशंसायां मतुप् । भूर्जत्वचो भूर्जपत्र वल्कलानि, वसानाः परिध्याना
इत्यर्थः । मनः शिलाभिर्धातुविशेषैः, विच्छुरिता अनुलिप्ताश्च सन्तः,
शिलायां भवं शैलेयं गन्धौषधिविशेषः, शैलेयमित्यत्र शिलायाः
'स्त्रीभ्यो ढक्' इति भवार्थं ढक्^(१) 'शिलाजतु च शैलेयम्' इति यादवः ।
तेन नद्धेषु व्याप्तेषु शिलानलेषु निषेदुः उपविशिशुर्लित्यर्थः ॥१५॥

१ टि०—वस्तुतस्तु 'स्त्रीभ्योढक्' इति ढक्ः अपत्यार्थं विहितत्वेन भवार्थं
तस्य दुर्लभत्वम् । तस्मान् 'नद्यादिभ्यो ढक्' इति शैषिको ढक् नद्यादेराकृतिगणत्वाद्बोधः ।
'वस्तेढक्' 'शिलाया ढः' इत्यत्र शिलाया इति योगविभागेन साधितस्य ढञ् इवार्थं
विधानान्न प्रकृतार्थानुकूल्यम् । नद्यादेराकृतिगणत्वं रामाश्रमीकागो ध्वनयति ।

तुषारसंघातशिलाः खुगाग्रैः समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्भान् ।

दृष्टः कथंचिद्भवयैर्विविधै रसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥१६॥

तुषारंति ॥ तुषारसंघाता हिमघना एव शिला स्ताः, खुगाग्रैः
समुल्लिखन् त्रिदलयन्, दर्पेण कलो मधुरध्वनिर्यस्य स दर्पकलः,
विविधैर्भीतैः, गवयैर्गोसहस्रमृगविशेषैः, कथंचिन् कृच्छ्रेण दृष्टः
ककुदस्यास्तीति ककुद्भान् वृषः, असोढः सिंहानां ध्वनिर्येन सो
ऽसोढसिंहध्वनिः सिंहध्वनिमसहमानः सन् उन्ननाद उच्चैर्ननाद्
जगर्जेत्यर्थः । स्वभावोक्तिरलंकारः । तदुक्तं—'स्वभावोक्तिरसौ चारु
यथावद्वस्तुवर्णनम्' इति ॥५६॥

तत्राग्निमाधाय समिप्समिद्धं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।

स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार ॥५७॥

तत्रेति ॥ तपसः फलानाम् इन्द्रत्वादीनां, स्वयं विधाता जनयिता
दातेत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य सोऽष्टमूर्तिरीश्वरः 'भूतार्कचन्द्रयज्यानां

मूर्तयोऽष्टौ^(१) प्रकीर्तिताः ? इति । तत्र प्रस्थे, स्वं स्वकीयमेव, मूर्त्यन्तरं मूर्तिभेदं, समिद्धिः समिद्धं दीपितम् अग्निम्, आधाय प्रतिष्ठाप्य, केनापि कामेन कयाऽपि फलकामनया, तपः चचार चक्रे 'प्रयोजन-मनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायात् कामेनेत्युक्तम् । तस्यावाप्त-समस्तकामत्वात्केनापीत्युक्तम्^(२) ॥५७॥

१ टि०—आकाशादीनि पञ्च महाभूतानि अर्कचन्द्रयज्जानस्रयः, इति मिलित्वाऽष्टौ मूर्तयः ।

२ टि०—'नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि । उत्सीदेदशुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम्' इति भगवद्गीतोक्तन्यायादित्यर्थः ।

अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्विनाथः स्वर्गांकसामर्चितमर्चयित्वा ।

आगधनायास्य सखीसमेतां समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥५८॥

अनर्घ्येति ॥ अद्वीणां नाथः अद्विनाथः हिमवान् । अर्घं मूल्यम् अर्हतीत्यर्घ्यः, 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । 'दण्डादिभ्यो थः' इति यप्रत्ययः । अर्घ्यो न भवतीत्यनर्घ्यः तमनर्घ्यम् । अतृप्तमित्यर्थः । स्वर्गं ओकः स्थानं येषां तेषां स्वर्गांकसां देवानाम् अर्चिनं देवैः पूज्यमानमित्यर्थः । 'मनिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । तम् ईश्वरम्, अर्घ्येण पूजार्थोक्तेन 'पादार्धाभ्यां च' इति यत्प्रत्ययः । 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थं पाद्यं पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्चयित्वा पूजयित्वा, अस्य ईश्वरस्य, आराधनाय, सखीभ्यां जयाविजयाभ्यां, समेतां प्रयतां पवित्रां, तनूजां सुतां, समादिदेश आज्ञापयामास ॥५८॥

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते चेतांसि येषां न त एव धीराः ॥५९॥

प्रत्यर्थीति ॥ गिरिशः शिवः, समाधे स्तपसः, प्रत्यर्थिभूतां प्रति-पक्षभूतामपि, सुप्सुपा' इति समासः । श्रोतुमिच्छन्तीं शुश्रूषमाणां सेवमानां, सेवका हि सेव्यमानाय वृत्तकर्णा भवन्ति । इच्छार्थे सनूप्रत्ययः । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदं । तां पार्वतीमनुमेने न प्रतिषिद्धवानित्यर्थः । न चैतावता धीरस्य तस्य कश्चिद्विकार इत्याशयः । धीरत्वमेवार्थान्तरन्यासेनाह—विकारेति ॥ विकारस्य प्रकृतेरन्यथा भावस्य हेतौ स्त्रीसंनिधानादिरूपे कारणे सति विद्यमाने

ऽपि, येषां चेतांसि न विक्रियन्ते न विकृतिं नीयन्ते, ते एव धीराः ।
विक्रियन्ते इति कर्मणि लट् ॥ ५९ ॥

शुश्रूषाप्रकारमवाह—

अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा ।

नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री ॥

गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी ।

नियमितपरिखेदा तच्छिग्रश्चन्द्रपादेः ॥ ६० ॥

अवचितेति ॥ सुकेशी शोभनमूर्धजा, 'स्वाङ्गाश्चोपसर्जनादसंयो-
गोपधात्' इति ङीष् । सा पार्वती, अवचितानि लूतानि बलिपुष्पाणि
पूजाकुसुमानि यथा सा । वेदे नियमवेदिकायाः संमार्गे संमार्जने
दक्षा, नियमविधे नित्यकर्मानुष्ठानस्य यानि जलानि तेषां, बर्हिषां
कुशानां, च उपनेत्री आनेत्री च सती, तस्य गिरिशस्य शिरसि
चन्द्रस्य पादे रश्मिभिः 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशा' इत्यमरः । नियमि-
तपरिखेदा निवर्तितपरिश्रमा सती, अहन्यहनि प्रत्यहम् 'अव्ययं
विभक्ति' इत्यादिना यथा(१)र्थे ऽव्ययीभावः । 'अनश्च' 'नपुंसकादन्य-
तरस्याम्' इति टच् प्रत्ययः । गिरिशम् उपचचार शुश्रूषां चक्रे ॥६०॥

१ टि०—योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः, तत्र वीप्साया-
मव्ययीभावः ।

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ
श्रीमहोपाध्यायमल्लीनाथसूरिविरचितसंजीवनीटीका-
सनाथे उमोत्पत्तिवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ॥१॥

कुमारसंभवे

पञ्चमः सर्गः

तथा समक्षं दृष्ट्वा मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।

निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥१॥

तथेति ॥ पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती तथा तेन प्रकारेण^(१) अक्ष्णोः

समीपे समक्षम् पुरतः । 'अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धी'त्यादिना, अव्ययीभावः । मनोभवम् मन्मथम् दृष्ट्वा भस्मीकुर्वता, पिनाकिना ईश्वरेण भग्नः खण्डितो मनोरथः अभिलाषो यस्याः सा तथोक्ता सती, हृदयेन मनसा रूपं सौन्दर्यं निनिन्द धिक् मे रूपं यत् हरमनोहरणाय नालमिति गर्हितवनीत्यर्थः । युक्तञ्चेतदित्याह—तथाहि चारुता सौन्दर्यम् प्रियेषु पतिषु विषये सौभाग्यं प्रियबालुभ्यं फलं यस्यः सा तथोक्ता । सौन्दर्यस्य तदेव फलं यद् भर्तृसौभाग्यं लभ्यते, नो चेद् विफलं तत् इति भावः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थवृत्तम् । 'जनौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ॥१॥

१ टि०—क्रोधं प्रभो मेहरं संहरेति यावद्विरः खे मरुतां चरन्ति ।

तावत्सर्वदिर्भवेनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदने चकार ॥ स० ३ श्लो. ७२

इति पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिगात्मनः ।

अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥२॥

इयेषेति ॥ सा पार्वती समाधिम् एकाग्रताम् आस्थाय अवलम्ब्य तपोभिर्वक्ष्यमाणनियमैः करणभूतैः, आत्मनः स्वस्य अवन्ध्यरूपताम् सफलसौन्दर्यम् कर्तुम् इयेष ईच्छति स्म । तपसा शिवं वशीकर्तुं मुद्युक्तेत्यर्थः । अन्यथा ततोऽन्यप्रकारेण कथं वा तत् द्वयमवाप्यते । किं ? तद् द्वयम्, तथाभूता विधा प्रकारो यस्य तत् तथाविधं प्रेम स्नेहः, येनार्धाङ्गहरा हरस्य भवेदिति भावः । तादृशः पतिश्च यो मृत्युञ्जय इति भावः । द्वयमेव खलु स्त्रीणामपेक्षितं यद्भर्तृबालुभ्यं जीवद्भर्तृकञ्चेति तच्च तपश्चर्य्यकसाध्यमिति निश्चिकायेत्यर्थः । अन्नमनुः=

यद्दुष्करं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुस्तरम्

तत्सर्वं तपसा प्राप्यं तपो हि दुरतिक्रमः । इति ॥२॥

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।

उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥३॥

निशम्येति ॥ मेना मेनका गिरीशप्रतिसक्तमानसां हरासक्तचित्तां

तपसे तपश्चरणाय कृतोद्यमां कृतोद्योगां सुतां निशम्य श्रुत्वा एनां पार्वतीं वक्षसा परिरभ्य आलिङ्ग्य महतो मुनिव्रतात् तपसो निवारयन्ती उवाच । मुनिव्रतादित्यत्र यद्यपि मुनिव्रतस्य मेनकाया अनीप्सितत्वात् 'वारणार्थानामीप्सितः' इति नापादानत्वं, तथापि कृतोद्यमामिति मानसप्रवेशोक्तत्वात् 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इति अपादानत्वमेव स्यात्, यथाह भाष्यकारः = यच्च मिथ्या सम्प्राप्य निवर्तते तच्च ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥३॥

सामान्यनिषेधमुक्त्वा विशेषनिषेधमाह =

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से ! क्वच तावकं तपुः ।

पदं सहेतु भ्रमाय पेलवं शिरीषगुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥४॥

मनीषिता इति ॥ हे वत्से ? मनस ईषिता इष्टा मनीषिताः ।

शकनृधादित्वात्साधुः । देवताः शच्यादयो गृहेषु सन्ति, त्वं ता आराधयेति शेषः । तपः क्व, तत्र इदं तावकम् 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च' इत्यण् प्रत्ययः 'तवकममकावेकवचने' इति तवकादेशः वपुश्च क्व । तथाहि पेलवं मृदुलं शिरीषगुष्पं भ्रमरस्य भृङ्गस्य पदम् पदस्थितिम् सहेतु । पतत्रिणः पुनः पक्षिणस्तु पदं न सहेतु अति-सौकुमार्याद् दिव्योऽभोगयोऽयं ते वपुर्न दारुणतः क्षममित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४ ॥

इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुक्षमात् ।

क्व ईप्सितार्थस्थितिश्च मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥५॥

इतीति ॥ इति एवम् अनुशासती उपदिशन्ती मेना ध्रुवेच्छा

स्थित्यवसायां सुतां पार्वतीम् उद्यमात् उद्योगात् तपोलक्षणात् नियन्तुं निवारयितुं न शशाक समर्था नाभूत् । तथाहि ईप्सितार्थ इष्टार्थे स्थिरनिश्चयं मनः, निम्नाभिमुखं पयश्च क्वः प्रतीपयेत् प्रतिकूल-येत् प्रतिनिवर्त्तयेदित्यर्थः । निम्नप्रवणं पय इव इष्टार्थाभिनिविष्टं मनो बुर्निवारमिति भावः । अत्र दीपकानुप्राणितोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ ५ ॥

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा मनोरथज्ञं पितरं मनसिनी ।

अयाचतारण्यनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपः समाधये ॥६॥

कदाचिदिति ॥ अथ कदाचित् मनस्विनी स्थिरचित्ता सा पार्वती
मनोरथज्ञम् अभिलाषाभिज्ञं पितरं हिमवन्तम् आसन्नसखी सैव मुखम्
उवाच । 'मुखं निःसारणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि' इति विश्वः तेन,
फलोदयः फलोत्पत्तिः अन्तः अवधिर्यस्य तस्मै तपःसमाधये
तपोनियमार्थम् आत्मनः स्वस्य अरण्यनिवासं वनवासम् अयाचत ।
'दुह्याचि'त्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥६॥

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।

प्रजासु पश्चान् प्रथितं तदाख्यया जगाम गौरीशिखरं शिखण्डिमत् ॥७॥

अयेति ॥ अथ गौरी अनुरूपेण योग्येन अभिनिवेशेन आग्रहेण
तुष्यतीति तथोक्तेन गरीयसा पूज्यतमेन गुरुणा पित्रा कृताभ्यनुज्ञा
तपः कुरु इति कृतानुमतिः सती पश्चान् तपः सिद्धद्युत्तरकालं प्रजासु
जनेषु तदाख्यया तस्या गौर्य्याः संज्ञया प्रथितम् गौरीशिखरमिति
प्रसिद्धमित्यर्थः । शिखण्डिमत् ननु हिंस्रप्राणिप्रचुरमिति भावः ।
शिखरं शृङ्गं जगाम गौर्यौ ॥७॥

विमुच्य सा हारमहार्य्यानिश्चया विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।

वबन्ध बालारुणबन्धु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥८॥

विमुच्येति ॥ अहार्य्यानिश्चया सा गौरी विलोलाभि श्रलाभि-
र्दष्टिभिः प्रतिसरैः प्रविलुप्तं प्रब्रष्टं चम्दनं स्तनान्तरगतं येन तं
तथोक्तम्, हारं मुक्तावलीं विमुच्य विहाय, बालारुणबन्धु बालारुण-
पिङ्गलम्, पयोधरयोः स्तनयोः उत्सेधेन उच्छ्रूयेण विशीर्णा विघटिता
संहतिः अवयवसंश्लेशो यस्य तथोक्तं वल्कलं कण्ठलम्बिस्तनोत्तरी-
यभूतम् वबन्ध धारयामास इत्यर्थः ॥८॥

यथा प्रसिद्धैर्भुजं शिरोरुहैर्जटाभिरप्येवमभूत्तदानम् ।

न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैबलासङ्गमपि प्रकाशतं ॥९॥

यथेति ॥ तस्या देव्या आननं तदाननम् प्रसिद्धैर्भूषितैः ।
'प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ' इत्यमरः । रोहन्तीति रुहाः 'इगुपधज्ञाप्तीकिरः
कः' इति कः प्रत्ययः । शिरसि रुहा स्तैः शिरोरुहैर्भूषणै र्थया मधुरं
प्रियम् अभूत् 'स्वादु प्रियौ तु मधुरौ' इत्यमरः । जटाभिरप्येवं मधुरम्
अभूत् । तथाहि पङ्कजं पद्मम् षट्पदश्रेणिभिः भ्रमरपङ्क्तिभिरेव न

किन्तु सह शैवलासङ्गेन सहैवलासङ्गमपि 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । प्रकाशते शैवलेनापि शोभन एवेत्यर्थः ॥९॥

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।

अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तथा सरागमया रशनागुणास्पदम् ॥१०॥

प्रतिक्षणमिति ॥ सा देवी प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे कृतरोमविक्रियां पारुष्यकृतरोमाञ्चाम्, त्रिगुणां त्रिरावृत्तां यां मौञ्जीं मुञ्जमयीं मेखलाम् व्रताय तपसे बभार । तदेव पूर्वं प्रथमं यस्य तत्पूर्वं यथा तथा निबद्धया तथा मौञ्ज्या अस्या देव्या रशनागुणास्पदं स्थानं जघनं सह रागेण सरागं सलोडितम् अकारि कृतम् । सौकुमार्यातिशयादिति भावः ॥ १० ॥

विमृष्टरागादधरातिवर्तितः स्तनाङ्गरागणितान्च कन्दुकात् ।

कुशाङ्गुरादानपरिक्षताङ्गलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥११॥

विमृष्टंति ॥ तथा देव्या विमृष्टरागात् त्यक्तलाक्षारसरञ्जनात् निमृष्टेति पाठे नितरां त्यक्तलाक्षारागात् अधरात् अधरोष्ठात् निवर्तितो रागः त्यागेन निष्प्रयोजनत्वादिति भावः । तथा स्तनाङ्गरागेण अरुणितात् अरुणीकृतात् पवनसमये तस्य स्तनयोरुपरोधादिति भावः । कन्दुकात् च निवर्तितः । कुशाङ्गुराणाम् आदानेन लवनेन परिक्षता व्रणिता अङ्गुलयो यस्य स तथोक्तः करः पाणिः अक्षसूत्रप्रणयी अक्षमाला-सहचरः कृतः ॥ ११ ॥

महार्हशय्यापरिवर्त्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।

अशेषा सा बाहुलतोपधायिनी निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥१२॥

महार्हेति ॥ महानर्हो मूल्यं यस्याः सा महार्हा श्रेष्ठा या शय्या तस्यां परिवर्त्तनेन लुण्ठनेन च्युतै र्भ्रष्टैः स्वकेशपुष्पैरपि या देवी दूयते स्म क्लिश्यति स्म पुष्पाधिकसौकुमार्यादिति भावः । सा देवी बाहुलतामुपधत्ते उपधानीकरोतीति बाहुलतोपधायिनी सती केवलं संस्तरणरहिते स्थण्डिले भूमौ एव अशेषा शयितवती । तथा निषेदुषी उपविष्टा च 'कसुश्चे'ति कसुः 'उगितश्चे'ति ऊष् । भूमावेव शयनादिव्यवहारो न जातुपरीत्यर्थः ॥१२॥

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्यया तथा द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।

लतासु तन्वीषु विलासचोष्ठितं विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥१३॥

पुनरिति ॥ नियमस्थया व्रतस्थया तथा देव्या द्वयेऽपि द्वयं पुनः
ग्रहीतुं पुनरानेतुं निक्षेपः अर्पितमिव निक्षेपत्वेन अर्पितं किमु ।
कचित् द्वयीषु इति प्रामादिकः पाठः । कुत्र द्वये किं द्वयमर्पितम्
इत्याह-तन्त्रीषु लतासु विलास एव चेष्टितं विलासचेष्टितम् । हरिणा-
ङ्गनासु विलोलदृष्टं चञ्चलाप्रलोकिनश्च । व्रतस्थायां तस्यां तयोर-
दर्शनात् लतादिषु दर्शनाच्च अर्पितमिवेत्युत्प्रेक्षा नतु वस्तुतोऽर्पणम-
स्तीति भावः ॥ १३ ॥

अतन्द्रिता सा मयमेव वृक्षकान् घटस्तनप्रसन्नैर्गव्यवर्द्धयत् ।

गुहोऽपि तेषां प्रथमाप्तजन्मनां न पुत्रज्ञानमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

अतन्द्रितेति ॥ सा देवी स्वयमेव अतन्द्रिता असञ्जाततन्द्रा सती
तारकादित्वादितच् प्रत्ययः । वृक्षकान् स्वल्पवृक्षान् । 'अल्पे' इत्यलपार्थे
कप्रत्ययः । घटा एव स्तनौ तयोः प्रसन्नवणैः प्रसृतपयोभिर्व्यवर्द्धयत् ।
गुहः कुमारोऽपि प्रथमाप्तजन्मनां प्रथमलब्धजन्मनाम् अग्रजाताना-
मित्यर्थः । येषां वृक्षकाणां सम्बन्धि पुत्रवात्सल्यं सुतप्रेम नापाक-
रिष्यति, उत्तरत्र कुमारोदयेऽपि न तेषु पुत्रवात्सल्यं निवर्त्तिष्यते
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।

यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात् पुरः सखीनामभिमीत लोचने ॥ १५ ॥

अर्ण्येति ॥ अरण्यबीजानां नीवारादीनाम् अञ्जलय स्तेषां
दानेन लालिता हरिणाश्च तस्यां देव्यां तथा विशश्वसु विस्त्रम्भं
जग्मुः । 'समौ विस्त्रम्भविश्वस्तौ' इत्यमरः । यथा कुतूहलात्
औत्सुक्यात् तदीयैर्हरिणसम्बन्धिभिर्नयनैर्नयनैः करणैः स्वकीये
लोचने सखीनां पुरः पुरतः अनेन तेषाम् सम्बन्धसहत्वमुक्तम् । अमि-
मीत अक्षिपरिमाणतारतम्यज्ञानात् मातं चकारेत्यर्थः । केचित्तु सा
पार्वती तदीयैर्नयनैः कुतूहलात् पुरोऽग्रे वर्त्तमानानां सखीनां लोचने
अमिमीत व्रतस्थत्वाद्वात्मन इत्याहुः । माङ्माने इत्यस्माद्वातोर्लङ् ।
इयमेव खलु विश्वासस्य परा काष्ठा यदक्षिपीङ्गेऽपि न क्षुभ्यन्तीति
भावः ॥ १५ ॥

संप्रति तयः प्रभावमाह—

कृतभिवेकां तु तजालवेदयं त्वगुत्तमसहवतीमधीतिनीम् ।

दिदक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥१६॥

कृतेति ॥ कृताभिषेकां कृतकानां हुतजातवेदसं हुताग्निकां कृतहोमामित्यर्थः । त्वच्चा बलकलेन उत्तरासङ्गवतीम् उत्तरीयवतीं त्वगुत्तरासङ्गवतीम्, अधीतमस्या अस्तीति अधीतिनीं स्तुतिपाठादि कुर्वतीम् । 'इष्टादिभ्यश्च' इतीति, नां देवीं दिदक्षवो द्रष्टुमिच्छव ऋषयो मुनयः, अभ्युपागमन् समुपागताः । नचात्र कनिष्ठसेवा दोष इत्यत आह-धर्मवृद्धेषु वयो न समीक्ष्यते न प्रमाणीक्रियते, सति धर्म ज्यैष्ठ्ये वयोज्यैष्ठ्यं न प्रयोजकमित्यर्थः । तथा च मनुः=

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वा युवाऽप्यवीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ इति ॥१६॥

विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैर्भीष्टप्रसवाचितातिथि ।

नवोदजाभ्यन्तरसम्भृतानलं तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥१७॥

विरोधीति ॥ विरोधिभिः सत्त्वैर्गोत्र्याघ्रादिभिः उज्झितपूर्व-मत्सरं त्यक्तपूर्वैरं हिंसारहितमित्यर्थः । द्रुमैः अभीष्टप्रसवेन इष्ट लाभेन-अचिताः पूजिता अनिथयो यस्मिन् तत्तथोक्तम्, नवाना-मुदजानां पर्णशालानाम् अभ्यन्तरेषु सम्भृताः सञ्चिता अनटा अग्नयो यस्मिन् तत्तथोक्तम्, तच्च तपोवनम् पावनयतीति पावनम् बभूव । अहिंसानिधिसत्काराग्निपरिचर्याभिर्जगत्पावनं बभूवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

यदा फलं पूर्वतपः समाधिना न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।

तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

यदेति ॥ सा देवी यदा यस्मिन् काले तावता तावत्प्रमाणेन पूर्वतपः समाधिना पूर्वेष्वनुष्ठीयमानप्रकारेण तपोनियमेन काङ्क्षितम् फलं लभ्यं लब्धुं शक्यम् नामंस्त अशक्यममंस्तेत्यर्थः । तदा तत्काले अविलम्बेनेत्यर्थः । स्वशरीरस्य मार्दवम् सृष्टुं सौकुमार्यम् अनपेक्ष्य अविगणय्य महत् दुश्चरं तपश्चरितुं साधयितुम् प्रचक्रमे उपचक्रमे ॥१८॥

ह्रमं ययौ कन्दुकलीलयापि या तथा मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।

ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिमित्तं मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥१९॥

ह्रममिति ॥ या देवी कन्दुकलीलया कन्दुकक्रीडयापि ह्रमं ययौ ग्लानिं प्राप तथा देव्या मुनीनां चरितं तीव्रं तपो व्यगाह्यत

प्रविष्टम् । अत्रोत्प्रक्षते-ध्रुवम् अस्या वपुः काञ्चनपद्मेन सुवर्णकमलेन निर्मितं घटितम् अतएव प्रकृत्या पद्मस्वभावेन मृदु च सुकुमारमपि काञ्चनस्वभावेन ससारञ्च कठिनम् एव । तथाच तदुपादानकत्वादेव्या-
वपुषः सुकुमारस्यापि तीव्रतपः क्षमत्वमित्युत्प्रेक्षार्थः ॥ १९ ॥

शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।

विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

शुचाविति ॥ शुचौ ग्रीष्मे शुचिस्मिता विशदमन्दहासा सुम-
ध्यमा पार्वती ज्वलतां दीप्तिमतां चतुर्णाम् हविर्भुजाम् अग्नीनाम्
मध्यगता सती नेत्रे प्रतिहन्तीति तां नेत्रप्रतिघातिनीम् प्रभां सावित्रं
तेजो विजित्य न विद्यते अन्यत्र दृष्टि र्यस्याः सा अनन्यदृष्टिः सती
सवितारं सूर्यम् ऐक्षत ददर्श । ' ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु
स्थण्डिलेशयः ' इति स्मरणात् । पञ्चाग्निमध्ये तपश्चचारेत्यर्थः । तत्र
सवितैव पञ्चमोऽग्निः । ' अग्निः सविता सवितैवाग्निः ' इति श्रौत-
लिङ्गात् ॥ २० ॥

तथातितप्तं सवितुर्गभस्तिभिर्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।

अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥ २१ ॥

तथेति ॥ सवितुः सूर्यस्य गभस्तिभिः किरणै स्तथा पूर्वोक्त-
प्रकारेण अतितप्तं सन्तप्तं तस्या इदं तदीयं मुखं कमलश्रियं
कमलस्य शोभः दधौ प्राप । यथा रवितापात् कमलं न ग्लायति
प्रत्युत विकसति तथा तदीयं मुखमासीद्दिनि भावः । किन्तु अस्य
मुखस्य दीर्घयोरपाङ्गयोः केवलं नेत्रान्तयोरेव शनैः शनै र्मन्दं मन्दं
श्यामिकया कालिम्ना पदं स्थानं कृतम् । तयोः सौकुमार्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकम्योदुपतेश्च रश्मयः ।

बभूव तस्याः किल पारणाविधिर्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥

अयाचिर्निति ॥ अयाचितोपस्थितम् अप्रार्थितोपनतं केवलम् अम्बु
उदकं रसात्मकस्य अमृतमयस्य उद्भूतां नक्षत्राणां पतिश्चन्द्रस्तस्य
रश्मयश्च तस्याः पार्वत्याः पारणाविधिः अभ्यवहारकर्म बभूव
तावन्मात्रसाधनकोऽभूदित्यर्थः । साध्यसाधनयोरभेदेन व्यपदेशः
साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थः । किल इति प्रसिद्धौ । वृक्षाणां या वृत्ति
जीवनोपायः तद्व्यतिरिक्तं साधनम् उपायो यस्य स तथोक्तः

पारणाविधिर्न बभूव । वृक्षोऽप्ययाचितोपस्थितेन मेघोदकेन इन्दुकि-
रणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम् । अम्बिकापि तावन्मात्रमवालम्बतेत्यर्थः ॥२२॥

निकामतमा विविधेन वह्निना नभश्चरणेन्यनसम्भृतेन सा ।

तपालयये वारिभिःक्षिता नवैर्भुवा सद्योऽप्यममुश्च ऊर्ध्वगम् ॥२३॥

निकामेति ॥ विविधेन पञ्चविधेनेत्यर्थः, नभश्चरेण खेचरेण
आदित्यरूपेणेत्यर्थः । इन्धनसम्भृतेन काष्ठममिद्धेन वह्निना निकामम्
अत्यन्तं तमा सा अम्बिका तपालयये ग्रीष्मान्ते प्रावृषीत्यर्थः, नवैर्वा-
रिभिः उक्षिता सिक्ता सती भुवा पञ्चाग्नितप्तया सह ऊर्ध्वगम्
ऊर्ध्वप्रसृतम् उष्माणं वाष्पम् अमुञ्चत् । 'ग्रीष्मोष्मवाष्पा ऊष्माणः'
इति यादवः ॥ २३ ॥

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोन्मेषधनिपातचूर्णिताः ।

वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिंगण नाभि प्रथमोदविन्दवः ॥२४॥

स्थिता इति ॥ उदकस्य विन्दव उदविन्दवः । 'मन्थोदनेत्यादिना'
उदकशब्दस्य उदादेशः । प्रथमे उदविन्दवः प्रथमविशेषणात्
विन्दूनां विरलत्वं बहुवचनान्नातिविरलत्वञ्च गम्यते, तथाच चिर-
त्वनाभ्यन्तरगमनयोर्निर्वाहः । तस्याः पार्वत्याः पक्ष्मसु नेत्रलोमसु
क्षणं स्थिताः स्थितिं गताः स्थिता इत्यनेन पक्ष्मणां सान्द्रत्वं क्षणमिति
लौघ्यञ्च गम्यते । अनन्तरं ताडितो व्यथितः अधर ओष्ठो यैस्ते
तथोक्ताः, एतेनाधरस्य मार्दवं गम्यते । ततः पयोधरयोः स्तनयोः
उत्सेधे उपरिभागे निपातेन पतनेन चूर्णिता अर्जरिताः कुचकाटि-
न्यादिति भावः । तदनु वलीषु उदरेखासु स्खलिताः । निम्नोन्नतत्वा-
दिति भावः । इत्थं चिरेण नतु शीघ्रं प्रतिबन्धबाहुल्यादिति भावः ।
नाभिं प्रपेदिरे प्रविष्टा नतु निर्जग्मुः, एतेन नाभे गर्भभिर्य्यं गम्यते
अत्र प्रतिपदमर्थवत्त्वात्परिकरालङ्कारः^(१) ॥२४॥

१ टि०—'अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे' इति तद्वक्षणात् ।

शिलाशयां तामनिवेतवासिनी निरन्तराम्बन्तरवातवृष्टिषु ।

व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैर्भहातपः साक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥२५॥

शिलेति ॥ निरन्तरासु नीरन्ध्रासु अन्तरे मध्ये वातो यासां
तादृशयो या वृष्टयस्तासु अन्तरवातवृष्टिषु न निकेते गृहे वसतीति
अनिकेतवासिनीम् अनादृत्तदेशवासिनीमित्यर्थः । शिलायां शेते इति तः

शिलाशयां शिलातलशायिनीम् । 'अधिकरणे शेतेः' इति अच्प्रत्ययः
ताम् पार्वतीं साक्षाद् द्रष्टुं साक्षी । 'साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्' इति
इतिः प्रत्ययः^(१) नस्य कर्म साक्ष्यम्^(२) महातपसः साक्ष्ये स्थिताः
क्षपाः, तडिन्मयै र्विद्युदूपाः उन्मिषितैरवलोकनै र्व्यलोकयन्निव । इवेति
चक्षुषा त्रिलोकनमेव उत्प्रेक्ष्यते साक्ष्यन्तु =

आदित्यचन्द्रावजिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति प्रमाणसिद्धत्वाच्चोत्प्रेक्ष्यमित्यनुसन्धेयम् ॥२५॥

१ टि०—'अव्ययानां भगवत्त्रे टिलोपः' इति आ३ इत्यस्य लोपः ।

२ टि०—'ब्राह्मणादित्वाद्ध्यञ् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ।

निनाय साऽत्यन्तहिमोत्तिकरानिलाः सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।

परस्परक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो विद्युक्ते मिथुने कृपावती ॥२६॥

निनायेति ॥ सा पार्वती उत्तिकरन्ति क्षिपन्तीत्युत्तिकराः । 'इगुप-
धञे'त्यादिना कः प्रत्ययः । अत्यन्तं हिमानामुत्तिकरा अनिला यासु
ताः सहस्य रात्रीः पौरात्रीः । 'पौषे तैषसहस्यौ द्वौ' इत्यमरः । उदके
वास उदवासः 'पेयं वासवाहनधिदु च' इत्युदादेशः । उदवासे
तत्परा आसक्ता तथा परस्परमाक्रन्दिनि अन्योऽन्याक्रोशिनि पुरः अग्रे
वियुक्ते विरहिणि वियोगं प्राप्ते इति यावत् । चक्रवाकी च चक्रवाकश्च
चक्रवाकौ तयोश्चक्रवाकयोर्मिथुने द्वन्द्वे कृपावती सती निनाय ।
दुःखिषु कृपालुत्वं महतां स्वभाव इति चक्रवाकमिथुने कृपा नतु
कामितयेति वाच्यानवकाशः । 'अप्सु वासस्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धये-
त्तपः' इति मनुः ॥२६॥

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।

तुषारवृक्षतपद्मसम्पदां सरोजसन्धानमिवाकरोदयाम् ॥२७॥

मुखेनेति ॥ सा पार्वती निशि रात्रौ पद्मवत्सुगन्धिना सुरभिणा
'गन्धस्ये'त्यादिना इकारः । प्रवेपमानः कम्पमानः अधर ओष्ठ एव
पत्रं दलं तेन शोभते इति तथोक्तेन मुखेन तुषार वृष्ट्या तुहिनवर्षेण
क्षता नाशिताः पद्मसम्पदो यासां तासाम् अपां सरोजसन्धानम्
पद्मसंघटनम् अकरोदिव इत्युत्प्रेक्षालंकारः । पद्मान्तरन्तुहिनेनोपहन्यते

तन्मुखपद्मन्तु न तथेति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यत इत्युभयोः
सङ्करः ॥ २७ ॥

स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।

तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां वदन्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥२८॥

स्वयमिति ॥ स्वयं विशीर्णानि स्वतश्च्युतानि द्रुमपर्णानि एव
वृत्तिर्जीवनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तपसः परा काष्ठा परमुत्कर्षो हि ।
'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इत्यमरः । तथा देव्या पुनः तत् पर्णवर्त्तनम्
अपि अपाकीर्णम् अपाकृतम् । अतः पर्णापाकरणाद्धेतोः प्रियंवदतीति
प्रियंवदा 'प्रियवशे वदः खच्' इति खच्प्रत्ययः । 'अरुद्विषदजन्तस्य
मुम्' इति मुमागमः । ताम् पार्वतीम् पुराविदः पुराणज्ञाः तपःकरण-
समये अविद्यमानं पर्णभक्षणं यस्याः सा अर्पणा इति वदन्ति
नामात्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । स्वयं प्रियंवदाः परेषामपि प्रियवाद्भा-
जनानि भवन्तीति भावः । अत्रार्पणामित्यपपाठः इतिशब्दामिहिते
द्वितीयानुपपत्तेः । यथाह वामनः 'निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न
कर्मविभक्तिः परिगणनस्य^(१) प्रायिकत्वात्' इति ॥२८॥

१ टि०—अभिहिते प्रथमेति वार्तिके अभिधानश्च प्रायेण तिङ्कृतद्वित-
समासैरिति परिगणने प्रायेणेत्युक्तेः निपातस्यापि अभिधानप्रयोजकत्वं सूचित-
मिति भावः ।

मृणालिकापेलवमेवमादिभिर्व्रतैः स्मरं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।

तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां द्रुमधश्चकार सा ॥२९॥

मृणालिकेति ॥ मृणालिकापेलवम् पद्मिनीकन्दकोमलं स्वं
स्वकीयम् अङ्गं शरीरम् एवम् उक्तप्रकारतोयाग्निमध्यवासव्रतम्
आदिर्येषां तैर्व्रतैः अहश्च निशाच अहर्निशम् 'समाहारे द्वन्द्वैकव-
द्भावः' । 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया^(१) ग्लपयन्ती कर्शयन्ती सा पार्वती
कठिनैः क्लेशसहैरित्यर्थः । शरीरैरुपार्जितं सम्पादितं तपस्विनाम्
ऋषीणान्तपो दूरम् अत्यन्तम् अधश्चकार तिरश्चकार अतिशिश्य
इत्यर्थः । तपस्विभिरप्येवं तपः कर्तुं न शक्यते इति तात्पर्यार्थः ॥२९॥

१ टि०—'बालध्वनोरत्यन्त संयोगे' इति सूत्रेण ।

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवः क् ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।

विवेश कश्चिजटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥३०॥

अथेति ॥ अथ अनन्तरम् अजिनं कृष्णमृगतृक् आषाढः प्रयोजनमस्येति आषाढः पालाशदण्डः 'पालाशो दण्ड आषाढः' इत्यमरः । 'विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः' इत्यण्प्रत्ययः । तयोः धर स्तथोक्तः प्रगल्भवाक् प्रौढवचनो ब्रह्ममयेन वैदिकेन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेत्यर्थः । ज्वलन्निव स्थितः, इवशब्दो निर्द्धारणार्थः । कश्चित् अनिर्दिष्टो जटिलो जटावान् ब्रह्मचारीति शेषः । 'पिच्छादित्वा' दिलच् प्रत्ययः । शरीरबद्धो बद्धशरीरः शरीरवानित्यर्थः । 'वाहितान्यादिषु पाठात्साधुः । प्रथमाश्रमो यथा ब्रह्मचर्याश्रम इव, यथा शब्द इवार्थे । तपोवनं देव्या इति शेषः । विवेश प्रविष्टवान् ॥३०॥

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥३१॥

तमिति ॥ अतिथिषु साध्वी आतिथेयी 'पथ्यतिथ्या'दिना ढञ् प्रत्ययः । 'टिड्ढाण'अत्यादिना ङीप् । पार्वती तम् ब्रह्मचारिणम् बहुमानपूर्वया बहुमानः पूर्वो यस्यास्तया गौरवपूर्वयेत्यर्थः । सपर्यया अर्चया 'सपर्यार्चाहणाः समाः' इत्यमरः । प्रत्युदियाय प्रत्युज्जगाम । कथं समानेऽपि तस्यास्तादृशी विशेषप्रतिपत्तिरत आह-साम्ये सत्यपि निविष्टचेतसां स्थिरचित्तानां वपुर्विशेषेषु व्यक्तिविशेषेषु अतिशयितं गौरवं यासु ता अतिगौरवा अतिगौरवसहिताः क्रियाश्चेष्टा भवन्ति प्रवर्तन्त इत्यर्थः । साधवो न साम्याभिनिवेशिन इति भावः ॥३१॥

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।

उमां स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे ववतुमनुज्झितक्रमः ॥३२॥

विधीति ॥ स ब्रह्मचारी विधिना प्रयुक्ताम् अनुष्ठितां सत्क्रियाम् पूजाम् परिगृह्य स्वीकृत्य क्षणम् परिश्रमं विश्रामञ्च विनीय नाम नामेत्यपरमार्थं । अथ उमाम् ऋजुनैव विलासराहितेनैव चक्षुषा पश्यन् अनुज्झितक्रमः अत्यक्तोचितपरिपाटीकः सन् वक्तुं प्रचक्रमे प्रारेमे ॥ ३२ ॥

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि ज्ञानविधिक्षमाणि ते ।

अपि स्वशक्त्या तपमि प्रवर्त्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥३३॥

अपीति ॥ अपि शब्दोऽत्र प्रश्ने, क्रियार्थं होमादिकर्मानुष्ठानार्थं समिधश्च कुशाश्च समित्कुशम् । 'जातिरप्राणिनाम्' इति द्वन्द्वैकव-

द्वावः । सुलभमपि ? सुलभं कश्चित् ? जलानि ते तव ज्ञानविधि-
क्षमाणि ज्ञानक्रियायोग्यानि अपि ? कश्चित् ? किञ्च स्वशक्त्या
निजसामर्थ्यानुसारेण तपसि प्रवर्त्तसे अपि ? देहमपीडयित्वा
तपश्चरसि कश्चित् ? इत्यर्थः । युक्तञ्च नामैतत्, खलु यस्मात् शरीरम्
आद्यं धर्मसाधनं 'अयथाबलमारम्भो निदानं क्षयसंपदः' इति भावः ।
धर्मस्तु कायेन वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते, तेषु च
वपुरेव मुख्यं साधनं, सति देहे धर्मार्थिकाममोक्षलक्षणाश्चतुर्वर्गाः
सध्यन्ते । अतएव 'सततमात्मानमेव गोपायीत' इति श्रुतिः ॥ ३३ ॥

अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं प्रबालम्.सामनुबन्धि वीरधाम् ।

चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥३४॥

अपि त्वदेति ॥ त्वया आवर्जितेन सितकेन वारिणा सम्भृतं
जनितम् आसां वीर्याणां लतानाम् प्रबालम् पल्लवम् अनुबन्ध्यपि ?
अनुस्यूतं किम् ? यत् प्रबालं चिरोज्झितश्चिरकालत्यक्तो लाक्षा रागो
येन तत्तथापि पाटलं स्वभावरक्तमित्यर्थः । तेन चिरोज्झितालक्तक-
पाटलेन ते तव दन्तवाससा अधरेण 'ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ
दशनवाससी' इत्यमरः । तुलां साम्यम् आरोहति गच्छति इत्यर्थः ।
अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्तद् योगेऽपि 'तुल्यार्थैरतुलोपमा-
भ्याम्' इति न तृतीयाप्रतिषेधः, तत्र सूत्रे सदृशवाचिन एव
ग्रहणादिति ॥ ३४ ॥

१ टि०—अतएव 'बेनोपमा भवतु तेऽस्य पराक्रमस्य' इत्यादयः प्रामाणिक-
प्रयोगाः संगच्छन्ते ।

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्यदर्भप्रणयापहारिषु ।

य उत्पलाक्षि ? प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुज्जते ॥३५॥

अपीति ॥ करस्थान् दर्भान् प्रणयेन स्नेहेन अपहरन्ति इति ते
तथोक्तेषु सापराधेष्विति भावः । 'अपराधिषु' इति पाठे दर्भाणां प्रणयेन
प्रार्थनया अपराधिषु हरिणेषु विषये ते मनः प्रसन्नम् अपि ? न शुभितं
किं ? सापराधेष्वपि न कोपितव्यं तपस्विमिरिति भावः । हे उत्पलाक्षि ?
ये हरिणाः प्रचलैः चञ्चलैर्विलोचनैर्नेत्रैः तव अक्षिसादृश्यम्
प्रयुज्जते इव अभिनयन्तीव, प्रसन्नत्वात् मृगनेत्राणि त्वन्नयनैः साम्य-
मुपयान्तीति भावः । उत्पलक्षेपचलैरिति पाठान्तरे उत्पलकम्पचलैः

‘भावानयने द्रव्यानयनम्’^(१) इति न्यायेन क्षिप्यमाणोत्पलचले-
रित्यर्थः ॥ ३५ ॥

१ टि०—भावः क्रिया, तस्या द्रव्याश्रितत्वनियमात् द्रव्यानयनं विना
क्रियानयनं न संभवतीत्यर्थः ।

✓ यदुच्यते पार्वति ! पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।

तथाहि ते शीलमुदारदर्शने ! तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥

यदिति ॥ हे पार्वति ? रूपं साम्याकृतिः पापवृत्तये पापाचरणाय
न भवतीति यदुच्यते लोकैरिति शेषः । तद्वचो न व्यभिचरति न
स्खलतीति अव्यभिचारि सत्यम् । ‘यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति’
‘न सुरूपाः पापसमाचारा भवन्ति’ इत्यादयो लोकवादा न विसंवा-
मासादयन्तीत्यर्थः । किमिति ज्ञायते तथाहि हे उदारदर्शने ? आय-
नाक्षि ? सुरूपे ? इत्यर्थः । अथवा उन्नतज्ञाने ? विवेकवति ? इत्यर्थः । ते
तव शीलं सद्वृत्तं, ‘शीलं स्वभावे सद्वृत्ते’ इत्यमरः । तपस्विनामपि
उपदिश्यते अनेनेत्युपदेशः प्रवर्त्तकं प्रमाणं तत्ताम् उपदेशतां गतम्
प्राप्तम् । मुनयोऽपि त्वां वीक्ष्य स्ववृत्ते प्रवर्त्तन्त इति भावः ॥ ३६ ॥

✓ विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहामिभिस्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।

यथा त्वदीये श्रुतिर्गनाविलम्बहीनः पावित एष सान्त्वयः ॥ ३७ ॥

विकीर्णंति ॥ एष महीधरो हिमवान् सप्त च ते ऋषयश्च
सप्तर्षयः । ‘क्षिप्तसंख्ये संज्ञायाम्’ इति समासः । विकीर्णैः पर्यस्तैः
सप्तर्षीणां सम्बन्धिभिर्बलिभिः पुष्पोपहारैः प्रहसन्ति ये तथोक्तं
दिवः अन्तरिक्षात् च्युतैर्गाङ्गैः सलिलैः तथा न पावितः, अनाविलैः
अकलुषितैः त्वदीयैः चरितै र्यथा सान्त्वयः सपुत्रपौत्रः पावितः
पवित्रीकृतः ॥ ३७ ॥

अनेन धर्मः सर्वशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ? ।

✓ त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥

अनेनेति ॥ हे भाविनि ? प्रशस्ताभिप्राये ? अनेन कारणेन धर्मः
सर्वशेषं सातिशयम् अद्य मे त्रयाणां धर्मकामार्थानां वर्गः त्रिवर्गः
‘त्रिवर्गो धर्मकामार्थश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः’ इत्यमरः । तत्र सारः श्रेष्ठः
प्रतिभाति, यत् यस्मात् कारणात् मनसो निर्विषयौ अर्थकामौ
पस्यास्तया त्वया एको धर्म एव प्रतिगृह्य स्वीकृत्य सेव्यते । यस्वया

अर्थकामौ विहाय धर्म एवावलम्बितः अतः सर्वेषां नः स श्रेयानिति प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।

यतः सतां सन्नतगात्रि ? सङ्गतं मेनीषिभिः सासपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥

प्रसक्त इति ॥ आत्मना त्वया प्रयुक्तः कृतः सत्कारविशेषः पूजा-
तिशयो यस्य तम् माम् परम् अन्यं सम्प्रतिपत्तुम् अवगन्तुं नार्हसि
हे सन्नतगात्रि ? सन्नताङ्गि ? 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यः' इति वक्तव्यात्
ङीष् । यतः कारणात् मनस इषिभिर्मेनीषिभिर्विद्वद्भिः । 'शक-
न्वादित्वात्साधुः' सतां सङ्गतं सख्यं सप्तभिः पदैरापद्यते^(१) इति
सासपदीनं सप्तपदोच्चारणसाध्यम् उच्यते । तच्चावयोस्त्वत्कृतस-
त्कारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः । 'सासपदीनं सख्यम्' इति निपात-
नात्साधुः ॥ ३९ ॥

१ टि०—अवाप्यते इत्यर्थः ।

अतोऽत्र किञ्चिद्भवती बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।

अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने ? न चेद्रहस्यं प्रातिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

अत इति ॥ हे तपोधने ? अतः सख्याद्धेतोः अत्र प्रस्तावे
बहुक्षमाम् बहुक्तिसहां यद्वा क्षमावतीम् भवतीं त्वां द्विजाति-
भावात् ब्राह्मणत्वात् उपपन्नचापलः सुलभधाष्टर्यः अयं जनः स्वय-
मित्यर्थः । किञ्चित् प्रष्टुं मनो यस्य स किञ्चित्प्रष्टुमनाः प्रष्टुकामः
'तुम्काममनसोरपीति' मकारलोपः । रहसि भवं^(१) रहस्यं गोप्यम्
न चेत् प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

१ टि०—'दिगादिभ्यो यत्' इति यत् ।

प्रष्टव्यमाह =

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसोऽस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।

अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपः फलं स्यात् किमतः परं वद ? ॥ ४१ ॥

कुल इति ॥ प्रथमस्य वेधसो हिरण्यगर्भस्य कुले अन्वये प्रसूतिः
उत्पत्तिः । 'यज्ञार्थं हि मया सृष्टो हिमवानचलेश्वरः' । इति ब्रह्मपुराण-
वचनात् । वपुः शरीरं त्रयाणां लोकानां सौन्दर्यमिव उदितम्
एकत्र समाहृतम् । ऐश्वर्यसुखं सम्पत्सुखम् अमृग्यम् अन्वेषणीयं
न भवति किन्तु सिद्धमेवेत्यर्थः । वयो नवं यौवनमित्यर्थः । अत

परम् अतोऽन्यत् किं तपः फलं स्यात् ? वद अस्ति चेदिति शेषः । न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

भवत्यानिष्टादपि नाम दुःसहान्मर्नास्विनीनां प्रतिपत्तिर्गृहशी ।

विचारमार्गे प्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृशोदरि ? त्वयि ? ॥ ४२ ॥

भवतीति ॥ दुःसहात् सोदुमशक्यात् अनिष्टाद् भर्त्रादिकृतादपि मनस्विनीनां धीरस्त्रीणाम् ईदृशी तपश्चरणलक्षणा प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः 'प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्तौ प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये' इति केशवः । भवति नामेति सम्भावनायाम् । विचारमार्गे प्रहितेन निभृतेन चेतसा चित्तेन तत् अनिष्टं च हे कृशोदरि ? त्वयि न दृश्यते विचार्यमाणे तदपि नास्ति असम्भावितत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अनिष्टाभावमेव प्रपञ्चयति =

अलभ्यशोकाभिभवयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु ! कुतः पितुर्गृहे ।

पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं प्रसारयेत् पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

अलभ्येति ॥ हे सुभ्रु ? इयं त्वदीया आकृति मूर्तिः अलभ्यो लब्धुमनर्हः शोकेन भर्त्राद्यवमानजेन दुःखेन अभिभवः तिरस्कारो यस्याः सा तथोक्ता दृश्यते इति शेषः । असम्भावितश्चायमर्थ इत्याह पितुर्गृहे विमानना अवमानः कुतः, न सम्भाव्यत एवेत्यर्थः । नचाप्यन्यस्माद्भावीत्याह, पराभिमर्शः परध्वर्षणन्तु तव नास्ति । पन्नगरत्नसूचये फणिशिरोमणिशलाकां ग्रहीतुमित्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी । करं हस्तं कः प्रसारयेत् । सुभ्रु ? 'इत्यत्र भ्रूशब्दस्योवङ्स्थानित्वात् 'नेयङ्ङुवङ्स्थानावस्त्री' इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् 'अस्मार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वं नास्ति तेन ह्रस्वः प्रामादिक इति केचित् । अन्ये तु 'अप्राणिजातेश्चरज्ज्वादीनाम्' अत्र अलाबूकर्कन्धूरित्यूकारान्तादप्यूङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकारः । एतस्मादेव ज्ञापकात् कचिदूकारान्तस्याप्यूङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकारः । एतस्मादेव ज्ञापकात् कचिदूकारान्तस्याप्यूङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकारः । अतएवाह वामनः—ऊकारादप्यूङ् प्रकृतेरिति । सुभ्रुः कुतस्तातगृहेऽवमाननमिति पाठान्तरकरणन्तु साध्वसमेव उक्तोपपत्तिसम्भवात् । अन्यत्रापि 'सुभ्रु ? त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता

कथा योषिताम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । वंशस्पृष्टे पादादौ जगणभङ्ग-
प्रसङ्गाच्चेत्यलं गोष्ठीभिः ॥ ४३ ॥

किमित्यस्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम् ।

वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥४४॥

किमिति ॥ हे गौरि ? किमिति केन हेतुना यौवने त्वया
आभरणान्यपास्य विहाय 'वृद्धस्य भावो वार्द्धकम्' मनोश्चादित्वाद्
बुञ् प्रत्ययः । 'वार्द्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः ।
तत्र शोभते इति वार्द्धकशोभि वल्कलं धृतम्, प्रदोषे रजनीमुखे
स्फुटाः प्रकटाः चन्द्रस्तारकाश्च यस्याः सा स्फुटचन्द्रतारका विभावरी
रात्रिः अरुणाय सूर्यसूताय कल्पते यदि ? अरुणं गन्तुं कल्पते किम् ?
वद ? ब्रूहि ? । 'क्रियार्थोपपदस्येत्या'दिना चतुर्थी । दीप्यमानशशा-
ङ्कतारके प्रदोषे यद्यरुण उदेति ततो विभूषणापहारेण तव वल्कल-
धारणं सङ्गच्छत इति भावः ॥ ४४ ॥

तपः प्रयोजनं निराकर्तुमाह =

~~अथ~~ दिवं^१ यदि^२ प्रार्थयसे^३ वृथा^४ श्रमः^५ पितुः^६ प्रदेशास्तव^७ देवभूमयः^८ ।
अथोपयन्तारमलं^९ समाधिना^{१०} न रत्नमन्विष्यति^{११} मृग्यते^{१२} हि तत् ॥४५॥

दिवमिति ॥ दिवं स्वर्गम् प्रार्थयसे कामयसे यदि तर्हि श्रमः
तपश्चरणप्रयासो वृथा निष्फलः । यदि स्वगार्थं तप्यसे ततः श्रमं
माकर्षीः । कुतः ? तव पितुः हिमवतः प्रदेशा देवभूमयः स्वर्गपदार्थाः
तत्रत्या इत्यर्थः । अथ उपयन्तारं वरम् प्रार्थयसे तर्हि समाधिना
तपसा अलं न कर्तव्य इत्यर्थः । 'निषेध्यस्य निषेधं प्रति' करणत्वा-
त्तृतीया । तथाहि रत्नं कर्तुं नान्विष्यति न मृग्यते ग्रहीतारमिति
शेषः, किन्तु तद्रत्नं मृग्यते ग्रहीतृभिरिति शेषः । नहि वरार्थं त्वया
तपसि वर्तितव्यं किन्तु तेनैव त्वदर्थमिति भावः ॥४५॥

वरवाचकाक्षरश्रवणानन्तरमेव देव्या उष्णोच्छ्वासमालक्ष्य प्रश्नेषु
च प्रत्युत्तरमनुपलक्ष्य स्वयमेवाशङ्क्याह =

निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाढते ।

न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥४६॥

निवेदितमिति ॥ सोष्मणा निःश्वसितेन निःश्वासवायुना निवे-
दितं चिन्तानुभावेन उष्णोच्छ्वासेन ते वरार्थित्वं सूचितमित्यर्थः ।

तर्हि किं प्रश्नव्यसनेनेत्याह-मन इति । मनस्तु तथापि मे संशयमेव
गाहते प्राप्नोति । कुतः ? ते तव 'कृत्यानां कर्त्तरि वा' इति षष्ठी
प्रार्थयिव्यः प्रार्थयितुमर्ह एव न दृश्यते प्रार्थितदुर्लभः प्रार्थितो दुर्लभः
स कथम् भविष्यति नास्त्येवेत्यर्थः ॥४६॥

अथ पतिप्रार्थनामेव सिद्धवत् कृत्वाह=

अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।

उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीजटाः कपोलदेशे कलमाप्रपिङ्गलाः ॥४७॥

अहो इति ॥ अहो चित्रम् तव ईप्सित आप्तुमिष्टो युवा कोऽपि
स्थिरः कठिनो वर्त्तन इति शेषः । कुतः यो युवा चिराय चिरात्प्रभृति
कर्णोत्पलशून्यतां गते प्राप्ते कपोलदेशे गण्डस्थले श्लथाः शिथिल-
बन्धना अतएव लम्बिन्यस्ताः श्लथलम्बिनीः कलमाः शालिविशेषाः
तेषाम् अग्राणि तद्वत् पिङ्गला जटा उपेक्षते, यस्त्वामीदृशी दृष्ट्वा न
व्यथते स नूनं वज्रहृदय इत्यर्थः ॥४७॥

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्षितां दिवाकरान्पुटविभूषणास्पदाम् ।

शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतमः कस्य मनो न दूयते ॥४८॥

मुनिव्रतैरिति ॥ मुनिव्रतैः चान्द्रायणादिभिः अतिमात्रम् अत्यन्तं
कर्षितां कृशीकृतां दिवाकरेण सूर्येण आप्तुष्टानि दग्धानि
वानातपसस्पर्शान्मृदुत्वाच्च श्यामीकृतानि त्रिभूषणास्पदानि भूषण-
स्थानानि यस्यास्तां तथोक्ताम् अतएव दिवा अहनि शशाङ्कलेखामिव
स्थितां तां पश्यतः सचेतसो जीवनः कस्य पुंसो मनो न दूयते न
परितप्यते अपि तु सर्वस्वैवेत्यर्थः ॥४८॥

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।

क्रोति लक्ष्यं विरमस्य चक्षुषो न वक्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥४९॥

अवैमीति ॥ तव प्रियं बहुभं सौभाग्यमदेन सौन्दर्यगर्वेण
कर्त्रा वञ्चितं विप्रलब्धम् अवैमि वेदि । यः प्रियः चतुरं मधुरम्
अवलोकत इति चतुरावलोकिनः, अरालपक्ष्मणः कुटिललोम्नः, 'अरालं
वृजिनं जिह्वाम्' इत्यमरः । अस्य त्वदीयस्य चक्षुष आत्मीयं वक्रम्
मुखं चिरं लक्ष्यं विषयं न करोति दृष्टिपथं न गच्छतीत्यर्थः । तदयं
गर्वेण हतो निष्फलात्मलाभो जात इति भावः ॥४९॥

किञ्चिद्विदं श्राम्यसि गौरि विद्यते ममापि पूर्वाभ्रमसञ्चितं तपः ।

तद्वद्भागेन लभ्यन् काङ्क्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥५०॥

किंयदिति ॥ हे गौरि ? कियत् किम्प्रमाणकं किमवधिकमित्यर्थः
चिरं श्राम्यसि तपस्यसि 'अत्यन्तसंयोगे' द्वितीया । ममापि
पूर्वाश्रमः प्रथमाश्रमो ब्रह्मचर्याश्रमः तत्र सञ्चितं सम्पादितं तपो
विद्यते अर्धश्चासौ भागश्च तेन तस्य तपसो ऽर्द्धभागेन एकदेशेन
काङ्क्षितम् इष्टं वरम् उपयन्तारं लभस्व । तं वरं साधु सम्यक्
वेदितुं ज्ञातुम् इच्छामि, यद्यसौ योग्यो भवति तदा ममापि सम्प्रति-
रिति भावः ॥ ५० ॥

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।

अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्त्तिनी विवर्त्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥५१॥

इतीति ॥ इति इत्थं द्विजन्मना द्विजेन प्रविश्य अन्तर्गत्वा
आप्तब्रह्मस्यमुद्भाष्येत्यर्थः । अभिहिता उक्ता सा पार्वती मनोगतं
हृदिस्थं वरं शंसितुं वक्तुं न शशाक समर्था नाभूत् लज्जयेति शेषः ।
अथो अनन्तम् परिपार्श्ववर्त्तिनी वयस्यां सखी विवर्त्तितं विचालित
मनञ्जनं व्रतवशात् वर्जितकज्जलं नेत्रं यस्मिन् कर्मणि तत्तथा पेशत
नेत्रसंज्ञयैव प्रत्युत्तरं वाचयाञ्चकारेत्यर्थः ॥५१॥

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं निबोध साधो ! तव चेत् कुतूहलम् ।

यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपः साधनमेतया वपुः ॥५२॥

सखीति ॥ तस्याः पार्वत्या इयम् तदीया सखी वयस्या तम्
ब्रह्मचारिणं 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणी'ति इतिप्रत्ययः । उवाच ब्रूते स्म ।
किमिति । हे साधो ? तव कुतूहलं चेत् श्रोतुमस्तीति शेषः । तर्हि
निबोध अवगच्छ आकर्णयेत्यर्थः । बुध् अवगमने इति धातोर्भावादि
कालोद् । श्रोतव्यं किन्तदाह यस्मै लाभाय इदम् यदर्थम् 'अर्थेन सह
नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकनियमात्
क्रियाविशेषणम् । एतया पार्वत्या अम्भोजम् पद्मम् उष्णवारणम्
आतपत्रमिव वपुः शरीरं तपः साधनं कृतम् । तपः प्रवृत्तिकारणमुच्यते
श्रूयतामित्यर्थः ॥ ५२ ॥

'दङ्मनः सङ्गसङ्कुलपो जागरः कृशता ऽरतिः ।

हीत्यागोन्मादच्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश' इति ।

तत्रास्याः काश्चिद्दशाः क्रममनादृत्यैव योजयति इयमित्यादिभिः
षड्भिः श्लोकैः =

इयं महेन्द्रप्रभृतीनाधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।

अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात् पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छति ॥५३॥

इयमिति ॥ मानिनी इन्द्राणीप्रभृतीरतिशय्य वर्तितव्यमित्यभि-
मानवती इयम् पार्वती अधिश्रियः अधिकैश्वर्यान् महेन्द्रप्रभृतीन्
इन्द्रादीन् चतसृणां दिशामीशान् इन्द्रवरुणयमकुबेरान् 'तद्धितार्थे'-
त्यादिना उत्तरपदसमासः । अवमत्य अवधूय मदनस्य निग्रहात्
निर्बर्हणात् हेतोः अकामुकत्वादित्यर्थः । रूपेण सौन्दर्येण हास्यो
वशीकरणीयो न भवतीति अरूपहार्यम् पिनाकः पाणौ यस्य तम्
पिनाकपाणिं हरम् । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति
साधु, पतिम् आप्नुमिच्छति । एतेन सङ्कल्पावस्था सूचिता ॥५३॥

असह्यदुःखनिवर्तितः पुरा पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।

इमं हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्विशीर्णमूर्त्तं पुष्पधन्वनः ॥५४॥

असह्येति ॥ पुरा पूर्वम् असह्येन सोदुमशक्येन दुःखारेण रौद्रेण
निवर्तितः, अतएव पुरारिं हरम् अप्राप्तमुखः अप्राप्तफलो विशीर्णमूर्त्तं
नेष्टशरीरस्य अपि पुष्पधन्वनः कामस्य शिलीमुखो बाण इमाम्
पार्वतीं हृदि व्यायतः सुदूरावगाढ इति यावत् तादृक् पातः प्रहारो
यस्मिन् कर्मणि तत्तथा अक्षिणोत् अकशत् । दग्धदेहस्यापि मार्गणो-
लम्, 'मृदुः सर्वत्र बाध्यते' इति भावः । अनेन 'विवृण्वती शैलसुतापि
भाव'मित्यत्रोक्तं चक्षुःप्रीतिमनःसङ्गाख्यमवस्थाद्वयमनन्तरावस्थोप-
योगितया अनूय काश्यावस्था सूचिता ॥५४॥

तदाप्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।

न जातु बाला लभते स्म निर्द्विं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥५५॥

तदेति ॥ तदेति छेदः । तदा प्रभृति तत् आरभ्येत्यर्थः । सप्तम्य-
र्थस्यापि दाप्रत्यस्य पञ्चम्यर्थे लक्षणा प्रभृतिद्योगे पञ्चमीनियमात् ।
पितुर्गृहे उन्मदना उत्कटमन्मथा ललाटस्यालङ्कारो ललाटिका
निलकः । 'कर्णललाटात्कनू अलङ्कारे' इति कनू प्रत्ययः । तस्या
अन्न्दनेन धूसरा धूसरवर्णा अलका इचूर्णकुन्तला यस्याः सा तथोक्ता
बाला पार्वती जातु कदाचिदपि तुषारसङ्घाता स्तुषारघनास्त एव

शिलाः तासां तलेषु उपरिभागेष्वपि निर्वृतिं सुखं न लभते स्म ।
एतेनारत्यपरसंज्ञा विषयविद्वेषावस्था, द्वादशावस्थापक्षे संज्वरश्च
व्यज्यते ॥ ५५ ॥

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।

क नीलकण्ठ ? ब्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठापितबाहुबन्धना ॥ ५६ ॥

त्रिभागेति ॥ किञ्चेति चार्थः । शिष्यते इति शेषः कर्मणि घञ् ।

त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषासु अवाशिष्टासु यद्वा रात्रेस्त्रियामत्वेन प्रसिद्ध-
त्वात् तृतीयो भागः त्रिभागः संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्व-
मिष्यते यथा शतांशः सहस्रांश इति । त्रिभागः शेषो यासां तासु
निशासु क्षणं क्षणमात्रं नेत्रं निमील्य मीलयित्वा सहसा सद्यो
हे नीलकण्ठ ? क ब्रजसि कुत्र गच्छतीति अलक्ष्या निर्विषया वाग्
वचनं यस्याः सा तथोक्ता, तथा असत्ये मिथ्याभूते कण्ठेऽर्पितं
बाहुबन्धनं यस्याः सा तथा सती व्यबुध्यत विबुद्धवती । एतेन
जागरोन्मादौ सूचितौ ॥ ५६ ॥

उपात्तवर्णं चरिते पिनाकिनः सबाष्पकण्ठस्खलितः पदैरियम् ।

अनेकशः किन्नरराजकन्यका वनान्तसङ्गीतसखीरोदयत् ॥ ५७ ॥

उपात्तेति ॥ पिनाकिनः शम्भोः चरिते त्रिपुरविजयादिचेष्टिते
उपात्तवर्णं प्रारब्धगतिक्रमे 'गतिक्रमे स्तुतौ वेदे वर्णशब्दः प्रयुज्यते'
इति हलायुधः । सबाष्पे गह्वरे कण्ठे स्खलिते विंशीर्णैः पदैः
सुसिद्धतरूपैः करणैः, वनान्ते सङ्गीतेन निमित्तेन सखी वयस्याः
किन्नरराजकन्यका अनेकशो बहुशः अरोदयत् अभ्रमोक्षणमकारयत् ।
हरचरितगानजनितमदनवेदनामेनां वीक्ष्य किञ्चर्योऽपि रुरुदुरिति
भावः । अत्रवर्णस्खलनलक्षणकार्योत्तया पुनः पुनस्तात्कारणीभूतमू-
च्छावस्थाप्रादुर्भावो व्यज्यते अन्यथा सखीरोदनानुपपत्तेरिति । द्वाद-
शावस्थापक्षे तु प्रलापावस्था च व्यज्यते । 'प्रलापो गुणकीर्तनम्'
इत्यालङ्कारिकाः ॥ ५७ ॥

स्वप्नसादृश्यप्रतिकृतिदर्शनतद्भ्रूपृष्ठस्पर्शाख्याभ्युत्वारो विरहिणां
विनोदाः, नत्र स्वप्नसुन्दर्शनमुक्त्वा प्रतिकृतिदर्शनमाह—

यद्वा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्ति भावस्थमिमं कथं जन्मम् ।

इति सहस्तोत्रिखितश्च मुग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥

यदेति ॥ यदा यत इत्यर्थः । यदेति हेतावित्युक्त्वा 'गणव्याख्याने
अस्योदाहृतत्वात् । त्वम बुधै मनीषिभिः सर्वगतः सर्वव्यापीति
उच्यसे । तत इत्याध्याहारः । भावे रत्याख्ये तिष्ठतीति भावस्य त्वय्यनु-
रागिणित्यर्थः । इमं जनम् इममित्यात्मनिर्देशः । कथं न वेत्ति न
जानासीति मुग्धया मूढया अकिञ्चित्करश्चित्रगतोपालम्भ इत्यजा-
नानयेत्यर्थः । तथा स्वहस्तेन उल्लिखितं शिब्रे लिखितं चन्द्रशेखरो
रहति एकान्ते सखीमात्रसमक्षमित्यर्थः । उपालभ्यत साधिक्षेपमु-
क्तश्च । उक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । यद्यपि रहसीत्युक्तं तथापि सखी-
समक्षकरणालुजात्यागो व्यज्यते एव ॥५८॥

यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरप्यन्यं न विधिं विचिन्वती ।

तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोर्गम्यं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥५९॥

यदेति ॥ जगत्पतेस्तस्य ईश्वरस्य अधिगमे प्राप्नो अन्यं विधिम्
उपायं विचिन्वती मृगयमाणा यदा नापश्यत्, तदा इयम् पार्वती
गुरोः पितुः अनुज्ञया अस्माभिः सह तपसे तपश्चरितुं तपोवनम्
प्रपन्ना प्राप्ता ॥ ५९ ॥

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपः साक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।

नच प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽप्याः शशिमौलिमंश्रयः ॥६०॥

द्रुमेष्विति ॥ सख्या पार्वत्या स्वयं कृतं जन्म येषां तेषु
स्वयं रोपितेष्वित्यर्थः । तपसः साक्षिषु साक्षाद् द्रष्टृषु एषु द्रुमेषु
अपि फलं दृष्टं लब्धं जनितमित्यर्थः । अस्याः पार्वत्याः शशिमौलि-
मंश्रयः चन्द्रशेखरविरय्यो मनोरथस्तु प्ररोहाभिमुखः अङ्कुरोन्मुखो
ऽपि न दृश्यते 'प्ररोहस्त्वङ्कुरः' इति वञ्जयन्ती । स्वयं रोपितवृक्षफल-
कालेऽपि अस्या मनोरथस्य नाङ्कुरोदयोऽप्यस्ति फलाशा तु दूरा-
पास्तेत्यर्थः ॥ ६० ॥

न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिर्गोचरमाक्षितामिमाम् ।

तपः कृशामभ्युपगम्यते सखी वृषेव मीतां तदवग्रहक्षताम् ॥६१॥

न वेद्मीति ॥ प्रार्थितः सन् दुर्लभः प्रार्थितदुर्लभः स देवः तपः
कृशां तपसा कृशां क्षीणाम् अतएव सखीभिः अग्नोत्तरम् अभ्युपगम्यते
यथा भवति तथा ईक्षिताम् इमां नः सखीं तस्य इन्द्रस्य अवग्रहेण
अनावृष्ट्या क्षताम् पीडितां 'वृष्टिर्वै तद्विघातेऽवग्रहावग्रहौ समौ'

इत्यमरः । अवग्रहो वर्षप्रतिबन्ध इत्यर्थः । 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इति घञप्रत्ययः । सीतां कृष्टभुवम् । 'सीता लाङ्गल पद्धतिः' इत्यमरः । वृषा वासव इव । 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । कदा अभ्युपपत्तस्यते अनुग्रहीष्यति न वेद्मि । अत्र वाक्यार्थः कर्म । तदवग्रहक्षतामित्यत्र अवग्रहक्षतामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेः तदिति भिन्नं पदम्, वेद्मीत्यस्य कर्म इति युक्तमुत्पद्यामः ॥ ६१ ॥

अगूढसद्भावमितीह तज्ज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।

अयीदमेव परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥

अगूढेति ॥ इङ्गितज्ञया पार्वतीहृदयाभिज्ञया 'इङ्गितं हृद्गतो भावः' इति सज्जनः । तथा गौरीसख्या इति एवम् अगूढसद्भावम् प्रकाशित-सदभिप्रायं यथा तथा निवेदितो ज्ञापितो निष्ठा मरणमवधिर्यस्य स नैष्ठिको यावज्जीवब्रह्मवारी सुन्दरो विलासी नैष्ठिकश्चासौ सुन्दरश्चेति तथोक्तः द्वयोरन्यतरस्य विशेषणत्वविवक्षायां विशेषणसमासः । किन्तु नैष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वविरोधः । अथवा देवस्य अलौकिक-महिमत्वाद्भयं तात्त्विकमिति न विरोधः । अव्यञ्जितं हर्षलक्षणम् मुखरागादि हर्षलिङ्गं यस्य तथाभूतः सन् आयि गौरि ? अयीति कोमलामन्त्रणे' इदं त्वत्सखीभाषितम् एवं सत्यं किमित्यर्थः । परिहासः केलिर्वा । 'द्रश्केलिपरिहासाः' इत्यमरः । इत्येवमुमामपृच्छत् पृष्टवान् ॥ ६२ ॥

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।

कथञ्चिद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ अथ अनन्तरम् अद्रेस्तनया पार्वती मुकुलीकृताङ्गुलौ सम्पुट्टीकृताङ्गुलौ अग्रश्चासौ हस्तश्चेति समानाधिकरणसमासः । 'हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनो रभेदादिति वामनः । तस्मिन् अग्रहस्ते स्फटिकानामक्षमालिकां जपमालिकाम् अर्पयन्ती आमुञ्चन्ती कथञ्चिन् महना कष्टेन चिरव्यवस्थापितवाक् चिरेण स्वीकृतवाक् पतेन लज्जो-परोधो व्यज्यते । मिताक्षरम् परिमितवर्णं यथा तथा अभाषत वभाषे ॥ ६३ ॥

यथाश्रुतं वेदविदां वर ? त्वया जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।

तपः किलेदं तदवसिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

यथेति ॥ हे वेदविदां वर ? वैदिकश्रेष्ठ ? त्वया यथाश्रुतं
सम्यक् श्रुतम् । श्रुतार्थमेवाह-अयं जनः स्वयमित्यर्थः । उच्चैः पदस्य
शिवलाभरूपोन्नतस्थानस्य लङ्घने आक्रमणे उत्सुकः । किमत्रायुक्तमि-
त्यत्राह-इदन्तपः तदवाप्तं स्तस्य उच्चैः पदस्य अवाप्तं प्राप्तं साधनं
किल । किलेत्यलंके । अतितुच्छत्वादसाधकमेवेत्यर्थः । तर्हि त्यज्यता-
मित्याशङ्क्य दुराशा मां न मुञ्चतीत्याशयेनाह-मनोरथानां कामना-
नाम् अगतिः अविषयो न विद्यते, नहि स्वशक्तिपर्यालोचनया कामाः
प्रवर्त्तन्त इति भावः ॥ ६४ ॥

अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदर्थिना त्वं पुनरेव वर्त्तसे ।

अमङ्गलाभ्यासगतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं नच कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ अथ वर्णी ब्रह्मचारी । 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः ।
आह उवाचेत्यर्थः । आहेति भूतार्थे लट्प्रयोगो भ्रान्तिमूल इत्याह
वामनः । किमित्याह महेश्वरो महादेवो विदितः त्वया ज्ञायत इत्यर्थः ।
'बुद्धयर्थत्वाद्वर्त्तमाने क प्रत्ययः । येन त्वं प्राग् भग्नमनोरथा कृतेति
भावः । पुनरेव पुनरपि त्वं तमीश्वरमर्थयसे तदर्थिन्येव तत्कामैव
प्रवर्त्तसे तत्प्रभावमनुभूयापीति भावः । अनुसरणे को दोषस्तत्राह-
अमङ्गलाभ्यासे अमङ्गलाचारे रतिर्यस्य तं तयोक्तम् ईश्वरं विचिन्त्य
विचार्य तत्र अनुवृत्तिम् अनुसरणं कर्तुं नोत्सहे नानुमन्तुं
शक्नोमीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अवस्तुनिर्बन्धपरं ? कथं नु तं करोज्यमामुक्तविवाहकौतुकः ।

करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥

अवस्त्विति ॥ अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि निर्बन्धो अभिनिवेशः परं
प्रधानं यस्या स्तस्याः सम्बुद्धिः अवस्तुनिर्बन्धपरे ? । पार्वति ?
आमुक्तम् आसञ्जितं विवाहे यत् कौतुकं हस्तसूत्रं तद् यस्य स
ते अयं करः । 'कौतुकं मङ्गले हर्षं हस्तसूत्रे कुतूहले' इति शाश्वतः ।
वलयीकृताहिना भूषणीकृतसर्पेण शम्भो महादेवस्य करेण करण-
भूतेन तत् एव प्रथमं तत्प्रथमम् अपरिचितत्वादतिभयङ्करमिति भावः ।
तच्च तत् अवलम्बनं ग्रहणञ्चेति कथं नु सहिष्यते, न कथञ्चिदपि
सहिष्यत इत्यर्थः । सहेः कर्तरि लट् । अग्रतो यद्भावि तद्दूरे ऽवतिष्ठ-
नाम् प्रथमं करग्रह एव नुःसह इति भावः ॥ ६६ ॥

त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।

वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥६७॥

त्वमेवेति ॥ हे गौरि ? त्वमेव स्वयम् आत्मना तावत् इति मानार्थे, यावन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः । इदमेवोदाहृतञ्च गण्डयालपाने । परिचिन्तय पर्यालोचय । किमिति ? कलहंसलक्षणम् कलहंसचिह्नम् । 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः । बध्वा नवोढाया दुकूलं वधूदुकूलम् । 'वधूः स्त्रिया नवोढा स्त्री' इति विश्वः । तथा शोणितबिन्दून् वर्षति इति तथोक्तम् आद्रंमित्यर्थः । गजाजिनञ्च कृत्तिवासश्च तत् पिनाकिन इत्याशयः । एते कदाचित् जात्वपि योगं सङ्गतिम् अर्हन्तो यदि अर्हतः किम् ? एतत्त्वमेव चिन्तयेति पूर्वणान्वयः । पाणिग्रहणकाले वधूवरयोर्वस्त्रान्तग्रन्थिः क्रियते कृत्ति-वाससा पाणिपीडने तु दुकूलधारिण्यास्तत्र कथं संघट्टिष्यते इति भावः ॥ ६७ ॥

चतुष्पुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।

अलक्तकाङ्गानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥६८॥

चतुष्पेति ॥ चतुष्के गृहविशेषे पुष्पप्रकरः तत्र अवकीर्णयोः न्यस्तयोः कुसुमास्तृतदिव्यभवनभूसञ्चारोचितयोरित्यर्थः । तत्र पादयोः अलक्तकाङ्गानि लाक्षारञ्जितानि पदानि पादाकाराणि पादन्यास-चिह्नानि । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः पादतच्छिह्नयोः' इति विश्वः । विकीर्णा विकृतिताः केशाः शवशिरोरुहा यासु तासु वि कीर्णकेशासु 'अतत्त्वं तत्र दृष्टञ्चे'ति वचनात् 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जना-दसंयोगोपधात्' इति त्रिकलगात्र ङीष् । परेतभूमिषु प्रेतभूमिषु श्मशानेष्वित्यर्थः । परोऽपि शत्रुरपि को नाम अनुमन्यते नकोऽपीत्यर्थः । नामेति कुत्सायाम् । पिनाकपाणिपाणिग्रहणे तस्य परेतभूसञ्चारित्वेन तत्साहचर्यात्तत्रापि तत्र सञ्चारोऽवश्यम्भासीति भावः ॥६८॥

अयुक्तरूपं किमतः परं वद त्रिनेत्रवक्षः मुञ्चं तत्रापि यत् ।

स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥६९॥

अयुक्तेति ॥ त्रिनेत्रवक्षः त्र्यम्बकालिङ्गनमित्यर्थः । तत्र तत्सम्ब-धितया सुलभमपि सुप्रापञ्च भवतीति शेषः । तत्रेति शेषे पृष्टी । 'न लोकाव्यये'त्यादिना कृदयोगलक्षणषष्ठ्या एव निषेधात् । अतः परम्

अस्मात्तिनेत्रवक्षोलाभादन्यत् अयुक्तरूपम् अत्यन्तायुक्तम् किं ? वद
न किञ्चिदित्यर्थः । 'प्रशंसायां रूपम्' इति रूपप्रत्ययः । कुतः ?
यत् यस्मात्कारणात् हरिचन्दनास्पदे हरिचन्दनस्य आस्पदे
स्थानभूते यस्मिन् स्तनद्वये चिताभस्म श्मशानभस्म तदेव रजः चूर्णं
कर्तुं पदं करिष्यति पदं निधास्यति । भर्तुर्भवस्य भस्माङ्गरागादिति
भावः ॥ ६९ ॥

इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बेना यदृढया वारणराजहार्यया ।

विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥

इयमिति ॥ इयञ्च ते तव पुरत आदावेव अन्या विडम्बेना
परिहास इत्यर्थः । का सेत्यत्राह—ऊढया परिणीतया । वहेः कर्मणि
क्तः । वारणराजहार्यया गजेन्द्रवाह्यया त्वया अधिष्ठितम् आरूढं
वृद्धमुक्षाणं वृद्धोक्षम् 'अचतुरे'त्यादिना निपातः । विलोक्य महाजनः
साधुजनः स्मेरमुखो भविष्यति उपहसिष्यति, यत् इयमिति सम्बन्धः ।
स्मेरेति 'नमिकम्पिस्स्यजसे'त्यादिना रप्रत्ययः ॥ ७० ॥

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया प्रामिकाः ।

कल्या च मां कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

द्वयमिति ॥ पिनाकिन ईश्वरस्य समागमप्रार्थनया प्रामिकाः अनया
क्रियमाणयेति शेषः । सम्प्रति द्वयं शोचनीयतां शोच्यत्वं गतम् । किन्त-
दाह—सा प्रागेव हरशिरोगता अत्र अतिप्रसिद्धार्थत्वान्न यच्छब्दापेक्षा
तदुक्तं काव्यप्रकाशे 'प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थं विषयस्तच्छब्दो यदुपा-
दानं नापेक्षते' इति । कान्तिमती नित्ययोगे मतुप् । कलावतः चन्द्रस्य
कला षोडशो भागश्च अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी नेत्रानन्दिनीत्यर्थः
त्वञ्च । कान्तिमत्त्वनेत्रकौमुदीत्वविशेषणयोरुभयत्राप्यन्वयः । प्रागे-
कैव शोच्या, सम्प्रति द्वे अपीत्यर्थः । शोच्यत्वञ्च निरुष्टाश्रयणादिति
भावः ॥ ७१ ॥

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् ।

बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥

इति लोकानामाभाषणं, तत्र किञ्चिदपि नास्तीत्याह—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद् बालमृगाक्षि ? मृगयते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥

वपुरिति ॥ वपु स्तावदस्य विरूपाणि विकृतरूपाणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य तत् विरूपाक्षम् । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्' इति षच्प्रत्ययः । तत्र वैरूप्यञ्च त्रिनेत्रत्वादिति क्षीरस्वामी, अतो न सौन्दर्यवार्त्तापीत्यर्थः । अलक्ष्यम् अज्ञानं जन्म यस्य तस्य भाव-स्तत्ता कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थः । अलक्षित्वा जनिरिति पाठे जनिः उत्पत्तिः अलक्षिता न ज्ञाता । 'जनिरुत्पत्तिरूहवः' इत्यमरः । वसु वित्तम् दिग्म्बरत्वेनैव निवेदितं नास्तीति ज्ञापितमित्यर्थः । यदि वित्तं भवति तदा कथं दिग्म्बरो भवति अतो ज्ञेयं निर्धनोऽयमिति । किम्बहुना हे बालमृगाक्षि ? पार्वति ? वरेषु वोढृषु 'वरो जामातृ बोढारौ' इति विश्वः । यत् रूपवित्तादिकम् मृग्यते कन्यातद्वन्धुभिर-न्विष्यते तत् त्रिलोचने इयम्बके व्यस्तम् एकमपि समस्तं मामूदिति भावः । अस्ति किम् ? नास्त्येवेत्यर्थः ॥७२॥

निवर्त्तयैतास्मादसदीप्सितान्मनः क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।

अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी इमशानशूलस्य न यूपसक्तिया ॥७३॥

निवर्त्तयेति ॥ अस्मादसदीप्सितान् अनिष्टमनोरथात् मनो निव-र्त्तय निवारय, सा पूर्वोक्ता विधा प्रकारो यस्य स तद्विधः अमङ्गलशील इत्यर्थः क्व ? महदन्तरमित्यर्थः, पुण्यलक्षणा प्रशस्तभार्याचिह्ना त्वञ्च क्व ? अतो न तवायमर्ह इत्यर्थः । तथाहि साधुजनेन 'साधुर्वार्द्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्' इति विश्वः । इमशानशूलस्य इमशान-भूमिनिखातस्य वध्यशङ्कोः वैदिकी वेदोक्ता यूपो नाम पशुबन्धन-साधनभूतः संस्कृतदारुविशेषः तस्य सक्तिया नापेक्ष्यते नेष्यते । यथा इमशानशूले यूपसक्तिया न क्रियते तथा त्वमपि तस्मै न घटसे इति तात्पर्यार्थः ॥७३॥

इति द्विजानां प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यक्रोपया ।

विकुञ्चितभ्रूलतमाहिने तथा विलोचने तिर्य्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥

इतीति ॥ इति एवं प्रकारेण द्विजानां द्विजे प्रतिकूलवादिनि सति प्रवेपमानेन चञ्चलेन अधरेण अधरोष्ठेन लक्ष्यः अनुमेयः क्रोप क्रोधो यस्याः तथोक्तया तथा पार्वत्या उपान्तलोहिते प्रान्तरक्ते विलोचने विकुञ्चिते कुटिलिते भ्रूलते यस्मिंस्तत्तथा सम्रभङ्गमित्यर्थः । तिर्य्यक् साच्चि आहिते निहिते अनादरातिर्य्यगैक्ष्यतेत्यर्थः ॥७४॥

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्ति नूनं यत एवमात्थ माम् ।

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥७५॥

उवाचेति ॥ अथ एनम् ब्रह्मचारिणम् उवाच च । किमिति ? परमार्थतः तरवतो हरं न वेत्ति न जानासि नूनम् ? । कुतः ? यतो माम् एवम् उक्तया रीत्या आत्थ ब्रवीषि । 'श्रुतः पञ्चानामादितः' इति रूपसिद्धिः । अज्ञानादेवायं शिवद्वेषस्तवेत्याशयेनाह-मन्दा मूढाः 'मूढाल्पाऽपटुनिर्भाग्या मन्दाः' इत्यमरः । लोकसामान्यम् इतरजन-साधारणं न भवतीति अलोकसामान्यम् अचिन्त्यहेतुकम् दुर्बोध-कारणम् महात्मनाश्चरितं द्विषन्ति हेत्वपरिज्ञानात् वृषयन्ति । विद्वांसस्तु कोऽप्यत्र हेतुरस्तीति बहु मन्यन्ते इत्यर्थः ॥७५॥

सम्प्रत्यमङ्गलाभ्यासरतिमित्याद्युक्तम् (६५ श्लोकादिषु) वृषणजातं विपदित्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः परिहर्तुमारभते ।

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।

जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥७६॥

विपदिति ॥ विपत्प्रतीकारपरेण अनर्थपरिहारार्थिनेत्यर्थः । 'ऽपसर्गस्य घड्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः । भूतिसमुत्सुकेन ऐश्वर्य्यकामेन वा मङ्गलं गन्धमाल्यादिकं निषेव्यते शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः । 'तत्र साधु'रिति यत्प्रत्ययः । 'शरणं गृहरक्षिप्रोः' इत्यमरः । जगतः शरण्यः तस्य जगच्छरण्यस्य निराशिषो, निरभिलाषस्य सतः शिवस्य 'आशीरुगदंष्ट्रायां विप्रवाक्याभिलाषयोः' । इति शाश्वतः । आशया तृष्णया उपहता वृषिता आत्मवृत्ति रन्तःकरण-वृत्तिर्यैस्तैः एभिर्मङ्गलैः किम् ? वृथेत्यर्थः । पूर्वं मङ्गलमित्येक-वचनस्य जात्यभिप्रायत्वादेभिः इति बहुवचनेन परामर्शो न विरुध्यते । इष्टावाप्त्यनिष्टपरिहारार्थिनोर्हि मङ्गलाचारनिर्बन्धः, तदुभयासंसृष्टस्य तु यथा कथञ्चिदास्नां को दोष इत्यर्थः । एतेनामङ्गलाभ्यासरतिमित्युक्तं प्रत्युक्तम् ॥ ७६ ॥

अकिञ्चिनः सन् प्रभवः स संपदां त्रिलोकनाथः पितृसद्यगोचरः ।

स भीमरूपः शिव इत्युदीर्य्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥७७॥

अकिञ्चन इति ॥ स हरो न विद्यते किञ्चन द्रव्यं यस्य सः अकिञ्चनो द्रिदः सन् सम्पदाम् प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् ।

पितृसन्धगोचरः श्मशानाश्रयः सन् त्रयाणां लोकानां नाथः 'तद्धिता-
र्थे'त्यादिना उत्तरपद^(१)समासः । स देवो भीमरूपो भयङ्कराकारः
सन् शिवः सौम्यरूप इत्युदीर्यते उच्यते । अतः पिनाकिनो हरस्य
यथाभूतोऽर्थो यथार्थः तस्य भावो यथार्थम तत्त्वं तस्य विदो न
सन्ति । लोकोत्तरमहिम्नो निर्लेपस्य यथाकथञ्चिदवस्थानं न
दोषायेति भावः । एतेन अवस्तुनिर्बन्धपरे इति (६६) श्लोकोक्तं
परिहृतं वेदितव्यम् ॥ ७९ ॥

१ टि०—त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकं लोकाश्रयत्वादिभ्यः क्लीबत्वम् ।
तस्य नाथ इत्येव समास उचितः, प्रकृते पदत्रयस्य समासाप्राप्या नाथशब्दं
समासचरमावयवत्वरूपोत्तरपदत्वासंभवेन उत्तरपदे परतः 'तद्धितार्थे'त्यादिना समासा-
संभवात् ।

देवस्य लौकिकमलौकिकं वा प्रसाधनं नास्त्यीत्याह—

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।

कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्त्तैर्वधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

विभूषणोत्त ॥ विश्वं मूर्त्तिर्यस्येति विश्वमूर्त्तैः अष्टमूर्त्तैः शिवस्य
वपुः शरीरं भूषणैरुद्भासत इति भूषणोद्भासि स्यात्, पिनद्धभोगि
आमुक्तभुजङ्गमं वा स्यात् । पिनद्धेति नष्टातेरपिपूर्वात्कर्मणि क्तः 'वष्टि
भागुरिरह्योपमवाप्योरुपसर्गयोः' इति अकारलोपः । गजाजिनालम्बि
गजाजिनम् अवलम्बते धारयतीति तथोक्तम् स्यात् अथवा दुकूलधारि
स्यात् । कपालमस्यास्तीति कपालि ब्रह्मशिरःकपालशेखरं वा स्यात्
इन्दुशेखरं वा स्यात् इन्दुः शेखरे यस्येति नावधार्यते सर्वं सम्भव-
नीत्यर्थः । एतेन त्वमेव नावदिति (६७) श्लोकोक्तं प्रत्युक्तमिति
विज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

अयुक्तरूपं किमतः परं वदेति (६९) श्लोकोक्तं प्रत्याह—

तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते ध्रुवं चित्ताभस्मरजो विशुद्धये ।

तथाहि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं विलिखते मौलिभिर्गन्धैकसाम् ॥ ७९ ॥

तदङ्गंति ॥ तस्य शिवस्य अङ्गं तस्य संसर्गम् अवाप्य आसाद्य
चित्ता भस्मैव रजो विशुद्धये कल्पते अलं पर्याप्नोतीत्यर्थः अलमर्थ-
योगात्मनःस्वस्तिस्वाहे'त्यादिना चतुर्थी । ध्रुवं शोधकत्वं प्रमाण-
सिद्धमित्यर्थः । प्रमाणमेवाह—तथाहि प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । नृत्ये नाण्डये

यः अभिनयः अर्थव्यञ्जकचेष्टाविशेषः स एव क्रिया तथा निमित्तेन च्युतं पतितं चितामस्मरज इति शेषः अम्बरौकसां देवानाम् मौलिभिर्विलिप्यते ध्रियते । अशुद्धं चेत् कथमिन्द्रादिभिर्ध्रियेतेत्यर्थोपत्तिरनुमानं वा प्रमाणमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

यदुक्तं दिग्गजरत्नेन निवेदितं वसु (७२) इत्युच्यतेऽन्या पुरनो विडम्बनेत्यादि च तत्रोत्तरमाह =

असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नदिग्धारणवाहनो वृषा ।

कोति पादावुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दारजोऽरुणाङ्गुली ॥८०॥

असम्पद इति ॥ प्रभिन्नो मदस्त्रावी दिग्धारणो दिग्गजो वाहनं यस्य स ऐरावतेनोढ इत्यर्थः । वृषा देवेन्द्रः असम्पदो दग्धस्य वृषेण गच्छतो वृषमारूढस्य तस्य ईश्वरस्य पादौ मौलिना मुकुटेन उपगम्य प्रणम्येत्यर्थः । विनिद्राणां विकसितानां मन्दाराणां कल्पतरु-कुसुमानां रजोभिः पराङ्गैः अरुणा अङ्गुलयो ययोस्तनौ तथोक्तौ करोति । दिग्गजारोहिणां इन्द्रादीनामपि वन्द्यस्य इन्दुमौलेः किं सम्पदा ? वृषारोहणे वा को दोष इत्यर्थः ॥८०॥

यदुक्तमलक्ष्यजन्मतेति तत्रोत्तरमाह =

विवक्षता दोषमपि न्युतात्मना त्वयैकमाशं प्रति गाधु भाषितम् ।

यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं संलक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥८१॥

विवक्षतेति ॥ च्युतात्मना नष्टस्वभावेन अतएव दोषं दूषणं विवक्षता वक्तुमिच्छतापि त्वया ईशं प्रति एकम् अलक्ष्यजन्मतेत्येतदेकं वच इत्यर्थः । साधु भाषितं सम्यक् उक्तम् । कुतः ? यम् ईश्वरम् आत्मभुवोऽपि ब्रह्मणोऽपि । 'ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः' इत्यमरः । कारणमामनन्ति उदाहरन्ति विद्वांस इति शेषः । ज्ञा अभ्यासे इति धातोर्लेट् 'पाद्माध्मात्माज्ञादाणि'त्यादिना मनादेशः स ईश्वरः कथम् ? लक्ष्यप्रभवां लक्ष्यजन्मा भविष्यति । अनादिनिधनस्य भगवतः कारणशङ्काकलङ्कश्च नान्विष्यत इत्यर्थः ॥८१॥

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथा विश्वस्तावदशेषमस्तु सः ।

ममात्र भाविकर्म मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥८२॥

अलमिति ॥ अथवा विवादेन कलहेन अलम् । त्वया यथा येन प्रकारेण सः ईश्वरः श्रुतः अशेषं कातर्येन तथाविधः तावत्

प्रकार एव अस्तु । मम मनः तु अत्र ईश्वरे भावः शृङ्गार एकः
अद्वितीयो रस आस्वाद्यो यस्य तत् तथा स्थितम् । तथाहि कामवृत्तिः
स्वेच्छाव्यवहारी वचनीयम् अस्थानसङ्गापवादं नेक्षते न विचा-
रयति । नहि स्वेच्छासञ्चारिणो लोकापवादाद् बिभ्यतीति भावः ॥८२॥

निवार्यतामालि ! किमप्ययं बटुः पुनर्विवशुः स्फुरितोत्तराधरः ।

न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥८३॥

निवार्यतामिति ॥ हे आलि ! सखि ! 'आली सखी वयस्या च'
इत्यमरः । स्फुरितोत्तराधरः स्फुरणभूयिष्ठोष्ठः अयं बटु मणिवक्त्रः
पुनः किमपि विवशु वक्तुमिच्छुः । ब्रुवः सन्नन्तादुप्रत्ययः । निवार्य-
ताम् । तर्हि वक्तुमेव कथं न ददासीत्याह-तथाहि यो महतः पूज्यान्
अपभाषते अपवदति न केवलं स पापभाग् भवतीति शेषः ।
किन्तु तस्मात् महतामपवादकात् यः शृणोति महदपवादकवाक्यमिति
शेषः, सः अपि पापभागित्यनुषज्यते ।

अत्र स्मृतिः =

गुरोः प्राप्तः परीवादो न श्रोतव्यः कथञ्चन ।

कर्णौ तत्र पिधानव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ इति ॥८३॥

सम्प्रति गन्तव्यपक्षमाश्रयते =

इतो गमिष्याम्यथैवति वादिनी चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।

स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥८४॥

इत इति ॥ अथवा इतः अन्यत्र गमिष्यामीति वादिनी वदन्ती
स्तनाभ्यां भिन्नवल्कला रयवशात् कुचस्तस्त्रीरा बाला पार्वती
चचाल । वृषराजकेतनो वृषभध्वजश्च स्वरूपमास्थाय निजरूपमाश्रित्य
कृतस्मितः कृतहास्यः सन् ताम् पार्वतीं समाललम्बे जग्राह ॥८४॥

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकरकुलितेव सिन्धुः शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥८५॥

तमिति ॥ तं महादेवं वीक्ष्य वेपथुमती कम्पवती सरसाङ्गयष्टिः
खिन्नगात्री महादेवदर्शनेन देव्याः सात्विकभावोदय उक्तः । निक्षे-
पणाय अन्यत्र विन्यासाय उद्धृतम् उत्क्षिप्तम् पदम् अङ्घ्रिम उद्वहन्ती
शैलाधिराजतनया पार्वती मार्गे अचल स्तस्य व्यतिकरेण समाहृत्या
अवरोधनेनेति यावत् । आकुलिता सम्भ्रमिता सिन्धुः नदी इव ।

‘देशे नदविशेषे ऽर्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्’ इत्यमरः । न यथौ न तस्यौ लज्जयेति भावः । वसन्ततिलकावृत्तमेतत् ॥८५॥

अथ प्रभृत्यवनताङ्गि ? तवास्मि दासः क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अद्राय सा नियमजं क्लममुत्ससर्जं क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥८६॥

अयेति ॥ चन्द्रमौलौ शिवे हे अवनताङ्गि ? पार्वति ? अथ प्रभृति अस्मादिनादारभ्येत्यर्थः । ‘प्रभृतियोगादयेति सप्तम्यर्थवाचिना पञ्च-
म्यर्थो लक्ष्यते । तव तपोभिः क्रीतः । दास दाने दासते आत्मानं
ददातीति दासः अस्मि इति वादिनि वदति सति सा देवी अहाय
सपदि ‘स्नाक्शटित्यञ्जसाहायद्राङ्मङ्क्षुसपदिद्रुतम्’ इत्यमरः ।
नियमजं तपोजन्यं क्लमं क्लेशम् उत्ससर्जं फलप्राप्त्या क्लेशं
विसस्मारेत्यर्थः । तथाहि क्लेशः फलेन फलसिद्ध्या पुनर्नवतां विधत्ते
पूर्ववदेवा ऽक्लिष्टतामापादयतीत्यर्थः । सफलः क्लेशो न क्लेश इति
भावः ॥ ८६ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

तपः फलोदयो नाम पञ्चमः सर्गः ।

पूर्वमेघः

कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः

शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।

यक्षश्चक्रे जनकतनयाज्ञानपुण्योदकेषु

जिग्धच्छायातरुषु वसति रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्द्धजानये ।

सद्यो दक्षिणदक्षपातसंकुचद्वामदृष्टये ॥ १ ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।

तन्नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥२॥

शरणं करवाणि कामदन्ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।

करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥३॥

इहान्वयमुखेनैत सर्वं दृश्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिज्ज्ञानपेक्षितमुच्यते ॥ ४ ॥

आशीर्नमस्क्रिया वस्तु निर्देशो वापि तन्मुखमिति शास्त्रात्

काव्यादौ वस्तुनिर्देशात् कथां प्रस्तौति ।

कश्चिदिति ॥ स्वाधिकारात् स्वनियोगात् प्रमत्तोऽनवहितः ।

प्रमादोऽनवधानतेत्यमरः । 'जुगुप्सताविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यान'

मित्यपादानत्वात् पञ्चमी । अतएवापराधाद्धेतोः कान्ताविरहेण गुरुणा

दुर्भरेण दुस्तरेणेत्यर्थः । 'गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे'

इति विश्वः । वर्षं संवत्सरं भोग्येन 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति

द्वितीया । 'अत्यन्तसंयोगे चे'ति समासः । 'कुमति चे'ति णत्वम् । भर्तुः

स्वामिनः शापेन अस्तङ्गमितो महिमा सामर्थ्यं यस्य सोऽस्तङ्गमित-

महिमा । अस्तमिति मकारान्तमव्ययम्, तस्य द्वितीयेति^(१) योगविभागात्

समासः । कश्चित् अनिर्दिष्टनामा यक्षो देवयोनिविशेषः । 'विद्याधरा-

प्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽप्री

देवयोनयः' इत्यमरः । जनकतनयायाः सीतायाः ज्ञानै रवगाहैः

पुण्यानि पवित्राणि उदकानि येषु तेषु पावनेषु इत्यर्थः । छायाप्रधाना-

स्तरवः छायातरवः । शाकपार्थिवादित्वात् समासः । जिग्धाः सान्द्राः

छायातरवो नमेरुवृक्षा येषु तेषु वसतियोग्येषु इत्यर्थः । स्निग्धन्तु
मसृणे सान्द्रे इति, छायावृक्षो नमेरुः स्यादिति च शब्दार्णवे ।
रामगिरेः चित्रकूटस्याश्रमेषु वसतिम् । 'बहिवस्यस्तिभ्यश्चे'त्यौणादिको
ऽतिप्रत्ययः । चक्रे कृतवान् । अत्र रसो विप्रलम्भाख्यः शृङ्गारः, तत्रापि
उन्मादावस्था, अतएव एकत्रानवस्थानं सूचितम् आश्रमेष्विति बहु-
वचनेन । सीतां प्रति रामस्य हनूमत्सन्देशं मनसि निधाय मेघसन्देशं
कविः कृतवान् इत्याहुः । अत्र काव्ये सर्वत्र मन्दाक्रान्तावृत्तम्—
मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्ममौ नतौ तादृगुरुचेदिति ॥१॥

१ टि०—वस्तुतस्तु 'अस्तं च' इति गतिं त्वात् 'कुगतिप्रादयः' इति समामो बोध्यः ।

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी

नीत्वा मासान् कनकबलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।

आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्रितसानुं

वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् अद्रौ चित्रकूटाद्रौ अबलाविप्रयुक्तः का-
न्ताविरही कनकस्य बलयं कटकम् । कटकं बलयोऽन्वितामित्यमरः ।
तस्य भ्रंशेन पातेन रिक्तः शून्यः प्रकोष्ठः कूर्परात् अधः प्रदेशो यस्य
स तथोक्तः । 'कक्षान्तरे प्रकोष्ठः स्यात् प्रकोष्ठः कूर्परादधः' इति
शाश्वतः । विरहदुःखात् कृश इत्यर्थः । कामी कामुकः स यक्षः
कतिचित् मासान् अद्रौ मासान् इत्यर्थः । 'मासानन्यान् गमय चतुर'
इति वक्ष्यमाणत्वात् । नीत्वा यापयित्वा आषाढानक्षत्रेण युक्ता पौण-
मासी आषाढी 'नक्षत्रेण युक्तः काल' इत्यण् । 'टिड्ढाणञि'त्यादिना
ङीप् । साषाढ्यस्मिन्पौर्णमासीत्याषाढो मासः । 'सास्मिन्पौर्णमासीति'
संज्ञायाम् इत्यण् । तस्य प्रथमदिवस आश्रितसानुमाक्रान्तकूटम् ।
वप्रक्रीडा उत्खातकेलयः । 'उत्खातकेलिः क्रीडाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते'
इति शब्दार्णवे । तासु परिणतस्तिर्यग्दन्तप्रहारः । तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु
गजः परिणतो मतः इति हलायुधः । स चासौ गजश्च तमिव प्रक्षणीयं
दर्शनीयं मेघं ददर्श । गजप्रेक्षणीयमित्यत्रेवलोपाल्लुप्तोपमा । केचित्
'आषाढस्य प्रथमदिवसे' इत्यत्र 'प्रत्यासन्ने नभसि' इति वक्ष्यमाण-
नभोमासस्य प्रत्यासत्यर्थं 'दशमदिवसे' इति पाठं कलयन्ति तद-
संगतम् । प्रथमातिरेके कारणाभावान्नभोमासस्य प्रत्यासत्यर्थमित्यु-

कमिति चेन्न । प्रत्यासत्तिमात्रस्य मासप्रत्यासत्त्यैव प्रथमदिवसस्याप्युपपत्तेः । अत्यन्तप्रत्यासत्तेरुपयोगाभावेनाविवक्षितत्वात् । विवक्षितत्वे वा स्वपक्षेऽपि प्रथमदिवसातिक्रमेण मेघदर्शनकल्पनायां प्रमाणाभावेन तदसंभवात् । प्रत्युतास्मत्पक्ष एव कुशलसंदेशस्य भाव्यनर्थप्रतीकारार्थस्य पुरत एवानुमानमुक्तं भवतीत्युपयोगसिद्धिः । ननून्मत्तस्य नायं विवेक इति चेन्न । उन्मत्तस्य नानर्थस्य प्रतीकारार्थं प्रवृत्तिरपीति संदेश एव मा भूत् । तथा च काव्यारम्भ एवासिद्धः स्यादित्यहो मूलच्छेदी पाण्डित्यप्रकर्षः । कथं तर्हि 'शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ' इत्यादिना भगवत्प्रबोधावधिकस्य शापस्य मासचतुष्टयावशिष्टस्योक्तिः । दशदिवसाधिक्यादिति चेत्, स्वपक्षेऽपि कथं सा, विंशतिदिवसैर्न्यूनत्वादिति संतोष्यम् । तस्मादीषद्वैषम्यमविवक्षितमिति सुष्ठु कं 'प्रथमदिवसे' इति ॥२॥

सम्प्रति तस्य मार्गं कथयति—

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्वत्प्रयाणानुरूप

सन्देशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम् ।

खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र

क्षीणः क्षीणः पारिलघु पयः स्रोतसाश्चोपयुज्य ॥ ३ ॥

मार्गमिति ॥ हे जलद तावदिदानीं कथयतो मत्तः इति शेषः । त्वत्प्रयाणस्य अनुरूपम् अनुकूलं मार्गम् अध्वानम् । मार्गो मृगपदे मासि सौम्यक्षेत्रेऽन्वेषणेऽध्वनीति यादवः । शृणु । तदनु मार्गश्रवणानन्तरं श्रोत्राभ्यां पेयं पानार्हम् अतितृष्णया श्रोतव्यम् इत्यर्थः । पेयग्रहणात्सन्देशस्यामृतसाम्यं गम्यते, मे सन्देशं वाचिकम् । सन्देशवाक् वाचिकं स्यादित्यमरः । श्रोष्यसि । यत्र मार्गं खिन्नः खिन्नः अमीक्ष्य क्षीणबलः सन् । 'नित्यवीप्सयोरिति नित्यार्थे द्विर्भावः । शिखरिषु पर्वतेषु पदं न्यस्य निक्षिप्य पुनर्बललाभार्थं क्वचित् विश्रम्य इत्यर्थः । क्षीणः क्षीणः अमीक्ष्य कुशाङ्गः सन् । अत्रापि कृदन्तत्वात्पूर्ववत् द्विकृतिः । स्रोतसां परिलघु गुरुत्वदोषरहितम् उपलास्फालनखेदितत्वात् पथ्यमित्यर्थः । तथाच वाग्भट्टः

उपलास्फालनक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ।

हिमवन्मलयोभ्दृताः पथ्या नद्यो भवन्त्यमूः ॥ इति ।

पथः पानीयम् उपयुज्य शरीरपोषणार्थं अभ्यवहृत्य च गन्तासि
गमिष्यसि । गमेर्लुट् ॥१३॥

१ टि—अत्र मार्गोपदेशमिषेण वर्णितानां पर्वत-नगर-नदी-देशविशेषाणां
वर्णनपरा एव श्लोकाः संगृहीताः, शृङ्गारादिवर्णनपराश्च श्लोकाः पमिष्यत्, श्लोकसंख्याङ्काश्च
मूलग्रन्थस्था एव स्थापिता इति विशेषो बोध्यः ।

अत्रेः शृङ्गं हगने पवनः किमिदित्युन्मुखीभिः

दृष्टोत्साहश्चकितनकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।

स्थानादस्मान्तरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं

दिङ्नागानां पथि पमिष्यन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥ १४ ॥

अन्तराति ॥ पवनो वायुः अत्रेः चित्रकूटस्य शृङ्गं हराति किं
स्वित् । किंस्विच्छब्दो वितर्कार्थं चादिषु पठितः । इति शङ्क्या
उन्मुखीभिः उन्नतमुखीभिः । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति
डीष् । मुग्धाभिर्मुढाभिः । मुग्धः सुन्दरमुढयोरित्यमरः । सिद्धानां
देवयोनिविशेषाणाम् अङ्गनाभिः चकितचकितं चकितप्रकारं यथा
तथा । 'प्रकारे गुणवचनस्ये'ति द्विर्भावः । दृष्टोत्साहो दृष्टोद्योगः सन्
सरसा आर्द्रा निचुलाः स्थलवेतसा र्यास्मिन् तस्मात् । वानोरे
कविर्भेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे इति शब्दार्णवः । अस्मात् स्थानात्
आश्रमात् पथि नभोमार्गे दिङ्नागानां दिग्गजानां स्थूला ये हस्ताः
कराः तेषाम् अवलेपान् आक्षेपान् परिहरन् । 'हस्तो नक्षत्रभेदे
स्यात्करेभकरयोरपी'ति विश्वः । उदङ्मुखः सन् अलकाया उदी-
च्यत्वात् इत्याशयः । खम आकाशम् उत्पत उद्गच्छ । अत्र इदमपि
अर्थान्तरं ध्वनयति रसिको निचुलो नाम महाकविः कालिदासस्य
सहाध्यायः परापादितानां कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता यस्मिन्
स्थाने तस्मात् स्थानात् उदङ्मुखो निर्दोषत्वात् उन्नतमुखः सन् पथि
सारस्वतमार्गे दिङ्नागानां पूजायां बहुवचनम् दिङ्नागाचार्यस्य
कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान् हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि
परिहरन् । 'अवलेपस्तु गर्वं स्याल्लेपने दूषणेऽपि चे'ति विश्वः । अत्रेः
अद्रिकल्पस्य दिङ्नागाचार्यस्य शृङ्गं प्राधान्यम् । 'शृङ्गं प्राधान्य-
सान्वोभे'त्यमरः । हरतीति हेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धैर्महाकविभिः

अङ्गनाभिश्च दृष्टोत्साहः सन् त्वम् उत्पन्न उच्चैर्भव इति स्वप्रबन्धम्
आत्मानं वा प्रति कवेरुक्तिरिति ।

संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन जलाशयेऽपि ।

स्थित्वाऽनुकूलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात् ॥

इत्येतत्श्लोकनिर्माणात् तस्य कवेर्निचुलसंज्ञेति आहुः ॥१३॥

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रविलासानभिज्ञैः

प्रीतिस्लिग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।

सद्यः सीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमालम्ब्य माल

किञ्चित्पश्चाद् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥ १६ ॥

त्वयीति ॥ कृषं हलकर्मणः फलं शस्यं त्वयि अधिकरणविव-
क्षायां सप्तमी । आयत्तम् अधीनम् । 'अधीनो निम्न आयत्त' इत्यमरः ।
इति हेनोः प्रीत्या स्निग्धैः अकृत्रिमप्रेमाद्रेः इत्यर्थः । भ्रूविलासानां
भ्रूविकाराणाम् अनभिज्ञैः पामरत्वादिति शेषः । जनपदवधूनां पल्ली-
योषितां लोचनैः पीयमानः सादरं वीक्ष्यमाणः सन् मालं मालाख्यं
क्षेत्रं शैलप्रायम् उन्नतं स्थलम् । 'मालमुन्नतभूतल'मित्युत्पलः । सद्यः
तत्कालमेव सीरैर्हलैः उत्कषणेन कर्षणेन सुरभि घ्राणतर्पणं यथा
स्यात्तथा आरुह्य तत्र अभिवृष्य इत्यर्थः । 'सुरभिघ्राणतर्पणः' इत्यमरः ।
किञ्चित् पश्चात् लघुगतिः तत्र निर्वृष्टत्वात् क्षिप्रगमनः सन् । 'लघु
क्षिप्रमरं द्रुत'मित्यमरः । भूयः पुनरपि उत्तरेणैव उत्तरमार्गेणैव व्रज
गच्छ । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यान'मिति तृतीया । यथा कश्चित्
बहुबलभः पतिः कुत्रचित् क्षेत्रे कलत्रे गूढं विहृत्य 'क्षेत्रं शरीरे
केदारे सिद्धस्थानकलत्रयो'रिति विश्वः । दाक्षिण्यभङ्गमयात् नीच-
मार्गेण निर्गत्य पुनः सर्वाध्यक्षं सञ्चरति तद्वदिति ध्वनिः ॥१६॥

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मध्ना

वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानास्रकूटः ।

न क्षुद्रेऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय

प्राप्ते मित्रे भवति निमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥१७॥

त्वामिति ॥ आम्राः चूताः कूटेषु शिखरेषु यस्य स आम्रकूटो
नाम सानुमान् पर्वतः । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसा'विति 'कूटोऽस्त्री

शिखरं शृङ्गमिति च अमरः । आसारो धारावृष्टिः । 'धारासम्पात आसार' इत्यमरः । तेन प्रशमितो वनोपप्लवो दावाग्निर्येन तं कृतोप-
कारम् इत्यर्थः । अध्वश्रमेण परिगनं व्याप्तं त्वां साधु सम्यक् मूर्धा
वक्ष्यति वोढा । वहेर्लेट् । तथाहि क्षुद्रः कृपणोऽपि । 'क्षुद्रो दरिद्रे
कृपणे नृशंसे' इति यादवः । संश्रयाय संश्रयणाय मित्रे सुहृदि ।
'अय मित्रं सखा सुहृदित्यमरः । प्राप्ते आगते सति प्रथमसुकृता-
पेक्षया पूर्वोपकारपर्यालोचनया विमुखो न भवति यः तथा तेन
प्रकारेण उच्चैः उन्नतः स आम्रकूटः किं पुन विमुखो न भवतीति
किमु वक्तव्यम् इत्यर्थः । एतेन प्रथमावसथे सौख्यलाभात् ते
कार्यसिद्धिरस्तीति सूचितम् । तदुक्तं निमित्तनिदाने

प्रथमावसथे यस्य सौख्यं तस्याखिलेऽध्वनि ।

शिवं भवति यात्रायामन्यथा त्वशुभं ध्रुवमिति ॥१७॥

स्थित्वा तस्मिन् वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्ते

तोयोत्सर्गेद्रुततरगति स्तन्यं वर्त्म तीर्णः ।

रेवां द्रव्यस्युपलविषमे विन्ध्यगोः विशीर्णा

भक्तिर्निषेवणे मार्गे रचनायामिति शब्दार्णवे ॥ १९ ॥

स्थित्वेति ॥ हे मेष वने चरन्ति इति वनचराः । 'तत्पुरुषे कृति
बहुल'मिति बहुलग्रहणाल्लुग भवति । तेषां वधूभिर्भुक्ताः कुञ्जा
लतागृहा यत्र तस्मिन् । निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे
इत्यमरः । तत्र ते नयनविनोदोऽस्ति इत्यर्थः । तस्मिन् आम्रकूटे
मुहूर्तम् अल्पकालं नतु चिरं स्वकार्यविरोधात् इति भावः । मुहूर्त-
मल्पकाले स्याद्वटिकाद्वितयेऽपि चेति शब्दार्णवे । स्थित्वा विश्रम्य
तोयोत्सर्गेण 'त्वामासारे'त्युक्तवर्षणेन द्रुततरगतिं लब्ध्वात् हेतोः
अतिक्षिप्रगमनः सन् तस्मात् आम्रकूटात् परमनन्तरं तत्परं वर्त्म
मार्गं तीर्णः अतिक्रान्तः उपलैः पाषाणैर्विषमे विन्ध्यस्य अद्रेः पादे
प्रत्यन्तपर्वते । पादाः प्रत्यन्तपर्वता इत्यमरः । विशीर्णा समन्ततो
विस्मराम एतेन कस्याश्चित् कामुवयाः प्रियतमचरणपातोऽपि
ध्वन्यते । रेवां नर्मदाम् । रेवा तु नर्मदा सोमोज्झवा मेखलकन्यके-
त्यमरः । गजस्य अङ्गे शरीरं भक्तयो रचना रेखा इति यावत् ।
भक्तिर्निषेवणे मार्गे रचनायामिति शब्दार्णवे । तासां छेदैर्भङ्गिभिः

विरचितां भूतिं शृङ्गारमिव भसितमिव वा । भूतिर्मातङ्गशृङ्गारे जातौ
भस्मनि सम्पदीति विश्वः । द्रक्ष्यसि अयमपि महांस्ते नयनकौतुक-
लाम इति भावः ॥१९॥

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः वेतकैः सूचिभिन्नैः

नीडारम्भैर्गृहबलिभुजांमाकुलग्रामचैः ।

त्वय्यामने परिणतफलदयामजम्बूवनान्ताः

सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंमा दशार्णाः ॥२०॥

पाण्डुच्छायेति ॥ हे मेघ त्वयि आसन्ने सन्निकृष्टे सति दशार्णां
नाम जनपदाः सूचिभिन्नैः सूचिषु मुकुटाग्रेषु भिन्ने विकसितैः ।
मुकुलाग्रेषु सूचिः स्यादिति शब्दार्णवे । केतकैः केतकीकुसुमैः
पाण्डुच्छाया हरिणवर्णा उपवनानां वृतयः कण्टकशाखावरणा येषु
ते तथोक्ताः । प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रान्ततो वृतिरित्यमरः ।
तथा गृहबलिभुजां काकादिग्रामपक्षिणां नीडारम्भैः कुलायनिर्माणैः ।
कुलायो नीडमस्त्रियामित्यमरः । चित्याया इमानि चैत्यानि रथ्यावृक्षाः
चैत्यप्रायतने बुद्धवन्द्ये चोद्देशपादपे इति विश्वः । आकुलानि सङ्की-
र्णानि ग्रामेषु चैत्यानि येषु ते तथोक्ताः तथा परिणतैः पक्कैः फलैः
दयामानि यानि जम्बूवनानि तैः अन्ता रम्याः । मृतावयसिते रम्ये
समाप्तावन्त इष्यते इति शब्दार्णवे । तथा कतिपयेषु एव दिनेषु
स्थायिनो हंसा येषु ते तथोक्ता एवंविधाः सम्पत्स्यन्ते भविष्यन्ति ।
'पोटायुवनिस्तोक्कतिपये'त्यादिना कतिपयशब्दस्योत्तरपदत्वेऽपि न
तच्छब्दस्योत्तरत्वमस्ति अस्य शास्त्रस्य प्रायिकत्वात् ॥२४॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं

गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुक्त्वस्य लब्धा ।

तीरोपान्तस्तनितमुभगं पास्यसि स्वादु यस्मात्

सम्प्रभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि ॥ २५ ॥

तेषामिति ॥ दिक्षु प्रथितं प्रसिद्धं विदिशा इति लक्षणं नामधेयं
यस्यास्तां । लक्षणं नास्ति चिह्ने चेति विश्वः । तेषां दशार्णानां सम्ब-
न्धिनीं धीयन्तेऽस्यामिति धानी । 'कारणाधिकरणयोश्चे'ति ल्युट् । राज्ञां
धानी राजधानी । 'रुद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यत' इति वक्तव्यात्
समासः । तां प्रधाननगरादीम् प्रधानलक्षणां राजधानीति कथ्यते

इति शब्दार्णवे । गत्वा प्राप्य सद्यः कामुकत्वस्य विलासितायाः । विलासी कामुकः कामी स्त्रीपरो रतिलम्पट इति शब्दार्णवे । अविकलं समग्रं फलं प्रयोजनं लब्धा लप्स्यते त्वया इति शेषः । कर्मणि लुट् । कुतः ? यस्मात् कारणात् स्वादु मधुरं चला ऊर्मयो यस्य तत् चलोर्मि तरङ्गितं वेत्रवत्या नाम नद्याः पयः सधूमङ्गं ध्रुकुटियुक्तं दशनपीडया इति भावः । मुखमिव अधरमिव इत्यर्थः । तीरोपान्ते तटप्रान्ते यत् स्तनितं गर्जितं तेन सुभगं यथा तथा स्तनितशब्देन मणितमपि ध्वन्यते । ऊर्ध्वमुखलितकण्ठनासिकं दुङ्कुतं स्तनितमल्प-शोषवदिति लक्षणात् । पाम्यसि पिबतेर्लुट् ॥२१॥

१ टि०—मध्येमार्गपतिननीचैर्गिरिवर्णनमश्रीलत्वान्यत्तम् ।

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां

सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूः प्रयिन्याः ।

विद्युद्गामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां

लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि ॥ २८ ॥

वक्र इति ॥ उत्तराशाम् उदीचीं दिशं प्रति प्रस्थितस्य भवतः पन्था उज्जयिनीमार्गो वक्रो यदपि दूरो यद्यपि इत्यर्थः । विन्ध्यात् उत्तरवाहिन्या निर्विन्ध्यायाः प्राग्भागे कियत्यपि दूरे स्थिता उज्जयिनी उत्तरपथस्तु निर्विन्ध्यायाः पश्चिमे इति वक्रत्वम् । तथापि उज्जयिन्याः विशालानगरस्य विशालोज्जयिनी समेत्युत्पलः । सौधानामुत्सङ्गेषु उपरिभागेषु प्रणयः परिचयः । प्रणयः स्यात्परिचये याञ्चायां सौहृदेऽपि चेति यादवः । तस्य विमुखः पराङ्मुखो मास्म भूः न भवेः इत्यर्थः । 'स्मोत्तरे लङ्चे'ति चकारादाशीरर्थे लुङ् । 'न माङ्गणे' इत्यङागम-प्रतिषेधः । तत्र उज्जयिन्यां विद्युद्गामां विद्युद्गनानां स्फुरितेभ्यः स्फुरणेभ्यः चकितैर्भीतैः लोलापाङ्गैः चञ्चलकटाक्षैः पौराङ्गनानां लोचनैः न रमसे यदि, तर्हि त्वं वञ्चितः प्रतारितः असि जन्मवैफल्यं भवेदित्यर्थः ॥ २८ ॥

सम्प्रत्युज्जयिनीं गच्छतस्तस्य मध्येमार्गं निर्विन्ध्यासबन्धमाह ।

बीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः

संसार्यन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्त्तनाभेः ।

निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः सभिपत्य

स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥२९॥

वीचीति ॥ हे सखे पथि उज्जयिनीपथे वीचिक्षोभेण तरङ्गचलनेन स्तनितानां मुखराणाम् । कर्तरि कः । विहगानां हंसानां श्रेणिः पङ्क्तिरेव काञ्चीगुणो यस्या स्तस्याः स्खलितेन उपस्खलनेन मदस्खलितेन च सुभगं यथा तथा संसर्पन्त्याः प्रवहन्त्याः गच्छन्त्याश्च तथा दर्शिता प्रकटिता आवर्तः अम्भसां भ्रम एव नाभिर्यया । स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रम इत्यमरः । निष्क्रान्ता विन्ध्यात् निर्विन्ध्या नाम नदी । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्ये'ति समासः । 'द्विगुप्राप्तापन्नै'त्यादिना परवलिङ्गताप्रतिषेधः । तस्या नद्याः सन्निपत्य सङ्गत्य रसो जलम् अभ्यन्तरं यस्य सः अन्यत्र रसेन शृङ्गारेण अभ्यन्तरः अन्तरङ्गो भव सर्वथा तस्या रसमनुभवेत्यर्थः । शृङ्गारादौ जले वीर्यं सुवर्णं विषशुक्रयोः । तिकादावमृते चैव निर्यासे पारदे ध्वनौ । आस्वादं च रसं प्राप्नुवित्ति शब्दार्णवे । ननु तत्प्रार्थना मन्तरेण कथं तत्रानुभवो युज्यते इत्यत आह-स्त्रीणामिति । स्त्रीणां प्रियेषु विषये विभ्रमो विलास एवाद्यं प्रणयवचनं प्रार्थनावाक्यं हि । स्त्रीणामेव स्वभावो यद्विलासैरेव रागप्रकाशनं ननु कण्ठन इति । विभ्रमश्चात्र नाभिसन्दर्शनादिः उक्त एव ॥ २९ ॥

प्राप्यावन्तीन् उदयनकथाकोविदग्रामवृजान्

पूर्वोद्दिष्टमनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।

खल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां

शेषैः पुण्यैर्हतमिव दिवः कान्तिमत् खण्डमेकम् ॥३१॥

प्राप्येति ॥ विदन्ति इति विदाः । इगुपधलक्षणः कः । ओकसो वेद्यस्थानस्य विदाः कोविदाः । ओकारलोपः पृषोदरादित्वात् साधुः । उदयनस्य वत्सराजस्य कथानां वासवदत्ताहरणाद्यद्भुतोपाख्यानानां कोविदा स्तत्त्वज्ञा ग्रामेषु ये वृद्धाः ते सन्ति येषु तान् अवन्तीन् तन्नामजनपदान् प्राप्य तत्र पूर्वोद्दिष्टां पूर्वोक्तां 'प्रणयविमुखो मा स्म भूरुजयिन्याः' इत्युक्तां श्रीविशालां सम्पत्तिमहतीम् । शोभासम्पत्तिपन्नासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते इति शाश्वतः । विशालां पुरीम् उज्जयिनीमनुसर ब्रज । कथमिव स्थितां सुचरितफले स्वर्गोपभोगलक्षणे खल्पीभूते मत्स्यल्पावशिष्टे सति इत्यर्थः । गां भूमिं गतानाम् । गौरिला

कुम्भिनी क्षमेत्यमरः । पुनरपि भूलोकगतानामित्यर्थः स्वर्गिणां स्वर्गवतां जनानां शेषैर्भुक्तशेषैः पुण्यैः सुकृतैः हृतमानीतम् । स्वर्गार्थानुष्ठितकर्मशेषाणां स्वर्गदानावश्यम्भावात् इति भावः । कान्तिरस्यास्तीति कान्तिमत् उज्ज्वलं सारभूतमित्यर्थः । एकं भुक्तादन्यत् । एके मुख्यान्यकेवलाः इत्यमरः । दिवः स्वर्गस्य खण्डमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । एतेन अतिक्रान्तसकलभूलोकनगरसौभाग्यसारत्वमुज्जयिष्या व्यज्यते ॥ ३१ ॥

१ टि०—इतोऽग्रे शिप्रानदीनर्णनमश्लीलत्वापरित्यक्तम् ।

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः

पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुणधाम चण्डीश्वरस्य ।

भृतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या

तोयक्रीडाभिरतयुवतिस्नाननित्तैर्महद्भिः ॥ ३४ ॥

भर्तुरिति ॥ भर्तुः स्वामिनो नीलकण्ठस्य भगवतः कण्ठस्थं व छविर्यस्य असौ कण्ठच्छविः इति हेनोः गणैः प्रमथैः । गणस्तु गणनायां स्यात् गणेशे प्रमथे चये इति शब्दार्णवे । सादरं यथा तथा वीक्ष्यमाणः सन् प्रियवस्तुसादृश्यात् अतिप्रियत्वं भवेत् इति भावः । त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् । तद्धितार्थेत्यादिना समासः । तस्य गुरोः त्रैलोक्यनाथस्य चण्डीश्वरस्य कात्यायनीवल्लभस्य पुण्यं पावनं धाम महाकालार्थं स्थानं यायाः गच्छ । विध्यर्थे लिङ् । श्रेयस्करत्वात्सर्वथा गन्तव्यमिति भावः । उक्तञ्च स्कान्दे

आकाशे तारकं लिङ्गं पाताले हाटकेश्वरम् ।

मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा कामितमाप्नुयात् ॥ इति ।

न केवलं मुक्तिस्थानमिदं किन्तु विशालस्थानमपीत्याह—धूतेति कुवलयरजोगन्धिभिः उत्पलरागगन्धवद्भिः तोयक्रीडासु निरतानाम् आसक्तानां युवतीनां स्नानं स्नानीयं चन्दनादि । करणे ल्युट् । स्नानीयेऽभिषेचे स्नानमिति यादवः । तेन तित्तैः सुरभिभिः । कटु-तित्तकषायास्तु सौरभे च प्रकीर्तिता इति हलायुधः । सौगन्ध्यातिशयार्थं विशेषणद्वयम् । गन्धवत्या नाम नद्याः तत्रत्याया महद्भिः मारुतैर्भृतोद्यानं कम्पितोपवनम् इति धान्नी विशेषणम् ॥ ३४ ॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसवे

छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।

तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्यात्

मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्त्तनप्रेक्षितानि ॥ ४१ ॥

गम्भीराया इति ॥ गम्भीराया नाम सरितः, उदात्तनायिका च ध्वन्यते, तस्याः प्रसन्ने अनुरक्तत्वात् दीपराहिते चेतसि इव प्रसन्नेऽति निर्मले पयसि प्रकृत्या स्वभावेन सुभगः सुन्दरः । सुन्दरेऽधिकभागे च दुर्दिनेतरवासरे । तुरीयांशे श्रीमति च सुभगः इति शब्दार्णवे । ते तव छाया चासौ आत्मा च सोऽपि प्रतिबिम्बशरीरं च प्रवेशं लप्स्यते, अपिशब्दात् साक्षात्प्रवेशमनिच्छोरापि इति भावः । तस्मात् छायाद्वारापि प्रवेशावश्यम्भावित्वात् अस्या गम्भीरायाः कुमुदवत् विशदानि धवलानि चटुलानि शीघ्राणि शफराणां मीनानाम् उद्वर्त्तनानि उल्लुण्ठनान्येव प्रेक्षितानि अवलोकनानि । त्रिषु स्याच्चटुलं शीघ्रमिति विश्वः । एतावदेव गम्भीराया अनुरागलिङ्गम् धैर्यात् धाष्ट्यात् वैयात्यादिति यावत्, मोघीकर्तुं विफलीकर्तुं न अर्हसि । न अनुरक्ता विप्रलब्धया इत्यर्थः । धूर्त्तलक्षणं तु—

क्लिश्नाति नित्यं गमितां कामिनीमिति सुन्दरः ।

उपैत्यरक्तां यत्नेन रक्तां धूर्त्तो विमुञ्चति । इति ॥४१॥

त्वन्निष्पन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसम्पर्करम्यः

स्रोतोऽन्ध्रध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः ।

नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते

शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम् ॥४२॥

त्वदिति ॥ त्वन्निष्पन्देन तव वृष्ट्या उच्छ्वसिताया उपबृंहिताया वसुधाया भूमे रगन्धस्य सम्पर्केण रम्यः सुरभि रित्यर्थः । स्रोतः शब्देन इन्द्रियवाचिना तद्विशेषो घ्राणं लक्ष्यते 'स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये' इत्यमरः । स्रोतोऽन्ध्रेषु नासाग्रकुहरेषु यत् ध्वनितं शब्दः तेन सुभगं यथा तथा दन्तिभि र्गजैः पीयमानो वसुधागन्धलोभात् आघ्रायमाण इत्यर्थः । अनेन मान्द्यमुच्यते काननेषु वनेषु उदुम्बराणां जन्तुफलानाम् । उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धक' इत्यमरः । परिणमयिता परिपाचयिता । 'मितां ह्रस्व' इति ह्रस्वः । शीतो वायुः देवपूर्वं देवशब्दपूर्वं गिरिं देवगिरिमित्यर्थः । उपजिगमिषोः उपगन्तुमिच्छोः ।

गमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । ते नव नीचैः शनैर्वास्यति त्वां वीजयिष्यति
इत्यर्थः । सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । देवपूर्वं गिरिमित्यत्र देवपूर्वत्वं
गिरिशब्दस्य ननु संज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञिरूपत्वाभावात्
अवाच्यवचनं दोषमाहुरालङ्कारिकाः । तदुक्तमेकावल्यां

यद्वाच्यस्य वचनमवाच्यवचनं हि तत् । इति ।

समाधानं तु देवशब्दविशेषितेन गिरिशब्देन शब्दपरेण
मेघोपगमयोग्यो देवगिरिर्लक्ष्यते इति कथञ्चित्सम्पाद्यम् ॥ ४३ ॥

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा

पुष्पासारैः क्षपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रः ।

रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूनाम्

अत्यादित्यं हुतवहमुखे सम्भृतं तद्धि तेजः ॥ ४४ ॥

तत्रेति ॥ तत्र देवगिरौ नियता वसति र्यस्य तं नित्यसन्निहितम्
इत्यर्थः । पुरा किल तारकाख्यासुरविजयसन्तुष्टसुरप्रार्थनावशात्
भगवान् भवानीनन्दनः स्कन्दो नित्यमहमिह सह शिवाभ्यां वसामी-
त्युक्त्वा तत्र वसति इति प्रसिद्धिः । स्कन्दं कुमारं स्वामिनं, पुष्पाणां
मेघः पुष्पमेघः पुष्पमेघीकृतात्मा कामरूपत्वात् पुष्पवर्षुकमेघीकृत-
विग्रहः सन् व्योमगङ्गाजलार्द्रः पुष्पासारैः पुष्पसम्पातैः । धरासम्पात
आसार इत्यमरः । भवान् स्वयमेव क्षपयतु अभिषिञ्चतु स्वयं
पूजाया उत्तमत्वादिति भावः । तथा च शम्भुरहस्ये—

स्वयं यजति चेद्देवमुत्तमा, सोदरात्मजैः ।

मध्यमा, याजयेद् भृत्यं रधमा याजनक्रिया । इति ॥

स्कन्दस्य पूज्यत्वसमर्थकमर्थान्तरं न्यस्यति-रक्षेति तत् । भगवान्
स्कन्द इत्यर्थः । विधेयप्राधान्यात् नपुंसकनिर्देशः । वासवस्य इमा
वासव्यः । 'तस्येद'मित्यण् । तासां वासवीनाम् ऐन्द्रीणां चमूनां सेनानां
रक्षा एव हेतुः तस्य रक्षाहेतोः रक्षया कारणेन रक्षार्थमित्यर्थः ।
'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । नवशशिभृता भगवता चन्द्रशेखरेण
वहति इति वहः । पचाद्यच् । हुतस्य वशो हुतवहो वह्निः तस्य मुखे
सम्भृतं सञ्चिन्तम् आदित्यम् अनिक्रान्तम् अत्यादित्यम् । 'अत्यादयः
क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयये'ति समासः । तेजो हि साक्षात् भगवतो हरस्य

एव मूर्त्यन्तरम् इत्यर्थः । अतः पूज्यमिति भावः । मुखग्रहणं तु शुद्धत्वसूचनार्थं । तदुक्तं शम्भुरहस्ये

गवां पश्चात्, द्विजस्याङ्घ्रि, योगिनां हृत्, कवेर्वचः ।

परं शुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवद्विवाजिनाम् । इति ॥४४॥

आराध्यैनं शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा

सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ।

व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्

स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥ ४६ ॥

आराध्येति ॥ एनं पूर्वोक्तं शरा बाणतृणानि । शरो बाणे बाणतृणे इति शब्दार्णवे । तेषां वनं शरवणम् । 'प्रतिरन्तः शरे'त्यादिना णत्वम् । तत्र भवो जन्म यस्य तं शरवणभवं देवं स्कन्दम् । शरजन्मा षडानन इत्यमरः । अवज्यो बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनः । अवज्यः अगतिकत्वात् आश्रयणीय इत्यर्थः । आराध्य उपास्य वीणिभिर्वीणावद्भिः । व्रीह्यादित्वादिनिः । सिद्धद्वन्द्वैः सिद्धमिथुनैर्भगवन्तं स्कन्दम् उपवीणयितुमार्गैः इति भावः । जलकणभयात् जलसेकस्य वीणाकणनप्रतिबन्धकत्वात् इति भावः । मुक्तमार्गः त्यक्तवर्त्मा सन् उल्लङ्घिताध्वा कियन्तमध्वानं गत इत्यर्थः । सुरभितनयानां गावमालम्भेन संज्ञपनेन जायते इति तथोक्तां भुवि लोके स्रोतोमूर्त्या प्रवाहरूपेण परिणतां रूपविशेषम् आपन्नां रन्तिदेवस्य दशपुरपतेः महाराजस्य कीर्तिं चर्मण्वत्याख्यां नदीमित्यर्थः मानयिष्यन् सत्करिष्यन् व्यालम्बेथा आलम्ब्य अवतरेः इत्यर्थः । पुरा किल राज्ञो रन्तिदेवस्य गवालम्भेषु एकत्र सम्भृतात् रक्तनिष्यन्दात् चर्मराशेः काचित् नदी सस्यन्दे सा चर्मण्वतीति आख्यायते ॥ ४६ ॥

तामुत्तीर्थ्य व्रज परिचितप्रलताविभ्रमाणां

पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणाम् ।

कुन्दक्षेपातुगमधुकरश्रीमुषामात्मविभवं

पात्रीकुर्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ ४८ ॥

तामिति ॥ तां चर्मण्वतीम् उतीर्य भ्रुवो लता इव भ्रूलताः । उपमित्त समासः । तासां विभ्रमा विलासाः परिचिताः क्लृप्ता येषु तेषां, पक्ष्माणि नेत्रलोमानि । पक्ष्म सूत्रे च सूक्ष्मांशे किञ्चलके

नेत्रलोमनीति शाश्वतः । तेषाम् उत्तुक्षेपात् उन्नमनात् हेतोः कृष्णाश्च
ताः शाराश्च कृष्णशाराः नीलशाराः । 'वर्णो वर्णेने'ति समासः ।
कृष्णरक्तसिताः शारा इति यादवः । ततश्च शारशब्दात् एव सिद्धे
काण्यर्थे पुनः कृष्णपदोपादानं काण्यर्थप्राधान्यार्थं । रक्तत्वं तु न विवक्षितम्
उपमानानुसारात् तस्य स्वभाविकस्य स्त्रीनेत्रेषु सामुद्रिकविरोधात् ।
इतरस्य अप्रसङ्गात् कचित् भावकथनं तु उपपत्तिविषयम् । उपरि
विलसन्त्यः कृष्णशाराः प्रभा येषां तेषां कुन्दानि माध्यकुसुमानि
इतस्ततः चलनं तस्य अनुगा अनुसारिणो ये मधुकराः तेषां श्रियं
मुष्णन्ति इति तथोक्तानां क्षिप्यमाणकुन्दानुधाविमधुकरकल्पानाम्
इत्यर्थः । दशपुरं रन्तिदेवस्य नगरं तस्य बध्वः स्त्रियः । बधूर्जायास्नुषा
स्त्री च इत्यमरः । तासां नेत्रकौतूहलानां नेत्राभिलाषाणां साभिलाष-
दृष्टीनाम् इत्यर्थः । आत्मविभवं स्वमूर्तिं पात्रीकुर्वन् विषयीकुर्वन्
व्रज गच्छ ॥ ४८ ॥

ब्रह्मावर्त्ते जनपदमथ छायाया गाहमानः

क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौर्वं तद्भजेथाः ।

राजन्यानां शितशरशतैर्वत्र गाण्डीवधन्वा

धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखाणि ॥ ४९ ॥

ब्रह्मावर्तमिति ॥ अत्र मनु.---

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते । इति ॥

अथानन्तरं ब्रह्मावर्त्तं नाम जनपदं देशं छायाया अनातपमण्डलेन
गाहमानः प्रविशन् नतु स्वरूपेण । 'पीठक्षेत्राश्रमादीनि परिहृत्यान्यतो
व्रजेद्'िति वचनात् । क्षत्रप्रधनपिशुनम् अद्यापि शिरः कपालादिमत्तया
कुरुपाण्डवयुद्धसूचकम् इत्यर्थः । युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदार-
णमित्यमरः । तत् प्रसिद्धं कुरूणां इदं कौरवं क्षेत्रं भजेयाः कुरूक्षेत्रं
व्रज इत्यर्थः । यत्र तुल्यक्षेत्रे गाण्डी अस्यास्तीति गाण्डीवं धनुर्दिशेयः ।
'गाण्ड्यजगात् संज्ञायामिति मत्वर्थाद्यो वप्रत्ययः । कपिध्वजस्य
गाण्डीवगाण्डिवौ पुत्रपुंसकौ इत्यमरः । तत् धनु र्थस्य स
गाण्डीवधन्वा अर्जुनः । 'वा संज्ञायामित्यनङादेशः । शितशरशतैः
निशितबाणसहस्रैः राजन्यानां राज्ञां मुखानि धाराणां उदकधाराणां

पातैः कमलानि त्वमिव अभ्यवर्षत् अभिमुखं वृष्टवान् शरवर्षेण
शिरांसि चिच्छेद इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्गां

बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे ।

कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीनाम्

अन्तः शुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥ ५० ॥

द्वित्वेति ॥ बन्धुप्रीत्या कुरुपाण्डवस्नेहेन नतु भयेन समरविमुखो
युद्धनिस्पृहो लाङ्गलम् अस्यास्तीति लाङ्गली हलधरः अभिमतरसाम्
अभीष्टस्वादां तथा रेवत्याः स्वप्रियाया लोचने एव अङ्कः प्रतिबिम्बि-
तत्वात् चिह्नं यस्याः तां हालां सुराम् । सुरा हलिप्रिया हालेत्यमरः ।
'अभिप्रयुक्तं देशभाषापद'मित्यत्र सूत्रे हालेति देशभाषापदमप्यतीव
कविप्रयोगात् साध्विति उदाजहार वामनः । हित्वा त्यक्त्वा दुस्त्य-
जामपीति भावः । याः सारस्वतीः अपः सिषेवे, हे सौम्य सुभग त्वं
तासां सरस्वत्या नद्या इमाः सारस्वत्यः तासाम् अभिगमं सेवां कृत्वा
अन्तः अन्तरात्मनि शुद्धो निर्मलो निर्दोषो भविता । 'एवमुल्लूचाविति
तृच् । अपि सद्य एव पूतो भविष्यसि इत्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये
वर्तमानवद्धे'ति वर्तमानप्रत्ययः । वर्णमात्रेण वर्णेन एव कृष्णः इयामो
नतु पापेन इत्यर्थः । अन्तः शुद्धिरेव सम्पाद्या नतु बाह्या, बहिः
शुद्धोऽपि सूतवधप्रायश्चित्तार्थं सारस्वतसलिलसेवी तत्र भगवान्
बलभद्र एव निदर्शनम्, अतो भवतापि सरस्वती सर्वथा सेवितव्या
इति भावः ॥ ५० ॥

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां

जन्होः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।

गौरीवक्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः

शम्भोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नाभिदस्ता ॥ ५१ ॥

तस्मादिति ॥ तस्मात् कुरुक्षेत्रात् कनखलस्य अद्रेः समीपे
अनुकनखलम् । 'अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः' शैलराजात् हिमवनः
अवतीर्णां सगरतनयानां स्वर्गसोपानपङ्क्तिं स्वर्गप्राप्तिसाधनभूता-
मित्यर्थः । जन्हो नाम राज्ञः कन्यां जान्हवीं गच्छेः गच्छ । विध्यर्थे
लिङ् । या जान्हवी गौर्याः वक्रे या भ्रुकुटिरचना सापत्न्यरोषात्

भ्रूमङ्गकारणं तां फेनैर्विहस्य हसित्वा इव । धावल्यात् फेनानां
हासत्वेन उत्प्रेक्षा । इन्दौ शिरोमाणिक्यभूते लग्ना ऊर्मय एव
हस्ता यस्याः सा इन्दुलग्नोर्मिहस्ता सती शम्भोः केशग्रहणमकरोत्
यथा काचित् प्रौढा नायिका सपत्नीम् असहमाना स्ववालुभ्यं
प्रकटयन्ती स्वभर्तारं सह शिरोरत्नेन केशेषु आकर्षति तद्वत् इति
भावः । इदञ्च पुरा किल भगीरथप्रार्थनया भगवतीं गगनपथात्
पतन्तीं गङ्गां गङ्गाधरो जटाजूटेन जग्राहेति कथामुपजीव्य उक्तम् ॥५१॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां

तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।

वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः

शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५३ ॥

आसीनानामिति ॥ आसीनानाम् उपविष्टानां मृगाणां कस्तूरिका-
मृगाणाम् । अन्यथा नाभिगन्धानुपपत्तेः । नाभिगन्धैः कस्तूरीगन्धैः ।
तेषां तदुद्भवत्वात् । अतएव मृगनाभिसंज्ञा च । मृगनाभिर्मृगमदः
कस्तूरीचेत्यमरः । अथवा नाभयः कस्तूर्यः । नाभिः प्रधाने कस्तूरी-
मदे च कचिदीरित इति विश्वः । तासां गन्धैः सुरभिताः सुरभीकृताः
शिला यस्य तं तस्या गङ्गाया एव प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः
कारणं तुषारैः गौरं स्मितम् । अवदानः सितो गौर इत्यमरः । अचलं
प्राप्य विनीयते अनेन इति विनयनम् । करणे ल्युट् । अध्वश्रमस्य
विनयने अपनोदके तस्य हिमाद्रेः शृङ्गे निषण्णः सन् शुभ्रो यः
त्रिनयनस्य त्र्यम्बकस्य वृषो वृषभः । सुकृते वृषभे वृष इत्यमरः ।
तेन उत्खातेन विदारितेन पङ्केन सह उपमेयाम् उपमातुमर्हा शोभां
वक्ष्यसि वोढासि । वहतेर्लृट् । त्रिनयनेत्यत्र 'पूर्वपदात् संज्ञायामग'
इति णत्वं न भवति 'शुभ्रादिषु चेति निषेधात् । तस्याः प्रभवम्
इत्यादिना हिमाद्रौ मेघस्य वैशाहिको गृहविहारो ध्वन्यते ॥५३॥

१ टि०—सर्वनामादि संज्ञायामिव संज्ञायस्वरूपभङ्गमिया णत्व वारणं वस्तुतो
ऽत्र बोध्यम् । णत्वरहितस्यैव संज्ञात्वेनेष्टत्वात् । णत्वविशिष्टस्य संज्ञात्वेऽभिप्रेते तु
'पूर्वपदात्' इति सूत्रप्रवृत्तिः शृङ्गखादाविव भवत्येव । तस्मात् शुभ्रादित्वकल्पनम-
प्रामाणिकमेव ।

तश्चेद्वायौ सरति मगलस्कन्धसङ्घट्टजन्मा

बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः ।

अर्हस्येन शमयितुमलं वारिधारासहस्रैः

आपन्नार्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम् ॥ ५४ ॥

तमिति ॥ वायौ वनवाते सरानि वाति सति सरलानां देवदारु-
द्रुमाणां स्कन्धाः प्रदेशविशेषाः । अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्थान्मूला-
च्छाखावधिस्ररोरिति-अमरः । तेषां सङ्घट्टेन सङ्घर्षणेन जन्म यस्य
स तथोक्तः । जन्मोत्तरपदत्वात् व्यधिकरणोऽपि बहुव्रीहिः साधु-
रित्युक्तम् । उल्काभिः स्फुलिङ्गैः क्षपिता निर्दग्धाः चमरीणां बाल-
भाराः केशसमूहा येन दव एव अग्निर्दवाग्निर्वनवह्निः । वने च
वनवह्नौ च दवो दाव इतीष्यते इति यादवः । तं हिमाद्रिं बाधेत चेत्
पीडयेत् यदि एनं दवाग्निं वारिधारासहस्रैः शमयितुम् अर्हसि ।
युक्तञ्चेतदित्याह-उत्तमानां महतां सम्पदः समृद्धय आपन्नानाम्
आर्तानाम् आर्त्तिप्रशमनम् आपन्निवारणम् एव फलं प्रयोजनं यासां
ता स्तथोक्ता हि । अतो हिमाचलस्य दावानलः त्वया शमयितव्य
इति भावः ॥ ५४ ॥

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्द्धेन्दुमौलेः

शश्वत्सिद्धे रचितबलिं भक्तिनम्रः परीयाः ।

यस्मिन् दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः

संकल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धाणाः ॥ ५५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमाद्रौ दृषदि कस्याञ्चिच्छिलायां व्यक्तं प्रकटं
शश्वत् सदा सिद्धे यौगिभिः । सिद्धिर्निष्पत्तियोगयोरिति विश्वः ।
उपचितबलिं रचितपूजाविधिम् । बलिः पूजोपहारयोरिति यादवः ।
अर्द्धश्चासौ इन्दुश्चेति अर्द्धेन्दुः । अर्द्धः खण्डे समेऽंशके इति विश्वः ।
स मौलौ यस्य तस्य ईश्वरस्य चरणन्यासं पादविन्यासं भक्तिः पूज्येषु
अनुरागः तथा नम्रः सन् परीयाः प्रदक्षिणं कुरु । परिपूर्वादिणो
लिङ् । यस्मिन् पादन्यासे दृष्टे सति उद्धूतपापा निरस्तकल्मषाः सन्तः
श्रद्धाणा विश्वसन्तः पुरुषाः श्रद्धा विश्वास आस्तिक्यबुद्धिरिति
यावत् । अदन्तरोरुपसर्गवद्भुत्तिर्वक्तव्ये'ति श्रुत्वा दधातेः शानच् ।
करणस्य क्षेत्रस्य विगमात् ऊर्ध्वं देहत्यागानन्तरम् । करणं साधक-
तमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपीत्यमरः । स्थिरं शाश्वतं गणानां प्रमथानां

पदं स्थानम् । गणाः प्रमथसंख्यौघा इति वैजयन्ती । तस्य प्राप्तये सङ्कुलपन्ते समर्था भवन्ति । कल्पेः पर्याप्तिवचनस्य अलमर्थत्वात् तद्योगे 'नमः स्वस्ती'त्यादिना चतुर्थी अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति भाष्यकारः ।

अव्यक्तं व्यञ्जयामास शिवः श्रीचरणद्वयम् ।

हिमाद्रौ शाम्भवादीनां सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥

दृष्ट्वा श्रीचरणं सम्यक्साधकः स्थिरयेत्तनुम् ।

इच्छाधीनशरीरो हि विचरेच्च जगत्त्रयमिति शम्भुरहस्ये ॥१६॥

शब्दायन्तं मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः

संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किन्नरीभिः ।

निर्हादस्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्

सङ्गीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥ ५७ ॥

शब्दायन्त इति ॥ हे मेघ ? अनिलैः पूर्यमाणाः कीचका वेणु-
विशेषाः । वेणवः कीचकास्ते स्युर्यं स्वनन्त्यनिलोद्धता इत्यमरः ।
मधुरं श्रुतिसुखं यथा तथा शब्दायन्ते शब्दं कुर्वन्ति । 'शब्दवैरकल-
हाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे' इति क्यङ् । अनेन वंशवाद्यसम्पत्तिरुक्ता
संसक्ताभिः संयुक्ताभिः वंशवाद्यानुपक्ताभिर्वा संरक्ताभिरिति पाठे
संरक्तकण्ठीभिरित्यर्थः । किन्नरीभिः किन्नरस्त्रीभिः त्रयाणां पुराणां
समाहारः त्रिपुरम् । 'तद्धितार्थोत्तरपदे'ति समासः । पात्रादित्वात्-
पुंसकत्वम् । तस्य विजयो गीयते कन्दरेषु दरीषु । दरी तु कन्दरो
वा स्त्रीत्यमरः । ते तव निर्हादो मुरजे वाद्यभेदे ध्वनिः इव मुरजध्वनि
रिव इत्यर्थः । स्यात् चेत्तर्हि तत्र चरणसमीपे पशुपतेः नित्यं सन्नि-
हितस्य शिवस्य सङ्गीतं सम्यक् गीतं तौर्यत्रिकं 'तौर्यत्रिकं तु संगीतं
न्यायारम्भे प्रसिद्धके' इति शब्दार्णवे । तदेव अर्थः सङ्गीतार्थः
सङ्गीतवस्तु । अर्थोऽभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः । समग्रः
सम्पूर्णो भावी ननु भविष्यति खलु । 'भविष्यति गम्यादय' इति
भविष्यदर्थे णिनिः ॥१७॥

प्रालेयाद्वैरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान् विशेषान्

हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम् ।

तेनोदीचीं दिशमनुसंगस्त्यर्ग्यायामशोभी

श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः ॥५८॥

प्रालेयाद्रेरिति ॥ प्रालेयाद्रे हिमाद्रेः उपतटं तटसमीपे । 'अव्ययं विभक्ती'त्यादिना समीपार्थेऽव्ययीभावः । तान् तान् । वीप्सायां द्विरुक्तिः । विशेषान् द्रष्टव्यार्थान् । विशेषोऽव्यये द्रव्ये द्रष्टव्योत्तम-
वस्तुनि इति शब्दार्णवे । अतिक्रम्य अनुसरे गच्छेः इति अनागतेन संबन्धः । हंसानां द्वारं हंसद्वारम् मानसप्रस्थायिनो हंसाः क्रौञ्चरन्ध्रेण सञ्चरन्ते इत्यागमः । भृगुपते जामदग्न्यस्य यशोवर्त्म यशः प्रवृत्ति-
कारणमित्यर्थः । यत् क्रौञ्चस्य अद्रेः रन्ध्रम् अस्ति तेन क्रौञ्चविलेन बलेर्देत्यस्य नियमने बन्धने अभ्युद्यतस्य प्रवृत्तस्य विष्णो व्यापकस्य त्रिविक्रमस्य श्यामः कृष्णवर्णः पाद इव तिर्य्यगायामेन क्षिप्रप्रवेशनार्थं तिरश्चीनदैर्घ्येण शोभते इति तथाविधः सन् उदीचीम् उत्तरां दिशम् अनुसरेः अनुगच्छ । पुरा किल भगवतो देवात् धूर्जटेः धनुरुपनिषदम् अधीयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्दस्य स्पर्द्धया क्रौञ्चशिखरिणम् अति-
निशितविशिखमुखेन हेलया मृतपिण्डमेदं भित्त्वा ततः क्रौञ्चमेदा देव सद्यः समुज्जृम्भते कस्मिन्नपि यशः क्षीरनिधौ निखिलमपि जगज्जालम् आप्लावितमिति कथा श्रूयते ॥५८॥

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः

कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।

शृङ्गोच्छ्वायैः कुमुदविशदयौ वितत्य स्थितः खं

राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यम्बकस्यादृशः ॥ ५९ ॥

गत्वेति ॥ क्रौञ्चविलिनिर्गमनानन्तरम् ऊर्ध्वञ्च गत्वा दशमुखस्य रावणस्य भुजैर्बाहुभिः उच्छ्वासिता विश्लेषिताः प्रस्थानां सानूनां सन्धयो यस्य तस्य एतेन नयनकौतुकसङ्गाव उक्तः । त्रिदशपरिमाणम् एषाम् अस्तीति त्रिदशाः । 'संख्ययाव्यये'त्यादिना बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये डजि'त्यादिना समासान्तो डच्प्रत्ययः । त्रिदशानां देवानां वनितास्तासां दर्पणस्य । कैलासस्य स्फाटिकत्वात् राजतत्त्वाद्वा बिम्बग्राहित्वेन इदमुक्तम् । कैलासस्य अतिथिः स्याः । यः कैलासः कुमुदविशदैर् निर्मलैः शृङ्गाणाम् उच्छ्वायैः औन्नत्यैः खम आकाशं वितत्य व्याप्य प्रतिदिनं दिने दिने राशीभूतः त्र्यम्बकस्य त्रिलोचनस्य अदृहास इव स्थितः । अदृहावतिशयक्षौमाविति यादवः । धावत्यात्

हासत्वेन उत्प्रेक्षा । हासादीनां धावल्यं कविसमयसिद्धम् ॥ ५९ ॥

हित्वा तस्मिन् भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता

क्रीडाशैले यदि च विचरेत् पादचारेण गौरी ।

भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलयैः

सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ॥ ६१ ॥

हित्वेति ॥ तस्मिन् क्रीडाशैले कैलासे ।

कैलासः कनकाद्रिश्च मन्दरो गन्धमादनः ।

क्रीडार्थं निर्मिताः शम्भोर्देवैः क्रीडाद्रयोऽभवन् ॥

इति शम्भुरहस्ये । शम्भुना शिवेन भुजग एव वलयः कङ्कणं हित्वा गौर्या भीरुत्वात् त्यक्त्वा दत्तहस्ता सती गौरी पादचारेण विचरेत् यदि तर्हि अग्रयायी पुरोगतः तथा स्तम्भिनो घनीभावं प्रापितः अन्तर्जलस्यैवः प्रवाहो यस्य स तथा भूतो भङ्गीनां पर्वणां भक्त्या रचनया विरचितवपुः कल्पितशरीरः सन् मणीनां तटं मणितटं तस्य आरोहणाय सोपानत्वं कुरु सोपानभावं भजेत्यर्थः ॥६१॥

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्धृन्नोद्गीर्णतोयं

नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।

ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे घर्मलब्धस्य न

स्यात् क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः ॥ ६२ ॥

तत्रेति ॥ तत्र कैलासेऽवश्यं सर्वथा सुरयुवतयो वलयकुलिशानि कङ्कणकोटयः । शतकोटिवाचिना कुलिशशब्देन कोटिमात्रं लक्ष्यते । तैः उद्धृन्नानि प्रहाराः तैः उद्गीर्णमुत्सृष्टं तोयं येन तं त्वां यन्त्रेषु धारा यन्त्रधाराः तासां गृहत्वं कृत्रिमधारागृहत्वं नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति । हे सखे मित्र धर्मे निदाघे लब्धस्य । घर्मलब्धत्वञ्चास्य देवभूमिषु सर्वदा सर्वर्तुसमाहारात् प्राथमिकमेघत्वाद्वा । यथोक्तमाषाढस्य प्रथमेति । तव ताभ्यः सुरयुवतिभ्यो मोक्षो न स्यात् यदि तदा क्रीडालोलाः क्रीडासक्ताः प्रमत्ता इत्यर्थः । ताः सुरयुवतीः श्रवणपरुषैः कर्णकटुभिर्गर्जितैः करणैः भाययेः त्रासयेः । अत्र हेतुभयाभावात् आत्मनेपदं पुनागमश्च न ॥६२॥

तस्योत्सङ्गप्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुकूलं

न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञायसे कामचारिन ।

या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना

मुक्ताजालप्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥ ६४ ॥

तस्येति ॥ प्रणयिनः प्रियतमस्य इव तस्य कैलासस्य उत्सङ्गे उद्धर्वभागे कटौ च । उत्सङ्गो मुक्तसंयोगे सकथन्युद्धर्वतलेऽपि चेति मालतीमालायाम् । गङ्गा दुकूलं शुभ्रवस्त्रमिवेत्युपमितसमासः । दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रे स्यादुत्तरीये सितांशुके इति शब्दार्णवे । अन्यत्र तु गङ्गा एव दुकूलं तद्वस्त्रं यस्याः तां तथोक्तामलकां कुबेरनगरीं दृष्ट्वा कामिनीमिवेति शेषः । हे कामचारिन् त्वं पुनः त्वं तु न ज्ञास्यते इति न, किन्तु ज्ञास्यसे एवेत्यर्थः । कामचारिणस्ते पूर्वमपि बहुकृत्वो दर्शनसम्भवादज्ञानमसम्भावितमेवेति निश्चयार्थं नञ्द्वयप्रयोगः । तदुक्तं 'स्मृतिनिश्चयसिद्ध्यर्थेषु नञ्द्वयप्रयोग' इति । उच्चैर्विमानानि उन्नतानि समभूमिकाभवनानि । विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सञ्चनीति यादवः । तानि यस्यां सा । मेघसंवाहनस्थानसूचनार्थं इदं विशेषणम् । अन्यत्र विमाना निष्कोपा या अलका वो युष्माकं काले मेघकाले इत्यर्थः । कालस्य सर्वमेघसाधारण्यात् वः इति बहुवचनम् । सलिलमुद्गिरतीति सलिलोद्गारं स्रवत्सलिलधारमित्यर्थः । अभ्रवृन्दं मेघकदम्बकं कामिनी स्त्री मुक्ताजालैः मौक्तिकसरैः प्रथितं प्रत्युप्तम् । पुंश्चल्यां मौक्तिके मुक्तेति यादवः । अलकम् इव चूर्णकुन्तलानि इव, जातावेकवचनम् । अलकाश्चूर्णकुन्तला इत्यमरः । वहति बिभर्ति । अत्र कैलासस्य अनुकूलनायकत्वम् अलकायाश्च स्वाधीनपतिकाख्यनायिकात्वं ध्वन्यते । 'एकायत्तोऽनुकूलः स्यादिति' । 'प्रियोपलालिता नित्यं स्वाधीनपतिका मते'ति च लक्षयन्ति । उदाहरन्ति च

लालयन् अलकप्रान्तान् रचयन् पत्रमञ्जरीम् ।

एकां विनोदयन् कान्तां छायावदनुवर्त्तते इति ॥६४॥

इति पूर्वमेघः ॥

महाकविश्रीभारविप्रणीतम् किरातार्जुनीयम् ।

मल्लिनाथकृतया घण्टापथव्याख्यया समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अर्धाङ्गीकृतदांपत्यमपि गाढानुरागि यत् ।

पितृभ्यां जगतस्तस्मै कस्मै चिन्महसे नमः ॥ १ ॥

आलम्बे जगदालम्बं हेरम्बचरणाम्बुजम् ।

शुण्यन्ति यद्रजः स्पर्शात्सद्यः प्रत्यूहवार्धयः ॥ २ ॥

तद्विव्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्महे ।

यत्प्रकाशात्प्रलीयन्ते मोहान्धतमसश्छटाः ॥ ३ ॥

वार्णी कामभुजीमजीगणदवासासी^(१) च वैयासकी-

मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।

वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां

लोकेऽमूयदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥४॥

१ टि० —अवपूर्वस्य 'षो अन्तकर्मणि' इति दैवादिकस्य लुङि रूपं, समापयदित्यर्थः ।

मल्लिनाथकविः सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।

तत्किरातार्जुनीयाख्यं काव्यं व्याख्यातुमिच्छति ॥५॥

नारिकेलफलसंमितं वचो भारवेः सपदि तद्धिमज्यते ।

स्वादयन्तु रसगर्मनिर्भरं सारमस्य रसिका यथेप्सितम् ॥६॥

नानानिबन्धविषमैकपदैर्नितान्तं,

साशङ्कचङ्क्रमणखिन्नधियामशङ्कुम् ।

कर्तुं प्रवेशमिह भारविकाव्यबन्धे,

घण्टापथं कमपि नूतनमातनिष्ये ॥ ७ ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ८ ॥

अथ तत्रभवान्भारविनामा कविः—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततथोपदेशयुजे ॥

इत्याद्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयः साधनताम्, 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इति निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन्किरातार्जुनीयाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्नपरि-समाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनत्वात् “आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्” इत्याद्याशीर्वादाद्यन्यतमस्य प्रबन्ध-मुखलक्षणत्वाच्च वनेचरस्य युधिष्ठिरप्राप्तिरूपं वस्तु निर्दिशन्कथामु-पक्षिपति—

श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम् ।

स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥१॥

श्रिय इति ॥ आदितः श्रीशब्दप्रयोगाद्दर्शनगणादिशुद्धिर्नात्राती-वोपयुज्यते तदुक्तम्—

‘देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।

ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा” ॥ इति ।

कुरूणां निवासाः कुरवो जनपदाः । ‘तस्य निवासः’ इत्यणप्र-त्ययः । ‘जनपदे लुप्’ । तेषामधिराज्यं दुर्योधनस्य सबन्धिनीम् । शेषे षष्ठी । श्रियो राज्ञ्यलक्ष्म्याः । ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति कर्मणि षष्ठी । पाल्यतेऽनयेति पालनी ताम् । प्रतिष्ठापिकामित्यर्थः । प्रजारागमूल-त्वात्संपद इति भावः । ‘करणाधिकरणयोश्च’ इति करणे ल्युट् । ‘ठिङ्ढाणञ्-इत्यादिना ङीप्’ । प्रजासु जनेषु विषये । ‘प्रजा स्यात्संततौ जने’ इत्यमरः । वृत्तिं व्यवहारं वेदितुं ज्ञातुं यं वनेचरमयुङ्क्तं नियुक्त-वान् । वर्णः प्रशस्तिरस्यास्तीति वर्णी ब्रह्मचारी । तदुक्तम्—

“स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्” ॥ ब्र० वै० पु० ।

एतदष्टविधमैथुनाभावः प्रशस्तिः । ‘वर्णाब्रह्मचारिणि’ इतीनि प्रत्ययः । तस्य लिङ्गं चिन्हमस्यास्तीति वर्णिलिङ्गी । ब्रह्मचारिविधपवा-नित्यर्थः । स नियुक्तः । वनेचरतीति वनेचरः किरातः । ‘भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः’ इत्यमरः । ‘चरेष्टः’ इति टप्रत्ययः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इत्यलुक् । विदितं वेदनमस्यास्तीति विदितः

परवृत्तान्तज्ञानवानित्यर्थः । 'अर्श आदिभ्योऽञ्' इत्यच्प्रत्ययः । अथवा कर्तरि कर्मधर्मोपचाराद्विदितवृत्तान्तो विदित इत्युच्यते । उभयत्रापि पीता गावः 'भुक्ता ब्राह्मणा' 'विभक्ता भ्रातरः' इत्यादिवत्साधुत्वम् । ननु कर्तरि क्तः । सकर्मकेभ्यस्तस्य विधानाभावात् । अतएव भाष्यकारः—'अकारो मत्वर्थीयः' । विभक्तमेवामस्तीति विभक्ताः । पीतमेवामस्तीति पीताः, इति सर्वत्र । अथवोत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तधना विभक्ताः, पीतोदकाः पीता इति । अत्र लोपशब्दार्थमाह कैयटः—'गम्यार्थस्याप्रयोग एव लोपोऽभिमतः । 'विभक्ता भ्रातरः' इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तदभ्रातृपूषचरितम् । 'पीतोदका गावः' इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते" इति । तद्वदत्रापि वृत्तिगतं विदितत्वं वेदिनरि वनेचर उपचर्यते । एतेन 'वनाय पीतप्रतिबद्ध-वत्साम' 'पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु' एवमादयो व्याख्याताः । अथवा विदितो विदितवान् । सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः । यथा 'आशितः कर्ता' इत्यादौ । यथाहुः—

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ इति ।

द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने । यद्वा द्वे इते गते यस्मात्तद्वद्वीतम् । द्वीतमेव द्वैतम् तच्च तद्वनं तस्मिन् । शोकमोहादिवर्जित इत्यर्थः । युधि रणे स्थिरं युधिष्ठिरं धर्मराजम् । 'हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्' इत्यलुक् । 'गवियुधिभ्यां स्थिरः' इति पत्वम् । समाययौ संप्राप्तः । 'अत्र वने वनेचरः' इति द्वयोः स्वरव्यञ्जनसमुदाययोरेकदैवावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासो नामालंकारः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थवृत्तम्—तल्लक्षणम्—'जनौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति ॥१॥

सम्प्रति तत्कालोचितत्वमादेशयन्तस्य तद्गुणसम्पन्नत्वमादर्शयन्नाह—

कृतप्रणामस्य महीं महीभुजे जितां सपत्नेन निवेदयिष्यतः ।

न विव्यथे तस्य मनो नहि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः ॥२॥

कृतप्रणामस्येति ॥ कृतप्रणामस्य तत्कालोचितत्वात्कृतनमस्कारस्य, सपत्नेन रिपुणा दुर्योधनेन । 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषदूद्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः । जितां स्वायत्तीकृतां, महीं, महीभुजे युधिष्ठिराय । क्रिया-

ग्रहणात्संप्रदानत्वम् । निवेदयिष्यतो ज्ञापयिष्यतः । 'लट् सद्वा' इति शतृप्रत्ययः । तस्य वनेचरस्य, मनो न विव्यथे । कथमीदृगप्रियं राज्ञे विज्ञापयामीति मनसि न चचालेत्यर्थः । 'व्यथ भयसंचलनयोः' इति धातोलिट्^(१) । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन समर्थयते—न हीति—हियस्मात् । हितमिच्छन्तीति हितैषिणः स्वामिहितार्थिनः पुरुषाः मृषा मिथ्याभूतं, प्रियं प्रवक्तुं नेच्छन्ति । अन्यथा कार्यविघातकतया स्वामिद्रोहिणः स्युरिति भावः । 'अमौढ्यममान्यममृषाभाषित्वमभ्युहकत्वं चेति चारगुणाः' इति नीतिवाक्यामृते ॥२॥

१ टि०—'व्यथो लिटि' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् ।

नथापि प्रियाहं राज्ञि कटुनिष्ठुरोक्तिर्न युक्तेत्याशङ्क्य स्वाम्यनुज्ञया न दुष्यतीत्याशयेनाह—

द्विषां विघाताय विधातुमिच्छतो रहस्यनुज्ञामधिगम्य भृशतः ।

स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीं विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥३॥

द्विषामिति ॥ रहस्येकान्ते स वनेचरो द्विषां शत्रूणाम् । कर्मणि षष्ठी । विघाताय विहन्तुमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । 'भाववचनाश्च' इति तुमर्थे घञ्प्रत्ययः । अत्र तादर्थ्यमपि न दोषः । तथापि प्रयोगवैचित्रीविशेषस्याप्यलंकारत्वादेवं व्याचक्षते । विधातुं व्यापारं कर्तुमिच्छतः । 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' द्विषो विहन्तुमुद्यु-ज्ज्ञानस्येत्यर्थः । अतएव भृशतो युधिष्ठिरस्यानुज्ञामधिगम्य । सुष्ठु भावः सौष्ठवं शब्दसामर्थ्यम् । सुष्ठुशब्दादव्ययादुद्गात्रादित्वादञ्प्रत्ययः । उदारस्य भाव औदार्यमर्थसंपत्तिः । तयोर्द्वन्द्वः सौष्ठवौदार्ये । अत्रौदार्यशब्दस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः, इत्यत्राल्प-स्वरस्यापि हेतुशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वता सूत्रकृतैव पूर्वनिपातस्या-नित्यत्वज्ञापनाच्च पूर्वनिपातः । उक्तं च काशिकायाम्—अयमेव लक्षण-हेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम्' इति ते एव विशेषः । तयोर्वा विशेषः । तेन शालते शोभत इति सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनी-ताम् । ताच्छील्ये णिनिः । विनिश्चितार्थां विशेषतः प्रमाणतो निर्णी-तार्थामिति वक्ष्यमाणरूपां वाचमाददे स्वीकृतवान् । उवाचेत्यर्थः ॥३॥

प्रथमं तावदप्रियनिवेदकमात्मानं प्रत्यक्षोभं याचते—

क्रियासु युक्तैर्नृप चारचक्षुषो न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः ।

अतोऽहंसि क्षन्तुमसाधु साधु वा हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ॥४॥

क्रियास्विति ॥ हे नृप ? क्रियासु कृत्यवस्तुषु युक्तैर्नियुक्तैरनुजी-
विभिर्भृत्यैः । चारादिभिरित्यर्थः । चरन्तीति चराः । पचाद्यच् ।
न एव चाराः । चरेः पचाद्यजन्तात्प्रज्ञादित्वादण्प्रत्ययः । न एव
चक्षुर्येषां ते चारचक्षुषः । 'स्वपरमण्डले कार्याकार्यावलोकने चाराश्च-
क्षूंषि क्षितिपतीनाम्, इति नीतिवाक्यामृते । प्रभवो निग्रहानुग्रहसमर्थाः
स्वामिनो न वञ्चनीया न प्रतारणीयाः । सत्यमेव वक्तव्या इत्यर्थः ।
चारापचरे चक्षुरपचारवद्राज्ञां पदे पदे निपात इति भावः । अतो
ऽप्रतार्यत्वाद्धेतोः । असाध्वप्रियं साधु प्रियं वा । मदुक्तमिति शेषः ।
क्षन्तुं सोढुमर्हसि, कुतः ? हितं पथ्यं मनोहारि प्रियं च वचो दुर्लभम् ।
अतो मद्बचोऽपि हितत्वादप्रियमपि क्षन्तव्यमित्यर्थः ॥४॥

तर्हि तूष्णींभाव एव वरमित्याशङ्क्याह—

स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपं हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः ।

सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः ॥५॥

स इति ॥ यः सखामात्यादिरधिपं स्वामिनं साधु हितं न शास्ति
नोपदिशति । 'ब्रुविशासि—' इत्यादिना शासेर्दुहादिपाठाद्विकर्म-
कत्वम् । स हितानुपदेष्टा । कुत्सितः सखा किंसखा । दुर्मन्त्रीत्यर्थः ।
'किमः क्षेपे' इति समासान्तप्रतिषेधः । तथा यः प्रभुर्निग्रहानुग्रहसमर्थः
स्वामी हितादाप्तजनाद्धितोपदेष्टुः सकाशात् । 'आख्यातोपयोगे'
इत्यपादानत्वात्प्रश्नमी । न संशृणुते न शृणोति । हितमिति शेषः ।
'समो गगयृच्छि' इत्यादिना संपूर्वाच्छृणोतेरकर्मकादात्मनेपदम् ।
अकर्मकत्वं वैवक्षिकम् । स हितमश्रोता प्रभुः किंप्रभुः कुत्सितस्वामी ।
पूर्ववत्समासः । सर्वथा सचिवेन वक्तव्यं श्रोतव्यं स्वामिना । एवं च
राजमन्त्रिणोरैकमत्यं स्यादित्यर्थः । ऐकमत्यस्य फलमाह—संदति ।
हि यस्मान्नृपेषु स्वामिषु । अमा सह भवा अमात्यास्तेषु च ।
'अव्ययात्यप्' । अनुकूलेषु परस्परानुरक्तेषु सत्सु सर्वसंपदः सदा
रतिमनुरागं कुर्वते कुर्वन्ति । न जातु जहतीत्यर्थः । अतो मया-
वक्तव्यं त्वया च श्रोतव्यमिति भावः । अत्रैवं राजमन्त्रिणोर्हितानुप-
देशतदश्रवणनिन्दासामर्थ्यसिद्धेरैकमत्यलक्षणकारणस्य निर्दिष्टस्य
सर्वसंपत्सिद्धिरूपकार्येण समर्थनात्कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्ति-

न्यासोऽलंकारः । तदुक्तम्—सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनम् अर्थान्तरन्यासः । इति ॥५॥

निसर्गदुर्बोधमवोधविकृवाः क भूपतीनां चरितं क जन्तवः ।

तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया निगूढतत्त्वं नयवर्त्म विद्विषाम ॥६॥

निसर्गेति ॥ निसर्गदुर्बोधं स्वभावदुर्ग्रहम् । ‘ईषद्दुः’—इत्यादिना खल्वप्रत्ययः । भूपतीनां चरितं क ? अवोधविकृवा अज्ञानोपहता जन्तवो मादृशाः पामरजना इत्यर्थः, क ? नोभयं सङ्घटत इत्यर्थः । तथापि निगूढतत्त्वं संवृतयाथार्थ्यं विद्विषां नयवर्त्म पाङ्गुण्यप्रयोगः ‘सन्धिविग्रहयानानि संस्थाप्यासनमेव च ।

द्वैधीभावश्च विज्ञेयाः षड्गुणा नीतिवेदिनाम्’ ॥

इत्यादिरूपो यन्मयाऽवेदि । ज्ञातमिति यावत् । विदेः कर्मणि लुङ्, अयम् इदं वेदनमित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्पुंलिङ्गनिर्देशः । तवानुभावः सामर्थ्यम् । ‘अनुगतोभावोऽनुभावः’ इति घञन्तेन प्रादिसमासः । नतूपसृष्टाद्धप्रत्ययः । ‘श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे’ इत्यनुपसर्गाद्धवतेर्धानोर्ध्वविधानात् । अतएव काशिकायाम्—कथं प्रभावो राज्ञां प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः’ इति । दोषपरिहारौ सम्यग्ज्ञात्वैव विज्ञापयामि, न तु वृथा कर्णकठोरं प्रलपामीत्याशयः ॥६॥

संप्रति यद्वक्तव्यं तदाह—

विशङ्कमानो भवतः पराभवं नृपासनस्थोऽपि वनाधिवासिनः ।

दुरोदरच्छन्नजितां समीहते नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः ॥७॥

विशङ्कमान इति ॥ सुखेन युध्यते सुयोधनः । ‘भापायां शासियुधिहशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः’ । नृपासनस्थः सिंहासनस्थोऽपि । वनमधिवसतीति वनाधिवासिनो वनस्थात् । राज्यभ्रष्टादपीत्यर्थः । भवतस्त्वत्तः पराभवं पराजयं विशङ्कमान उत्प्रेक्षमाणः सन् । दुष्टमुदरमस्येति दुरोदरं द्यूतम् । पृषोदरादित्वात्साधु । ‘दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम्’ इत्यमरः । तस्य च्छन्नाना मिषेण जितां लब्धां दुर्नयार्जितां जगतीं महीम् । ‘जगती विष्टपे मह्यां वास्तुछन्दोविशेषयोः, इति वैजयन्ती । नयेन नीत्या जेतुं वशीकर्तुं समीहते व्याप्रियते । न तूदास्त इत्यर्थः । बलवत्स्वामिकमविशुद्धागमं च धनं भुञ्जानस्य कुतो मनसः समाधिरितिभावः । अत्र ‘दुरोदरच्छन्नजिताम्’ इति

विशेषणद्वारेण पदार्थस्य चतुर्थपादार्थं प्रति हेतुत्वेनोपन्यासाद्द्वितीय-
काव्यलिङ्गमलंकारः । तदुक्तम्—‘हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदा-
हृतम्’ इति ॥ ७ ॥

‘नयेन जेतुं जगतीं समीहते’ इत्युक्तम् । तत्प्रकारमाह—

तथापि जिह्वः स भवज्जिगीषया तनोति शुभ्रं गुणसंपदा यशः ।

समुन्नयन्भूतिमनार्यसंगमाद्वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥८॥

तथापीति ॥ तथापि साशङ्कोऽपि । जिह्वो वक्रः । वञ्चक इति
यावत् । स दुर्योधनो भवज्जिगीषया । गुणैर्भवन्तमाक्रमितुमिच्छये-
त्यर्थः । ‘हेतौ’ इति तृतीया । गुणसंपदा दानदाक्षिण्यादिगुणगरिष्णा
करणेन । शुभ्रं यशस्तनोति । स खलो गुणलोभनीयां त्वत्संपदमात्म-
सात्कर्तुं त्वत्तोऽपि गुणवत्तामात्मनः प्रकटयतीत्यर्थः । नन्वेवं गुणिनः
सनोऽपि सज्जनविरोधो महानस्त्यस्य दोष इत्याशङ्क्य सोऽपि तत्सं-
सर्गालाभे नीचसंगमाद्वरमुत्कर्षाविहत्यादित्याह—समिति—तथाहि ।
भूतिं समुन्नयन्नुत्कर्षमापादयन् । ‘लटः शत्रुशानचौ—’इत्यादिना
शत्रुप्रत्ययः । पुनर्लङ्ग्रहणसामर्थ्यात्प्रथमासामानाधिकरण्यम् । महा-
त्मभिः समम् । सहेत्यर्थः । ‘साकं सत्रा समं सह’ इत्यमरः ।
अनार्यसंगमाद्दुर्जनसंसर्गात् । ‘पञ्चमी विभक्ते’ इति पञ्चमी । विरोधो
ऽपि वरं मनाक्प्रियः । ‘देवादवृत्ते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये’
इत्यमरः । अत्र मैत्र्यपेक्षया मनाक्प्रियत्वं विरोधस्य । भूतिं समुन्नयन्’
इत्यस्य पूर्ववाक्यान्वये समाप्तस्य वाक्यार्थस्य पुनरादानात्समाप्तपुन-
रात्ताख्यानदोषापत्तिः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—‘समाप्तपुनरादानात्स-
माप्तपुनरात्तकम्’ इति । न च वाक्यान्तरमेतत्, येनोक्तदोषपरिहारः
स्यात् । अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । स च भूतिसमुन्नयनस्य पदार्थ-
विशेषणद्वारा विरोधवत्त्वं प्रति हेतुत्वाभिधानरूपकाव्यलिङ्गानुप्राणित
इति ॥ ८ ॥

ननु ‘कातर्यं केवला^(१)नीतिः’ इत्याशङ्क्य नीतियुक्तं पौरुषमस्येत्याह—

कृतारिषड्भङ्गनयेन मानवीमगम्यरूपां पदवीं प्रपित्सुना ।

विभज्य नक्तं दिवमस्ततन्दिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥९॥

कृतेति ॥ षण्णां वर्गः षड्वर्गः । अरीणामन्तः शत्रूणां काम-
क्रोधादीनां षड्वर्गोऽरिषड्वर्गः । शिवभागवतवत्समासः । तस्य

जयः कृतो येन तेन तथोक्तेन, विनीतेनेत्यर्थः । विनीताधिकारं प्रजापालनमिति भावः । अगम्यरूपां पुरुषमात्रदुष्प्राप्याम् । मनोरिमां मानवीम् । मनूपदिष्टसदाचारश्रुणामित्यर्थः । पदवीं प्रजापालनपद्धतिं प्रपित्सुना प्रपत्तुमिच्छुना । प्रपद्यतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । 'सनि मीमा' इत्यादिनेसादेशः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । अस्ता तन्द्रिरालस्यं यस्य तेनास्ततन्द्रिणा । अनलसेनेत्यर्थः । तदिः सौत्रो धातुः । तस्मात् 'वङ्कचादयश्च' इत्यौणादिकः क्तिन्प्रत्ययः । 'कृदिकारादक्तिनो वा ङीष् वक्तव्य' इति । 'वन्दीघटीतरीतन्द्रीति ङीपन्तो ऽपि' इति क्षीरस्वामी । तथा रामायणे प्रयोगः—'निस्नन्दिरप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित्' इति । तेन दुर्योधनेन । पुरुषस्य कर्म पौरुषं पुरुषकारः । उद्योग इति यावत् । युवादित्वाद्दण्प्रत्ययः । 'पौरुषं पुरुषस्योक्ते भावे कर्मणि तेजसि' इति विश्वः । नक्तं च दिवा च नक्तं दिवम् । अहोरात्रयोरित्यर्थः । 'अचतुर-' इत्यादिना सप्तम्यर्थवृत्त्योरव्यययोर्द्वेन्द्रनिपातेऽचसमासान्तः । विभज्यास्यां वेलायामिदं कर्मेति विभागं कृत्वा नयेन नीत्या वितन्यते विस्तार्यते ॥९॥

१ टि०—कृतार्थं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचंचितम् ।

अतः सिद्धिमुपेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ इत्युक्तमार्गेणेत्यर्थः ।

संप्रति भृत्याद्यनुरागमाह—

सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः समानमानान्सुहृदश्च बन्धुभिः ।

स संततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम् ॥१०॥

सखीनिति ॥ गतस्मयो निरहंकारोऽन एव स दुर्योधनः संततमनारतं साधु सम्यक् । अकपटमित्यर्थः । अनुजीविनो भृत्यान् । प्रीतियुजः स्निग्धान्सखीनिव मित्राणीव । दर्शयते । लोकस्येति शेषः । हेतुमति च' इति णिच् । 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदम् । शोभनं हृदयं येषां तान्सुहृदो मित्राणि च । 'सुहृदुर्दुर्दौ मित्रामित्रयोः' इति निपातः । बन्धुभिर्भ्रात्रादिभिः समानमानांस्तुल्यसत्कारान्दर्शयते । बन्धूनां समूहो बन्धुता ताम् । 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्ल' । कृतमाधिपत्यं स्वाम्यं यस्यास्तां कृताधिपत्यामिव दर्शयते । बन्धूनधिपतीनिव दर्शयतीत्यर्थः । यथा भृत्यादिषु सख्यादिबुद्धिर्जायते लोकस्य तथा तान्संभावयतीत्यर्थः । अनुजीव्यादीनाम् 'कर्तुरीषिततमं कर्म' इति

कर्मत्वम् । पूर्वे त्वस्मिन्नेव पदान्वये वाक्यार्थमित्थं वर्णयन्ति—स राजाऽनुजीव्यादीन्सख्यादीनिव दर्शयते । सख्यादय इव ते तु तं पश्यन्ति । सख्यादिभावेन पश्यतस्तांस्तथा दर्शयते । स्वयमेव च्छन्दानुवर्तितया स्वदर्शनं तेभ्यः प्रयच्छतीत्यर्थः । अर्थात्तस्येप्सित-कर्मत्वम् । अणि कर्तुरनुजीव्यादेः ‘अभिवादिहशोरात्मनेपद उपसं-ख्यानम्’ इति पाक्षिकं कर्मत्वम् । एवं चात्राप्यन्तकर्मणो राज्ञो ण्यन्ते कर्तृत्वेऽपि ‘आरोहयते हस्ती स्वयमेव’ इत्यादिवदश्रूयमाणकर्मान्तर-त्वाभावाच्चायं णेरणादिसूत्रस्य विषय इति मत्वा ‘णिचश्च’ इत्यात्मनेपदं प्रतिपेदिरे । भाष्ये तु णेरणादिसूत्रविषयत्वमप्यस्योक्तम् । यथाह—“पश्यन्ति भृत्या राजानम्” दर्शयते भृत्यान्राजा” दर्शयते भृत्यै राजा’ अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति” इति । अत्राह कैयटः—ननु कर्मान्तर-सद्भावादत्रात्मनेपदेन न भाव्यम् । उच्यते—अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्य-कारस्यायमेवाभिप्राय उह्यते । अण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावादात्मनेपदं न भवति । यथा—‘स्थलमा-रोहयति मनुष्यान्’ इति । इह त्वण्यन्तावस्थायां कर्तृणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदमिति ॥१०॥

न चायं त्रिवर्गात्प्रमाद्यनीत्याह—

असक्तमाराधयतो यथायथं विभज्य भक्त्या समपक्षपातया ।

गुणानुगागादिव सख्यमीयिवात्र बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ॥११॥

असक्तमिति ॥ यथायथं यथास्वं विभज्य । असंकीर्णरूपं विवि-
च्येत्यर्थः । ‘यथास्वे यथायथम्’ इति निपातनाद्द्विर्भावो नपुंसकत्वं
च । ‘ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य’ इति ह्रस्वत्वम् । पक्षे पातः
पक्षपात आसक्तिविशेषः समस्तुल्यो यस्यां तया समपक्षपातया ।
भक्त्याऽनुरागविशेषेण । पूज्येष्वनुरागो भक्तिरित्युपदेशः । पूज्यश्चायं
त्रिवर्ग इति । असक्तमनासक्तम् । अव्यसनिक्तयेति यावत् । आराधयतः
सेवमानस्यास्य दुर्योधनस्य त्रयाणां धर्मार्थकामानां गणस्त्रिगणस्त्रि वर्गः ।
त्रिवर्गो धर्मकामार्थश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः’ इत्यमरः । गुणानुरागात्त-
दीयगुणेष्वनुरागात् । गुणवदाश्रयलोभादित्यर्थः । सख्यं मैत्रीम्
‘सख्युर्यः’ इति यप्रत्ययः । ईयिवानुपगतवानिवेत्युत्प्रेक्षा । ‘उपेयिवान-
नाश्वाननूचानश्च’ इति कसुप्रत्ययान्तो निपातः । ‘नात्रोपसर्गस्तन्त्रम्’

इति काशिककार आह स्म । परस्परं न बाधते । समवर्तित्वादस्य धर्मार्थिकामाः परस्परानुपमर्देन वर्धन्त इत्यर्थः । उक्तं च—‘धर्मार्थिकामाः सममेव सेव्या यो ह्येकसक्तः स जनो जघन्यः’ इति ॥११॥

अथ श्लोकत्रयेणोपायकौशलं दर्शयन्नादौ सामदाने दर्शयति—

निरत्ययं साम न दानवर्जितं न भूरि दानं विरह्य सत्क्रियाम् ।

प्रवर्तते तस्य विशेषशालिनी गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया ॥१२॥

निरत्ययमिति ॥ तस्य दुर्योधनस्य निरत्ययं निर्वाधम् । अमायिकमित्यर्थः । अन्यथा जनानां दुर्ग्रहत्वादिति भावः । साम सान्त्वम् । ‘साम सान्त्वमुमे समे’ इत्यमरः । दानवर्जितं न प्रवर्तते । अन्यथा लुब्धाद्यावर्जनस्य शुष्कप्रियैर्वाक्यैर्दुष्करत्वादिति भावः । उक्तं च—

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्साधुमञ्जलिकर्मणा ।

मूर्धं छन्दानुरोधेन तत्त्वार्थेन च पण्डितम् ॥ इति ।

तथा भूरि प्रभूतम् । नतु कदाचित्स्वल्पमित्यर्थः । दानं धनत्यागः । सदित्यादरार्थेऽव्ययम् । ‘आदरानादरयोः सदसती’ इति निपातसंज्ञास्मरणात् । तस्य क्रियां सत्क्रियां विरह्य विहाय । ‘ल्यपि लघुपूर्वात्’ इत्ययादेशः । न प्रवर्तते । अनादरे दानवैफल्यमिति भावः । न चैवं सर्वत्र, येनाविवेकित्वं कोशहानिश्च स्यादित्याह—
प्रेति । विशेषशालिन्यतिशययोगिनी सत्क्रियादरक्रिया गुणानुरोधेन गुणानुरागेण विना न प्रवर्तते । ‘पृथग्विना’—इत्यादिना तृतीया । गुणेष्वेवादरो भूरिदानं चेति नोक्तदोषावकाश इत्यर्थः । अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणतया स्थापनादेकावल्यलंकारः । तदुक्तं काव्य-प्रकाशे—

स्थाप्यते ऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया वस्तु यत्र सैकावली द्विधा ॥ इति ॥१२॥

१ टि०—तत्रेदं प्रकृतं स्थापनोदाहरणम् । काव्यप्रकाशोक्तमपोहनोदाहरणं यथा—

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं, न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।

न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तन्न जहार यन्त्रनः ॥ ॥

स्थापनोदाहरणं यथा—

स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शी हितं च तद्यत्र परानपक्रिया ।

परे च ते ये श्रितसाधुभावाः सा साधुता यत्र चकालि केशवः ॥१॥

अथ दण्डप्रकारमाह—

वसूनि वाञ्छन्न वशी न मन्युना स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः ।

गुरुपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम् ॥१३॥

वसूनीति ॥ वशी दुर्योधनो वसूनि धनानि वाञ्छन्न । लोभाच्चेत्यर्थः । 'वसु तोये धने मणौ' इति वैजयन्ती । निहन्तीति शेषः । तथा मन्युना कोपेन न च । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । 'धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः' इति स्मरणमित्यर्थः । किन्तु निवृत्तकारणो निवृत्तलोभादिनिमित्तः सन्स्वधर्म इत्येव । स्वस्य राज्ञः सतो ममायं धर्मो ममेदं कर्त्तव्यमित्यस्मादेव हेतोरित्यर्थः ।

'अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति' ॥

इति स्मरणादिति भावः । गुरुपदिष्टेन प्राड्विवाकोपदिष्टेन ।

'धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः ।

समाहितमतिः पश्येद्वचवहाराननुक्रमात्' ॥

इति नारदस्मरणात् । दण्डेन दमेन । शिक्षयेत्यर्थः । रिपौ सुतेऽपि वा स्थितमिति शेषः । एतेनायं समदर्शित्वमुक्तम् । धर्मविप्लवं धर्मव्यतिक्रमम् । अधर्ममिति यावत् । निहन्ति निवारयति । दुष्ट एवास्य शत्रुः शिष्ट एव बन्धुः । नतु संबन्धनिबन्धनः पक्षपातोऽस्तीत्यर्थः ॥१३॥ संप्रति भेदकौशलं दर्शयति—

विधाय रक्षान्परितः परेतगनशङ्किताकारमुपैति शङ्कितः ।

क्रियापवर्गेष्वनुजीविसात्कृताः कृतज्ञतामस्य वदन्ति संपदः ॥१४॥

विधायेति ॥ शङ्क्य सञ्जाताऽस्य शङ्किनोऽविश्वस्तः सन्परितः सर्वत्र स्वपरमण्डले परेतगनात्मीयान् । अत्रञ्चकानिति यावत् । यद्वा परानितरयन्ति भेदेनात्मसात्कुर्वन्तीति परेतगान् । तत्करोतीति ण्यन्तात्कर्मण्यणप्रत्ययः । रक्षन्तीति रक्षान् रक्षकान् । मन्त्रगुप्तिसमर्थानित्यर्थः । 'नन्दिग्रहि—' इत्यादिना पचाद्यच् । विधाय कृत्वा नियुज्येत्यर्थः । अशङ्किताकारमुपैति । स्वयमविश्वस्तोऽपि विश्वस्तवदेव व्यवहरन्परमुखेनैव परान्निनत्तीत्यर्थः । न च तान् रक्षानुपेक्षते येन तेऽपि विकुर्वीणित्याह— क्रियेति-क्रियापवर्गेषु कर्मसमाप्तिष्वनुजीविसात्कृता भृत्याधीनाः कृताः । अपरावर्जितया दत्ता इत्यर्थः । 'देये

त्रा च' इति सातिप्रत्ययः । संपदोऽस्य राज्ञः कृतज्ञतामुपकारित्वं वदन्ति । प्रीतिदानैरेवास्य कृतज्ञत्वं प्रकाशयते, नतु वाङ्मात्रेणेत्यर्थः । कृतज्ञे राजन्यनुजीविनोऽनुरज्यन्तेऽनुरक्ताश्च तं रक्षन्तीति भावः ॥१४॥
अथोपायप्रयोगस्य फलवत्तां दर्शयति—

अनारतं तेन पदेषु लम्बिता विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः ।

फलन्त्युपायाः परिवृंहितायतीरुपेत्य संघर्षमिवार्थसंपदः ॥१५॥

अनारतमिति ॥ तेन राज्ञा पदेपूपादेयवस्तुषु । 'पदं व्यवसित-
त्राणस्थानलक्षमाङ्गवस्तुषु' इत्यमरः । सम्यगसंकीर्णमव्यस्तं च विभज्य विविच्य । विनियोगसत्क्रिया अनुग्रहसत्कारा इति यावत् । ता लम्बिताः प्रापिताः स्थानेषु सम्यक्प्रयुक्ता इत्यर्थः । उपायविशेषणं वा^(१)सामादयः । संघर्षं परस्परस्पर्धामुपेत्येवेत्युत्प्रेक्षा परिवृंहितायतीः प्रचितोत्तरकालाः । स्थिरा इत्यर्थः । अर्थसंपदोऽनारतमजस्रं फलन्ति । प्रसुवत इत्यर्थः ॥१५॥

१ टि०—विनियोगसत्क्रिया इति स्वतन्त्रं कर्तृपदं, तत्पक्षे विशिष्ट नियोगा जनेष्वनुग्रहविशेषास्त एव सत्क्रियाः गन्कारा इति कर्मधारयः । उपायाश्च स्वतन्त्रं कर्तृपदं, तथा च सामाद्युपायानां विनियोगसत्क्रियाणां च परस्परं संघर्षः फलदाने इत्यर्थः । विनियोग एव सत्क्रिया येषामिति बहुव्रीहिणोपायविशेषणत्वपक्षे तु समादान भेददण्डानां परस्परं फलदाने संघर्ष इति बोध्यम् ।

अर्थसंपदमेवाह—

अनेकराजन्यरथाश्वसंकुलं तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम् ।

नयत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः ॥१६॥

अनेकेति ॥ अयुग्मच्छदस्य सप्तपर्णपुष्पस्य गन्ध इव गन्धो यस्यासावयुग्मच्छदगन्धिः । 'सप्तम्युपमान—' इत्यादिना बहुव्री-
हिरुत्तरपदलोपश्च । 'उपमानाश्च' इति समासान्त इकारः । नृपाणामुपायनान्युपहारभूता ये दन्तिनस्तेषां मदः । 'उपायनमुपग्राह्य-
मुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः । राज्ञामपत्यानि पुमांसो राजन्याः क्षत्रियाः । 'राजश्च शुराद्यत्' इति यत्प्रत्ययः । राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणात् । रथाश्चाश्वश्च रथाश्वम् । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । अनेकेषां राजन्यानां रथाश्वेन संकुलं व्याप्तं तदीयमास्थाननिकेतनाजिरं समामण्डपाङ्गणं भृशमत्यर्थमार्द्रतां पङ्क्तिन्लत्वं नयति । एतेन महासमृद्धिरस्योक्ता ।

अतएवोदात्तालंकारः । तथा चालंकारसूत्रम्—‘समृद्धिमद्वस्तुवर्णन-
मुदात्तः’ इति ॥ १६ ॥

संप्रति जनपदक्षेमकरत्वमाह—

सुखेन लभ्या दधतः कृषीवलैरकृष्टपच्या इव मस्यसंपदः ।

वितन्वति क्षेममदेवमातृकाश्चिराय तस्मिन्कुवश्चकासति ॥१७॥

सुखेनेति ॥ चिराय तस्मिन्दुर्योधने क्षेमं वितन्वति क्षेमंकरे
सति । देवः पर्जन्य एव माता येषां ते देवमातृका वृष्ट्यम्बुजीविनो
देशाः । ते न भवन्तीत्यदेवमातृकाः । नदीमातृका इत्यर्थः । ‘देशो
नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च
यथाक्रमम्’ । इत्यमरः । एतेनास्य कुल्यादिपूर्तप्रवर्तकत्वमुक्तम् ।
कुरूणां निवासाः कुरवो जनपदविशेषाः । कृष्टेन पच्यन्त इति
कृष्टपच्याः । ‘राजसूय-’ इत्यादिना कर्मकर्तरि क्यप्रत्ययान्तो निपातः ।
तद्विपरीता अकृष्टपच्या इव । कृषिर्येषामस्तीति कृषीवलैः । कर्षकैरि-
त्यर्थः । ‘रजः कृषि-’ आदिना वलच्प्रत्ययः । ‘वले’ इति दीर्घः ।
सुखेनाक्लेशेन लभ्या लब्धुं शक्याः सस्यसंपदो दधतो धारयन्तः ।
‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ इति नुमागमप्रतिषेधः । चकासति सर्वोत्कर्षेण
वर्तन्त इत्यर्थः । अदभ्यस्तात् इति शेरदादेशः । ‘जक्षित्यादयः पट्’
इत्यभ्यस्तसंज्ञा । संपन्नजनपदत्वादसंतापकरत्वाच्च दुःसाध्योऽयमिति
भावः ॥ १७ ॥

नन्वेवं जनपदानुवर्तिनः कथमर्थलाभ इत्यत आह—

उदारकीर्तिरुदयं दयावतः प्रशान्तबाधं दिशतोऽभिरक्षया ।

मयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी ॥१८॥

उदागति ॥ उदारकीर्तिर्महायशसः । ‘उदारो दानृमहतोः’ इत्यमरः ।
दयावतः परदुःखप्रहाणेच्छोः । अतएव प्रशान्तबाधं प्रशमितोपद्रवं
यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । उदयविशेषणं वा । ‘वा दान्त-
शान्त-’ इत्यादिना शमिधातोर्ण्यन्तान्निष्ठान्तो निपातः । अभिरक्षया
सर्वतस्त्राणेनोदयं वृद्धिं दिशतः संपादयतो वसूपमानस्य कुबेरोप-
मस्य । ‘वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु’ इति विश्वः । अस्य दुर्योधनस्य
गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभिरुपस्नुता द्राघिता मेदिनी वसूनि धनानि ।
‘वसु तोये धने मणौ’ इति वैजयन्ती । स्वयं प्रदुग्धे । अक्लेशेन दुह्यत

इत्यर्थः । दुहेः कर्मकर्तरि लट् । 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यक्प्रतिषेधः । यथा केनचिद्विदग्धेन नवप्रसूता रक्षिता च गौः स्वयं प्रदुग्धे तद्वदिति भावः । अलंकारस्तु-विशेषणमात्रमाभ्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः' इति सर्वस्वकारः । अत्र प्रनीयमानया गवा सह प्रकृताया मेदिन्या भेदेऽभेदलक्षणातिशयोक्तिवशादपोह्यत्वेनो^(१)क्तिरिति संक्षेपः ॥ १८ ॥

१ टि०—अपोह्यत्वेन तिरस्कार्यत्वेन निगीर्णत्वेनेत्यर्थः ।

वीरभट्टानुकूल्यमाह—

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।

नसंहतास्तस्य नमिन्नवृत्तयः प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितम् ॥१९॥

महौजस इति ॥ महौजसो महाबलाः । अन्यथा दुर्बलानामनुपकारित्वादिति भावः । मानः कुलशीलाद्यभिमान एव धनं येषां ते मानधनाः, अन्यथा कदाचिद्वलदर्पाद्विकुर्वीरन्निति भावः । धनार्चिता धनैरर्चिताः सत्कृताः । अन्यथा दारिद्र्यादेनं जह्युरिति भावः । संयति सङ्ग्रामे लब्धकीर्तयः । बहुयशस इत्यर्थः । अन्यथा कदाचिन्मुह्येयुरिति भावः । संहता मिथः संगताः स्वार्थनिष्ठा न भवन्तीति नसंहताः । नञर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपे'ति समासः । मिन्नवृत्तयो मिथो विरोधात्स्वामिकार्यविधातकरा न भवन्तीति न मिन्नवृत्तयः । अन्यथा स्वामिकार्यविधातकतया स्वामिद्रोहिणः स्युरित्युभयत्रापि तात्पर्यार्थः । धनुर्भृतो धानुष्काः । आयुधीयमात्रोपलक्षणमेतत् । प्राधान्याद्धनुर्ग्रहणम् । तस्य दुर्योधनस्यासुभिः प्राणैः प्रियाणि समीहितुं कर्तुं वाञ्छन्ति । आनृण्यार्थं प्राणान्दातुमिच्छन्ति । अन्यथा दोषस्मरणादिति भावः । अत्र महौजसादिपदार्थानां प्राणदानकर्तव्यतां प्रति विशेषणगत्या हेतुत्वाभिधानात्काव्यलिङ्गमलंकारः । लक्षणं तूक्तम् । तथा साभिप्रायविशेषणत्वात्परिकरालंकार इति द्वयोस्तिलतण्डुलवद्विभक्ततया स्फुरणात्संसृष्टिः ॥१९॥

संप्रति स्वराष्ट्रवत्परराष्ट्रवृत्तान्तमपि वेत्तीत्याह—

महौभृतां सच्चरितैर्धैरैः क्रियाः स वेद निःशेषमशेषितक्रियः ।

महोदयैस्तस्य हितानुबन्धिभिः प्रतीयते धातुरिनेहितं फलं ॥२०॥

महौभृतामिति ॥ अशेषितक्रियः समापितकृत्यः । आफलोदयक-

मैत्यर्थः । स दुर्योधनः सञ्चरितैः शुद्धचरितैः । अवञ्चकैरित्यर्थः ।
चरन्तीति चरास्तैश्चरैः प्रणिधिभिः । पचाद्यच् । महीभृतां क्रियाः
प्रारम्भान् निःशेषं वेद वेत्ति । 'विदो लटो वा' इति णलादेशः ।
स्वरहस्यं तु न कश्चिद्वेदेत्याह—महोदयैरिति । धातुरिव तस्य
दुर्योधनस्येहितमुद्योगो महोदयैर्महावृद्धिभिः । हितमनुबध्नन्त्यनुरुन्ध-
न्तीति हितानुबन्धिभिः । स्वन्तैरित्यर्थः । फलैः कार्यसिद्धिभिः
प्रतीयते ज्ञायते । फलानुमेयास्तस्य प्रारम्भा इत्यर्थः ॥२०॥

मित्त्रबलमाह—

न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतं धनुः कृतं न वा कोपविजिह्वमाननम् ।

गुणानुगणेण शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्माल्यमिवाप्य शासनम् ॥२१॥

नेति ॥ तेन राज्ञा क्वचिन्कुत्रापि । सह ज्यया मौर्व्या सज्यम् ।
'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति
बहुव्रीहिः । धनुर्नोद्यतं नोर्ध्वीकृतम् । आननं वा कोपविजिह्वं
कोपकुटिलं न कृतम् । यस्य कोप एव नोदेति कुतस्तस्य युद्धप्रसक्ति-
रिति भावः । कथं तर्ह्याज्ञां कारयति राज्ञ इत्यत्राह—गुणेति—गुणेषु
दयादाक्षिण्यादिष्वनुरागेण प्रेम्णा । माल्यपक्षे सूत्रानुषङ्गेण । यद्वा
सौरभ्यगुणलोभेन । नराधिपैरस्य शासनमाज्ञा । मालैव माल्यं
तदिव । 'चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थं प्यञ्ज' इति क्षीरस्वामी । शिरोभिरु-
ह्यते धार्यते । 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति यकि संप्रसारणम् ।
अत्रोपमा स्फुटं ॥ २१ ॥

संप्रत्यस्य धार्मिकत्वमाह—

स यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं निधाय दुःशासनमिदं शासनः ।

मखेष्वस्त्रिन्नोऽनुमतः पुरोधसा धिनोति हव्येन हिरण्यरेतसम् ॥२२॥

स इति ॥ इदं शासनोऽप्रतिहताज्ञः स दुर्योधनो नवयौवनेनोद्धतं
प्रगल्भम् । धुरंधरमित्यर्थः । दुःखेन शिष्यत इति दुःशासनस्तम् ।
'भाषायां शासियुधि—' इत्यादिना खलर्थे युच्प्रत्ययः । यौवराज्ये
युवराजकर्मणि । ब्राह्मणादित्वात्प्यञ्ज । निधाय । नियुज्येत्यर्थः ।
पुरोधसा पुरोहितेनानुमतोऽनुज्ञातः । तस्मिन्याजके सतीत्यर्थः ।
तदुल्लङ्घने दोषस्मरणादिति भावः । 'निष्ठा' इति भूतार्थे कः । न तु
'मतिबुद्धि—' इत्यादिना वर्तमानार्थे । अन्यथा 'पुरोधसा' इत्यत्र 'कस्य

च वर्तमाने' इति षष्ठी स्यात्^(१) । अखिन्नोऽनलसो मखेषु क्रतुषु हव्येन हविषा । हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतसमनलं धिनोति प्रीणयति । धिन्वेः प्रीणनार्थात् 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः ॥ २२ ॥

१ टि०—भूतार्थक्तान्तस्य योगे तु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति प्राप्तायाः कर्तरि-षष्ठ्या 'नलोकाव्यय' इत्यादिना निषेधात् कर्तरि तृतीया सिध्यति ।

न चैतावता निरुद्योगैर्भाव्यमित्याशङ्क्याशां दर्शयति—

प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति प्रशासदावारिधि मण्डलं भुवः ।

स चिन्तयत्येव भियस्त्वदेष्ट्यतीरहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता ॥२३॥

प्रलीनेति ॥ स दुर्योधनः प्रलीनभूपालं । निःसपत्नमित्यर्थः । स्थिरायति । चिरस्थायीत्यर्थः । भुवो मण्डलमा वारिधिभ्य आवारिधि । 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः । प्रशासदाज्ञापयन्नपि । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागम-प्रतिषेधः । त्वत्त्वत्त एष्यतीरागमिष्प्रतीः । धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थ-सिद्धिः । अथवाङ्पूर्वः पाठः । 'एत्येधन्यूठसु' इति वृद्धिः । 'लुटः सद्वा' इति शतृप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीष् । 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति विकल्पान्तुमभावः । भियो भयहेतून् । विपद् इत्यर्थः । चिन्तयत्यालोचयत्येव । स एवाह—अहो बलवद्विरोधिता दुरन्ता दुष्टाव-साना । सार्वभौमस्यापि प्रबलैः सह वैरायमाणत्वमनर्थपर्यवसाय्येवेति तात्पर्यम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥२३॥

ननु गूढाकारेङ्कितस्य तस्य भयं त्वया कथं निरधारीत्यत्राह—

कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतादनुस्मृताखण्डलमूनुविक्रमः ।

तवाभिधानाद्व्यथते नताननः स दुःसहान्मन्त्रपदादिवोरगः ॥२४॥

कथेति ॥ कथाप्रसङ्गेन गोष्ठीवचनेन जनैः । अन्यत्र कथाप्रसङ्गेन विषयैद्येन । 'कथाप्रसङ्गो वार्तायां विषयैद्येऽपि वाच्यवत्' इति विश्वः । एकवचनस्यातन्त्रत्वाज्जनविशेषणम् । उदाहृतादुच्चारितात्तवाभिधानाज्जामधेयात्स्मारकाद्धेतोः । 'हेतौ' इति पञ्चमी । 'आख्याहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च' इत्यमरः । अन्यत्र तवाभिधानात् । 'नामैक देशग्रहणे नाममात्रग्रहणम्' इति न्यायात्तश्च वश्च तवौ तार्क्ष्यवासुकी तयोरभिधानं यास्मिन्पदे तस्मात् । यद्वा कथाप्रसङ्गे इनाश्च ते

जनाश्चेत्येकं पदम् । अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः स्मृतार्जुनपराक्रमः
 सन् दुःसहादतिदुःसहान्मन्त्रपदान्मन्त्रशब्दात्स्मारकाद्धेतोः । आख-
 ण्डलसूनुरिन्द्रानुजः । उपेन्द्रो विष्णुरिति यावत् । 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रघौ'
 इति विश्वः । तस्य विःपक्षी गरुड इत्यर्थः । तस्य क्रमः पादविक्षेपः ।
 सोऽनुस्मृतो येन स तथोक्तः स्मृतगरुडमहिमा । उरग इव । नताननः
 सन् । व्यथते दुःखायते । 'पीडा बाधा व्यथा दुःखम्' इत्यमरः ।
 अत्युत्कटभयदोषादिविकारा दुर्वारा इति भावः । 'सर्वतो जयम-
 न्विच्छे-पुत्रादिच्छेत्पराजयम्' इति न्यायादर्जुनोत्कर्षकथनं युधिष्ठिरस्य
 भूषणमेवेति सर्वमवदातम् ॥ २४ ॥

निगमयति—

तदाशु कर्तुं त्वयि जिह्वमुद्यते विधीयतां तत्र विधेयमुत्तरम् ।

परप्रणीतानि वचांसि चिन्वतां प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां गिरः ॥२५॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्त्वयि जिह्वां कपटं कर्तुमुद्यते । त्वां जिघां-
 सावित्यर्थः । तत्र तस्मिन्दुर्योधने विधेयं कर्तव्यमुत्तरं प्रतिक्रियाऽऽशु
 विधीयतां क्रियताम् । ननु कर्तव्यमपि त्वयैवोच्यतामिति चेत्तत्राह—
 परेति-परप्रणीतानि परोक्तानि वचांसि चिन्वतां गवेषयतां मादृशाम् ।
 वार्ताहारिणामित्यर्थः । गिरः प्रवृत्तिसारा वार्तामात्रसाराः खलु ।
 'वार्ताप्रवृत्तिवृत्तान्तः' इत्यमरः । वार्तामात्रवादिनो वयम्, ननु कर्त-
 व्यार्थोपदेशसमर्थाः । अतस्त्वयैव निर्धार्य कार्यमिति भावः । सामा-
 न्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ॥२५॥

इतीरयित्वा गिरमात्तसत्क्रिये गतेऽथ पत्यौ वनसंनिवासिनाम् ।

प्रविश्य कृष्णा सदनं महीभुजा तदाचक्षेऽनुजसंनिधौ वचः ॥२६॥

इतीति ॥ वनसंनिवासिनां पत्यौ वनेचराधिपे इति गिरमीरयि-
 त्वोक्तत्राऽऽत्तसत्क्रिये गृहीतपारितोषिके गते सति । 'तुष्टिदानमेव
 चाराणां हि वेतनम् । ते हि तल्लोभात्स्वामिकार्येष्वतीव त्वरयन्ते'
 इति नीतिशास्त्राभ्युते । अथ महीभुजा राज्ञा कृष्णासदनं द्रौपदीभवनं
 प्रविश्यानुजसंनिधौ तद्वनेचरोक्तं वचो वाक्यमाचक्ष आख्यातम् ।
 अथवा कृष्णेति पदच्छेदः । सदनं प्रविश्यानुजसंनिधौ तद्वचः
 कृष्णाचक्षे आख्याता । चक्षिडो दुहादेर्द्विकर्मत्वादप्रधाने कर्मणि
 लिट् ॥ २६ ॥

निशम्य सिद्धिं द्विषतामपाकृतीस्ततस्ततस्तस्या विनियन्तुमक्षमा ।

नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनीरुदाजहार द्रुपदात्मजा गिरः ॥२७॥

निशम्येति ॥ अथ द्रुपदात्मजा द्रौपदी द्विषतां सिद्धिं वृद्धिरूपां निशम्य ततस्तदनन्तरम् । ततो द्विषद्भ्य आगतास्ततस्तस्याः । 'अव्ययात्यप्' इति त्यप् । अपाकृतीर्विकारान्विनियन्तुं निरोद्धुमक्षमा सती नृपस्य युधिष्ठिरस्य मन्युव्यवसाययोः क्रोधोद्योगयोर्दीपिनीः संवर्धिनीर्गिरो वाक्यान्युदाजहार । जगादेत्यर्थः ॥२७॥

भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं भवत्यधिक्षेप इवानुशासनम् ।

तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मां निरस्तनारीसमया दुराधयः ॥२८॥

भवादृशेष्विति ॥ भवादृशा भवद्विधाः । पण्डिता इत्यर्थः । तेषु विषये । 'त्यदादिषु' इत्यादिना कञ् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारादेशः । प्रमदाजनोदितं स्त्रीजनोक्तम् । वदेः कः । 'वचिस्वपि-' इत्यादिना संप्रसारणम् । अनुशासनं नियोगवचनमधिक्षेपस्तिरस्कार इव भवति । अतो न युक्तं वक्तुमित्यर्थः । तथापि वक्तुमनुचितत्वेऽपि निरस्तनारीसमयास्त्याजितशालीनतारूपस्त्रीसमाचाराः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । दुराधयः समयोल्लङ्घनहेतुत्वाद् दुष्टा मनोव्यथाः । 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः मां वक्तुं व्यवसाययन्ति^(१) प्रेरयन्ति । न किञ्चिदयुक्तं दुःखिनामिति भावः ॥२८॥

१ टि०—'धोऽन्तर्कर्मणि' इति दैवादिकाद्व्यवपूर्वात्स्यते हंतुमणौ 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वे 'अर्तिही' इत्यादिना प्राप्तं पुक् वाधित्वा 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' इति युक् ।

अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिश्चिरं धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः ।

त्वयात्महस्तेन मही मदच्युता मतङ्गजेन खगिवापवर्जिता ॥२९॥

अखण्डमिति ॥ आखण्डलतुल्यधामभिरिन्द्रतुल्यप्रभावैः । स्ववंशजैः भूपतिभिर्भरतादिभिश्चिरमखण्डमविच्छिन्नं धृता मही त्वया । मदं च्योततीति मदच्युत । किप् । तेन मदस्त्राविणा मतङ्गजेन खगिवात्महस्तेन स्वकरेण । स्वचापलेनेत्यर्थः । अपवर्जिता परिहृता त्यक्ता । स्वदोषादेवायमनर्थागम इत्यर्थः ॥२९॥

स्वदोषादेवायमनर्थागम इत्युक्तम् । सच दोषः कुटिलेष्वकौटिल्यमेवेत्याह—

व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।

प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधानसंवृताङ्गान्निशिता इवेषवः ॥३०॥

व्रजन्तीति ॥ मूढधियो निर्विवेकबुद्धयस्ते पराभवं व्रजन्ति ये मायाविषु मायावत्सु विषये । 'अस्मायामेधा-' इत्यादिना विनिप्रत्ययः । मायिनो मायावन्तः । ब्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । न भवन्ति । अत्रैवार्थान्तरं न्यस्यति प्रविश्येति—शठा अपकारिणो धूर्तास्तथाविधानकुटिलानसंवृताङ्गानवर्मितशरीरान्निशिता इषव इव प्रविश्य प्रवेशं कृत्वात्मीया भूत्वा घ्नन्ति हि । 'आजवं हि कुटिलेषु न नीतिः' इति भावः ॥ ३० ॥

न च लक्ष्मीचाञ्चल्यादयमनर्थागमः, किन्तु स्वोपेक्षादोषमूलत्वादित्याशयेनाह—

गुणानुरक्तमनुरक्तसाधनः कुलाभिमानी कुलजां नराधिपः ।

परैस्त्वदन्यः क इवापहार्येन्मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम् ॥३१॥

गुणेति ॥ अनुरक्तसाधनोऽनुकूलसहायवान् । उक्तं च कामन्दकीये—

उद्योगादनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः ।

छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी ॥ इति ।

कुलाभिमानी क्षत्रियत्वाभिमानी कुलीनत्वाभिमानी च त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः । 'अन्यारात्-' इत्यादिना पञ्चमी । क इव नराधिपो गुणैः सन्ध्यादिभिः सौन्दर्यादिभिश्चानुरक्तमनुरागिणीं कुलजां कुलक्रमादागतां कुलीनां च मनोरमां श्रियमात्मवधूमिव स्वभार्यामिव । 'ववूर्जायास्नुषा स्त्री च' इत्यमरः । परैः^(१) शत्रुभिरन्यैश्चापहारयेत् । स्वयमेवपहारं कारयेदित्यर्थः । कलत्रापहारवल्लुक्ष्म्यपहारोऽपि राज्ञां मानहानिकरत्वादानुपेक्षणीय इति भावः ॥३१॥

१ टि०—'हृक्रोग्न्यतरस्याम्' इति विकल्पादप्यन्तकर्तुः कर्मत्वाभावेन कर्तरि तृतीया ।

अथ दशभिः कोपोद्दीपनं करोति —

भवन्तमेतर्हि मनस्विगठितं विवर्तमानं नरदेव वर्त्मनि ।

कथं न मन्युर्ज्वलयत्युदीरितः शमीतरुं शुष्कमिवामिदच्छिखः ॥३२॥

भवन्मिति ॥ हे नरदेव नरेन्द्र एतर्हीदानीम् । अस्मिन्नापत्कालेऽपीत्यर्थः । 'एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा' इत्यमरः । 'इदमो

‘हिंल्’ इति हिंलप्रत्ययः । ‘एतेतौ रथोः’ इत्येतादेशः । आपदमेवाह—
मनस्विगर्हिते शूरजनजुगुप्सिते वर्त्मनि मार्गे विवर्तमानम् । शत्रुकृतां
दुर्दशामनुभवन्तमित्यर्थः । भवन्तं त्वामुदीरित उद्दीपितो मन्युः
क्रोधः । शुष्कं नीरसम् । ‘शुषः क’ इति निष्ठातकारस्य ककारः ।
शमी चासौ तरुश्चेति विशेषणसमासः । तम् । शमीग्रहणं शीघ्रज्व-
लनस्वभावात्कृतम् । उच्छिख उद्गतज्वालः । ‘घृणिज्वाले अपिशिखे’
इत्यमरः । वह्निरिव । कथं न ज्वलयति ज्वलयितुमुचिनमित्यर्थः ।
‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वः ॥ ३२ ॥

नन्वन्तः शत्रुत्वादयं क्रोधस्त्याज्य एवेत्याशङ्क्याह—

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुगपदां भवन्ति वक्ष्याः स्वयमेव देहिनः ।

अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥३३॥

अवन्ध्येति ॥ अवन्ध्यः कोपो यस्य तस्यावन्ध्यकोपस्यात एवा-
पदां विहन्तुः । निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यर्थः । पुंस इति शेषः । देहिनो
जन्तवः स्वयमेव वक्ष्या वशंगता भवन्ति । ‘वशं गतः’ इति यत्प्रत्ययः ।
अतस्त्वया कोपिना भवितव्यमित्यर्थः । व्यतिरेके त्वनिष्ठमाचष्टे—
अमर्षशून्येन निष्कोपेन जन्तुना । कन्यया शोक इतिवत् ‘हेतौ’
इति तृतीया । हृदयस्य कर्म हार्दं स्नेहः । ‘प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम
स्नेहः’ इत्यमरः । युवादित्वादण् । ‘हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु’ इति
हृदादेशः । जातहार्देन जातस्नेहेन सता जनस्यादरो न । विद्विषा
द्विषता च सताऽऽदरो न । अमर्षहीनस्य रागद्वेषावर्किचित्करत्वाद-
गण्यावित्यर्थः । अथवा विद्विषा सता दरो भयं न । ‘दरोऽस्त्रियां भये
श्वभ्रे’ इत्यमरः । एकस्मिन्नेव प्रयोगे संधिवशाद्विधा पदच्छेदः
पुंवाक्येषु न दोषः । अतः स्थाने कोपः कार्यस्त्याज्यस्त्वस्थाने कोप
इति भावः ॥ ३३ ॥

परिभ्रमंल्लोहितचन्दनोचितः पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूपितः ।

महारथः सत्यधनस्य मानसं दुनोति नो कचिदयं वृकोदरः ॥३४॥

परिभ्रमन्ति ॥ लोहितचन्दनोचित उचितलोहितचन्दनः । ‘वा-
हिताग्न्यादिषु-’ इति साधुः । अभ्यस्तरक्तचन्दन इत्यर्थः । ‘अभ्यस्ते-
त्युचितं न्याय्यम्’ इति यादवः । महारथो रथचारी । उभयत्रापि
प्रागिति शेषः । अद्य तु रेणुरूपितो धूलिच्छुरितः । पादाभ्यामतनि

गच्छतीति पदातिः पादचारी । 'अज्यतिभ्यां च' इत्यनुवृत्तौ 'पादे च' इत्यौणादिक इणप्रत्ययः । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पदादेशः । अन्तर्गिरि गिरिष्वन्तः^(१) । विभक्त्यर्थेऽव्ययः भावः । 'गिरेश्च सेनकस्य' इति विकल्पात्समासान्ताभावः । परिभ्रमन्नयं वृकोदरो भीमः । सत्यधनस्येति सोल्लुण्ठनवचनम् । अद्यापि सत्यमेव रक्ष्यते, न तु भ्रातर इति भावः । तवेति शेषः । मानसं नो दुनोति कश्चिन्न परितापयति । 'कश्चित्कामप्रवेदने' इत्यमरः । स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् ॥ ३४ ॥

१ टि०—अत्र गिरिषु इत्यन्तर्गिरि इत्येव लौकिकविग्रहो न्याय्यः न तु गिरिष्वन्त इति । नित्यसमासत्वेन अन्तः शब्दघटितस्य लौकिकविग्रहस्यासंभवात् । अन्तः शब्दयोगं लोके सप्तम्यसंभवाच्च । अलोकिके तु विग्रहवाक्ये वचनसामर्थ्यात्सप्तमीत्यन्यदेतत् ।

विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान्कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः ।

स वल्कवासांसि तवाधुनाहरन्करोति मन्युं न कथं धनंजयः ॥३५॥

विजित्येति ॥ वासव इन्द्र उपमा उपमानं यस्य स वासवोपम इन्द्रतुल्यो यो धनञ्जयः । उत्तरान्कुरून्मेरोरुत्तरान्मानुषान्देशविशेषान्विजित्य प्राज्यं प्रभूतम् । 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्' इत्यमरः । कुप्यादन्यदकुप्यं हेमरूप्यात्मकम् । 'स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते । ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्' इत्यमरः । वसु धनम् अयच्छदत्तवान् । 'पाघ्रा-' इत्यादिना दाणो यच्छादेशः । स धनं जयतीति धनञ्जयोऽर्जुनः । 'संज्ञायां भृतृवृजि-' इत्यादिना खच्चप्रत्ययः । 'अरुद्धिषत्-' इत्यादिना मुमागमः । अधुनास्मिन्काले । 'अधुना' इति निपातनात्साधुः । वल्कवासांस्याहरन्कथं तव मन्युं क्रोधं दुःखं वा न करोति ॥ ३५ ॥

वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ ।

कथं त्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ विलोकयन्नुत्सहसे न बाधितुम् ॥३६॥

वनान्तेति ॥ वनान्तो वनभूमिरेव शय्या तथा कठिनीकृताकृती कठिनीकृतदेहौ । 'आकारो देह आकृतिः' इति वैजयन्ती । विष्वक्समन्तात् । 'समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः । कचाचितौ कचव्याप्तौ । विशीर्णकेशावित्यर्थः । अतएवागजौ

गिरिसंभवौ गजाविव स्थितावेतौ यमौ युग्मजानौ । मारुपुत्रावित्यर्थः ।
'यमो दण्डधरे ध्वाङ्गे संयमे यमजेऽपि च' इति विश्वः । विलोकयंस्त्वं
कथं धृत्तिसंयमौ सन्तोषनियमौ । 'धृत्तियोगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरनु-
ष्टिषु' इति विश्वः । बाधितुं नोन्महमे न प्रवर्तसे । 'शकधृप-' इत्यादिना
तुमुन् । अहो ते महद्द्वैर्यमिति भावः ॥३६॥

अथ राज्ञो दुर्दशां दर्शयितुमुपोद्धातमाह । प्रकृतार्थं वर्णयितुम-
र्थान्तरवर्णनमुपोद्धातः—

इमामहं वेद न तावकीं धियं विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः ।

विचिन्तयन्त्या भवदापदं परां रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः ॥३७॥

इमामिति ॥ इमां वर्तमानाम् । तत्रेमां तावकीं त्वदीयाम् ।
'तस्येदम्' इत्यणप्रत्ययः । 'तवकममकावकवचने' इति तवकादेशः ।
धियं त्वदापद्विषयां चित्तवृत्तिमहं न वेद कीदृशी वा न वेद्मि ।
परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादिति भावः । 'विदो लटो वा' इति लटो णलादेशः ।
न चात्मदृष्टान्तेनापन्नत्वाद्दुःखितत्वमनुमातुं शक्यते । धीरादिष्वनै-
कान्तिकत्वादित्याशयेनाह—चित्तवृत्तयो विचित्ररूपा धीराधीराद्यने-
कप्रकाराः खलु । किन्तु परामुत्कृष्टां भवदापदं विचिन्तयन्त्या
भावयन्त्या मम चेतश्चित्तम् । आधयो मनोव्यथाः । 'उपसर्गे घोः किः'
इति किप्रत्ययः । प्रसभं प्रसह्य रुजन्ति भञ्जन्ति । 'रुजो भङ्गे' इति
धातोर्लट् । पश्यतामपि दुःसहा दुःखजननी त्वद्विपत्तिरनुभवितां
त्वां न विकरोतीति महच्चित्रमित्यर्थः । चेत इति 'रुज' इत्यानां भाववच-
नानामुज्वरेः' इति षष्ठी न भवति । तत्र शेषाधिकाराच्छेदत्वस्या
विवक्षितत्वादिति ॥ ३७ ॥

तदापदमेव श्लोकत्रयेणाह—

पुगाधिरूढः शयनं महाधनं विबोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलः ।

अदभ्रदर्भमधिशय्य स स्थली जहासि निद्रामशिवैः शिवास्तैः ॥३८॥

पुरेति ॥ यस्त्वं महाधनं बहुमूल्यं श्रेष्ठम् । 'महाधनं महामूल्ये'
इति विश्वः । शयनं शय्यामधिरूढः सन् । स्तुतयो गीतयश्च ता एव
मङ्गलानि तैः करणभूतैः पुरा विबोध्यसे । वैतालिकैरिति शेषः । पूर्व
बोधित इत्यर्थः । 'पुरि लुङ् चास्मे' इति भूतार्थे लट् । स त्वमदभ्रदर्भा
बहुकुशाम् । अरुन्नी कुशं कुथो दर्भः' इति । अदभ्रं बहुलं बहु' इति

चामरः । स्थलीमकृत्रिमभूमिम । 'जानपद-' इत्यादिना कृत्रिमार्थे ङीष् । एतेन दुःसहस्पर्शत्वमुक्तम् । अधिशोडशासां कर्म' इति कर्मत्वम् । अधिशय्य शयित्वा । 'अयङ्ङि क्ङिति' इत्ययङादेशः । अशिवैरमङ्गलैः शिवारुतैः क्रोष्टुवासितैः । 'शिवा हरीतकी क्रोष्ट्री शमी नद्यामलकयुमे' इति वैजयन्ती । निद्रां जहासि । अद्येति शेषः ॥३८॥

पुरोपनीतं नृप रामणीयकं द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसः ।

तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं परंति कार्यं यशसा समं वपुः ॥३९॥

पुरंति ॥ हे नृप, यदेतत्पुरोवर्ति वपुः पुरा द्विजातिशेषेण द्विज-
भुक्तावशिष्टेनान्धसाधनेन । 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्' इत्यमरः ।
रमणीयस्य भावो रामणीयकं मनोहरत्वमुपनीतं प्रापितम् । नयतेद्वि-
कर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि क्तः । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुद्वि-
कर्मणाम्' इति वचनात् । अद्य वन्यफलाशिनस्ते तव तद्वपुर्यशसा
समं परमतिमात्रं कार्यं परैति प्राप्नोति । उभयमपि क्षीयत इत्यर्थः ।
अत्र सहोक्तिरलंकारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे-'सा सहोक्तिः सहार्थस्य
बलादेकं द्विवाचकम्' इति ॥३९॥

अनारतं यौ मणिपीठशायिनावरज्यद्राजशिरःस्रजां रजः ।

निषीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषाम् ॥४०॥

अनारतमिति ॥ अनारतमजस्रं मणिपीठशायिनौ मणिमयपाद-
पीठशायिनौ यौ चरणौ राजशिरः स्रजां नमद्भूपालमौलिस्त्रजां रजः
परागोऽरञ्जयत्, तौ ते चरणौ मृगद्विजैश्च तपस्विभिरालूनशिखेषु
क्लिष्टाग्नेषु बर्हिषां कुशानाम् । बर्हिः कुशहुताशयोः' इति विश्वः ।
वनेषु निषीदतस्तिष्ठतः ॥४०॥

मनु सर्वप्राणिसाधारण्यामापदि का परिदेवनेत्यत्राह—

द्विषन्निम्ता यदियं दशा ततः समूलमुन्मूलयतीव मे मनः ।

परैरपर्यासितवीर्यसंपदां पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम् ॥४१॥

द्विषदिति ॥ यद्यतः कारणादियं दशाऽवस्था । 'दशा वर्ताववस्था-
याम्' इति विश्वः । द्विषन्नो निमित्तं यस्याः सा । 'द्विषोऽमित्रे' इति
शतृप्रत्ययः । अतो मे मनः समूलं साशयमुन्मूलयतीवोत्पाटयतीव ।
दैविकी त्वापन्न दुःखायेत्याह—परैरिति । परैः शत्रुभिरपर्यासिता
ऽपर्यावर्तिता वीर्यसंपदेषां तेषां मानिनां पराभवो विपदप्युत्सव

एवेति वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः । मानहानिर्दुःसहा, न त्वापदिनि भावः ॥ ४१ ॥

विहाय शान्तिं नृप धाम तत्पुनः प्रसीद संघेहि वधाय विद्विषाम् ।

व्रजन्ति शत्रूनवधूय निःस्पृहाः शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ॥४२॥

विहायेति ॥ हे नृप, शान्तिं विहाय तत्प्रसिद्धं धाम तेजो विद्विषां वधाय पुनः संघेह्यङ्गीकुरु प्रसीद । प्रार्थनायां लोढ । ननु शमेन कार्यसिद्धौ किं क्रोधेनेत्यत्राह—व्रजन्तीति । निःस्पृहा मुनयः शत्रूनवधूय निर्जित्य शमेन क्रोधवर्जनेन सिद्धिं व्रजन्ति । भूभृतस्तु न । कैवल्यकार्यवद्राजकार्यं न शान्तिसाधयमित्यर्थः ॥४२॥

पुरः सरा धामवतां यशोधनाः सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् ।

भवाद्दशाश्वेदधिकुर्वते रतिं निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥४३॥

पुर इति ॥ किं च धामवतां तेजस्विनाम् । परनिकारासहिष्णूनामित्यर्थः । पुरः सरन्तीति पुरः सरा अग्रेसराः । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतैः' इति टप्रत्ययः । यशोधना भवाद्दशाः सुदुःसहमतिदुःसहमीदृशमुक्तप्रकारं निकारं पराभवं प्राप्य रतिं सन्तोषमधिकुर्वते स्वीकुर्वते चेत्तर्हि । हन्त इति खेदे । मनस्विताभिमानिता निराश्रया सती हता । तेजस्विजनैकशरणत्वान्मनस्विताया इत्यर्थः । अतः पराक्रमितव्यमिति भावः । यद्यप्यत्र प्रसहनस्यासङ्गतेरधिपूर्वात्करोतेः 'अधे प्रसहने' इत्यात्मनेपदं न भवति । 'प्रसहनं परिभवः' इति काशिका । तथाप्यस्याः कर्त्रभिप्रायविवक्षायामेव प्रयोजकत्वात्कर्त्रभिप्राये 'स्वरितञितः' इत्यात्मनेपदं प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥

अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमश्चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् ।

विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं जटाधरः सञ्जुहुधी पावकम् ॥४४॥

अथेति ॥ अथ पक्षान्तरे निरस्तविक्रमः सन् । चिराय चिरकालेनापि क्षमां क्षान्तिमेव । क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । सुखस्य साधनं पर्येष्यवगच्छसि तर्हि लक्ष्मीपतिलक्ष्म राजचिह्नं कार्मुकं विहाय । धरतीति धरः । पचाद्यच् । जटानां धरो जटाधरः सञ्जिह्वने पावकं जुहुधि । पावके होमं कुर्वित्यर्थः । अधिकरणे कर्मत्वोपचारः । विरक्तस्य किं धनुषेत्यर्थः । 'हुञ्जल्भ्योहेधिः' ॥४४॥

अथ समयोल्लङ्घनाद्विभेषि तदपि न किञ्चिदित्याह—

न समयपरिगृह्ण क्षमं ते निवृत्तिपरंपरं परंपरं भूरिधाम्नः ।

अग्निं हि विजयार्थिनः क्षितीशा विदधति सोपधि संधिदूषणानि ॥४५॥

नेति ॥ परंपरं शत्रुषु । निवृत्तिः परं प्रधानं येषु तेषु तथोक्ते-
ष्वपकारतत्परेषु सत्सु भूरिधाम्नो महौजसः प्रतीकारक्षमस्य ते तव
ममयस्त्रयोदशसंवत्सरान्वने वत्स्यामीत्येवंरूपा संवित् । 'समयाः
शपथाचारकालसिद्धान्तसंवित्' इत्यमरः । तस्य परिरक्षणं प्रतीक्षणं
न क्षमं न युक्तम् । 'युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । हि यस्मा-
द्विजयार्थिनो विजिगीषवः क्षितीशा अरिषु विषये सोपधि सकपटं
यथा तथा । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकृतवे' इत्यमरः ।
संधिदूषणानि विदधति केनचिद्व्याजेन दाप्यमापाद्य संधिं दूषयन्ति ।
विषययन्तीत्यर्थः । शक्तस्य हि विजिगीषोः सर्वथा कार्यसाधनं
प्रधानमन्यत्समयरक्षणगादिकमशक्तस्येति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलं-
कारः । षुषिगताग्रावृत्तम्^(१) ॥४५॥

१. टि०—अयुजि न-युग-नरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।
इति तद्वक्ष्यम् ।

उक्तमर्थमाशीर्वादपूर्वकमुपसंहरति—

विधिसमयनियोगादीमिसंज्ञाजिह्वं शिथिलवसुमगाधे मममापत्ययोधौ ।

रिपुतिमिरमुदस्योदीयमानं दिनादौ दिनकृतमिव लक्ष्मीत्वां समभ्येतु भूयः ॥४६॥

इति भारविकृतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये प्रथमः सर्गः ।

विधीति ॥ विधिर्देवम् । 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः । समयः
कालस्तयोर्नियोगान्नियमनाद्भेतोः । तयोर्दुरतिक्रमत्वादिति भावः ।
अगाधे दुस्तरे । आपत्ययोर्विरिवेत्युपमितसमासः । दिनकृतमिवेति-
वक्ष्यमाणानुसारात् तस्मिन्नापत्ययोधौ मग्नम् । सूर्योऽपि सायं सागरे
मज्जति परेद्युः मज्जतीत्यागमः । दीप्तिः प्रताप आतपश्च तस्याः संहारेण
जिह्वामप्रसन्नम् । शिथिलवसुं शिथिलधनम्, अन्यत्र शिथिलरश्मिम् ।
'वसुर्देवेऽग्नौ रश्मौ च वसु तोये धने मणौ' इति वैजयन्ती । 'शिथिल-
बलम्' इति पाठे तूभयत्रापि शिथिलशक्तिकामित्यर्थः । रिपुस्तिमिर-
मिवेति रिपुतिमिरमुदस्य निरस्योदीयमानमुद्यन्तम् । 'ईङ् गतौ' इति
धातोर्देवादिकात्कर्तरि शानच् । त्वां दिनादौ दिनकृतमिव लक्ष्मीर्भूयः
समभ्येतु भजतु । 'आशिषि लिङ् लोटौ' इति लोट् । चमत्कारकारितया

मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोकेषु लक्ष्मीशब्दप्रयोगः । यथाह—
भगवान्भाष्यकार—‘मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च
शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाण्ययुष्मत्पुरुषकाणि च भवन्त्यध्येतारश्च
प्रवक्तारो भवन्ति’ इति । पूर्णोपमेयम् । मालिनीवृत्तम्^(१) । सर्गान्तत्वा-
द्वृत्तभेदः । यथाह दण्डी—

‘सर्गेरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ।

सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तरूपेण लोकरञ्जकम् ॥’ इति ।

अथ कविः कवि काव्यवर्ण्यनामाख्यानपूर्वकं सर्गपरिसमाप्तिं
कथयति—इतीत्यादि । इति शब्दः परिसमाप्तौ । भारविकृताविति
कविनामकथनम् । महा काव्य इति महच्छब्देन लक्षणतंपत्तिः सूचिता ।
किरातार्जुनीय इति काव्यवर्ण्ययोः कथनम् । प्रथमः सर्गः । समाप्त
इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । किरातार्जुनावधिकृत्य कृतो
ग्रन्थः किरातार्जुनीयम् । ‘शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः’
इति द्वन्द्वाच्छप्रत्ययः । राघवपाण्डवीयमितिवत् । तथा ह्यर्जुन एवात्र
नायकः । किरातस्तु तदुत्कर्षाय प्रतिभटतया वर्णितः । यथाह दण्डी—

‘वंशवीर्यप्रतापादि वर्णयित्वा रिपोरपि ।

तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनं च धिनोति नः’ ॥ इति ।

अथायं संग्रहः—

नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशज-

स्तस्योत्कर्षकृते त्ववर्ण्यतरां दिव्यः किरातः पुनः ।

शृङ्गारादिरसोऽङ्गमत्र विजयी वीरः प्रधानो रसः

शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फलम् ॥४६॥

१ टि०—ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः’ इति तल्लक्षणात् ।

इति श्रीमहोपाध्यायकोलचलमल्लिनाथमूरिविरचितायां

किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां

प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥

किरातार्जुनीये

द्वितीयः सर्गः

विहितां प्रियया मनः प्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम् ।

उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृपमूचे वचनं वृकोदरः ॥१॥

विहितामिति ॥ अथ वृकोदरो भीमः प्रियया द्रौपद्या । प्रिया-
ग्रहणमस्या हितोपदेशनात्पर्यस्मूचनार्थम् । विहिताम् । अभिहिता-
मित्यर्थः । विपूर्वस्य दधातेः क्रियासामान्यवाचिनो योग्यविशेषपर्य-
वसानात् । मनः प्रियामभिमतार्थयोगान्मनोहराम् । विशेषणद्वयेनापि
गिरो ग्राह्यत्वमुक्तम् । गिरं गरीयसीं सारवत्तरां निश्चित्य नृपं धर्म-
राजमुपपत्तिमद्युक्तियुक्तमूर्जिताश्रयमुदारार्थं वचनमूच उक्तवान् ।
कर्तरि लिट् । ब्रुवो वचिरादेशः । 'ब्रुविशासि-' इत्यादिना द्विकर्म-
कत्वम् । 'अकथितं च' इति नृपस्य कर्मत्वम् ॥१॥

किं तद्वचनं तदाह—

यद्वोचत वीक्ष्य मानिनी पण्डितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।

अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयम् ॥२॥

यदिति ॥ मानिनी क्षत्रियकुलाभिमानवती द्रौपदी स्नेहमयेन
स्नेहप्रचुरेण । 'तत्प्रकृतवचने मयद्' । चक्षुषा ज्ञानचक्षुषा । एतेनाप्त-
त्वमुक्तम् । परितो वीक्ष्य समन्ततो विविच्य यद्वचनमवोचत ।
ब्रुवैर्वक्तेर्वा लुङ् । 'वच उम्' इत्युमागमः । वागधिपस्य बृहस्पतेरपि
दुर्वचं वक्तुमशक्यम् । शेषे षष्ठीयम्, न कृद्योगलक्षणा । अतो
'न लोक-' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधो नास्ति । तद्वचनं विस्मयं विदधीत ।
सर्वस्यापीति शेषः । अथवा वागधिपस्यऽपि विस्मयं विदधीतेति
सबन्धः । दुर्वचम् । केनापीति शेषः । यतः स्त्रैणमपि शास्त्रमनुगच्छि
हितं चानुबध्नाति । अतो विस्मयकरं ग्राह्यं चैतद्वचनमिति तात्पर्यार्थः ॥२॥
विस्मयकरत्वे हेतुमाह—

विषमोऽपि विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसामिवाशयः ।

स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः ॥३॥

विषम इति ॥ विषमोऽपि दुर्बोधोऽपि । अन्यत्र दुःखप्रवेशोऽपि ।

नयो नीतिशास्त्रम् । पयसामाशयो हृद् इव । कृततीर्थः कृताभ्यासा-
द्युपायः सन् । 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु' इति
विश्वः । अन्यत्र कृतजलावतारः सन् । 'तीर्थं योनौ जलावतारे च'
इति हलायुधः । विगाह्यते गृह्यते प्रविश्यते च । किन्तु तत्र नये
जलाशये च स तादृशः पुरुषो विशेषदुर्लभोऽयन्तदुर्लभो यः कृत्यं
सन्धिविग्रहादि कार्यं क्षानादिकं च तस्य वर्त्म सत्साधु देशकालाद्य-
विरुद्धम् । यथा तथा । अन्यत्र गर्तग्राहपाषाणादिरहितम् । यथा
तथोपन्यस्यत्युदाहरति । 'उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् । उपोद्धात उदा-
हारः' इत्यमरः । यथा केनचित्कृततीर्थं पयसि गम्भीरेऽपि प्रवेशारः
सन्ति तीर्थकरस्तु विरलः । तद्वन्नीतावपि निगूढमपि तत्त्वं सति
वक्तरि बोद्धारः सन्ति । वक्ता तु न सुलभः । अत इयमपठितापि
साधु वक्तीति युज्यते विस्मय इत्यर्थः ॥३॥

अथ ग्राह्यत्वे हेतुमाह—

परिणामसुखे गरीयसि व्यथकेऽस्मिन्वचसि क्षतौजसाम् ।

अतिवीर्यवतीव भेषजे बहुरूपीयसि दृश्यते गुणः ॥४॥

परिणामेति ॥ परिणामः फलकालः परिपाकावस्था च । तत्र सुखे
हिते । 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च' इति सुखशब्दस्य
विशेष्यलिङ्गत्वम् । गरीयसि भूयिष्ठे श्रेष्ठे च । क्षतौजसामुभयत्रापि
क्षीणशक्तीनां व्यथके युद्धोपोद्धलकत्वाद्भयंकरे । अन्यत्रादौ संशया-
दिदुःखजनके । अल्पीयस्यल्पाक्षरेऽल्पमात्रे च । उक्तं च—'स्वल्पा
च मात्रा बहुलो गुणश्च' इति । अस्मिन्वचसि द्रौपदीवाक्ये ।
अतिवीर्यवत्यत्यन्तसामर्थ्यवति भेषजे औषधे इव । 'भेषजौषधभेषज्यम्'
इत्यमरः । बहुरूपको गुणो मानत्राणराज्यलाभादिरारोग्यबलपोषादिश्च
दृश्यते । अतो ग्राह्यमस्या वचनमिति भावः ॥४॥

सत्यमेवं तथापि मह्यं न रोचते । किं करोमीत्यत्राह

इयमिष्टगुणाय रोचतां रुचिरार्था भवतेऽपि भारती ।

ननु वक्त्रविशेषनिःस्पृष्टा गुणगृह्या वचने विपरिश्चितः ॥५॥

इयमिति ॥ रुचिरार्था महितार्थसंपन्नेति रुचिहेतूक्तिः । इयं
भारती द्रौपदीवाक्यमिष्टगुणाय । गुणग्राहिण इत्यर्थः । भवते तुभ्य-
मपि । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । रोचतां

स्वदताम् । विध्यर्थे लोट् । हितवचने बलादपीच्छां कुर्यादौषधवदिति भावः । तथापि स्त्रौणे वचसि का श्रद्धा तत्राह—नन्विति । गुणानां गृह्या गुणगृह्याः । गुणपक्षपातिन इत्यर्थः । 'पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च' इति ग्रहेः क्यप् । विपश्चितो विद्वांसः । विद्वान्विपश्चिदोषज्ञः' इत्यमरः । वचने विषये वक्तृविशेषे स्त्रीपुंसादिलक्षणे निःस्पृहा ननु निरास्थाः खलु । 'बालादपि सुभाषितं ग्राह्यम्' इति न्यायादिति भावः ॥ ५ ॥

संप्रति स्वयमुपालभते—

चतसृष्वपि ते विवेकिनी नृप विद्य सु निरूढिमागता ।

व.थमेत्य मतिर्विपर्ययं करिणी पङ्कमिवावसीदति ॥६॥

चतसृष्विति ॥ हे नृप, चतसृष्वपि विद्यास्वान्वाक्षिक्यादिषु

'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।

विद्याश्चैताश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥'

इति कामन्दकः । निरूढिमागता प्रसिद्धिं गता । अत एव विवेकिनी सदसद्विवेकवती । यथाह—मनुः—

'आन्वीक्षिक्यां तु विज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ ।

अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानर्थौ ॥' इति

ते मतिः कथं करिणी पङ्कमिव विपर्ययं वैपरीत्यमविवेकरूप-
मेत्यावसीदति नश्यति । तन्न युक्तमिति भावः ॥६॥

किं निश्छिन्नमिदानीं येनेत्यमुपालभ्येमहीत्यत्राह—

विधुरं किमतः परं परं वगीतां गमिते दशाभिः ।

अवसीदति यत्सुरैरपि त्वयि संभावितवृत्ति पौरुषम् ॥७॥

विधुर्मिति ॥ त्वयि परैः शत्रुभिरिमामीदृशीमवगीतां गर्हिताम् ।

'अवगीतं तु निर्वादे मुहुर्दृष्टे च गर्हिते' इति विश्वः । दशां गमिते प्रापिते सति । सुरैरपि संभावितवृत्ति बहुकृतप्रसारम् । अथवा

निश्चितसद्भावम् । पौरुषं पुरुषकारः । युवादित्वादण्यप्रत्ययः । अवसी-
दति नश्यतीति यत् । अतः परं अतोऽन्यदधिकं किं विधुरं किं कष्टम् ।

न किंचिदित्यर्थः । 'विधुरं प्रत्यवाये स्यात्कष्टविश्लेषयोरपि' इति वैजयन्ती । अस्तीति शेषः । 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानो

ऽप्यस्ति' इति भाष्यकारः । भवन्तीति लट्ः पूर्वाचार्याणां संज्ञा ।

यद्वा पुरुषाधिकारस्य दुर्दशा, सा च शत्रुकृता, तदुपरि महत्कष्टं,
तच्च त्वदुपेक्षयेत्युपालभ्यस इत्यर्थः ॥७॥

अथोपेक्षाकालत्वादियमुपेक्षेत्याशङ्क्य नायमुपेक्षाकाल इति
वक्तुं तदेव तावच्छ्लोकद्वयेन विविनक्ति—

द्विषतामुदयः सुमेधसा गुरुरन्वन्ततरः सुमर्षणः ।

न महानपि भृतिमिच्छता फलसंपत्प्रवणः परिक्षयः ॥८॥

द्विषतामिति ॥ भूतिमुदयमिच्छता । शोभना मेधा यस्य तेन
सुमेधसा सुधिया । ‘नित्यमसिचप्रजामेधयोः’ इत्यसिचप्रत्ययः ।
गुरुर्महानप्यस्वन्ततरोऽत्यन्तदुरन्तः । क्षयोन्मुख इत्यर्थः । द्विषतामुदयो
वृद्धिः । सुखेन मृष्यत इति सुमर्षणः सुसहः । उपेक्ष्य इत्यर्थः ।
स्वन्तश्चेद्दुर्मर्षण इति भावः । ‘भाषायां शासि-’ इत्यादिना खलर्थे
युच्यप्रत्ययः । महानपि फलसंपत्प्रवणः फलसंपदुन्मुखः । ‘प्रनिरन्तर-’
इत्यादिना णत्वम् । परिक्षयो न सुमर्षणः । नोपेक्ष्य इत्यर्थः । अन्यथा
तूपेक्ष्य इति भावः । नह्युदय इत्येव प्रतीकार्यो न च क्षय इत्येवोपेक्ष्यः ।
किन्तु स्वन्तत्वास्वन्तत्वाभ्यामुभावपि प्रतीकार्यावुपेक्ष्यौ च भवत
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथोभयोरपि मध्य एकतरस्योदयक्षययोर्गतिमुक्त्वेदानीं युग-
पत्परिक्षयागमे गतिमाह—

अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।

क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥९॥

अचिरेणेति ॥ कृतमनेनेति कृती । कुशल इत्यर्थः । ‘इष्टादिभ्यश्च’
इतीतिप्रत्ययः । परस्य शत्रोः क्षययुक्तिं क्षययोगमचिरेणाशु भाविनीं
भूयसीं दुरन्तां च, तथात्मनः क्षययुक्तिं विपरीतां चिरभाविनीमल्पी-
यसीं च विगणय्य विचार्य । ‘ह्यपि लघुपूर्वात्’ इत्यादेशः । उपेक्षते ।
अन्यथोक्तवैपरीत्ये । परस्य क्षययुक्तावल्पीयस्याम, स्वस्य भूयस्यां
च सत्यामित्यर्थः । तत्प्रतिकारं तस्याः क्षययुक्तेः प्रतिकारमचिरेणाशु
कुरुते । एवं सति यदा शत्रोऽभ्युदयः स्वस्य चातिपरिक्षयो यथास्माकं
तदा किं वक्तव्यम् । सद्यः प्रतिकुरुत इत्यर्थात्सिद्धमनुसंधेयम् ॥९॥

तथाप्युपेक्षायामनिष्टमावष्टे—

अनुपालयतामुदेक्ष्यतीं प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया ।

अपयान्-चिरान्महीभुजां जननिर्वादभयादिव श्रियः ॥१८॥

अनुपालयतामिति ॥ उद्देष्यतीं वर्धिष्यमाणाम् । 'आच्छीनघोर्नुम' इति विकल्पान्नुमभावः । द्विषतां प्रभुशक्तिं कोशदण्डजं तेजः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । अनीहयानुत्साहे-
नानुपालयतामुपेक्षमाणानां महीभुजां श्रियः संपदो जननिर्वादभया-
न्निकृष्टपुरुषानुरागोत्थलोकापवादभयादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । अचिरादप-
यान्त्यपसरन्ति । यथाह—कामन्दकः—'स्त्रीभिः षण्ठ इव श्रीभिरलसः
परिभूयते' इति । अतः पराक्रमितव्यमित्यर्थः ॥१९॥

ननु परिक्षीणः कथं प्रबलेनाभियुज्यत इत्यत्राह—

क्षययुक्तमपि स्वभावजं दधजं धाम शिवं समृद्धये ।

प्रणमन्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥१९॥

क्षयेति ॥ क्षययुक्तमपि तथा क्षीणमपि सन्तं स्वभावजं सहजं
शिवं सर्वलोकाह्लादकं धाम क्षात्रं तेजः प्रकाशं च दधतं समृद्धये
वृद्धयर्थमुत्थितमुद्युक्तम् । वर्धिष्णुमित्यर्थः । नृपं प्रजाः । प्रतिपच्चन्द्रं
द्वितीयाचन्द्रमित्यर्थः । प्रतिपच्छब्देन द्वितीयाग्रहणम् । प्रतिपदि
तस्यादृश्यत्वादिति । प्रणमन्ति । प्रह्वीभावेन वर्तेन्त इति भावः । चन्द्रं
तु नमस्कुर्वन्ति । क्षीणस्याप्युत्साहः कार्यसिद्धेर्निदानमित्यर्थः । 'जयं
हि सततोत्साही दुर्वलोऽपि समश्नुते' इति कामन्दकः ॥१९॥

ननु प्रभुशक्तिशून्यस्योत्साहः कुत्रोपयुज्यत इत्यत्राह—

प्रभवः खलु कोशदण्डयोः कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः ।

स विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥१२॥

प्रभव इति ॥ कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपदेशकालविभागो
विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गानि । यथाह—कामन्दकः—

'सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥' इति

पञ्चानामङ्गानां विनिर्णयः पञ्चाङ्गविनिर्णयः । 'तद्वितार्थ—'
इत्यादिनोत्तरपदसमासः । कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो यस्य येन वा स
तथोक्तः । नयो नीतिः । मन्त्र इति यावत् । कोशोऽर्थराशिः ।
'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः' इत्यमरः । दण्डश्च-
तुरङ्गसैन्यम् । 'दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां लगुडे यमे । याश्वा-

ज्ञायां सैन्यमेदे' इति वैजयन्ती । नयोः कोशदण्डयोः । प्रभुशक्ते-
रित्यर्थः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । 'ऋदोरप्' स नयो
विधेयपदेषु कार्यवस्तुषु । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु'
इत्यमरः । दक्षतां क्षिप्रकारित्वम् । उत्साहमित्यर्थः । लोकः कृष्या-
दिप्रवृत्तो जनः । नियतिं दैवमिव । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्वः ।
अनुरुध्यतेऽनुसरति । रुधेर्देवादिकात्कनरि लट् । मन्त्रस्यापि मूल-
मुत्साहस्तन्मूलायाः प्रभुशक्तेर्मूलमिति किमु वक्तव्यम् । अतः स
एवाश्रयणीयः । यतो नक्तं दिवं मन्त्रयतस्तरयापि प्रभोर्निस्तसाहस्य न
किञ्चित्सिद्धयतीति ॥ १२ ॥

ननु सोत्साहस्यासहायस्य कथमर्थसिद्धिरित्यत्राह—

अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः ।

विनिपातनिवर्तनक्षमं मतमालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ १३ ॥

अभिमानवत इति ॥ अभिमानवतो मानधनस्य प्रियमिष्टमुच्चैरुन्नतं
पदं स्थानं राज्यादिकमारुरुक्षत आरोढुमिच्छतः प्राप्तुकामस्य मन-
स्विनो धीरस्यात्मपौरुषं स्वपुरुषकार एव विनिपातनिवर्तनक्षममनर्थ-
प्रतिकारसमर्थमालम्बनं सहकारि मतमिष्टम् । यथा कस्यचित्तुङ्गमा-
रोहतः किञ्चित्पतनप्रतिबन्धकमनुचरहस्तादिकमालम्बनं तद्वदिति
ध्वनिः । किं पौरुषादन्यैः सहायैः शूराणामिति भावः ॥ १३ ॥

पौरुषानङ्गीकारे दोषमाह—

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं गृह्यत्यापदुपेतमायतिः ।

नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥ १४ ॥

विपद इति ॥ अविक्रमं पौरुषहीनं विपदोऽभिभवन्त्याक्रामन्ति ।
आपदुपेतं विपन्नमायतिरुत्तरकालः । 'उत्तरः काल आयतिः' इत्यमरः ।
रहयति त्यजति । निरायतेः । आसन्नक्षयस्येत्यर्थः । लघुता गौरवं
नियताऽवश्यंभाविनी । न कश्चिदेनमाद्रियत इत्यर्थः । अगरीयांलुघी-
यान्नृपश्रियो राजलक्ष्म्याः पदमास्पदं न भवति । यद्वा नृपेति पदच्छेदः ।
तस्मात्पौरुषं कर्तव्यमेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वपूर्वस्याविक्रमत्वादेरुत्तरोत्तर-
विपदादिकं प्रति कारणत्वात्कारणमालाख्योऽलंकारः । तथा च
सूत्रम्—'पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाला' इति ॥ १४ ॥
फलितमाह—

तदलं प्रतिपक्षमुन्नतेग्वलम्य व्यवसायवन्ध्यताम् ।

निवसन्ति पराक्रमाश्रया न विषादेन समं समृद्धयः ॥१५॥

तदिति ॥ तत्तस्मात् । उपेक्षायां दोषसंभवादित्यर्थः । उन्नतेर-
म्युदयस्य प्रतिपक्षमन्तरायं व्यवसायवन्ध्यतामुद्योगशून्यतामवलम्ब्या-
लम् । अवलम्बनेनालमित्यर्थः । 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां तत्रा'
इति त्वाप्रत्ययः । तस्य ल्यबादेशः । तथाहि । पराक्रमं आश्रयः
कारणं यासां तास्तथोक्ताः समृद्धयः संपदो विषादेन सममनुत्साहेन
सह न निवसन्ति । पौरुषसाध्याः संपदो नानुत्साहसाध्याः । उभयोः
सहावस्थानविरोधादित्यर्थः । वैधर्म्येण कार्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्-
तरन्यासः ॥ १५ ॥

ननु समयः प्रतीक्ष्यते, किं वेगेनेत्यत्राह—

अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते कथमाविष्कृतजिह्मवृत्तिना ।

धृतराष्ट्रसुतेन सुत्यजाश्चिरमास्वाद्य नरेन्द्र संपदः ॥१६॥

अथेति ॥ अथावधिः कालः प्रतीक्ष्यते चेत् । 'अवधिस्त्ववसाने
स्यात्सीद्धि काले बिलेऽपि च' इति विश्वः । आविष्कृतजिह्मवृत्तिना
प्रकटितकपटव्यवहारेण धृतराष्ट्रसुतेन दुर्योधनेन नरेन्द्रसंपदो राज्य-
संपदः । नरेन्द्रेति वा पदच्छेदः । चिरं चतुर्दशवर्षाण्यास्वाद्यानुभूय
कथं सुत्यजाः । ज्ञातास्वादेन तेन पश्चादपि सुखेन युद्धक्लेशं विना
न त्यक्ष्यन्त एवेत्यवधिप्रतीक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ॥१६॥

अथवा तदा दैववशात्स्वयमेव संपदो दास्यति चेत्तथापि
तत्कथं रोचयेमहीत्याह—

द्विषता विहितं त्वयाथवा यदि लब्धा पुनरात्मनः पदम् ।

जननाथ तवानुजन्मनां कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः ॥१७॥

द्विषतेति ॥ अथवा द्विषता विहितं पुनः प्रत्यर्पितमात्मनः पदं
राज्यं त्वया लब्धा लप्स्यते यदि । लभेः कर्मणि लुट् । हे जननाथ,
तवानुजन्मनामनुजानामाविष्कृतपौरुषैः प्रकटितपराक्रमैर्भुजैः कृतम-
लम् । अस्मद्भुजैर्न किञ्चित्साध्यमित्यर्थः । राज्यदानादानयोर्द्विषतामेव
स्वातन्त्र्येऽस्मद्भुजवैफल्यत्वात् । 'क्षत्रियस्य विजेतव्यम्' इति शास्त्रा-
त्क्षेत्रेणैव राज्यं ग्राह्यमिति भावः । कृतमिति प्रतिषेधार्थमव्ययं
चादिषु पठ्यते 'कृतमिति निवारणनिषेधयोः' इति गणध्याख्याने ।

भुजैरिति गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात्तृतीया । उक्तं च न्यासोद्घोते 'न केवलं श्रूयमाणं च क्रिया निमित्तं कारकभावस्यापि तु गम्यमानापि' इति ॥ १७ ॥

ननु सास्त्रैव कार्यसिद्धौ किं क्षात्रेण । यथाह मनुः—

‘साम्रा दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।

धिजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन ॥’

इति तत्किमाग्रहेणेत्याशङ्क्याह—

मदसित्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयते स्वयं हतैः ।

लघयन्खलु तेजसा जगन्न मद्गानिच्छति भृतिमन्यतः ॥१८॥

मदेति ॥ मृगाधिपः सिंहो मदसित्तमुखः । मदवर्षिभिरित्यर्थः । स्वयं स्वेनैव हतैः करिभिर्वर्तयते वृत्तिं करोति । तैरेव जीवतीत्यर्थः । श्वौटादिकादृक्ते लट् । भौवादिकस्य तु ‘अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्’ इति परस्मैपदनियमादिति । तथाहि—तेजसा प्रभावेण । ‘तेजो बले प्रभावे च ज्योतिष्यर्विषि रेतसि’ इति वैजयन्ती । जगल्लघयँल्लघूकुर्वन्महांस्तेजस्व्यन्यतोऽन्यस्मात्पुरुषाद्भूतिं वृद्धिं नेच्छति खलु । नहि तेजस्विनः परायत्तवृत्तित्वं युक्तम् । मनुवचनं त्वशूरविषयमिति भावः । विशेषेण वक्ष्यमाणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥१८॥

ननु युद्धात्पाक्षिको लाभः, उपायान्तरैस्तु न तथेत्याशङ्क्याह—

अभिमानधनस्य गत्वैरसुभिः स्थास्तु यशश्चिचीषतः ।

अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥१९॥

अभिमानेति ॥ अभिमानधनस्य वैरिनिर्यातनमात्रनिष्ठस्य । अतएव गत्वैरैगमनशीलैरस्त्रैः । ‘गत्वरश्च’ इति करवन्तो निपातः । असुभिः प्राणैः करणैः । ‘पुंसि भूग्न्यसवः प्राणाः’ इत्यमरः । स्थान्तु स्थिरम् । ‘ग्लान्जिष्यश्च गस्तुः’ इति गस्तुप्रत्ययः । यशश्चिचीषतश्चेतुं संग्रहीतुमिच्छतः । चिनोतेः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः । अचिरमंशवो यस्याः साचिराशुर्विद्युत्तस्या विलासः स्फुरणं तद्वच्चञ्चला । क्षणिकेत्यर्थः लक्ष्मीः संपदनुषङ्गादागतमानुषङ्गिकमन्वाचयशिष्टमल्पं फलम् । मानत्राणजं यश एव मुख्यं फलमभ्युच्चयस्तु लक्ष्मीरिति मानिनामिदमेव श्लाघ्यमित्यर्थः । अत्रास्थिरप्राणत्यागेन स्थिरयशः स्वीकाराभिधानान्यूनानाधिकविनिमयाख्यः परिवृत्त्यलंकारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

‘परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः’ इति ॥१९॥

नन्त्रल्पस्य हेतोः कथं प्राणत्यागः शक्यते कर्तुम्, यतः ‘जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येत्’ इत्याशङ्क्याह—

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मनां जनः ।

अभिभूतिभयादसूनतः सुखमुज्जन्ति न धाम मानिनः ॥२०॥

ज्वलितमिति ॥ जनो भस्मनां चयं पुञ्जमास्कन्दति पादादिना अक्रामति । अदाहकत्वादिति भावः । ज्वलितं ज्वलन्तम् । कर्तरि क्तः । ‘मतिबुद्धि-’ इत्यादिसूत्रे चकाराद्वर्तमानार्थत्वम् । हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतसमग्निं नास्कन्दति । दाहकत्वादिति भावः । अतो हेतोर्मानिनोऽभिभूतिभयात्प्राणलोभेन तेजस्त्यागे परिभ्रवो भविष्यतीति भयादसूनेत्र सुखमक्लिष्टमुज्जन्ति । धाम तेजस्तु नोज्जन्ति । मानहानिकराज्जीवनात्स्वतेजसा मरणमेव धरमित्यर्थः । पूर्वतरश्चोक्तवदर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥

अथवा किमत्र प्रयोजनचिन्तया । किन्तु तेजस्विनामयं स्वभाव एव यज्जिगोषुत्वमित्याशयेनाह—

किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्धनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।

प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥२१॥

किमिति ॥ मृगाधिपः सिंहः किं फलं प्रयोजनमपेक्ष्य ध्वनतो गर्जतः । धरन्तीति धराः । पचाद्यच् । पयसां धरास्तान्पयोधरान्मेघान्प्रार्थयतेऽभियाति । ‘याश्चायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः’ इति केशवः । यद्वावरुणद्वीत्यर्थः । प्रा अर्थयते । ‘प्रा स्याद्याश्चावरोधयोः’ इत्यभिधानात्प्रा अवरोधेन । प्रा इति तृतीयान्तम् । आकारान्तस्य प्रा शब्दस्य योगविभागात् ‘आतो धातोः’ इत्यालोपः । तथाहि—महीयसो महत्तरस्य सा प्रकृतिः खलु यया प्रकृत्यान्यसमुन्नतिं परवृद्धिं न सहते । महतः परभञ्जनमेव पुरुषार्थ इत्यर्थः । पूर्ववदलंकारः ॥ २१ ॥

निगमयति, उक्तार्थोपसंहरणं निगम उच्यते—

कुरु तन्मतिमेव विक्रमे नृप निर्धुय तमः प्रमादजम् ।

ध्रुवमेतद्वेदि विद्विषां त्वदनुत्साहहता विपत्तयः ॥२२॥

कुरु तदिति ॥ हे नृप, तत्तस्मादुक्तरीत्या पराक्रमोत्साहयोर्हेतु-

त्वाद्धेतोः । 'यत्तद्यतस्ततो हेतौ' इत्यमरः । प्रमादजं तमो मोहं निर्धूय
निरस्य विक्रमे पौरुष एव मतिं कुरु । विक्रममेवाङ्गीकुरु, न तूपाया-
न्तरमित्यर्थः । नच विक्रमवैफल्यशङ्का कार्येत्याह—ध्रुवमिति—विद्विषां
विपत्तयस्त्वदनुत्साहहतास्तवानुत्साहेनाव्यवसायेन हताः प्रनिबद्धाः ।
अन्यथा प्रागेव विपद्येरन्निति भावः । इत्येतद्भ्रुवं निश्चितमवेहि
विद्धि । 'ध्रुवं नित्ये निश्चिते च' इति शाश्वतः ॥२२॥

नच नः पराजयशङ्का कार्येत्याह—

द्विरदानिव दिग्विभावितांश्चतुरस्तोयनिधीनिवायतः ।

प्रसहेत रणे तवानुजान्द्विषतां कः शतमन्युतेजसः ॥२३॥

द्विरदानिति ॥ दिग्विभावितान्दिक्षु प्रतिष्ठांस्तानायत आगच्छतः ।
आङ्पूर्वादिष्ठातोः शतृप्रत्ययः । चतुरो द्विरदान्दिग्गजानिव, तथोक्त-
विशेषणाश्चतुरस्तोयनिधीनिव, रण आयतो दिग्विभाविताञ्छनमन्यु-
तेजस इन्द्रविक्रमांश्चतुरस्तवानुजान्द्विषतां मध्ये कः प्रसहेत । सोढुं
शक्नुयादित्यर्थः । 'शकि लिङ् च' इति शक्यार्थे लिङ् । अतो निःशङ्कं
प्रवर्तस्वेति भावः ॥ २३ ॥

आशीर्वादव्याजेन फलितमाह—

ज्वलतस्तव जातवेदसः सततं वैरिकृतस्य चेतसि ।

विदधातु शमं शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसंततिः ॥२४॥

ज्वलत इति ॥ तव चेतसि सततं ज्वलतो वैरिकृतस्य जातवे-
दसः । क्रोधाग्नेरित्यर्थः । शिवेतरा अशिवाऽमङ्गला । वैधव्यदुःखजन-
कत्वादिति भावः । रिपुनारीनयनाम्बुसंततिर्वैरिबनिताश्रुप्रवाहः शमं
विदधातु । वैरिकृतस्य क्रोधस्य वैरिवधमन्तरेण शान्त्यसंभवादवश्यं
तद्वधस्त्वया कर्तव्य इत्यर्थः । क्रोधस्य विषयस्य निगरणेन विषयिणो
जातवेदस एवोपनिबन्धादतिशयोक्तिरलंकारः । तदुक्तम्—

'विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनिबध्यते ।

यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्कवेः प्रौढोक्तिजीविता ॥' इति

तत्रापि क्रोधस्य जातवेदसो भेदेऽप्यभेदाध्यवसायाद्भेदेऽभेदरूपा ।
तत एवाम्बुनिर्वाप्यत्वोक्तिश्च घटते । तथाच यथाम्बुसेकेनाग्निः
शाम्यति तथा शत्रुवधेन क्रोध इत्यौगम्यं गम्यते ॥२४॥

इति दर्शितविक्रियं सुतं मरुतः कोपपरीतमानसम् ।

उपसान्वयितुं महीपतिद्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ॥२५॥

इतीति ॥ इत्युक्तीत्या दर्शिता विक्रिया विकारो वागारम्भात्मको येन तं कोपपरीतमानसं कोपाक्रान्तचित्तम् । इदं विशेषणद्वयं द्विरदेऽपि योज्यम् । मरुतः सुतं भीमं महीपतिर्युधिष्ठिरो दुष्टं द्विरदमिव । एतेन भीमस्य शौर्यमेव, न बुद्धिरस्तीति गम्यते । उपसान्वयितुमनुनेतुमुपचक्रमे प्रवृत्तः । 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यात्मनेपदम् । राज्ञा तावदुपकारविशेषापेक्षया कथं चिदवशो जनः शनैः शनैर्द्विरदवद्वशीकरणीयः, न तु त्याज्य इति भावः ॥२५॥

प्रथमं तावत्स्तुत्यादिभिः प्रसादयति—

अपवर्जितविलने शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे ।

विमला तव विस्तरे गिरां मतिगदर्श इवामिदृश्यते ॥२६॥

अपवर्जितेति ॥ विप्लवः प्रमाणबाधः । अन्यत्र बाह्यमलसंक्रमः । सोऽपवर्जितो यस्य तस्मिन्नपवर्जितविप्लवे । शुचौ । सौशब्धं लोहशुद्धिश्च शुचित्वम् । तद्वनीत्यर्थः । अत एव हृदयग्राहिणि मनोरमे मङ्गलास्पदे । एकत्र हितार्थप्रतिपादकत्वादन्यत्र मङ्गलवस्तुत्वाच्च श्रेयस्करे ।

'रोवनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।

शुक्लमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्सदा बुधः ॥'

इति पुराणवचनात् । तव गिरां विस्तरे वाक्प्रपञ्चे । 'प्रथमे वावशब्दे' इति घञ्प्रतिषेधात् 'ऋदोरप्' इत्यप् । अनप्य 'विस्तारो विग्रहो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः' इत्यमरः । मतिस्त्वद्बुद्धिरादर्शं दर्पण इव । 'दर्पणे मुकुरादर्शौ' इत्यमरः । विमला विशदामिदृश्यते । वाग्वैशद्यादेः । मतिवैशद्यमनुमीयते । तत्पूर्वं कृत्वात्तस्येत्यर्थः ॥२६॥

अथ गुग्मेताह—

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।

रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं कचिर ॥२७॥

स्फुटतेति ॥ उपपत्तिरिति च । पदैः सुसिङ्गन्तशब्दैः स्फुटता विशदार्थता नापाकृता न त्यक्ता । अर्थगौरवमर्थभूयस्त्वं च न न स्वीकृतम् । स्वीकृतमेवेत्यर्थः । वैशद्यप्रसक्तार्थगौरवाभावनिवर्तनार्थं नञ्द्वयम् । 'संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति वामनः । गिरां

पदानामवान्तरवाक्यानां च पृथगर्थता मित्रार्थता । अपुनरुक्तार्थतेति यावत् । रचिता कृता । तथा कचिदपि सामर्थ्यं गिरामन्योन्यसाकाङ्क्षत्वं नापोहितं न वर्जितम् । अन्यथा दशदाडिमादि^(१)शब्दवदेकवाक्यता न स्यात् । यथाहुः—‘अर्थैकत्वादेकं^(२)वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्’ इति । नन्वर्थगौरवमित्यत्र कथं पष्ठीसमासः । ‘पूरणगुण-’ इत्यादिना प्रतिषेधात् । नैष दोषः । ये शुक्लादयः शब्दा गुणे गुणिनि च वर्तन्ते । यथा पटस्य शौक्यं शुक्लः पट इति च तेषामेवात्र निषेधात् । ये पुनः स्वतो गुणमात्रवचना यथा गौरवं प्राधान्यं रसो गन्धः स्पर्श इत्येवमादयः । तेषामनिषेधात् । तथा ‘तन्स्थैश्च गुणैः पष्ठी समस्यते’ इति वचनाद्बहुलमभियुक्तप्रयोगदर्शनाच्च । बलाकायाः शौक्यमित्यादौ तु भाष्यकारवचनादसमासः । अत एवाह वामनः—‘पत्रपीतिमादिषु गुणवचनसमामो बालिदयात्’ इति ॥२७॥

१ टि०—यथा ‘दशदाडिमानि, पटपृष्ठाः, कुण्डमजाजिनं, पल्लपिण्डः, अधरोरुकम्, पतकुमार्याः’ इत्यादौ अवान्तर्ग वाक्यानां परस्परगवाङ्माभावेन नेदं महावाक्यं संभवति, किन्तुनर्थकमेव स्पष्टं चेदं ‘वृद्धिर्गदैच्’ इति पा० सूत्रे भाष्ये । तद्वदित्यर्थः ।

२ टि०—पूर्वमीमांसा सूत्रमिदम् अध्याये २ पादं १ सूत्रम् ४६ ।

उपपत्तिरुदाहृता बलादनुमानेन न चागमः क्षतः ।

इदमीदृगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेन कः ॥२८॥

उपपत्तिरिति ॥ किञ्च बलाद्बलमाश्रित्यः । ‘कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी वक्तव्या’ । उपपत्तिर्युक्तिरुदाहृता । पराक्रमपक्ष एव श्रेयानिति युक्तिरुक्तेत्यर्थः । उद्धितं चैतन्महावीरस्येति भावः । तथानुमानेन युक्त्यागमः शास्त्रं च न क्षतो न हतः । किन्त्वागमाविरुद्धमेवोक्तम् । अन्यथा तद्विरोधादनुमानस्यैव प्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गादिति भावः । ईदृगित्थं क्षात्रयुक्तमिदं वचनमविद्यमान ईदृगाशय इत्थं क्षात्रयुक्तमिप्रायो यस्य सोऽनीदृगाशयः । ‘अभिप्रायश्छन्द आशयः’ इत्यमरः । कः प्रसभं हठाद्वक्तुमुपक्रमेन । न कोऽपीत्यर्थः । इत्थं वक्तुमुपक्रमितैव नास्ति । वक्ता तु दूरापास्त एवेति भावः । केचिदेनच्छ्लोकत्रयं निन्दापरत्वेनापि योऽयन्ति । तदसत् । हितोपदेशमात्रतत्परस्यातिवत्सलस्य राज्ञो मत्सरिण इव महावीरे भ्रातरि विधेये सर्वानर्थमूलभूतनिन्दातात्पर्यकल्पनानौचित्यादिति ॥२८॥

यदि साधूक्तं तर्हि तथैव क्रियतामित्याशङ्क्याह—

अवितृप्ततया तथापि मे हृदयं निर्णयमेव धावति ।

अवसाययितुं क्षमाः सुखं न विधेयेषु विशेषसंपदः ॥२९॥

अवितृप्ततयेति ॥ तथापि त्वया सम्यङ् निर्णीतेऽपि मे हृदयम-
वितृप्ततया असंतुष्टतया । अद्यापि संशयगतत्वेनेत्यर्थः । निर्णयमेव
धावत्यनुसरति । अपेक्षत इति यावत् । अद्यापि निर्णयस्यानुदयादिति
भावः । निर्णयानुदये हेतुमाह—अवेति । विधेयेषु सन्धिविग्रहादि-
कर्तव्यार्थेषु या विशेषसंपदोऽवान्तरभेदभूमानस्ताः सुखमङ्गेशेनाव-
साययितुम् । पुरुषान्प्रत्यानुकूल्येन स्वस्वरूपं स्वयमेव शीघ्रं प्रत्याय-
यितुमित्यर्थः । स्यतेर्ण्यन्तादणौ कर्मकर्तृकात्तुमुन् । ‘णेरणौ’ इत्यादि^(१)
सूत्रस्यायं विषयः । क्षमन्त इति क्षमाः । पचाद्यच् । शक्ता न भवन्ति ।
क्षमं शक्ते हिते त्रिषु’ इत्यमरः । विधेयमात्रस्य सुगमत्वेऽपि तद्विशेषाणां
सौक्ष्म्याद्वाहुल्याच्च दुर्ज्ञेयत्वादद्यापि निर्णयाकाङ्क्षेति तात्पर्यार्थः । अत्र
निर्णयधावनं प्रत्युत्तरवाक्यार्थस्य हेतुत्वाभिधानाद्वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलंकारः । तदुक्तम्—‘हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदा-
हृतम्’ इति ॥ २९ ॥

१ टि०—राजपुरुषाः विशेषसंपदोऽवस्यन्ति (निश्चिन्वन्ति) इत्यप्यन्ताव-
स्थायां कर्मभूतानां विशेषसंपदां ‘स्यतेर्ण्यन्तावस्थायां ‘शाच्छासाङ्गाव्यात्रेपां युक्’ इति
युक्ति षोधातुणिच्प्रत्ययाभ्यां द्वाभ्यामायुपात्तयोः प्रेरणयोस्त्यागे विशेषसंपदोऽवसाययन्ते’
(निश्चयविषया भवन्ति) इति कर्तृत्वान् ‘णेरणौ’ इति सूत्रविषयत्वमिति भावः ।

वस्तुविशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विमृष्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥३०॥

सहसेति ॥ क्रियत इति क्रिया कार्यं सहसा अविमृष्येत्यर्थः ।
‘सहसेत्याकस्मिकाविमर्षयोः’ इति गणव्याख्याने स्वरादिपाठादव्ययम् ।
न विदधीत न कुर्वीत । कुतः अविवेकोऽविमृष्यकारित्वं परमत्यन्त-
मापदां पदं स्थानम् । कारणमित्यर्थः । व्यतिरेकेणोक्तमर्थमन्वयेनाह—
वृणत इति । गुणलुब्धा गुणगृध्रव इति स्वयंवरहेतूक्तिः । संपदः
श्रियः । विमृष्य करोतीति विमृष्यकारी । ‘उपपदमतिङ्’ इति
समासः । तं स्वयमेव वृणते भजन्ते हि । ‘वृङ् संभक्तौ’ इति धातुः ।

तस्माद्विमृश्यैव प्रवर्तितव्यमित्यर्थः । अत्र सहसा विधाननिषेधलब्ध-
विमृश्यकारित्वरूपकारणस्यापद्रूपव्यतिरेककार्येण समर्थनाद्वैधर्म्येणा-
र्थान्तरन्यासः । द्वितीयाधेन च स एव साधर्म्येणेति ज्ञेयम् ॥३०॥

ननु साहसिकस्यापि फलसिद्धिर्दृश्यत एव । तर्हि विवेकेनेत्यत्राह—
अभिवर्पति योऽनुपालयन्विधिबीजानि विवेकवारिणा ।

स सदा फलशालिनीं क्रियां शरदं लोक इवाधितिष्ठति ॥३१॥

अभीति ॥ यः पुमान् । विधीयन्त इति विधयः कृत्यवस्तूनि
बीजानीवेत्युपमितसमासः । शरदं लोक इवेति वाक्यगतोपमानुसा-
रात् । तानि विधिबीजानि । विवेको वारीय तेन विवेकवारिणा ।
पूर्ववत्समासः । अनुपालयन्प्रतीक्षमाणः संरक्षन्नभिवर्पति सिञ्चति ।
स पुमान् । फलं साधननिष्पाद्योऽर्थः, सस्यं च । 'सस्ये हेतुकृते
फलम्' इत्युभयत्राप्यमरः । तच्छालिनीं क्रियां कर्म लोको जनः ।
'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । शरदमिव सदा नित्यमधितिष्ठति ।
सदा क्रियाफलं प्राप्नोत्येव । न कदाचिद्व्यभिचरतीत्यर्थः । साह-
सिकस्य काकतालीयन्यायेन फलसिद्धिर्विवेकिनस्तु नियतेति भावः ।
अत्र फलशब्देन सस्यहेतुकृतयोरर्थयोरभेदाध्यवसायाच्छेषमूलाति-
शयोक्तिसदनुगृहीता चोपमेत्यनुसंधेयम् ॥३१॥

नियता विवेकिनः फलसिद्धिरित्युक्तम् । संप्रति तामेव रुच्यर्थं स्तौति—
शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिया ।

प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥३२॥

शुचीति ॥ शुचि संप्रदायशुद्धं श्रुतं शास्त्रश्रवणं कर्तुं वपुर्भूषयति ।
अन्यथा ऽविद्वान्पुरुषः शोच्य इति भावः । तस्य श्रुतस्य प्रशमः
क्रोधोपशान्तिरलंक्रिया भूषणं भवति । अन्यथा श्रुतवैफल्यादिति
भावः । पराक्रमः सत्यवसरे शौर्यं प्रशमस्याभरणं भवति । अन्यथा
सर्वः परिभूयत इति भावः । स पराक्रमः । नयापादिता नीतिसंपा-
दिता : विवेकपूर्विकेति यावत् । सा चासौ सिद्धिश्च सैव भूषणं
यस्य स तथोक्तः । अन्यथा साहसिकस्य सिद्धेः काकतालीयत्वेन
पक्षे पराक्रमवैयर्थ्यं स्यादिति भावः ।

'वपुषो भूष्यतैवात्र सिद्धेर्भूषणतैव तु ।

इमयं मध्यमानां तु तेषां पूर्वोत्तरेच्छया ॥'

इति विवेकः । एवं विशिष्टसिद्धेरनन्यभूषिताया एव भूषण-
त्वोक्त्या सर्वोत्तरतया स्तुतिर्गम्यते । अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशे-
षणत्वादेकावल्यलंकारः । तदुक्तम्—

‘यत्र विशेषणभावं पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेणैव ।

भजति परं परमपालकृतिरेकावली कथिता’ इति ॥२२॥

विमृष्य कुर्यादिति स्थितम् । तत्र विमर्षोपायः क इत्युक्ते शास्त्रमेवेत्याह—
मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनः ।

सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥३३॥

मतीति ॥ मतिभेदः कार्यविप्रतिपत्तिः मतिभेदस्तम इवेत्युप-
मितसमासः । दीप इवेत्युपमानुसारात् । तेन तिरोहित आच्छन्नेऽतएव
गहने दुरवगाहे कृत्यविधौ कार्यानुष्ठाने विवेकिनां सुकृतः सदभ्यस्तो
ऽतएव परिशुद्धो निश्चितोऽन्यत्र सुविहितः प्रवातादिदोषरहितश्च
आगमः शास्त्रम् । ‘आगमः शास्त्र आयाते’ इति विश्वः । दीप इवार्थ-
दर्शनं कार्यज्ञानं वस्तुप्रतिभासनं च कुरुते ॥३३॥

एवं विमृष्य कुर्वतो दैवादनर्थागमोऽपि न कश्चिदपराध इत्याह—

स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छतां मनः ।

विधिहेतुर्हेतुगगसां विनिपातोऽपि समः समुन्नतेः ॥३४॥

स्पृहणीयेति ॥ स्पृहणीयगुणैर्लोकश्लाघ्यगुणैर्महात्मभिः सज्जनैश्च-
रितेऽनुष्ठिते वर्त्मन्याचारे मनो यच्छतां निदधताम् । सन्मार्गेण
व्यवहरतामित्यर्थः । विधिहेतुर्दैवनिमित्तकः । ‘विधिर्विधाने दैवे च’
इत्यमरः । अतएवागसामपराधानामहेतुर्विनिपातो दैविकानर्थोऽपि ।
‘विनिपातोऽवपाते स्याद्दैवादिब्यसनेऽपि च’ इति विश्वः । समुन्नते-
रतिवृद्धेः समस्तुल्यः । दैविकेषु पुरुषस्यानुपालभ्यत्वादिति भावः ।
यथाह कामन्दकः—

‘यत्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम् ।

पुरुषस्त्वनुपालभ्यो दैवाः तरितपौरुषः ॥’ इति ॥३४॥

संप्रति यद्विमृष्यं तदाह—

शिवमौपयिकं गरीयसीं फलनिष्पत्तिमदृषितायतीम् ।

विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषवः ॥३५॥

शिवमिति ॥ जिगीषवो विजियेच्छवो नृपा विजितक्रोधरया

जितक्रोधवेगाः सन्तो गरीयसीं प्रभूनामदूषितायतीमक्षनोत्तरकालाम् ।
स्वन्तामित्यर्थः । फलनिष्पत्तिं फलसिद्धिं विगणय्य । फलवत्त्वं
निश्चित्येत्यर्थः । पौरुषं पुरुषकारं शिवमनुकूलमौपयिकमुपायम् ।
विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् । 'उपायो ह्रस्वत्वं च' । नयन्ति प्रापयन्ति ।
पौरुषमुपायेन योजयन्तीत्यर्थः । नानिश्चितफलं कर्म कुर्वन् इति भावः ।
यथाह कामन्दकः—

‘निष्फलं क्लेशबहुलं संदिग्धफलमेव च ।

न कर्म कुर्यान्मतिमान्सदा वैरानुबन्धि च ॥’ इति ।

नयतिः प्रापणार्थं द्विकर्मकः । अत्र पौरुषस्य कर्तृस्थकर्मत्वेऽप्युपा-
यस्यातथात्वात्क्रोधं विनयत इत्यादिवत् ‘कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि’
इत्यात्मनेपदं^(१) न भवति ॥३५॥

१ टि०—क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वाविवक्षायामात्मनेपदस्यात्राप्राप्तेश्च ।

यदुक्तं विजितक्रोधरया इति तदावश्यकमित्याह—

अपनेयमुदंतुमिच्छता तिमिरं रोषमयं धिया पुरः ।

अविभिद्य निशाकृतं तमः प्रभया नांशुमताऽपुदीयते ॥३६॥

अपनेयमिति ॥ उदेतुमभ्युदेतुमिच्छता राज्ञा पुरः प्रथमं रोषमयं
रोषादागतम् । ‘मयद् च’ इति मयद् । तिमिरमज्ञानं धिया त्रिवेक-
बुद्ध्या करणेनापनेयमपनोद्यम् । तथाहि अंशुमतापि कर्त्रा प्रभया
तेजसा करणेन निशाकृतं तमो ध्वान्तमविभिद्य नोदीयते । किन्तु
विभिद्यैवेत्यर्थः सूर्यस्याप्येवं किमुतान्येषामित्यपिशब्दार्थः । इणो
भावे लट् ॥ ३६ ॥

ननु दुर्बलस्यैवमस्तु । बलीयसस्तु क्रोधादेव कार्यसिद्धिरित्यत आह—
वलवानपि कोपजन्मनस्तमसो नाभिभवं रुणद्धि यः ।

क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः सकला हन्ति स शक्तिसंपदः ॥३७॥

वलवानिति ॥ बलवाञ्छूरोऽपि यः । कोपाज्जन्म यस्य तस्य
कोपजन्मनः । ‘अधर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः’ इति
वामनः । तमसो मोहस्य । कृद्योगात्कर्तरि षष्ठी । अभिभवमाक्रान्ति
न रुणद्धि न निवारयति । स नृपः क्षयस्य पक्षः क्षयपक्षः कृष्णपक्ष
ऐन्दवीरिन्दुसंबन्धिनीः कला इव । ‘कला तु षोडशो भागः’ इत्यमरः ।
सकलाः समग्राः शक्तिसंपदः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीस्त्रिंशोऽपि हन्ति

नाशयति । अन्धस्य जङ्घाबलमिव क्रोधान्धस्य लोकोत्तरमपि सामर्थ्यं
व्यर्थमेवेत्यर्थः । अत्र कालस्य सर्वकारणत्वात्क्षयपक्षस्य कलाक्षयका-
रित्वमस्त्येव । तमसस्तु तत्कालविजृम्भणात्तथा व्यपदेशः ॥३७॥

विमृष्य कुर्वतः क्रियाप्रकारमाह—

समवृत्तिरूपेति मार्दवं समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।

अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥३८॥

समेति ॥ यः समा नानिमृदुर्नानितिग्मा वृत्तिर्यस्य स समवृत्तिः
सन्समये सत्यवसरे मार्दवं मृदुवृत्तित्वमुपैति, तिग्मतां तीक्ष्णवृत्तित्वं
च तनोति । स मेदिनीपतिर्विवस्वानिव ओजसा तेजसा लोकमधि-
तिष्ठत्याक्रामति । सूर्योऽपि ऋतुभेदेन समवृत्तिरित्यादि योज्यम् ॥३८॥

उक्तान्यथाकरणेऽनिष्टमाह—

क विगय परिग्रहः श्रियां क्वच दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता ।

शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियैरसुरक्षा हि बहुच्छलाः श्रियः ॥३९॥

वेति ॥ श्रियां संपदां चिराय बहुकालं परिग्रहः स्वायत्तीकरणं
क ? इन्द्रियाणि वाजिन इवेति समासः । दुष्टानाममार्गधाविनामिन्द्रि-
यवाजिनां वश्यो वशंगतस्तस्य भावस्तत्ता क ? नोभयमेकत्र तिष्ठती-
त्यर्थः । कुतः ? हि यस्माच्छरदभ्रवच्चलाश्चञ्चलाः । किञ्च बहुच्छला
बहुव्याजाः । बहुरन्धा इति यावत् । ‘छलं तु स्खलिते व्याजे’ इति
विश्वः । श्रियः संपदः । चलेन्द्रियैरजितेन्द्रियैरसुरक्षा रक्षितुमशक्याः ।
कथंचित्प्राप्ता अपि श्रियो नाविनीतेषु तिष्ठन्तीत्यर्थः । वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलंकारः ॥३९॥

क्रोधस्य दुष्टतामुक्त्वा तस्य त्यागमुपदिशति—

किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः ।

क्रियते परिरुक्चक्रेपां भवता धीरतयाधरीकृतः ॥४०॥

किमिति ॥ उपात्तरंहसः प्राप्तत्वरस्य मनसः । समयोऽस्य प्राप्तः
सामयिकः । ‘समयस्तदस्य प्राप्तम्’ इति ठञ् । स न भवतीत्यसाम-
यिकस्तमप्राप्तकालं क्षोभं वितन्वता भवता धीरतया धैर्यगुणेन ।
‘मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु’ इति रसिकाः । अधरीकृत-
स्तिरस्कृतः । प्रागिति शेषः । अपां पतिः समुद्रः किं किमर्थमुच्चकैर-
विकः क्रियते । न पराजितं पुनरुच्चकैः कुर्यादिति भावः । अत्र

वितन्वतेति भीमविशेषणेन अपापतिपदार्थस्योच्चैःकरणे हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलंकारः ॥४०॥

श्रुतमप्याधिगम्य ये रिपुन्विनयन्ते न शरीरजन्मनः ।

जनयन्त्यचिराय संपदामयशस्ते खलु चापलाश्रयम् ॥४१॥

श्रुतमिति ॥ किंच । ये श्रुतं शास्त्रमधिगम्यापि शरीरजन्मनः शरीरप्रभवान् रिपून्कामक्रोधादीन् विनयन्ते न नियच्छन्ति । 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि' इत्यात्मनेपदम् । ते खल्वचिराय संपदां चापलाश्रयमस्थैर्यनिबन्धनमयशो दुष्कीर्तिं जनयन्ति । आश्रयदोषादस्थैर्यं संपदां न स्वदोषादित्यर्थः । अजितारिषड्वर्गस्य कुतः संपद इति भावः ॥ ४१ ॥

तथा क्रोधात्कार्यहानिरित्याशयेनाह—

अतिपातितकालसाधना स्वशरीरिन्द्रियवर्गतापनी ।

जनवन्न भवन्तमक्षमा नयसिद्धेरपनेतुमर्हति ॥४२॥

अतिपातितेति ॥ अतिपातिनान्यतिक्रान्तानि कालः समयोऽनुरूपः साधनानि सहायादीनि च यया सा तथोक्ता । तापयतीति तापनी । कर्तरि ल्युट् । टित्वान्डीप् । स्वस्य यच्छरीरमिन्द्रियवर्गश्च तयोस्तापन्यक्षमा क्रोधो भवन्तं जनवत्पृथग्जनमिव । 'तेन तुल्यं—' इति वतिप्रत्ययः । तेनेवार्थो लक्ष्यते । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वम् । नयसिद्धेरनयसाध्यफलादपनेतुं पृथक्कर्तुं नार्हति । असमयक्रोधस्यात्मसन्तापातिरिक्तं फलं नास्तीत्यर्थः ॥४२॥

दुष्टः क्रोध इत्युक्तम्, अथ क्षमाया गुणानाह—

उपकारकमायतेभृशं प्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः ।

अनपायि निवर्हणं द्विषां न तितिक्षासममस्ति साधनम् ॥४३॥

उपकारकमिति ॥ आयतेरन्तरकालस्य भृशमत्यन्तमुपकारकम् । स्थिरफलेहेतुरित्यर्थः । भूरिणः प्रभूतस्य कर्मफलस्य । प्रसूयतेऽनेनेति प्रसवः कारणम् । अपायि न भवतीत्यनपायि स्वयमविनश्यदेव द्विषां निवर्हणं विनाशकमेवंगुणकं साधनं तितिक्षासमं क्षमातुल्यं नास्ति । 'क्षान्तिः क्षमा तितिक्षा च' इत्यमरः । 'तिज निशाने' इति धातोः 'गुप्तिज्जिह्वयः सन्' इति क्षमार्थे सन्प्रत्ययः । तितिक्षासममित्यनुक्तोपमेया समास आर्थी लुप्तोपमा, भृशायत्यनपायिशब्दैः साधनान्तर-

वैलक्षण्याद्व्यतिरेकश्च व्यज्यते । भेदप्राधान्य उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये च व्यतिरेकः ॥ ४३ ॥

ननु तितिक्षया कालक्षेपे दुर्योधनः सर्वान्राज्ञो वशीकुर्यादित्यत्राह—

प्रणतिप्रवणान्विहाय नः सहजस्नेहनिबद्धचेतसः ।

प्रणमन्ति सदा सुयोधनं प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः ॥ ४४ ॥

प्रणतीति ॥ सहजस्नेहेनाकृत्रिमप्रेम्णा निबद्धचेतसोऽस्मासु गाढं लग्नचित्ताः । सुयोधने तु न तथेति भावः । किं च मानभृतामहंकारिणां प्रथमेऽप्रेसराः । सुयोधनस्तु ततोऽपीति भावः । वृष्णयो यादवाः प्रणतिप्रवणान्प्रणामपरान् । सुयोधनस्तु न तथेति भावः । नोऽस्मान्विहाय सुयोधनं सदा न प्रणमन्ति न नमन्ति नानुसरन्ति । किन्तु कार्यकाले त्यक्ष्यन्त्येवेत्यर्थः । सति यादवविग्रहं न किंचिदस्माकमसाध्यं भवेदिति भावः । अनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ ४४ ॥

सुहृदः सहजास्तथेतरे मतमेषां न विलङ्घयन्ति ये ।

विनयादिव यापयन्ति ते धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये ॥ ४५ ॥

सुहृद इति ॥ किं चैषां वृष्णीनां ये सहजाः सहजाताः । मातृपितृपक्षा इत्यर्थः । ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ इति उपत्ययः । सुहृदो मित्राणि तथेतरे कृत्रिमसुहृदश्च मतं वृष्णिपक्षं न विलङ्घयन्ति नातिक्रामन्ति । ते द्वयेऽपि नृपाः । दुर्योधनोपजीविनोऽपीति भावः । आत्मसिद्धय आत्मजीवनार्थं धृतराष्ट्रात्मजं दुर्योधनं विनयादानुकूल्यादिव यापयन्ति कालं गमयन्ति । कार्यकाले तु वृष्णिपक्षप्रवेशिन एवेत्यर्थः । यातेर्ण्यन्ताल्लुट् । ‘अर्तिही—’ इत्यादिना पुगागमः ॥ ४५ ॥

किं च नायमभियोगकाल इत्याशयेनाह—

अभियोग इमान्महीभुजो भवता तस्य कृतः कृतावधेः ।

प्रविघाटयिता समुत्पतन्हरिदश्वः कमलाकरानिव ॥ ४६ ॥

अभियोग इति ॥ कृतावधेः परिभाषितकालस्य । ‘अवधिस्त्ववसाने स्यात्सीम्नि काले बिलेऽपि च’ इति विश्वः । तस्य सुयोधनस्य । कर्मणि षष्ठी । भवता कृतः । अवधित इति शेषः । अभियोगः आर्द्राभिभव इति यावत् । ‘अभियोगस्तु शपथे स्यादार्द्रे च पराभवे’ इति विश्वः । इमान्पूर्वोक्तान्महीभुजो राज्ञो हरिदश्व उष्णरश्मिः कमलाकरानिव समुत्पतन्नुद्यन्नेव प्रविघाटयिता भेत्स्यति । घाटयतेध्वौरादि-

कालुष्ट् । भौवादिकस्य तु 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वं स्यात् ॥ ४६ ॥
अथ न ये वृष्णिपक्षास्तान्प्रत्याह—

उपजापसहान्विलङ्घ्यन्स विधाता नृपतीन्मदोद्धतः ।

सहते न जनोऽप्यधः क्रियां किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥ ४७ ॥

उपजापेति ॥ मदोद्धतः स दुर्योधनो नृपतीन्न्यान्नुपान्विलङ्घ्य-
न्मदादधमानयन् । सहन्त इति सहाः । एचाद्यच् । उपजापस्य
सहान्मेदयोग्यान् । 'समौ भेदोपजापौ' इत्यमरः । विधाता विधास्यति ।
दधातेर्लुट् । अवमानिनो जनः सुभेद्य इति भावः । न च ते सहिष्णव
इत्याह—जनः प्राकृतोऽप्यधः क्रियामपमानं न सहते । लोकाधिकधाम
लोकोत्तरप्रतापं राजकं राजसमूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' इत्यादिना
बुञ्प्रत्ययः । किमु ? न सहत इति किं वक्तव्यमित्यर्थः । तथा सति
कृत्स्नमेव राजमण्डलमस्मानेवावलम्बिष्यत इति भावः ॥ ४७ ॥

ननु 'सखीनिव' स० १-१० इत्यादिवनेचरोक्त्या तस्य मदसंभावनापि
कथमित्यत्राह—

असमापितकृत्यसंपदां हतवेगं विनयेन तावता ।

प्रभवन्त्यभिमानशालिनां मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः ॥ ४८ ॥

असमापितेति ॥ असमापितकृत्यसंपदामकृतकृत्यानामतोऽभिमा-
नशालिनामहंकारिणां विभूतयः संपद एव तावता स्वल्पेन विनयेन ।
कार्यवशादारोपितेनेति शेषः । हतवेगं प्रतिबद्धवेगं नतु स्वरूपतो
हतं मदमुत्तम्भयितुं वर्धयितुं प्रभवन्ति । सर्वथा दुर्जनसंपदो विकार-
यन्तीति भावः ॥ ४८ ॥

अथ मदस्यानर्थहेतुतां युग्मेनाह—

मदमानसमुद्धतं नृपं न वियुक्ते नियमेन, मूढता ।

अतिमूढो उदस्यते नयान्नयहीनादपरज्यते जनः ॥ ४९ ॥

मदेति ॥ अपरागेति च ॥ मदमानाभ्यां दर्पाहंकाराभ्यां समुद्धतं
नृपं मूढता कार्यापरिज्ञानं नियमेनावश्यं न वियुक्ते न विमुञ्चति ।
अतिमूढो नयान्नीतिमार्गादुदस्यत उत्क्षिप्यते । कर्मकर्तरि लट् ।
नयहीनाज्जनोऽपरज्यतेऽपरको भवति । 'स्वरितञितः-' इत्यादिनाऽऽ-
त्मनेपदम् ॥ ४९ ॥

अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसंततिः ।

सुकरस्तहवत्सहिष्णुना गिपुरुन्मूलयितुं महानपि ॥५०॥

अपेति ॥ अपरागोऽप्रीतिः । द्वेय इति यावत् । समीरण इव ।
तेनेरितश्चोदितः । अतएव क्रमेण शीर्गा शीर्गीभूताऽऽकुला चला च
मूलसंततिः प्रकृत्यादिस्त्रजनवर्गः शिफामंघानश्च यस्य स तथोक्तः ।
'मूलं वशीकृते स्वीये शिफातारान्तिकादिषु' इति वैजयन्ती ।
रिपुर्महानपि तरुवद्भक्ष इव सहिष्णुना क्षमायनोन्मूलयितुमुद्धर्तुं सुकरः
सुसाध्यः । सुकरोन्मूलन इत्यर्थः । अत्र मदादेः पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं
प्रति कारणत्वात्कारणमाला, तरुवदित्युपमा चेति द्वयोः संसृष्टिः ॥५०॥
नन्वन्तर्भेदमात्रेण कथं सुसाध्यस्तत्राह—

अणुरण्युपइन्ति विग्रहः प्रभुमन्तः प्रकृतिप्रकोपजः ।

अखिलं हि हिनस्ति भूधरं तरुशाखान्तनिघर्षजोऽनलः ॥५१॥

अणुरिति ॥ अणुरल्पोऽप्यन्तः प्रकृतिप्रकोपजोऽन्तरङ्गमात्याद्यप-
रागसमुत्थः । 'प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे । छन्दः कारण-
गुह्येषु जन्त्वमात्यादिकेष्वपि ॥' इति वैजयन्ती । विग्रहो वैरं प्रभुमु-
पहन्ति नाशयति । अत्र दृष्टान्तमाह—तरुशाखान्तानां निघर्षो घर्षणं
तज्जोऽनलोऽग्निः । भूधरं गिरिमखिलं साकल्येन हिनस्ति हि ।
दहतीत्यर्थः । अत्रोपमानोपमेयसमानधर्माणां प्रतिबिम्बतया निर्देशेन
दृष्टान्तालंकारः ॥ ५१ ॥

तथापि कथं वर्धमानं शत्रुमुपेक्षेतेत्याशङ्क्य दुर्विनीतत्वादित्याह—

मतिमान्विनयप्रमाथिनः समुपेक्षेत समुन्नतिं द्विषः ।

सुजयः खलु तादृगन्तरे विपदन्ता ह्यविनीतसंपदः ॥५२॥

मतिमानिति ॥ मतिमान्प्राज्ञः । विनयं प्रमथ्नातीति विनयप्रमाथिनो
दुर्विनीतस्य द्विषः समुन्नतिं वृद्धिं समुपेक्षेत । उपेक्षायाः फलमाह—
तादृगविनीतोऽन्तरे कचिद्रन्ध्रे सुजयः सुखेन जेतुं शक्यः खलु । हि
यस्मादविनीतसंपदो विपदन्ता विपन्मर्यादकाः । अनर्थोदका इत्यर्थः ॥५२॥
कथं दुर्विनीतस्य शत्रोः सुजयत्वमित्याशङ्क्य भेदजर्जरितत्वादित्याह—

लघुवृत्तितया भिदां गतं वदिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम् ।

अभिभूय हृत्यनन्तरः शिथिलं कूलमिवापगारयः ॥५३॥

लघ्विति ॥ लघुवृत्तितया स्वस्य दुर्बृत्तरूपतया बहिर्मित्रादिजन-
पदेष्वन्तरमात्यादिषु च भिदां भेदं गतम् । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्'

इत्यङ्प्रत्ययः । नृपस्य मण्डलं राष्ट्रमनन्तरः संनिहितो जिगीषुराप-
गारयो नदीवेगः शिथिलमन्तर्भेदजर्जरं कूलमिवाभिभूयाकम्य हरति ॥५३॥

अनुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्माकुलमर्जुनाग्रजम् ।

स्तयमथैव भाविवाञ्छितस्तमभीयाय पराशरात्मजः ॥५४॥

अन्विति ॥ इतीत्यमाकुलमरिन्कारस्मरणात्क्षुभितमर्जुनाग्रजं
भीमसेनं नयवर्त्म नीतिमार्गमनाकुलमसंकीर्णं यथा तथाऽनुशासतमुप-
दिशन्तम् । 'जक्षित्यादयः पट्' इत्यभ्यस्ताच्छतुर्नुमभावः । तं युधिष्ठिरं
पराशरात्मजो वेदव्यासः । स्वयमभिवाञ्छितोऽर्थ इव । साक्षान्मनोरथ
इवेत्युत्प्रेक्षा । अभीयाय प्राप्तः ॥५४॥

अथ युग्मेनाह—

मधुर्गवशानि लम्भयन्नपि निर्यञ्चि शमं निर्गक्षितं ।

परितः पटु विभ्रदेनसां दहनं धाम विलोकनक्षमम् ॥५५॥

मधुर्गिति ॥ मधुरैः शान्तैर्निर्गक्षितैरवलोकनैः । 'नपुंसके भावे
क्तः' । न विद्यते वशमायत्तत्वं तेषां तान्यवशानि प्रतिकूलानि ।
'वशमायत्तनायां च' इति विश्वः । निर्यञ्चि मृगपश्यादीनि शमं
शान्तिं लम्भयन्प्रापयन् । 'लभेच्च' इति नुमागमः । 'गत्यर्थ—'
इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । परितः पटूज्ज्वलमेनसाम् । दह्यतेऽनेनेति
दहनं निवर्तकं तथापि विलोकनक्षमं दर्शनीयम् । वह्न्यादिविलक्षणमिति
भावः । धाम तेजो विश्रुतम् ॥ ५५ ॥

सहस्रोपगतः सविस्मयं तपसां सृतिरमृतिरापदाम् ।

ददृशे जगतीभुजा मुनिः स वपुष्मानिव पुण्यसंचयः ॥५६॥

सहयेति ॥ पुनः सहस्रोपगतोऽकस्मादागतस्तपसां सृतिः प्रभवः
आपदामसूतिरप्रभवः । निवर्तक इति यावत् । स मुनिर्व्यासो वपुष्मा-
न्देहधारी पुण्यसंचयः पुण्यराशिरिवेत्युत्प्रेक्षा । जगतीभुजा राज्ञा
सविस्मयं ददृशे दृष्टः ॥५६॥

अथोच्चकैरासनतः परार्थादुद्यन्स धूतारुणवल्कलाग्रः ।

रराज कीर्णकपिशंशुजालः शृङ्गात्सुमेरोरिव तिग्मरश्मिः ॥५७॥

अथेति ॥ दर्शनानन्तरम् । उच्चकैरुन्नतात्पराध्वच्छ्रेष्ठात् । 'अर्धा-
द्यत्' । 'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च' इति यत्प्रत्ययः । आसनतः सिंहास-
नादुद्यन्नुत्तिष्ठन्नत एव धूतानि कम्पितान्यरुणानि वल्कलाग्राणि यस्य

स तथोक्तः । स नृपः कीर्णं विस्तृतमाकपिशमंशुजालं यस्य स
तथोक्तः । सुमेरोः शृङ्गादुर्ध्वंस्तिग्मरश्मिरिव रराज ॥ ५७ ॥

अवहितहृदयो विधाय सोऽर्हामृषिवदृषिप्रवरे गुरुपदिष्टाम् ।

तदनुमतमलंचकार पश्चात्प्रशम इव श्रुतमासनं नरेन्द्रः ॥ ५८ ॥

अवहितेति ॥ स नरेन्द्रोऽवहितहृदयोऽप्रमत्तचित्तः सन् । ऋषि-
प्रवरे मुनिश्रेष्ठे । ऋषिवदृष्यर्हाम् । अर्हार्थं वतिप्रत्ययः । गुरुपदिष्टाम् ।
शास्त्रीयामित्यर्थः । अर्हा पूजाम् । 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः ।
विधाय पश्चादनन्तरं तदनुमतं तेनानुज्ञातमासनम् । प्रशमः शान्तिः
श्रुतं शास्त्रश्रवणमिव । अलंचकार । उक्तं च 'प्रशमस्तस्य भवत्यलं-
क्रिया' २-३२ इति । मुन्याङ्गयोपविष्टवानित्यर्थः ॥ ५८ ॥

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठस्तिष्ठन्सुनरंभिमुखं स विकीर्णधाम्नः ।

तन्वन्तमिदमभितो गुरुमंशुजालं लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शशाङ्कमूर्तेः ॥ ५९ ॥

इति भागविकृतौ महाकाव्यं किरातार्जुनीये द्वितीयः सर्गः ।

व्यक्तेति ॥ व्यक्तोदितैः स्फुटोदितैः स्मितमयूखैर्विभासितावोष्ठौ
यस्य स तथोक्तः । विकीर्णधाम्नो विस्तीर्णतेजसो मुनेरभिमुखं तिष्ठन्स
नृपः । इदं दीप्तमंशुजालं तन्वन्तं गुरुं गीष्पतिम् । 'गुरुर्गीष्पतिपित्रादौ'
इत्यमरः । 'अभितः परितः-' इत्यादिना द्वितीया । अभितोऽभिमुखम् ।
तिष्ठत इति शेषः । सकलस्य संपूर्णस्य शशाङ्क मूर्तियस्य तस्येन्दो-
लक्ष्मीमुवाह वहति स्म । अत्रोपमेयस्य राज्ञ उपमानेन्दुधर्मेण लक्ष्मी
साक्षात्संबन्धासंभवात्तत्सदृशीं लक्ष्मीमिवेति प्रतिबिम्बकरणाक्षेपा-
दसंभवइस्तुसंबन्धात्पदार्थवृत्तिनिदर्शनालंकारः । तदुक्तम्—

'प्रतिबिम्बस्याकरणं संभवता यत्र वस्तुयोगेन ।

तत्साम्यमसंभवता निदर्शना सा द्विधाभिमता' ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां

किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां

द्वितीयः सर्गः समाप्तः ॥

किरातार्जुनीये

तृतीयः सर्गः

अथ त्रिभिर्मुनिं विशिषंश्चतुर्भिः कलापकमाह । तदुक्तम्—

‘द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् ।
कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥’ इति ।

ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैरुत्सर्पिभिः प्राशुमिवांशुजालैः ।

विभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीजटास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम् ॥१॥

तत इति ॥ तत उपवेशनानन्तरं धर्मात्मजो युधिष्ठिरः शरच्चन्द्र-
कराभिरामैः । आह्लादकैरित्यर्थः । उत्सर्पिभिरूर्ध्वं प्रसारिभिरंशुजालैः
प्राशुमुन्नतमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पुनरानीलरुचं कृष्णवर्णं पिशङ्गीः
पिङ्गलवर्णाः । (१) गौरादित्वान्डीष् । जटा विभ्राणं धारयन्तमतएव
तडित्वन्तं विद्युद्युक्तमम्बुवाहमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा ॥१॥

१ टि०—वस्तुतोऽत्र ‘पिशङ्गादुपसंख्यानम्’ इति वार्तिकेन वैकल्पिको डीप् ।
गौरादित्कल्पनायां डीषो नित्यत्वप्रज्ञात् ।

प्रसादलक्ष्मीं दधतं समग्रां वपुः प्रकर्षेण जनातिगेन ।

प्रसह्य चेतःसु समासजन्तमसंस्तुतानामपि भावमार्द्रम् ॥२॥

प्रसादेति ॥ पुनः समग्रां संपूर्णां प्रसादः सौम्यता तस्य लक्ष्मीं
संपदं दधतम् । अतएव जनमतिगच्छतीति जनातिगेन लोकातिशा-
यिना । ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ इति डप्रत्ययः । वपुः प्रकर्षेणाकारसंपदा
असंस्तुतानामपरिचितानामपि । व्यासोऽयमित्यजानतामपीत्यर्थः ।
‘संस्तवः स्यात्परिचयः इत्यमरः । चेतःसु चित्तेष्वार्द्रं कोहार्द्रं
भावमभिप्रायं प्रसह्य बलात्समासजन्तम् । लगयन्तमिति यावत् ।
‘दशसञ्जस्वजां शपि’ इत्युपधाया लोपः । प्रसन्नाकारेषु सर्वोऽपि
स्निह्यतीति भावः ॥२॥

अनुद्धताकारतया विविक्तां तन्वन्तमन्तः करणस्य वृत्तिम् ।

माधुर्यविस्मम्भविशेषभाजा कृतोपसंभाषमिवेक्षितेन ॥३॥

अनुद्धतेति ॥ पुनरनुद्धताकारतया शान्ताकारत्वेन लिङ्गेनान्तः-
करणस्य वृत्तिं विविक्तां पूताम् । शान्तामिति यावत् । ‘विविक्तौ

पूतविजनौ' इत्यमरः । तन्वन्तं प्रकटयन्तम् । आकृतिरेवास्य चित्त-
शुद्धिं कथयतीत्यर्थः । पुनर्माधुर्यं निसर्गसौम्यता विस्त्रम्भो विश्वासः ।
'समौ विस्त्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः । तयोर्विशेषमतिशयं भजतीति
तथोक्तेनेक्षितेन दर्शनेनैव कृतोपसंभाषा संभाषणं येन तमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
दृष्टिविशेषेणैवोपसंभाषमाणमिव स्थितमित्यर्थः । काशिकायां तु
'उपसंभाषणमुपसान्त्वनम्' इति 'भासनादि' सूत्रे ॥३॥

धर्मात्मजो धर्मनिबन्धिनीनां प्रमृतिमेनः प्रणुदां श्रुतीनाम् ।

हेतुं तदभ्यागमने परीप्सुः सुखोपविष्टं मुनिमावभाषे ॥४॥

धर्मेति ॥ पुनर्धर्मं निबध्नन्तीति धर्मनिबन्धिनीनामग्निहोत्रादि-
धर्मप्रतिपादिकानाम् । एनः प्रणुदामघच्छिदाम् । किप् । श्रुतीनाम्
वेदानाम् । 'श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः' इत्यमरः । प्रमृतिं प्रभवं
सुखेनोपविष्टं मुनिं तदभ्यागमने तस्य मुनेरागमने हेतुं परीप्सुर्जि-
ज्ञासुः । आप्नोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । 'आपन्नप्यृधामीत्' इतीकारः ।
'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । आबभाष उवाच ॥४॥

अनामपुण्योपचयैर्दुरापा फलस्य निर्धृतरजाः सवित्री ।

तुल्या भवदर्शनसंपदेषा वृष्टेर्दिवो वीतबलाहकायाः ॥५॥

अनामेति ॥ अनामपुण्योपचयैरकृतपुण्यसंग्रहैर्दुरापा दुर्लभा ।
फलस्य सवित्री श्रेयस्करी निर्धृतरजा हतरजोगुणा । अन्यत्र निरस्त-
धूलिः । 'रजो रजोगुणे धूलौ परागार्तवयोरपि' इति शाश्वतः । एषा
भवदर्शनसंपत्संपत्तिः । लाभ इति यावत् । संपदादिभ्यः क्तिपो
भावार्थत्वात् । वीतबलाहकाया गतमेवाया दिव आकाशस्य
संबन्धिन्या वृष्टेस्तुल्येत्युपमालंकारः । अनभ्रवृष्टिवदतर्कितोपपन्नं
भवदर्शनं सर्वथा कस्यचिच्छ्रेयसो निदानमित्यर्थः । वारि वहतीति
बलाहकः । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥५॥

अथ क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां सत्याशिषः सम्प्रति भूमिदेवाः ।

आसंसृतेरस्मि जगत्सु जातस्त्वप्यागते यद्बहुमानपात्रम् ॥६॥

अथेति ॥ अथ क्रतूनां क्रिया अनुष्ठानानि । कामान्दुहन्तीति
कामदुघाः । फलदा इत्यर्थः । 'दुहः कण्धश्च' इति कप्प्रत्ययो घादेशश्च ।
संप्रत्यय भूमिदेवा ब्राह्मणाः । 'द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः विप्रश्च
ब्राह्मणः' इत्यमरः । सत्याशिषो जाताः । ब्राह्मणाशिषोऽथ फलिता

त्यर्थः । यद्यनः कारणात्त्वय्यागते सति । त्वदागमनेन निमित्तेनेत्यर्थः ।
अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययम् । 'अस्मीत्यस्मदर्थानुवादेऽहमर्थेऽपि' इति
गणव्याख्याने । 'दासे कृतागसि भवन्त्युचितः प्रभृणां पादप्रहार इति
सुन्दरि नास्मि दृये' इति प्रयोगाच्च । आसंसृतेरासंसारत्वात् ।
यावत्संसारमित्यर्थः । अस्मिद्धिधावाङ् विवत्पादसमासः । जगत्सु
बहुमानपात्रं बहुयोग्यताभाजनं जातः । सकलसत्कर्मफलभूतं त्वदा-
गमनं, येन मे जगन्मान्यतेति भावः ॥६॥

श्रियं विकर्षत्यपहन्यघानि श्रेयः परिर्होति तनोति कीर्तिम् ।

संदर्शनं लोकगुरोरमोघं तवात्मयोनेग्वि किं न धत्ते ? ॥७॥

श्रियमिति ॥ आत्मयोनेर्ब्रह्मण इव लोकगुरोस्तवामोघमविफलं
सन्दर्शनं श्रियं विकर्षत्याकर्षति । अघानि दुःखानि अपहन्ति ।
'अंहोदुःखव्यसनेष्वघम्' इत्यमरः । श्रेयः पुरुषार्थं परिर्होति स्रवति ।
कीर्तिं च तनोति । किंबहुना किं न धत्ते ? किं न करोति ? सर्वं
करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इत्योतन्मयूखेऽपि हिमद्युतौ मे ननिर्वृत्तं निर्वृतिमेति चक्षुः ।

यमुज्जितज्ञातिवियोगखेदं त्वत्सन्निधावुच्छ्वसि^(१)तीव चेतः ॥८॥

इत्योतदिति ॥ हे भगवन्, इत्योतन्मयूखे सुधास्त्राविकरे हिमद्यु-
ताविन्दावपि विषये न निर्वृतम् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति
समासः । मे चक्षुस्त्वत्सन्निधौ निर्वृतिं सुखमेति । तथा चेतश्च
समुज्जितज्ञातिवियोगखेदं त्यक्तबन्धुविरहदुःखं समुच्छ्वसितीवानुपरो-
धेन प्राणितीवेत्युत्प्रेक्षा । पूर्वार्धे तु निर्वृतिकारणे सत्यपीन्दावनिर्वृति-
कथनाद्विशेषोक्तिः । तदुक्तम्—'तत्सामश्रयामनिर्वृत्तिर्विशेषोक्तिर्नि-
गद्यते' इति ॥ ८ ॥

१ टि०—'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इति तिप् इडागमः ।

निरास्पदं प्रश्नकुतूहलित्वमस्मात्स्वधीनं किमु निःस्पृहाणाम् ।

तथापि कल्याणकरीं गिरं ते मां श्रोतुमिच्छा मुखगीकरोति ॥९॥

निरास्पदमिति ॥ प्रश्नकुतूहलित्वं निरास्पदम् । त्वदागमनप्रयो-
जनप्रश्नो निरास्पद इत्यर्थः । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः ।
प्रश्नानवकाशे हेतुमाह—निःस्पृहाणाम् । युष्मादृशमित्यर्थः । अस्मा-
त्स्वधीनमायत्तं किमु । न किंचिदस्मत्तो लभ्यमित्यर्थः । आधारत्व-

विवक्षायां सप्तमी । तथापि कल्याणकरीम् । अस्मद्वितैकहेतुमित्यर्थः । निःस्पृहवृत्तेः पारार्थ्यादिति भावः । 'कञो हेतु-' इति टप्रत्यये ङीप् । अतस्ते गिरं श्रोतुमिच्छा माम् । मुखं वागस्यास्तीति मुखरो निरन्तर-भाषी । 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्' इति रः । 'दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ' इत्यमरः । ततश्चिचप्रत्ययः । मुखरीकरोति । व्याहारयतीत्यर्थः । निःस्पृहस्यापि ते वाक्यमस्मद्वितकरत्वाच्छोनव्य-मिति भावः ॥ ९ ॥

इत्युक्तवानुक्तिविशेषगम्यं मनः समाधाय जयोपपत्तौ ।

उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥१०॥

इतीति ॥ इतीत्यमुक्तिविशेषरम्यमुक्तिवैचित्र्यचारु यथा तथो-क्तवान् । उदारचेता महामना नरेन्द्रो द्वैपायनेन व्यासेन । द्वीपमयनं स्थानं जन्मभूमिर्यस्य स द्वीपायनः । स एव द्वैपायनस्तेन । 'प्रज्ञादि-भ्यश्च' इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । नापत्यार्थं 'नडादिभ्यः फक्' । तेष्व-पाठाद्धाधितार्थत्वाच्च । जयोपपत्तौ मनः समाधाय । जयसिद्धिमपे-क्षेत्यर्थः । इति वक्ष्यमाणप्रकारामुदारामर्थवतीं गिरमभिदध उक्तः । दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि लिट् ।

'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥'

इति वचनात् ॥ १० ॥

आदौ तावत्तस्य माध्यस्थ्यभङ्गदोषं युग्मेन परिहरति—

चिचीपतां जन्मवतामलब्धीं यशोऽवतंसामुभयत्र भूतिम् ।

अभ्यर्हिता बन्धुषु तुल्यरूपा वृत्तिर्विशेषेण तपोधनानाम् ॥११॥

चिचीपतामिति ॥ अलब्धीं गुर्वीम् । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् । यशोवतंसां कीर्तिभूषणाम् । उभयत्रेह चामुत्र च भूतिं श्रेयश्चिचीपतां चेत्तुं संग्रहीतुमिच्छताम् । चिनोतेः सन्नन्ताच्छट्प्र-त्ययः । जन्मवतां शरीरिणां बन्धुषु विषये तुल्यरूपैकविधा वृत्तिर्व्यवहारोऽभ्यर्हितोचिता तपोधनानां त्वस्मत्सदृशां विशेषेण नियमेनाभ्यर्हिता ॥११॥

तथापि निम्नं नृप तावकीनैः प्रह्वीकृतं मे हृदयं गुणौघैः ।

वीतस्पृहाणामपि मुक्तिभाजां भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः ॥१२॥

तथापीति ॥ तथापि तुल्यवृत्तौ चित्तेऽपि^(१) हे नृप ? तावकीनै-
स्त्वदीयैः । 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्ज' इति खञ्प्रत्ययः । 'तवक-
ममकावेकवचने' इति तवकादेशः । गुणौघैः प्रह्वीकृतमावर्जितं मे
हृदयं निघ्नं त्वदायत्तम् । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । ननु
निःस्पृहस्य कोऽयं पक्षपात इत्यत्राह—वीतेति । वीतस्पृहाणां धिर-
कानां मुक्तिभाजाम् । मुमुक्षूणामपीत्यर्थः । भवन्तीति भव्याः
साधवः । 'भव्यगेय-' इत्यादिना कर्तरि निपातः । तेषु पक्षपाताः
स्नेहा भवन्ति । ननु साध्वनुग्रहो महतां माध्यस्थ्यभञ्जक इति
भावः ॥ १२ ॥

१ टि०—तथार्पात्यस्य तुल्यवृत्त्यौचित्येऽपीति व्याख्योचिता ।

अथ नृपस्य गुणवत्तां प्रकटयितुं धृतराष्ट्रस्य दुश्चेष्टामुद्धाटयति—

सुता न यूयं किमु तस्य राज्ञः सुयोधनं वा न गुणैरतीताः ।

यस्यक्तवान्वः स वृथा बलाद्वा मोहं विधत्ते विषयाभिलाषः ॥१३॥

सुता इति ॥ यूयं तस्य राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सुताः पुत्रा न किमु ?
अपि तु सुता एवेत्यर्थः । गुणैः शान्तिदानदाक्षिण्यादिभिः सुयोधनं
नातीता नातिक्रान्ता वा ? अनीता एवेत्यर्थः । कर्तरि क्तः । असुतत्व-
मगुणत्वं च त्यागे हेतुः । युष्मासु तस्मास्तीत्यर्थः । उपालम्भे कारण-
माह—य इति । यो धृतराष्ट्रो वो युष्मान्वृथा निष्कारणमेव त्यक्तवान् ।
यदि वयं सुता गुणाधिकाश्च तर्हि कथमत्याक्षीत्तत्राह—बलादिति ।
स^(१) विषयाभिलाषो भोगतृष्णा बलाद्वा बलादिव । 'वा स्याद्विक-
ल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये' इति विश्वः । मोहमविवेकं विधत्ते ।
विषयाभिलाषातिरिक्तो न कश्चिद्युष्मत्यागहेतुरस्तीत्यर्थः । अत्र कार्य-
कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥१३॥

१ टि०—एष तच्छब्दः प्रसिद्धार्थकः । यच्छब्दोद्दिष्टार्थस्य धृतराष्ट्रस्य 'तस्य'
इति षष्ठ्यन्तेनैव प्रतिनिर्देशात् ।

अथ राज्ञ उत्साहवर्धनाय शत्रोर्हानि सूचयति—

जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।

असाधुयोगा हि जयान्तरायाः प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥१४॥

जहात्विति ॥ एनं धृतराष्ट्रमर्थसिद्धिः कथं न जहातु ? जहात्वे-
वेत्यर्थः । 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' इति प्राप्तकाले लोट् ।

तस्य हानिकालः प्राप्त इत्यर्थः । कुतः । यो धृतराष्ट्रः संशय्य संदिह्य कर्णादिषु तिष्ठते । कर्णादीन्दुर्मन्त्रिणः संन्दिग्धार्थे निर्णेतृत्वेनावलम्बते इत्यर्थः । 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इति स्थेयाख्यायामात्मनेपदम् । तिष्ठतेऽस्मिन्निति स्थेयो^(१) विवादपदनिर्णेतारः । तथाहि—असाधुयोगा दुर्जनसंसर्गा जयान्तराया जयविघातकाः । किञ्च प्रमाथिनीनामुन्मूलनशीलानां विपदां पदानि स्थानानि । 'पदं व्यघसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । न केवलं जयघातिनः, किन्त्वनर्थकारिणश्चेत्यर्थः । धृतराष्ट्रोऽपि दुर्जनविधेयत्वाद्भिन्नङ्गव्यनीति भावः ॥१४॥

१ टि०—बाहुलकात् अधिकरणे 'अचो यत्' इति यत् 'ईयति' इति ईत्वे यत्प्रत्ययनिमित्तको गुणः ।

एवं शत्रोरनर्थं सूचयित्वा राज्ञोऽर्थसिद्धिं सूचयति—

पथश्च्युतायां समितौ रिपूणां धर्म्यां दधानेन धुरं चिराय ।

त्वया विपत्स्वपि रम्यमाविष्कृतं प्रेम परं गुणेषु ॥१५॥

पथ इति ॥ रिपूणां समितौ सभायाम् । 'सभासमितिसंसदः' इत्यमरः । पथश्च्युतायां मार्गाद्गृष्टायाम् । दुरात्मनो दुःशासनस्य स्त्रीग्रहणसाहसमङ्गीकृतवत्यामित्यर्थः । चिराय धर्म्यां धर्मादनपेताम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । धुरं भारं दधानेन कृच्छ्रेष्वपि धर्मादचलतेत्यर्थः । त्वया विपत्स्वपि । अविपत्त्यविनाश्यत एव रम्यं^(१) गुणेषु शान्त्यादिषु विषये परमुत्कृष्टं प्रेमाविष्कृतं प्रकटीकृतम् । दुःसहमपि सोढवता त्वया साधु कृतमिति भावः ॥१५॥

१ टि०—शान्तिदयादानदाक्षिण्यादि गुणेषु यत्प्रेम, तत्प्रेयोऽपि श्रेयस्करमपि, तत्रेयान् विशेषः, तदीयश्रेयस्करता विपत्तिष्वपि अविपत्तिष्वपि, प्रेयस्ता तु केवलमविपत्तिष्वेव, एतदभिप्रायेणैव कविना विपत्स्वपि' इत्यपि शब्दः, 'अविपत्तिरम्यम्' इति च समस्तं पदं प्रयुक्तमिति युक्ततरं भाति ।

विधाय विष्वग्ममनात्मनीनं शमेकवृत्तेर्भवतश्छलेन ।

प्रकाशितत्वन्मतिशीलमागः कृतोपकारा इव विद्विषस्ते ॥१६॥

विधायेति ॥ किं च शम एवैका मुख्या वृत्तिर्यस्य तस्याऽपरोपतापिनो भवतश्छलेन कपटेन । आत्मने हित आत्मनीनः । स न भवतीत्यनात्मनीनः । स्वस्यैवानर्थहेतुरित्यर्थः । तम् । 'आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्स्वः' इति खप्रत्ययः । विष्वक्समपकारं विधाय कृत्वा ।

प्रकाशितः प्रख्यापितस्त्वन्मतिशीलयोस्तव प्रज्ञासदृशयोः सारः प्रकर्षो यैस्ते तथोक्ताः । ते तव विद्विषः कृतोपकारा इवोपकृतवन्त इव । अपकारोप्युपकारायैव संबृत्तः । यदेषां दौर्जन्यं युष्मत्सौजन्यं च जगति सुव्यक्तमासीदित्यर्थः । विद्यमानस्यापि सुजनस्य चन्दन-दारुण इव गुणाः परिभव एव प्रचुरीभवन्तीति भावः ॥१६॥

अथ प्रयोजनान्तरमाह—

लभ्या धरित्री तव विक्रमेण ज्यायांश्च वीर्यास्त्रवलैर्विपक्षः ।

अतः प्रकर्षाय विधिविधेयः प्रकर्षतन्त्रा हि रणे जयश्रीः ॥१७॥

लभ्येति ॥ तव त्वयेत्यर्थः । ‘कृत्यानां कर्तरि वा’ इति षष्ठी । धरित्री विक्रमेण लभ्या प्राप्तव्या । नच सुलभा न विनेत्याह— विपक्षश्च शत्रुरपि । वीर्यं शौर्यम् अस्त्राण्याग्नेयादीनि बलानि सैन्यानि तैर्ज्यायान्प्रशस्यतरः । अधिकतर इति यावत् । (ज्येष्ठस्य) ‘ज्यादादीयसः’ इति ज्यादेशः^(१) । अतः प्रकर्षायाधिक्याय विधिरुपायो विधेयः कर्तव्यः । कुतः ? हि यस्माद्रणे जयश्रीः प्रकर्षतन्त्रा प्रकर्षप्रधाना । प्रकर्षायत्तेत्यर्थः । ‘तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते’ इत्यमरः । बलिन एव जयः, नतु दुर्बलस्येति भावः ॥१७॥

१ टि०—‘प्रशस्यस्य श्रः’ ‘ज्य च’ इति ज्यादेशे कृते ‘ज्यादादीयसः’ इत्यनेन ईयसुन ईकागस्य आदादेश इति वस्तुतत्त्वम् ।

अथ ‘त्रिः—’ इत्यादिना श्लोकचतुष्टयेन विपक्षज्यायस्त्वं वर्णयति—

त्रिःसप्तकृतो जगतीपतीनां हन्ता गुरुर्यस्य स जामदग्न्यः ।

वीर्यावधूतः स्म तदा विवेद प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम् ॥१८॥

त्रिःसप्तेति ॥ त्रिरावृत्तान्सप्तवारांस्त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिकृत्व इत्यर्थः । त्रिःसप्तशब्दयोः सुप्सुपेति समासः । ‘संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्’ इति कृत्वसुच्प्रत्ययः । जगतीपतीनां महीपतीनां हन्ता नाशको गुरुरस्त्रवेदोपदेष्टा स प्रसिद्ध इत्यर्थः । अत एव यच्छब्दानपेक्षत्वम् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—‘प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते’ इति । जमदग्नेरपत्यं पुमाञ्जामदग्न्यः । ‘गर्गादिभ्यो यञ्’ इति यञ्प्रत्ययः । यस्य भीष्मस्य वीर्यावधूतो विक्रमाभिभूतः । अम्बिकास्त्रयंवर इत्यर्थः । तदा भङ्गप्राप्तिसमये गुणानां शौर्यादीनां प्रकर्षमतिशयमाधारवशमा-

श्रयाधीनं विवेद जज्ञे स्म । स्वविद्यायाः स्वशिष्ये भीष्मे स्वस्मादपि प्रकर्षाधानदर्शनादिति भावः । 'स्म पादपूरणे भूताऽर्थे च' इति विश्वः ॥ १८ ॥

यस्मिन्ननैश्वर्यकृतव्यलीकः पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।

धुन्वन्धनुः कस्य रणे न कुर्यान्मनो भयैकप्रवणं स भीष्मः ॥१९॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्भीष्मे विषये । अनीश्वरस्य भावोऽनैश्वर्य-
मसामर्थ्यम् । 'नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्' इति विकल्पा-
नञः पूर्वपदवृद्धयभावः । तेन कृतव्यलीको जनितवैलक्ष्यः । 'दुःखे
वैलक्ष्ये व्यलीकम्' इति यादवः । अन्तकोऽपि यमोऽपि पराभवं प्राप्त
इव । भीष्मस्येच्छामरणत्वादान्तकोऽपि पराजित इवास्ते, किमुतान्य
इति भावः । स भीष्मो रणे धनुर्धुन्वन्कम्पयन्कस्य मनो भयैकप्रवणं
भये एकप्रवणमेकोन्मुखम् । शिवभागवतघत्समासः । न कुर्यात् ।
सर्वस्यापि मनसि भयं कुर्यादेवेत्यर्थः ॥१९॥

१ टि०—यथा शिवो भगवान् भक्तिरस्येति विग्रहे शिवभगवदिति विशिष्टस्य
तद्धितार्थेन सामर्थ्येऽपि एकदेशभूताद्भगवच्छब्दादेव अणुप्रत्ययः अन्यथा शिवशब्दे
आदिवृद्ध्यापत्तेः । एवं भय-एकशब्दयोः सामानाधिकरण्येऽपि एकशब्दस्य 'पूर्वकालिक'
इतिपूर्वनिपातप्रसङ्गमिमा एकास्मिन् प्रवणमिति सप्तमीतत्पुरुषं कृत्वा पुनः भयस्य
प्रवणपदार्थान्वयमात्रतात्पर्येण द्वितीयः सप्तमीतत्पुरुष इति तात्पर्यम् ।

मृजन्तमाजाविषुसंहतीर्वः सहेत कोपज्वलितं गुरुं कः ।

परिस्फुरद्गोलशिखाग्रजिह्वं जगज्जिघत्सन्तमिवान्तवद्भिम् ॥२०॥

मृजन्तमिति ॥ आजौ रणे इषुसंहतीर्बाणसङ्घान्मृजन्तं वर्षन्तं
कोपज्वलितमत एव परिस्फुरन्त्यो लोलाश्च शिखाग्राण्येव जिह्वा
यस्य तं तथोक्तं जगल्लोकं जिघत्सन्तमत्तुमिच्छन्तम् । अदेः सन्नन्ता-
च्छतृप्रत्ययः । 'लुङ्सनोर्धस्लृ' इति घस्लादेशः । अन्तवह्निं कालाग्नि-
मिव स्थितं गुरुं द्रोणं वो युष्माकं मध्ये कः सहेत सोढुं शक्नुयात् ।
न कोऽपीत्यर्थः । 'शक्ति लिङ् च' इति शक्यार्थे लिङ् ॥२०॥

निरीक्ष्य संगम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमागधितजामदग्न्यम् ।

असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥२१॥

निरीक्ष्येति ॥ संरम्भेण कोपेन निरस्तं त्याजितं धैर्यं निर्विकार-
चित्तत्वं येन तं तथोक्तम् । आटोपेनैव परधैर्यापहारिणमित्यर्थः ।

आराधितजामदग्न्यं शुश्रूषितभागंवम् । जामदग्न्यादधिगतास्त्ररहस्य-
मित्यर्थः । राघेयं राधासुतं कर्णम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । निरीक्ष्य
मृत्योरप्यसंस्तुतेष्वपरिचितेषु । 'संस्तवः स्यात्परिचयः' इत्यमरः ।
भयेषु प्रसभं पक्षपातः परिचयो जायेत । मृत्युरप्यस्माद्विभीयात्कि-
मुतान्य इति भावः । संभावनायां लिङ् । अत्र जनिक्रियापेक्षया
समानकर्तृकत्वाभावेऽपि पक्षपातक्रियापेक्षया तत्संभवाच्चिरीक्ष्येति
ल्यप्निर्देशः समर्थनीयः । 'प्रधानोपसर्जनभावस्त्वप्रयोजकः' इति
व्यक्तिविवेककारः । अत्र भयसंबन्धरहितस्य मृत्योर्भयसंबन्धाभि-
धानादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिरलंकारः ॥२६॥

अथानन्तरं करणीयमागमनप्रयोजनं च युग्मेनाह—

यया समासादितसाधनेन मुदुश्चरामाचरता तपस्याम् ।

एते दुर्गपं समवाप्य वीर्यमुन्मूलितारः कपिकेतनेन ॥२७॥

यथेति ॥ यया विद्यया करणेन मुदुश्चरामतिदुष्करां तपस्यां
तपश्चर्याम् । 'कर्मणो रोमन्थनपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ् । 'अ
प्रत्ययात्' इति स्त्रियामप्रत्ययः । आचरता । पशुपतिं प्रति तपः
कुर्वतेत्यर्थः । अतएव समासादितं प्राप्तं साधनं पाशुपतास्त्ररूपं येन
तेन । कपिर्हनुमान्केतनं चिह्नं यस्य तेन । अर्जुनेनेत्यर्थः । दुरापमन्यस्य
दुर्लभं वीर्यं तेजः समवाप्य । एते पूर्वोक्ता भीष्मादय उन्मूलितार
उन्मूलयिष्यन्ते । उन्मूलयतेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुट् । अत्र चिण्वदिडागमेऽपि
तस्य 'असिद्धवदत्राभावात्' इत्यसिद्धत्वात् 'णेरनिटि' इति णिलोपः ।
बलं निमित्तस्यैव 'अनिटि' इति निषेधात् । उक्तं च—

चिण्वद्वृद्धिर्युक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा त्रिणीति ।

इदं चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं बल्लिमित्तोऽविघाती ॥२८॥

महत्त्वयोगाय महामहिम्नामागधनीं तां नृप देवतानाम् ।

दातुं प्रदानोचित भूरिधाम्नीमुपागतः सिद्धिमिवास्मि विद्याम् ॥२९॥

महत्त्वेति ॥ हे नृप ? महत्त्वयोगाय प्रकर्षलाभाय महामहिम्नां
महानुभावानां देवतानामिन्द्रादीनाम् । आराध्यतेऽनयेत्याराधनी ताम् ।
प्रसादयित्रीमित्यर्थः । करणे ल्युट् । ङीप् । भूरिधाम्नीं महाप्रभावाम्
'धाम देशे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति विश्वः । 'अन
उपधाढोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति वा ङीप् । विद्यामिन्द्रमन्त्ररूपां

सिद्धिं साक्षात्कार्यसिद्धिमिवेति विद्याया अमोघत्वोक्तिः । हे प्रदानोचित दानपात्रभूत । फलभोक्तृत्वादस्य पात्रत्वोक्तिः । दानु-मुपागतोऽस्मि ॥ २३ ॥

इत्युक्तवन्तं व्रज साधयेति प्रमाणयन्वाक्यमजातशत्रोः ।

प्रसेदिवांसं तमुपससाद वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णुः ॥२४॥

इतीति ॥ इत्युक्तवन्तं प्रसेदिवांसं प्रसन्नम् । 'भाषायां सदवस-श्रुवः' इति कसुः । तं मुनिं जिष्णुर्जयनशीलोऽर्जुनः । 'ग्लाजिष्यश्चगस्तुः' इति गस्तुप्रत्ययः । व्रज साधयानुतिष्ठेत्येवंरूपम् । अजातशत्रोर्धर्मरा-जस्य । स्वयमविद्वेषणशीलत्वादियं संज्ञा । वाक्यं प्रमाणयन् । तदादिष्टः सन्नित्यर्थः । अन्ते वसंश्छात्र इव । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमरः । विनयेनानौद्धत्येनापाससाद समीपं प्राप ॥२४॥

निर्याय विद्याथ दिनादिगम्याद्विम्यादिवाक्यस्य मुखान्महर्षेः ।

पार्थाननं वह्निकणावदाता दीप्तिः स्फुरत्यग्नमिवाभिपेदे ॥२५॥

निर्यायेति ॥ अथ वह्निकणावदाता स्फुलिङ्गवदुज्ज्वला । देवता-सान्निध्यादिति भावः । विद्येन्द्रमन्त्ररूपा । दिनादिगम्यादर्कस्य प्रभातभास्करस्य बिम्बादिव महर्षेर्व्यासस्य मुखान्निर्याय निर्गत्य । 'समासेऽनङ्पूर्वं तत्रो ल्यप्' । दीप्तिरर्कदाधितिः । स्फुरद्विकसत्पद्ममिव । पार्थाननमर्जुनस्य मुखमभिपेदे प्रविष्टा ॥२५॥

योगं च तं योग्यतमाय तस्मै तपः प्रभावाद्विततार सद्यः ।

येनास्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ॥२६॥

योगं चेति ॥ योग्यतमायार्हणतमाय तस्मै पार्थाय तं वक्ष्यमाणम-हिमानं योगं ध्यानविधिं च । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । तपः प्रभावात्सद्यो विततार ददौ । चिरकालप्राप्तमपीति भावः । येन योगेन तत्त्वेषु प्रकृतिमहदादिषु । तथाच—मूलप्रकृति-र्महानहंकारो मनश्च पञ्च तन्मात्राणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मे-न्द्रियाणि पञ्च महाभूतानीति चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि । तत्रावभासे साक्षात्कारे कृते सत्यस्यार्जुनस्य चक्षुरक्षि चिराय समुन्मिमीलेषो-न्मिषितमिवेत्युत्प्रेक्षा । तदा तस्य कोऽपि महानखिलाज्ञानभञ्जनस्त-त्त्वावभासश्चिरादन्धस्य दृष्टिलाभ इवाभवदिति भावः ॥२६॥

आकारमाशंसितभूरिलाभं दधानमन्तः करणानुरूपम् ।

नियोजयिष्यन्विजयोदये तं तपः समार्धौ मुनिरित्युवाच ॥२७॥

आकागमिति ॥ आशंसितं आख्यातो भूरिलाभोऽनेकश्रेयः प्राप्ति-
र्येन तं तथोक्तम् । महाभाग्यसूचकमित्यर्थः । अन्तःकरणशब्देन
तद्वृत्तिरुत्साहो लक्ष्यते । तदनु रूपं तदनुकूलम् । उत्साहानुगुणव्या-
पारक्षममित्यर्थः । आकारं मूर्तिं दधानं तमर्जुनं मुनिर्विजयोदये
विजयफलके तपः समार्धौ तपोनियमे । 'समाधिर्नियमे ध्याने मौने
चैव समर्थने' इति विश्वः । नियोजयिष्यन् । नियोजयितुमिच्छन्नि-
त्यर्थः । 'लट् शेषे च' इति लट् । 'लट् सद्वा' इति सत्प्रत्ययः । इति
वक्ष्यमाणमुवाच ॥२७॥

अनेन योगेन विवृद्धतेजा निजां परस्मै पदवीमयच्छन् ।

समाचराचारमुपात्तशस्त्रो जपोपवासाभिष्वर्गमुनीनाम् ॥२८॥

अनेनेति ॥ अनेन स्वोपदिष्टेन योगेन विवृद्धतेजा निजां पदवीं
परस्मा अयच्छन् । परस्य प्रवेशमयच्छन्नित्यर्थः । उपात्तशस्त्रो
निगृहीतायुधः सन् । जपोपवासाभिष्वर्गैः । स्वाध्यायान्शान्त्तानैर्मुनी-
नामाचारं समाचरानुतिष्ठ ॥२८॥

क्षेत्रविशेषे तपः सिद्धिरित्याशयेन तं निदर्शयन्नाह—

करिष्यसे यत्र सुदुश्चराणि प्रसक्तये गोत्रभिदस्तपांसि ।

शिलोच्चयं चारुशिलोच्चयं तमेष क्षणान्नेष्यति गुह्यकस्त्वाम् ॥२९॥

करिष्यस इति ॥ यत्र शिलोच्चये गोत्रभिद इन्द्रस्य प्रसक्तये
प्रसादाय सुदुश्चराणि तपांसि करिष्यसे । चारुशिलोच्चयं रम्यशिखरं
तं शिलोच्चयं गिरिमिन्द्रकीलरूपम् । 'अद्रिगोत्रगिरिप्रावाचलशैल-
शिलोच्चयाः' इत्यमरः । त्वामेष गुह्यको यक्षः । अनन्तरमेवास्य पुरः
प्रादुर्भावादेश इति निर्देशः । क्षणान्नेष्यति प्रापयिष्यति ॥२९॥

इति ब्रुवाणेन महेन्द्रसूनुं महर्षिणा तेन तिरोबभूवे ।

तं गजराजानुचरोऽस्य साक्षात्प्रदेशमादेशमिवाधितष्ठौ ॥३०॥

इतीति ॥ इतीत्यं महेन्द्रसूनुमर्जुनं ब्रुवाणेनोक्तवता । 'वर्तमान-
सामीप्ये' इति भूते वर्तमानवत्प्रत्ययस्तिरोधानस्याविलम्बसूचनार्थः ।
तेन महर्षिणा व्यासेन तिरोबभूवेऽन्तर्दधे । भावे लिट् । राजराजो
ग्रक्षराजः । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः' इति विश्वः ।

तस्यानुचरः पूर्वोक्तयक्षोऽस्य मुनेरादेशं साक्षादिव प्रदेशमर्जुना-
धिष्ठितस्थानमधिनष्टौ । प्राप्त इत्यर्थः । 'स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य'
इति षत्वम् ॥ ३० ॥

कृतानतिर्व्याहृतसान्त्ववादे जातस्पृहः पुण्यजनः स जिष्णौ ।

इयाय सख्याविव संप्रसादं विश्वासयत्याशु सतां हि योगः ॥३१॥

कृतंति ॥ स पुण्यजनो यक्षः कृतानतिः कृतप्रणामः सन्व्याहृत-
सान्त्ववादे उक्तप्रियवचने । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः । जिष्णा-
वर्जुने जातस्पृहो जानानुरागः सन् । सख्यौ सुहृदीव । 'अथ मित्रं
सखा सुहृत्' इत्यमरः । संप्रसादं विश्रम्भमियाय प्राप । तथाहि—
सतां साधूनां योगः संगतिराशु विश्वासयति विश्वासं जनयति हि ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥३१॥

अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान्विहीयमानानुदयाय तेन ।

बृहद्बुतीन्दुः खकृतात्मलाभं तमः शनैः पाण्डुसुतान्प्रपेदे ॥३२॥

अथेति ॥ अथोष्णभासा सूर्येणोदयाय पुनरुद्गमाय विहीयमानां-
स्त्यज्यमानानिति तमः प्राप्तिकारणोक्तिः । बृहद्बुतीन् । सौवर्णत्वा-
दीप्यमानानित्यर्थः । इति तमसः संकोचकारणोक्तिः । सुमेरुकुञ्जानिव ।
अत्र सुमेरुग्रहणं कुञ्जानां सौवर्णत्वद्योतनार्थम् । तेनार्जुनेनोदयाय
श्रेयसे विहीयमानान्वृहद्बुतीननेकबुद्धिप्रकाशान् । पूर्ववद्विशेषण-
द्वयस्य प्रयोजनमनुसंधेयम् । पाण्डुसुतान् । चतुर इति शेषः । दुःखेन
कृच्छ्रेण कृत उपपादित आत्मलाभ उत्पत्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् । तेषां
विवेकित्वात्कथंचित्पृथोदयमित्यर्थः । तमः शोकोऽन्धकारश्च । 'तमो
ऽन्धकारो स्वर्भानौ तमः शोके गुणान्तरे' इत्युभयत्रापि विश्वः ।
शनैर्मन्दं प्रपेदे । तेषां विवेकित्वाद्गीतमीतमिवेति भावः । अत्र तमः
शब्दस्य क्षिप्रत्वाच्छ्रेयानुप्राणितेयमुपमा ॥३२॥

अमंशयालोचितकार्यनुन्नः प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः ।

तुन्याद्विभागादिव तन्मनोभिर्दुःखातिमारोऽपि लघुः स मेने ॥३३॥

अमंशयेति ॥ असंशयमसन्दिग्धं यथा तथालोचितं विवेचितं
यत्कार्यं तेन नुन्ना निरस्त इति लघुत्वहेतूक्तिः । 'नुदविदोन्दत्राघ्राहीभ्यो
ऽन्यतरस्याम्' इति निष्ठानत्वम् । कार्यगौत्वमालोच्य निरस्त इत्यर्थः ।
तथापि प्रेम्णा भ्रातृवात्सल्येन कर्त्रा समानीय पुनराकृष्य विभज्यमानः

क्रियमाणः । तुल्येन प्रेम्णा तुल्यदुःखत्वं भवतीति भावः । स पूर्वोक्तो दुःखमेवातिभारोऽपि । अतिभारभूतमपि दुःखमित्यर्थः । तन्मनोभिस्तेषां चतुर्णां पार्थानां मनोभिस्तुल्याद्विभागादिव । पूर्वोक्तात्प्रेमकृतात्सम-विभागादिवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु विवेकादेवेति भावः । पुनर्विभागग्रहणं तस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षार्थमनुवादाददोषः । लघुर्मेने मतः । यथैकोऽनेकधा विभज्य बहुभिरुह्यमानो महानार्ष भारो लघुर्मन्यते तद्वदित्यर्थः ॥३३॥ अथैवं प्रेम्णाकृप्यमाणमपि शोकं विवेको निर्जिगायेत्याह—

धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेःतीव्रादगातिप्रभवाच्च मन्योः ।

वीर्यं च विद्वत्सु सुते मघोनः स तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥ ४॥

धैर्येणेति ॥ धैर्येण तेषां निसर्गतो निर्विकारचित्तत्वेन तथा महर्षेर्व्यासस्य । प्रवर्तकस्येति शेषः । विश्वास्यतया । श्रद्धेयवचनत्वे-नेत्यर्थः । अरानिप्रभवादरानिहेतुकात्तीव्राद्दुःसहान्मन्योः क्रोधाद्धे-तोः । तथाऽर्जुनप्रभावपरिज्ञानाच्चेति हेत्वन्तरं विशेषणमुखेनाह—मघोनः सुतेऽर्जुने वीर्यं च । 'न लोक—' इत्यादिना पृष्ठीप्रतिषेधः । विद्वत्सु । ज्ञानवत्स्विति यावत् । 'विदेः शतुर्वसुः' इति वैकल्पिको वस्वादेशः । तेषु पार्थेषु स शोकः स्थानं स्थितिं नावाप न प्राप ॥३३॥

तान्भूरिधाम्नश्चतुरोऽपि दूरं विहाय यामानिव वासरस्य ।

एकौघभृतं तदशर्मं कृष्णां विभावरीं ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥३५॥

तानिति ॥ तन्पार्थास्त्यक्तवत्, शर्मं सुखम् । 'शर्मशातमुखानि च' इत्यमरः । तद्विरुद्धमशर्मं दुःखम् । 'अ' इति नञ्समासः । भूरिधाम्नो ऽनितेजस्विन इति हानिहेतु वोक्तिः । चतुरस्तान्पार्थानपि वासरस्य भूरिधाम्नश्चतुरो यामान्प्रहरानिव । दूरं विहाय त्यक्त्वैकौघभूतमेकरा-शिभूतं सत् । श्रेण्यादयः कृतादिभिः' इति च्यव्यर्थे कर्मधारयः । 'श्रेण्या-दिराकृतिगणः' इति शाकटायनः । कृष्णां विभावरीं कृष्णपक्षरात्रिं ध्वान्तमिव । कृष्णां द्रौपदीं प्रपेदे प्राप ॥३५॥

तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे पर्यश्रुणी मङ्गलभङ्गभीरुः ।

अगृढभावापि विलोकने सा न लोचने मीलयितुं विपेहे ॥३६॥

तुषारेति ॥ सा द्रौपदी विलोकनेऽर्जुनावलोकनेऽगृढभावाऽगृढा-भिप्रायापि । स्फुटाभिलाषिणीति यावत् । 'भावो लीलाक्रियाचेष्टा-भृत्यभिप्रायजन्तुषु' इति वैजयन्ती । मङ्गलभङ्गभीरुर्मङ्गलहानेर्भीना

सती । पर्यश्रुणी परिगलिताश्रुके । वाष्पावृते इत्यर्थः । अत एव
तुषारलेखाकुलितोत्पलामे हिमबिन्दुसहितेन्दीवरसंनिभे इत्युपमालं-
कारः । लोचने मीलितुं न विपेहे न शशाक । अश्रुणोर्दृष्ट्याचरकत्वे-
ऽपि तन्निपातस्यामङ्गलत्वात्तन्निर्वर्तकं निमीलनं सा न चकारेत्यर्थः ॥३६॥

अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं रामार्पितं दृष्टिविलोभि दृष्टम् ।

मनः प्रसादाञ्जलिना निकामं जग्राह पार्थेयमिवेन्द्रमनुः ॥३७॥

अकृत्रिमेति ॥ इन्द्रमनुरर्जुनः । क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः ।
'इवितः क्रिः' इति क्रिः । 'क्रेर्मस्रित्यम' इति मप्रत्ययः । तद्विरुद्धम् ।
प्रेमैव रसः अकृत्रिमेण प्रेमरसेनाभिरामम् । अन्यत्र प्रेमरसेन
मधुरादिना चाभिरामम् । रामया रमण्यार्पितम् । दृष्टिं विलोभयतीति
दृष्टिविलोभि । दृष्टिप्रियमित्यर्थः । दृष्टं दर्शनम् । 'नपुंसके भावे कः' ।
मनःप्रसादः । प्रसन्नं मन इत्यर्थः । सोऽङ्गुलिर्विवेत्युपमितस्मासः ।
तेन मनः प्रसादाञ्जलिना । पथि साधु पार्थेयं शम्बलमिव । 'पथ्य-
तिथिवसतिस्वपतेर्दृञ्' । निकाममतिशयेन जग्राह । रामार्पितं पार्थेयं
पथिश्रेमाय भवतीत्यागमः ॥३७॥

धैर्यावसादेन हतप्रसादा वन्यद्विपेनेव निदाघमिन्धुः ।

निरुद्धबाष्पोदयमन्नकण्टमुवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ॥३८॥

धैर्येति ॥ वन्यद्विपेन । वन्यग्रहणमुच्छृङ्खलत्वद्योतनार्थम् ।
निदाघमिन्धुर्ग्रीष्मनदीव । निदाघग्रहणं दौर्बल्यद्योतनार्थम् । धैर्या-
वसादेन धैर्यभ्रंशेन कर्त्रा हतप्रसादा हतनर्मल्या । क्षोभं गमितेत्यर्थः ।
राजपुत्री क्षत्रियसुता द्रौपदी । अतः क्षात्रयुक्तमेव वक्ष्यतीति भावः ।
निरुद्धबाष्पोदयं संरुद्धरोदनं सन्नकण्ठं हीनस्वरम् । अथ तयोरुभयोः
कृतबहुव्रीह्योः क्रियाविशेषणयोर्विशेषणसमासः । कृच्छ्रात्कथंचिदिति
वक्ष्यमाणमुवाच ॥३८॥

मम्रां द्विषच्छन्नानि पङ्कभूते संभावनां भूतिमिवोद्धरिष्यन् ।

आग्निद्विषामा तपसां प्रसिद्धेस्मद्विना मा भृशमुन्मनीभूः ॥३९॥

ममामिति ॥ पङ्कभूते पङ्कोपमिते । 'भूतं क्षमादौ पिशाचादौ
न्याय्ये सत्योपमानयोः' इति विश्वः । द्विषच्छन्नानि शत्रुकपटे मम । म ।
तुरुद्धरामित्यर्थः । संभावनां योग्यताम् । गौरवमिति यावत् । भूति
संपदमिव । 'भूतिर्भस्मनि संपदि' इत्यमरः । उद्धरिष्यन् । उद्धारक-

स्त्वमिति ज्ञेयः । आधिद्विषां दुःखच्छिदां तपसांमा प्रसिद्धेः सम्य-
क्सिद्धिपर्यन्तमस्मद्विना । अस्माभिर्विनेत्यर्थः । 'पृथग्विना—' इत्यादिना
विकल्पात्पञ्चमी । भृशं मोन्मनीभूः । अस्मद्विरहादुदुर्मेना मा
भूरित्यर्थः । दौर्मनस्यस्य तपः परिपन्थित्वादिति भावः । 'माङ्ङि लुङ्'
इत्याशीरर्थे लुङ् । 'न माङ्ङयोने' इत्यङागम प्रतिषेधः । अनुन्मना उन्मनाः
संपद्यमान उन्मनी । अभूततद्भावे च्चिः । 'अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां
लोपश्च' इति सकारलोपः । 'अस्य च्चौ' इतीकारः ॥३९॥

अथानौत्सुक्यदाढ्यार्थं तस्य स्वार्थसिद्धिनिदानत्वमाह—

यशोऽधिगन्तुं मुखलिप्मया वा मनुष्यमंख्यामतिवर्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्मुपैति सिद्धिः ॥४०॥

यश इति ॥ यशोऽधिगन्तुम् । कीर्तिं लब्धुमित्यर्थः । सुखस्य
लिप्मया लब्धुमिच्छया वा । मनुष्यमंख्यां मनुष्यगणनामतिवर्तितु-
मतिक्रामितुं वा । अमानुषं कर्म कर्तुं वेत्यर्थः । अभियोगभाजामभि-
तिवेष्टयतां निरुत्सुकानामनुत्सुकानाम् । अदुर्मनायमानानामित्यर्थः ।
सिद्धिः पूर्वोक्तं यशः सुखाद्यर्थसिद्धिश्च । समुत्सुकेवानुरक्तकान्ते-
वाङ्मुत्सङ्गमन्तिकं चोपैति । तस्मादस्मद्विरहदुःखमा तपःसिद्धेः
सादृश्यमिति भावः ॥४॥

अथास्य मन्यूद्दीपनद्वारा तपः प्रवृत्तिं प्रथयितुमरिनिकारं तावच्चतुर्भि-
रुद्धाटयति—

लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुष्णन्वसु जैत्रमोजः ।

तेजस्विताया विजयैकवृत्तेर्निग्रन्प्रियं प्राणमिवाभिमानम् ॥४१॥

लोकमिति ॥ विधात्रा ब्रह्मणा लोकं गोप्तुं विहितस्य सृष्टस्य
क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः संबन्धि । जयशीलं जेतुं तदेव जैत्रम् । जेतृ-
शब्दात्तृन्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । ओजो बलं
दीप्तिर्वा । 'ओजो बले च दीप्तौ च' इति विश्वः । तदेव वसु धनमिति
रूपकालंकारः । मुष्णन्नपहरन् । अरिनिवृत्तस्य कुतः क्षात्रं तेज इति
भावः । किंच विजयैकवृत्तेर्विजयैकजीवितायाः । क्षत्रियस्य विजे-
तव्यम् इति स्मरणादिति भावः । 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः ।
तेजस्वितायाः । तेजस्विनामित्यर्थः । तेजः प्राधान्यद्योतनार्थं भावप्रधानो
निर्देशः । प्रियं प्राणमिव । प्राणसममित्यर्थः । अभिमानमङ्कारं

निघ्नन्खण्डयन् । तेजस्विनां प्राणहानिप्राया मानहानिरिति भावः ॥४१॥

‘अधिक्षेपाद्यमहनं तेजः प्राणान्त्ययेष्वपि’ तच्च न त्याज्यमित्याह —

ब्रीडानतैर्गात्रजनोपनीतः संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः ।

वितानभूतं विततं पृथिव्यां यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् ॥४२॥

ब्रीडेति ॥ पुनश्च आम्रजनेनोपनीतः साधितः^(१)प्रापित इत्यर्थः । तथापि संशय्य संदिह्य । असंभाविनबुद्धचेति भावः । ब्रीडानतैः । जुगुप्सितवृत्तान्तश्रवणादिति भावः । नृपैर्देशान्तरस्थैः कृच्छ्रेण प्रपन्नः । आप्नोक्तत्वात्कथंचिद्विश्वस्त इत्यर्थः । यः शृण्वतामपि दुःसहः किमुतानुभवतामिति भावः । इत्येषा पूर्वेषां व्याख्या । अन्यथा च व्याख्यायते—आम्रजनोपनीतो ज्ञातिकृतः संशय्य कथमिदमन्याय्यमुपेक्ष्यमिति विचार्य ब्रीडानतैः । जुगुप्सितकर्मदर्शनादिति भावः । नृपैस्तत्रत्यैः कृच्छ्रेण प्रपन्नोऽङ्गीकृतः । गोत्रकलहेषु मध्यस्थैरुदासितव्यमिति बुद्धचोपेक्षित इत्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि प्रपन्न इत्यत्रास्रजनोपनीतत्वस्य पदार्थभूतस्य विशेषणगत्या हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलंकारः । पृथिव्यां वितानभूतमुल्लोचोपमितम् । यद्वा वितानभूतं वितानममम् । उल्लोचतुल्यमिति यावत् । ‘युक्ते क्षमादावृते भूते प्राण्यतीने समे त्रिषु’ इत्यमरः । ‘अस्त्री वितानमुल्लोचः’ इत्यमरः । दिग्विकीर्णं दिगन्तलम् । वितानमपि दिगन्तलमिति भावः । विततं प्रथितं यशः समूहन्निव संकोचयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अरातिपरिभूतस्य कुनः कीर्तिरिति भावः ॥४२॥

१ टि०—‘प्राथेण ण्यन्तकः साधिर्गमेःस्थाने प्रयुज्यते’ इति स्मरणान् साधित इत्यस्य प्रापित इत्यर्थः ।

वीर्यावदानेषु कृतावमर्षस्तन्वन्नभृतामिव संप्रतीतिम् ।

कुर्वन्प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्विषा मद्र इवावशेषः ॥४३॥

वीर्येति ॥ पुनश्च । वीर्याण्येवावदानानि तेषु कृतावमर्षः कृतावस्कन्दनः । पुराकृतपराक्रमजानान्यापि प्रमृजन्नित्यर्थः । ‘अवदानं कर्म वृत्तम्’ इत्यमरः । अतएव संप्रतीतिं ख्यातिम् । ‘प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञानविश्रुताः’ इत्यमरः । अभृतामविद्यमानामिदं त्युत्प्रेक्षा । मनोऽप्यसत्त्वमुत्प्रेक्ष्यते । तन्वन्कुर्वन् । पुनश्चाहोऽवशेषो दिनान्तोऽर्कत्विषामिवायतीनामुत्तरकालानां प्रयामक्षयं दैर्घ्यनाशं कुर्वन्निति

श्रौती पूर्णयमुपमा । अरिनिराकृतस्य कुतश्चिरावस्थानमिति भावः ॥३३

प्रसह्य योऽस्मासु परं प्रयुक्तः स्मर्तुं न शक्यः किमुताधिकर्तुम् ।

नवीकरिष्यत्युपशुष्यद्दर्द्रः स त्वद्विना मे हृदयं निकारः ॥४४॥

प्रमत्तेति ॥ पुनश्च । परं शत्रुभिरस्मासु प्रसह्य आचरितो यो निकारः परिभवः केशाकर्षणरूपः स्मर्तुं न शक्यः । अधिकर्तुमनुभवितुं किमुत ? यस्य स्मरणमपि दुःसहमनुभवस्तु दुःसह इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । स निकारस्त्वद्विना त्वया विना । 'पृथग्विना-' इत्यादिना पञ्चमी । आर्द्रः सन्कुनश्चर्दमिभूतात्पुराणप्रहार इव त्वद्विरहदुःखात्पुनर्नवीकरिष्यति नवीभविष्यतीत्यर्थः । उपशुष्यत् । त्वया विना शुष्कमिति भावः । दुःखस्तस्मिन् शोषपदार्थो मे हृदयं नवीकरिष्यत्यार्द्रीकरिष्यति । व्रणमिवेति भावः । दुःखितस्य पुनर्दुःखोपचयः प्रशान्तप्रायमपि दुःखहेतुं पुनरुद्धाटयतीत्यर्थः । अत्र शोषादिविशेषणसाम्याद्गुणाद्यप्रस्तुतार्थप्रतीतिः समासोक्तिरलंकारः ॥४४

पुनः प्रकारान्तरेण मन्युमुदीपयति 'प्राप्तः' इत्यादिभिस्त्रिभिः । तत्र वक्ष्यमाणप्रत्यभिज्ञानहेतुभिर्धनं जयं विशिनष्टि—

प्राप्तोऽभिमानव्यसनादसह्यं दन्तीव दन्तव्यसनाद्विकारम् ।

द्विषत्प्रतापान्तरितोरुनेजाः शरद्वनाकीर्णं इवादिरदः ॥४५॥

प्राप्त इति ॥ अभिमानस्य व्यसनाद्धंशात् । 'व्यसनं विपदि भ्रंशं दोषे कामजकोपजे' इत्यमरः । दन्तव्यसनादन्तभङ्गादन्तीवासह्यं विकारं वैरूप्यं प्राप्तः । अतो न प्रत्यभिज्ञायत इति भावः । एवमुत्तरत्राप्यनुसंधेयम् । पुनश्च । द्विषत्प्रतापेन शत्रुतेजसान्तरितं तिरस्कृत-मुरु तेजः प्रतापो यस्य स तथोक्तः । अनएव शरद्वनाकीर्णः शरन्मेष-च्छन्नोऽह आदिः प्रत्यूष इव स्थितः । तद्वदेवाप्रत्यभिज्ञायमान इत्यर्थः । मध्याह्नस्तु मेषावरणेऽपि कथंचित्प्रत्यभिज्ञायत एवेत्याशये-नोक्तमादिरिति ॥ ४५ ॥

सत्रीडमन्दैरिव निष्क्रियत्वान्नात्यर्थमस्त्रैरवभासमानः ।

यशः क्षयक्षीणजलाणैर्वाभस्त्वमन्दमाकारमिवाभिपन्नः ॥४६॥

सत्रीडेति ॥ पुनश्च । निष्क्रियत्वादर्थक्रियाशून्यत्वात्सत्रीडमन्दैरिव सत्रीडैरनएव मन्दैरपटुभिरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । 'मूढाल्पापटुानर्भाग्या मन्दाः' इत्यमरः । अस्त्रैरत्यर्थं नावभासमानो न प्रकाशमानः । पूर्वं

तु नैवमिति भावः । किन्तु यशःक्षयाद्धेतोः क्षीणजलो योऽर्णवस्त-
दाभस्तत्सदृशस्त्वमन्थमाकारमभिपन्नः प्राप्त इव स्थित इवेत्युत्प्रेक्षा ।
तस्याः क्षीणजलार्णवाम इत्युपमासंमृष्टिः ॥४६॥

दुःशासनमर्षिजोविकीर्णैर्विनिर्धैरिव भाग्यनार्थैः ।

केशैः कदर्थीकृतवीर्यमारः कञ्चित् एवानि धनंजयस्त्वम् ॥४७॥

दुःशासनेति । पुनश्च । दुःशासनस्य कर्तुरामर्ष आमर्षणमाकर्षणं
स एव रजो धूलिः । मालिन्यहेतुत्वादिति भावः । तेन विकीर्णैर्वि-
क्षिप्तैरनपव विनाधैरिव स्थितवतां गुप्ताकमस्तप्रायत्वादनार्थैरिव
स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमियं दुर्दृशेति भावः । किन्तु भाग्य-
नार्थैर्देवमात्रशरणैः । अन्यथा स्वरूपमपि लुप्येतेति भावः । एभिः
परिदृश्यमानैः । असंयमितैरिति भावः । केशैः शिरोरुहैः कुत्सितोऽर्थो
वस्तु कदर्थः । 'अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजनानेवृत्तिषु' इत्यमरः ।
'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' इति कुशब्दस्य कदर्थः । कदर्थीकृतौ गह्वरी-
कृतौ वीर्यमारौ शौर्यवले यस्य स तथोक्तः । इत्थं पूर्वविलक्षणस्त्वं
स एव धनंजयोऽसि कञ्चित् । 'कञ्चित्कामप्रवेदने' इत्यमरः । स एव
चेत्त्वं नैवमस्मानुपेक्ष्य इति भावः ॥४७॥

अथाप्युपेक्षणे दोषमाह—

स क्षत्रियस्याणसहः सतां यस्तन्कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः ।

वदन्द्वायी यद्यफलेऽर्थजाते कगेयसंस्कारादतामिवोक्तिम् ॥४८॥

स इति ॥ शतान्त्रायन इति शब्दं क्षत्रियकुलम् । 'सुपि' इति
योगविभागात्कप्रत्ययः । पृषोदरादित्वान्पूर्वपदस्यान्त्यलोपः । अथवा
क्षदिति^(१) क्विबन्तोऽपदात्कप्रत्ययः । क्षत्रे जातः क्षत्रियः । 'क्षत्राद्धः'
इति घप्रत्ययः । कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम् । 'कर्मण उक्ञ्' इत्यु-
क्ञ्प्रत्ययः । एवं स्थिते वाक्यार्थः कथ्यते । यः सतां साधूनाम् ।
सहत इति सहः । पञ्चाद्यच् । यस्त्राणस्य सहस्राणसहो रक्षणक्षमः
स एव क्षत्रियशब्दवाच्यः । तथा यस्य कार्मुकस्य कर्मसु रणक्रियासु
शक्तिः । अस्तीति शेषः । तदेव कार्मुकशब्दवाच्यम् । अत्रैवैतौ शब्दौ
मुख्यौ । नान्यत्रेत्यर्थः । एवं स्थिते द्वयीं द्विविधामुक्तिम् । द्वाविमौ
क्षत्रियकार्मुकशब्दावित्यर्थः । अफले । पूर्वोक्तावयवार्थशून्ये अर्थजाते ।
स्वाभिधेयसामान्यजातमात्र इत्यर्थः । 'जातं जात्योघजन्मसु' इति

विश्वः । बहन्वर्तयन् । असंस्कारहतामव्युत्पत्तिदूषितामिव करोतीत्यु-
त्प्रेक्षा । तस्मात्त्वमस्मद्भक्षणेनोक्तदोषादात्मानं मोक्षयस्वेत्यर्थः ॥४८॥

१ टि०—‘क्षणु हिंसायाम्’ इति धातोः संपदादिवाद्भावे किंपि ‘अनुदातोपदेश’
इत्यादिनाऽनुनायिकलोपे ‘ह्रस्वस्य पिति’ इति तुकि धत्त इति सिद्धम् ।

अथ त्वद्गुणा अपि नोजीवयेयुरित्याह—

वीर्ताजसः संनिधिमात्रशेषा भवन्कृतां भृतिगणेशमाणाः ।

समानदुःखा इव तस्त्वदीयाः सरूपतां पार्थ गुणा भजन्ते ॥४९॥

वीर्तेति ॥ हे पार्थ, वीर्ताजसो निष्प्रभाः संनिधिमात्रशेषाः
सत्तामात्रावशिष्टा भवन्कृतां भवता करिष्यमाणाम् । ‘आशंमायां
भूतवच्च’ इति भूतवत्प्रत्ययः । भूतिमभ्युदयमपेक्षमाणास्त्वदीया गुणाः
समानदुःखाः समदुःखभाज इव नोऽस्माकं सरूपतां वीर्ताजस्त्यादि-
साधर्म्यं भजन्त इत्युपमा । सा च समानदुःखा इवेत्युत्प्रेक्षया
वीर्ताजस्त्यादिसंभावितयानुप्राणिनेत्यनुसन्धेयम् ॥४९॥

नथापि ममैव कोऽयं भार इत्यत आह—

आक्षिप्यमाणं रिपुभिः प्रमादाद्यगोविन्दनसटं मृगेन्द्रम् ।

त्वां धुरियं योग्यतयाधिरुढा दीप्या दिनश्रीमिव निगमदिमम् ॥५०॥

आक्षिप्येति ॥ प्रमादात्प्रज्जालीजन्वात् । नतु दौर्धल्यादिनि भावः ।
रिपुभिराक्षिप्यमाणमधिक्षिप्यमाणमनण्व प्रमादात् । नागैर्गजैः ।
‘ग्रहेभाहिगजा नागाः’ इति वैजयन्ती । आकृतमष्टमाक्षिप्तकेशरम् ।
‘मटा जटाकेशरयोः’ इत्यमरः । मृगेन्द्रं सिंहमिव स्थितम् । त्वामियं धृः
कार्यभारः । निगमदिमं सूर्यं दीप्या दिनश्रीरिव योग्यतया निर्वाह-
कतयाऽधिरुढाऽऽरूढवती । कर्तेरि क्तः । त्वद्धीनेत्यर्थः ॥५०॥

पूर्वं निर्व्यवसायस्य ‘स क्षत्रियः’ इत्यादिना दोष उक्तः । संप्रति
व्यवसायिनो गुणमाह—

करोति योऽशेषजनातिरिक्तां संभावनामर्थवतीं क्रियाभिः ।

संसत्सु जाने पुरुषाधिकारे न पूरणी तं समुपति संख्या ॥५१॥

करोतीति ॥ यः पुमानशेषजनादितरजनादनिरिक्तामधिकाम् ।
सर्वातिशायिनीमित्यर्थः । संभावनां योग्यतां क्रियाभिश्चरितैरर्थवतीं
सफलां करोति । तं पुमांसं संसत्सु सभासु । ‘सभासमिति संसदः’
इत्यमरः । पुरुषाधिकारे योग्यपुरुषगणनाप्रस्तावे जाने सति । पूर्यते

ऽनयेति पूरणी संख्या द्वित्वादिसंख्या न समुपैति न गच्छति ।
अद्वितीयो भवतीत्यर्थः । तस्मादसाधारणलाभाय त्वयापि महानुत्साह
आस्थेय इति भावः ॥५१॥

अथ द्वाभ्यां सुलभविपक्षस्य प्रोषितस्यार्जुनस्य कर्तव्यमुपदिशति—
प्रियेषु यैः पार्थ विनोपपत्तेर्विचिन्त्यमानैः क्लममेति चेत्तः ।

नव प्रयातस्य जयाय तेषां क्रियादधानां मघवा विघातम् ॥५२॥

प्रियेष्विति ॥ हे पार्थ, प्रियेष्वस्मासु विषय उपपत्तेः कारणाद्विनैव
विचिन्त्यमानैरकस्मादेवाशङ्क्यमानैर्यैरघैश्चेतः क्लमं खेदमेति । जयाय
प्रयातस्य तत्र संबन्धितां तेषामघानां व्यसनानाम् । 'दुःखैर्नोव्यसने-
ष्वयम्' इत्यमरः । मघवेन्द्रः । योस्माभिरुपास्य न इति भावः । विघातं
निवारणं क्रियात्करोतु । आशिपि लिङ् । तस्मादस्मश्चिन्तया न
चेत्तः खेदयितव्यं जयार्थिना त्वया । अन्यथा तदसंभवादिति
भावः ॥ ५२ ॥

मा गाश्चिगयेकचरः प्रमादं वमन्नसंवाधशिवेऽपि देशे ।

मान्स्यरागोपहतात्मनां हि स्खलन्ति साधुष्वपि मानसानि ॥५३॥

मा गा इति ॥ असंवाधोऽसंकटः । विज्जन इत्यर्थः । 'संकटं ना तु
संवाधः' इत्यमरः । शिवो निर्वाधः । द्वयोरन्यतरस्य विशेष्यत्वविव-
क्षायां विशेषणसमासः । अस्मिन्नसंवाधशिवेऽपि देशे चिराय
चिरमेकश्चासौ चरश्चेत्येकचर एकाकी वमन्प्रमादं दौर्बल्यं मा गाः ।
'इणो गा लुङि' इति गादेशः । नतु निःस्पृहस्य ममाकिञ्चित्करः
प्रमाद इति वाच्यमित्याशङ्क्याह—मात्सर्येति । मत्सर एव मात्सर्यं
द्वेषो रागः स्नेहस्ताभ्यामुपहतात्मनां रागद्वेषदूषितस्वभावानां
मनांमि साधुषु सज्जनेष्वपि विषये स्खलन्ति त्रिकुर्वते हि । अथ
प्रमादनिषेधलब्धाऽप्रमादरूपकारणेनार्थप्राप्तिरूपकार्यस्य व्यतिरेकका-
रणसमर्थनाद्वैधर्म्येण कार्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥५३॥

निगमयति—

तदाशु कुर्वन्वचनं महर्षेर्मनोरथान्नः सफलीकुरुष्व ।

प्रत्यागतं त्वास्मि कृतार्थमेव स्तनोपपीडं परिरन्धुकामा ॥५४॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणात् । आशु शीघ्रं महर्षेर्वचनं कुर्वन् ।
नपस्यन्नित्यर्थः । नोऽस्माकं मनोरथान्सफलीकुरुष्व । अरिनिर्यातिने-

नास्मान्प्रतिष्ठापयेत्यर्थः । प्रार्थनायां लोट् । किञ्च कृतार्थं कृतकृत्यं
प्रत्यागतमेव त्वा त्वाम् । 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति त्वादेशः ।
स्तनयोरुपपीड्य स्तनोपपीडम् । 'सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः' इति
णमुल् । परिरब्धुं कामो यस्याः सा परिरब्धुकामाऽस्मि । आलिङ्गितु-
मिच्छामीत्यर्थः । 'तुंकाममनसोरपि' (१) इति मकारलोपः । प्राकार्यसिद्धेः
प्रमदालिङ्गनमपि न प्रीतिदमिति भावः ॥५४॥

१ टि०—लुप्पेदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि ।

समो वा हिततयोः मांसस्य पचि युद्धघ्नोः ॥ १ ॥

इति पाणिनेः प्राचीन वैयाकरणानां श्लोकः

उदीरितां तामिति याज्ञसेन्या नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम् ।

आसाद्य वाचं स भृशं दिदीपे काष्ठां मुदीर्चां भिव तिग्मरश्मिः ॥५५॥

उदीरितामिति ॥ सोऽर्जुन इतीत्थं यज्ञसेनस्यापत्येन स्त्रिया
याज्ञसेन्या द्रौपद्योदीरितामुक्ताम् । नवीकृतः पुनरुद्धाटनेन तथा
प्रत्यायितोऽप्तवोद्ग्राहितो मनसि निधापितश्च विप्रकारः परिभवो
यया सा तां वाचमासाद्य । आकर्ण्येत्यर्थः । उदीर्चां काष्ठां दिशम् ।
'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । तिग्मर-
श्मिरिव (१) । भृशं दिदीपे जज्वाल । चुक्रोधेत्यर्थः ॥५५॥

१ टि०—उत्तरायणे सूर्यस्यात्यन्तं प्रखरत्वादिति तात्पर्यम् ।

अथाभिपश्यन्निव विद्विषः पुरः पुरोधसाऽऽग्रेऽपतहेतिसंहतिः ।

बभार रम्योऽपि वपुः स भीषणं गतः क्रियां मन्त्र इवाभिचारिकीम् ॥५६॥

अथेति ॥ अथ विद्विषः शत्रून्पुरोऽभिपश्यन्निव स्थितस्तथा
पुरोधसा धौम्येनारोपिता समन्त्रमाहिता हेतिसंहतिरायुधकलापो
यस्य स तथोक्तः । 'हेतिर्ज्वालाङ्कुरायुधे' इति वैजयन्ती । सोऽर्जुनो
रम्यः सौम्यः सन्नपि । अभिचारः परहिंसा प्रयोजनं यस्याः सामि-
चारिकी । 'प्रयोजनम्' इति ठङ् । तां क्रियां गतः । अभिचारकर्मणि
नियुक्त इत्यर्थः । मन्त्र इव रम्यः प्रकृत्या रमणीयः । भीषयत इति
भीषणम् । नन्दादित्वाल्ल्युप्रत्ययः । वपुर्बभार । प्रशान्तो मन्त्रः
प्रयोगमेदादिव सोऽप्यवस्थाभेदाद्भीषणो बभूवेत्यर्थः ॥५६॥

इकमायुधारोपणं विवृण्वन्प्रस्थानमाह त्रिभिः—

अविलङ्घ्यविकर्षणं परैः प्रथितज्यारवकर्म कार्मुकम् ।

अगतावरिदृष्टिगोचरं शितनिस्त्रिशयुजौ महेषुधी ॥५७॥

अविलङ्घयेति ॥ परैः शत्रुभिरविलङ्घ्यमनतिक्रमणीयं विकर्षणं यस्य तत् । अमोघाकर्षणमित्यर्थः । किञ्च प्रथितो ज्यारवो गुणध्वनिः कर्म बाणमोक्षणादिकं च यस्य तत्कार्मुकं चोद्वहन्नित्यन्वयः । तथाऽरीणां दृष्टिगोचरं दृष्टिपथमगतौ । आहवेष्वनिवर्तित्वादस्येति भावः । निर्गतस्त्रिशनोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिशः खड्गः 'डच्प्रत्यये संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानान्' समासान्तः । तेन शितेन तीक्ष्णेन युङ्क्त इति शितनिस्त्रिशयुजौ । 'सत्सूद्विष-' इत्यादिना किप् । महेषुधी महा-निषङ्गौ । इवो धीयन्तेऽनयोरिति विग्रहः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति घोः क्रिप्रत्ययः । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः । तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिशचन्द्रहासासिरिष्टयः' इत्यमरः ॥५७॥

यशसेव तिरो^(१)दधन्मुहुर्महसा गोत्रभिदायुधक्षतीः ।

कवचं च सरत्नमुद्रहञ्ज्वलितज्योतिरिवान्तरं दिवः ॥५८॥

यशसेति ॥ किञ्च गोत्रभिद इन्द्रस्यायुधक्षतीर्वज्रप्रहाररन्ध्राणि । खाण्डवदाहसंभवा इति भावः । महसा स्वकान्त्या यशसेव मूर्तया कीर्त्यैव मुहुस्तिरोदधदाच्छादयन् । सरत्नं रत्नसहितमतएव ज्वलित-ज्योतिर्दीप्ततारकम् । 'ज्योतिस्ताराग्निभाज्ज्वालाहक्पुत्रार्थधरात्मसु' इति वैजयन्ती । दिवोऽन्तरं नभोमध्यमिवावस्थितम् । 'अन्तरं परिधानीये बाह्ये स्थीयेऽन्तरात्मनि । ह्रीन्ने मध्ये प्रकाशे च' इति वैजयन्ती । कवचं चोद्वहन् ॥५८॥

१ टि०—'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमो निषेधः किन्तु 'यरोऽनुनासिक' इति दक्षस्य पाक्षिको नकागदेशः ।

अलकाधिपभृत्यदर्शितं शिवमुर्वीधरवर्त्म संप्रयान् ।

हृदयानि समाविवेश स क्षणमुद्राण्यदृशां तपोभृताम् ॥५९॥

अलकेति ॥ सोऽर्जुनोऽलकाधिपभृत्येन यक्षेण दर्शितमतः शिवं निर्वाधमुर्वीधरवर्त्म हिमवन्मार्गे प्रति संप्रयान्प्रगच्छन् । क्षणमुद्राण्यदृशां वियोगदुःखात्साश्रुनेत्राणां तपोभृतां द्वैतधननिवासिनां तपस्विनां हृदयानि समाविवेश । खेदयामासेत्यर्थः ॥५९॥

अनुजगुरय दिव्यं दुन्दुभिध्वानमाशाः

सुरकुसुमनिपातैर्व्योम्नि लक्ष्मीर्वितेने ।

प्रियमिव कथयिष्यन्नलिलिङ्ग स्फुरन्तीं

भुवमनिभृतवेलावीचिबाहुः पयोधिः ॥६०॥

इति भारविकृतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये तृतीयः सर्गः ।

अनुजगुरिति ॥ अथाशा दिशः । दिवि भवं दिव्यम् । 'द्युप्रागपाक्' इत्यादिना यत् । दुन्दुभिध्वानमनुजगुरनुदध्वनुः । गायतेर्लिट् । व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैर्लक्ष्मीर्वितेने । पुष्पवृष्टिभ्राजनिष्ठेत्यर्थः । किञ्च । अनिभृताश्चञ्चला वेलायां कूले या वीचयस्ता एव बाहवो यस्य स तथोक्तः । 'वेला कूलविकारयोः' इति शाश्वतः । पयोधिः स्फुरन्ती-मुल्लसन्ती हर्षात्स्पन्दमानां च भुवं प्रियमिष्टं भारवतारणरूपं कथयिष्यन्निव । कथयितुमिवेत्यर्थः । 'लट् शेषे च' इति चकारि-क्रियार्थायां क्रियायां लट् । अलिलिङ्ग । सर्वं चेदं शिवं दैवकार्य-प्रवृत्तत्वादस्येति भावः । अत्र विशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्य-त्वात्समासोक्तिरलंकारः । तत्र चाप्रस्तुतयोर्भूमिसमुद्रयोः प्रतिपन्नाभ्यां नायकाभ्यां भेदेऽभेदलक्षणातिशयोक्तिवशादालिङ्गनोक्तिरिति रह-स्यम् । एवमतिशयोक्त्यनुप्राणिता समासोक्तिः । प्रियकथनात्स्नेह-मुज्जीवयति तदङ्गभावं भजन इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन संकर इति विवेचनीयम् ॥ ६० ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिद्विरचितायां

किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां

तृतीयः सर्गः समाप्तः ॥

शिशुपालवधे

प्रथमः सर्गः

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेवसर्गा ।
वसन् ददर्शावतरन्तमम्बराब्जिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनि हरिः ॥१॥

॥ सर्वङ्कुषा ॥

इन्दीवरदलश्याममिन्दरानन्दकन्दलम् ।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥२॥
दन्ताञ्चलेन धरणीतलमुन्नमय्य
पातालकेलिषु धृतादिवराहलीलम् ।
उल्लाघनोत्फणफणाधरगीयमान-
क्रीडावदानमिभराजमुखं नमामः ॥ ३ ॥
शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे ।
सर्वदा सर्वदास्माकं संनिधिं संनिधिं क्रियात् ॥४॥
वाणीं काणभुजीमजीगणदंवासासीञ्च वैयासकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पञ्चगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपपन्नमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥५॥
महिनाथः सुधीः सोऽयं महोपाध्यायशब्दभाक् ।
विधत्ते माघकाव्यस्य व्याख्यां सर्वङ्कुषाऽभिधाम् ॥६॥
ये शब्दार्थपरीक्षणप्रणयिनो ये वा गुणालङ्कक्रिया-
शिक्षाकौतुकिनो विहर्तुमनसो ये च ध्वनेरध्वनि ।
क्षुभ्यद्भावतरङ्गिते रससुधापूरे मिमङ्गन्ति ये
तेषामेव कृते करोमि विवृतिं माघस्य सर्वङ्कुषाम् ॥७॥
नेताऽस्मिन् यदुनन्दनः स भगवान्वीरः प्रधानो रसः
शृङ्गारादिभिरङ्गवान् विजयते पूर्णा पुनर्वर्णना ।
इन्द्रप्रस्थगमाद्युपायविषयश्चैद्यावसादः फलं
धन्यो माघकविर्वयं तु कृतिनस्तत्सूक्तिसंसेवनात् ॥८॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥९॥

अथ तत्र माघकविः

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥

इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इति निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च पश्य-
शिशुपालवधाख्यं काव्यं चिकीर्षुं श्रिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्ति-
संप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनत्वात् 'आशीर्नमस्क्रिया घस्तुनिर्देशो
वापि तन्मुखम्' इत्याशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च काव्य-
फलशिशुपालवधबीजभूतं भगवतः श्रीकृष्णस्य नारददर्शनरूपं वस्तु
आदौ श्रीशब्दप्रयोगपूर्वकं निर्दिशन् कथामुपक्षिपति

श्रिय इति ॥ तत्रादौ श्रीशब्दप्रयोगाद्वर्णगणादिशुद्धेरभ्युच्चयः ।

तदुक्तम्—

देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।

ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥

इति । श्रियो लक्ष्म्याः पतिः । अनेन रुक्मिणीरूपया श्रिया समेत
इति सूचितम् । 'राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि' इति
विष्णुपुराणात् । जगन्निवासो जगतामाधारभूतः । कुक्षिस्थाखिलभुवन
इति यावत् । तथापि जगत् लोकं शासितुं दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहाभ्यां
नियन्तुं श्रीमति लक्ष्मीयुक्ते वसुदेवसन्निधि वसुदेवरूपिणः कश्यपस्य
वैश्वमनि वसन् कृष्णरूपेण तिष्ठन् हरिः विष्णुरम्बरादवतरन्तम्
इन्द्रसन्देशकथनार्थमिति भावः । हिरण्यस्य गर्भो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा
ब्रह्माण्डप्रभत्वात्, तस्याङ्गभुवं तनूजम् । अथवा तस्याङ्गादवयवाद्बु-
-सङ्गाख्याद्भवतीति हिरण्यगर्भाङ्गभूतं मुनिम् । नारदमित्यर्थः ।
'उत्सङ्गाभारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयंभुवः' इति भागवतात् ददर्श
कदाचिदिति शेषः । अत्राल्पीयसि वसुदेवसन्निधि सकलजगदाश्रयतया
महीयसो हरेराधेयत्वकथनादधिकप्रमेदोऽर्थालङ्कारः । तदुक्तम् ।
'आधाराधेययोरानुरुप्याभावोऽधिको मतः' इति जगन्निवासस्य जग-
देकदेशनिवासित्वमिति विरोधश्च । तथा तत्कारसत्कारादेः केवलस्था-

सकृदावृत्त्या जगज्जगदिति सकृद्व्यञ्जनद्वयसादृश्याच्च वृत्त्यनुप्रासभेदौ शब्दालङ्कारौ । एषां चान्योन्यनैरपेक्ष्येणैकत्र समावेशात् तिलतण्डुल-
वत्संसृष्टिः । सर्गेऽस्मिन् वंशस्थं वृतम् । 'जतौ तु वंशस्थ मुदीरितं
जैरौ' इति लक्षणात् ॥१॥

तदानीं जनैर्विस्मयादीक्षितुं प्रवृत्तमित्याह—

गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः ।

पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः किमेतदियाकुलमीक्षितं जनैः ॥२॥

गतमिति ॥ अविद्यमानावुरू यस्य सोऽनुरुः स सारथिर्यस्य
नस्यानूरुसारथेः सूर्यस्य गतं गतिः । भावे क्तः । तिरश्चीनं तिर्यग्भूतम् ।
'विभाषाऽञ्चेरदिक् स्त्रियाम्' इति तिर्यक्शब्दादञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिका-
त्स्वार्थे खप्रत्ययः । हविर्भुजो, ऽग्नेरूर्ध्वज्वलनमूर्ध्वस्फुरणं प्रसिद्धम् ।
इदं तु सर्वतो विसारि धामाऽधः पतति, किमेतदिति सूर्याग्निविल-
क्षणमैहृष्टपूर्वमिदं धाम किमात्मकं स्यादित्याकुलं विस्मयात्सम्भ्रान्तं
यथा तथा जनैरीक्षितमीक्षणं कृतं । सकर्मकादविवक्षिते कर्मणि
भावे क्तः 'प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' इति वचनात् ।
केचित्कर्मणि कान्तं कृत्वा ईक्षितं मुनिं ददर्शेति पूर्वेण योजयन्ति ।
अत्रोपमेयस्य मुनिधान्नः सूर्याग्निभ्यामुपमानाभ्यामधः प्रसरणधर्मे-
णाधिक्यवर्णनाद्व्यतिरेकः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'उपमानाद्यदन्यस्य
व्यतिरेकः स एव सः' इति । धाम रश्मौ गृहे देहे स्थानजन्मप्रभावयोः
इति हेमचन्द्रः । दिवाकरस्तु वृत्तरत्नाकरटीकायां प्रथमपठितेन
'द्विधाकृतात्मा किमयं दिवाकरो विधूमरोचिः किमयं हुताशन'
इति चरणद्वयेन सहेममेव श्लोकं षट्पदच्छन्दस उदाहरणमाह ।
तत्राद्यचरणद्वयेन सन्देहाकारो गतमिति तन्निरासश्च बोध्य इति
उपरिष्ठात् ॥ २ ॥

अथ भगवान्निरणैषीदित्याह—

चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ।

विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥३॥

चय इति ॥ विभुर्वस्तुतत्त्वावधारणसमर्थः स हरिः पुरा प्रथमं
त्विषां चय इत्यवधारितं तेजपुञ्जमात्रत्वेन विनिश्चितं । ततः प्रत्यासन्ने
विभाविता विमृष्टा आकृतिः अवयव संस्थानं यस्य तं तथोक्तम् । अतएव

शरीरी चेतन इत्यवधारितम् । ततो विभक्ता विविच्य गृहीता अवयवा
मुखादयो यस्य तं तथोक्तम् । अतएव पुमानित्यवधारितम् अमुमाग-
च्छन्तं व्यक्तिविशेषं नारदं वास्तवाभिप्रायेणेति पुल्लिङ्गनिर्वाहः क्रमात्
पूर्वोक्तसामान्यविशेषज्ञानक्रमेण । लोकदृष्ट्येदमुक्तम्, हरिस्तु सर्वं
वेदैवेति तत्त्वम् । नारद इत्यबोधि । नारदं बुद्धवानित्यर्थः । नारदस्य
कर्मत्वेऽपि निपातशब्देनाभिहितत्वाच्च द्वितीया, तिङामुपसंख्यान-
स्योपलक्षणत्वात् । यथाह वामनः—‘निपातेनाभिहिते कर्मणि न
कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात्’ इति । बुध्यतेः कर्त्तरि लुङ् ।
‘दीपजन-’ इत्यादिना चिण् । ‘चिणो लुक्’ इति तस्य लुक् । अत्र
विभाविताकृतिं विभक्तावयवमित्यादिना आकृतिविभावनावयववि-
भावनयोः पदार्थयोर्विशेषवृत्त्या शरीरित्वपुंस्त्वावधारणहेतुत्वेनो-
पन्यासात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे
काव्यलिङ्गमुदाहृतम् इति लक्षणात् ॥३॥

अथ सप्तभिर्मुनिं विशिनष्टि—

नवानधोऽधो बृहतः पयोधगान् समृढकर्पूरपरागपाण्डुरम् ।

क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ॥४॥

नवानिति ॥ कीदृशममुम् । नवान् सद्यः संभृतसलिलान् ।
अतिनीलानिति यावत् । बृहतो विपुलान् । पयोधरान् मेघान् । अधो
ऽधः मेघानां समीपाधःप्रदेशे । स्थितमिति शेषः । ‘उपर्यध्यधसः
सामीप्ये’ इति द्विर्भावः । तद्योगे द्वितीया ‘उभसर्वतसोः कार्या
धिगुपर्यादिषु त्रिषु’^(१) इत्यादिवचनात् । समृढः पुञ्जीकृतः । ‘समृढः
पुञ्जिते भुम्ने’ इति विश्वः । कर्पूरस्य परागश्चूर्णं तद्वत्पाण्डुरम् ।
अतएव क्षणं मेघसमीपावस्थानक्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । क्षणेषु
ताण्डवोत्सवेषु । ‘निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः’
इत्युभयत्राप्यमरः । उत्क्षिप्तोपरि धारिता गजेन्द्रस्य कृत्तिश्चर्म येन
तेन । अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री’ इत्यमरः । भूत्या भस्मना सितेन ।
‘भूतिर्मस्मनि संपदि’ इत्यमरः । शम्भुना स्फुटा उपमा सादृश्यं यस्य
तं स्फुटोपमम् । स्फुटशम्भूपममित्यर्थः सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्स-
मासः । सदृशपर्याययोस्तुलोपमाशब्दयोः ‘अतुलोपमाभ्याम्-’ इति
निषेधात्सादृश्यवाचित्वे तृतीयेत्याहुः । केचिदिमं श्लोकं ‘चयस्त्विवा-

मित्यतः प्राग्लिखित्वा व्याचक्षते । तेषां पुंस्त्वावधारणात्प्राक् तेजः
पिण्डमात्रस्य शम्भूपमौचित्यं चिन्त्यम् ॥४॥

१ टि०—‘द्वितीयाऽऽभ्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते’ इत्युत्तरार्धमादिशब्द-
बोध्यम् ।

दधानमम्भोरुहकेसरद्युतीजटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम् ।

विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव ॥५॥

दधानमिति ॥ पुनः । अम्भोरुहकेसरद्युतीः—पद्मकिञ्जल्कप्रभापि-
शङ्गीरित्यर्थः । जटा दधानम् । स्वयं तु शरच्चन्द्रमरीचिरिव रोचि-
र्यस्य तम् । धवलमित्यर्थः । अतएव विपाकेन परिणामेन पिङ्गाः
पिङ्गलाः तुहिनस्थल्यां तुषारभूमौ रोहन्तीति तुहिनस्थलीरुहः ।
व्रततीततीर्लताव्यूहान् । ‘बह्वी तु व्रततिर्लता’ इत्यमरः । दधानम् ।
धराधरेन्द्रो हिमवान्, तुहिनस्थलीति लिङ्गाभारदोषमानत्वाच्च ।
तमिव स्थितम् ॥ ५ ॥

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति ।

सुवर्णमूत्राकलिताधराम्बरं विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥६॥

पिशङ्गेति ॥ पुनः कीदृशम् । मुञ्जस्तृणविशेषस्तन्मयी मेखला
मौञ्जी, पिशङ्ग्या मौञ्ज्या युज्यत इति पिशङ्गमौञ्जीयुक् तम् ।
‘सत्सूद्विष’ इत्यादिना किप् । ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इति पिशङ्गीशब्दस्य
पुंवद्भावः । अर्जुनच्छविं धवलकान्ति । ‘वलक्षो धवलोऽर्जुनः’ इत्यमरः ।
अञ्जनद्युति अञ्जनवर्णम् । एणाजिनं कृष्णमृगचर्म । वसानम् आच्छा-
दयन्तं । ‘वस आच्छादने’ इति धातोः शानच् । सुवर्णमूत्रेण कनक-
मेखलया, आकलितं बद्धम्, अधराम्बरमन्तरीयं यस्यास्तां । शिति-
वाससो नीलाम्बरस्य (बलरामस्य) तनुं विडम्बयन्तम् अनुकुर्वाण-
मित्यर्थः । आर्थी^(१)यमुपमा ॥ ६ ॥

१ टि०—साक्षात्सादृश्याद्यर्थकेवादिशब्दप्रयोगाभावात् श्रौती, किन्तु सादृश्य-
विशिष्टार्थकविडम्बयच्छब्दप्रयोगादार्थीत्यर्थः ।

विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतेर्हिगम्भयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः ।

कृतोपवीतं दिमशुभ्रमुच्चकैर्धनं घनान्ते तडितां^(१)गणैरिव ॥७॥

विहङ्गेति ॥ पुनः विहङ्गराजाङ्गरुहैरिव गरुडमल्लोमतुल्यैः । अथनै

दीर्घैः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्यमयी 'दाण्डिनायन' इत्यादिना मयटि
यलोपनिपातः । तस्यामूर्व्यां रुहा रुढाः । 'इगुपध' लक्षणः कप्रत्ययः ।
तासां बल्लीनां तन्तुभिस्तत्तुल्यैः सूक्ष्मावयवैः उपादानगुणाद् हिरण्यमयैः
कृतोपवीतं शोभार्थं कल्पितयज्ञसूत्रम् । स्वयं हिमशुभ्रम् । अतएव
घनान्ते शरदि तडितां गणैरुपलक्षितम् । 'तडित्सौदामनी विद्युत्'
इत्यमरः । उच्चैरेवो^(१)च्चकैरुन्नतं । घनं मेघमिव स्थितम् ॥७॥

१ टि०—तडितां गुणैरिति बलभेदवसमतः पाठः तन्मते विद्युदामभिरित्यर्थः ।

२ टि०—'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राकृतः' इत्यकच् ।

निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा लसद्विसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना ।

चकासतं चारुचमूरुचर्मणा कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥८॥

निसर्गेति ॥ पुनः निसर्गात्स्वभावादेव चित्राणि शबलानि,
उज्ज्वलानि भास्वराणि सूक्ष्माणि पक्ष्माणि लोमानि यस्य तेन ।
लसन् यो विसच्छेदो मृणालखण्डः, 'छेदः खण्डोऽस्त्रियाम्' इति
त्रिकाण्डशेषः । तद्वत्सिते शुभ्रे ऽङ्गे वपुषि सङ्गिना सक्तेन, चारुणा
मनोहरेण, चमूरुचर्मणा मृगत्वचा, कुथेन पृष्ठास्तरणेन, 'प्रवेण्यास्तरणं
वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः' इत्यमरः । इन्द्रवाहनं नागेन्द्रमैरावतमिव
चकासतं शोभमानम् । इन्द्रस्य वाहनमिति स्वस्वामिभावमात्रस्य
विवक्षितत्वात् 'वाहनमाहितात्' इति न णत्वम् । यथाह वामनः^(१)—
नेन्द्रवाहनशब्दे णत्वमाहितत्वस्या ऽविवक्षितत्वादिति । चकासते-
शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्य-
स्तसंज्ञा ॥ ८ ॥

१ टि०—वामनः काशिकाकारः ।

अजस्रमास्फालितबल्लक्रीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया ।

पुरः प्रवालैरिव पूरितार्धया विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया ॥९॥

अजस्रमिति ॥ पुनः—अजस्रं प्राचुर्येण । आस्फालिता स्नाडिताः,
सौष्ठवपरीक्षार्थं न्युज्जाङ्गुष्ठेन तन्त्रीताडनं प्रसिद्धम् । तेषां बल्लक्रीगुणा
नां धीणातन्त्रीणां क्षतेन संघर्षणेन उज्ज्वलैरङ्गुष्ठनखांशुभिर्भिन्नया
मिश्रया । तद्वागरक्तयेत्यर्थः । अतएव पुरः पुरोभागे । प्रवालैर्विद्रुमैः ।
'अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुन्नपुंसकम्' इत्यमरः । पूरितार्धयेव^(१)

स्थितया अच्छस्फटिकाक्षमालया स्वच्छस्फटिकानां मालया ।
जपमालयेत्यर्थः । 'अच्छो भल्लूके स्फटिकेऽमलेऽच्छाभिमुखेऽन्ययम्'
इति हेमचन्द्रः । तथा प्रमिद्धस्फटिकग्रहणान्मुनेर्मोक्षार्थित्वं व्यज्यते
'स्फटिको मोक्षदः परम्' इति मोक्षार्थिनां स्फटिकाक्षमालाभिधानात् ।
'विभान्तं भासमानं । भातेः शतृप्रत्ययः । अत्र 'नखांशुभिन्नया इति
स्वगुणत्यागेनान्यगुणस्वीकारलक्षणस्तद्गुणालङ्कार उक्तः । 'तद्गुणः
स्वगुणत्यागा'दिति ॥ ९ ॥

१ टि०—प्रत्येकं स्फटिकानामङ्गुलिभ्यां परामर्शकाले पूर्वार्धभागस्याङ्गुल्याक्रान्तस्य न नखांशुमिश्रत्वम्, स्फटिकोत्तरार्धभागस्य तु अङ्गुलिभ्यामनाक्रान्तस्य पुरोवर्तित्वेन नखांशुप्रतिबिम्बग्रहणं संभवतीति तन्मूलिकेयमुत्प्रेक्षा ।

रणद्विगाघटनया नभस्वतः पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ।

स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनामवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः ॥१०॥

रणद्विरिति ॥ पुनः नभस्वतो वायोः । आघटनया आघातेन ।
पृथक् असंकीर्णम् । रणद्विः ध्वनद्विः । अनुरणनोत्पद्यमानैरित्यर्थः ।
'श्रुत्यारब्धमनुरणनं स्वरः' इति लक्षणात् । तदुक्तं रत्नाकरे—

श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः ।

स्वतो रञ्जयति श्रोतुश्चित्तं स स्वर उच्यते ॥

श्रुतिर्नाम स्वरारम्भकावयवः शब्दविशेषः । तदुक्तम्—

प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः ।

सा श्रुतिः संपरिक्षेया स्वरावयवलक्षणा ॥

विभिन्नानि प्रतिनियतसंख्यया व्यवस्थितानि श्रुतीनां मण्डलानि समूहा
येषां तैर्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः । श्रुतिसंख्यानियमश्च दर्शितः—

चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः ।

द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रिभिर्ऋषभधैवतौ ॥

स्वराः षड्जादयः सप्तोक्तलक्षणाः । तदुक्तम्—

श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमाः ।

पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते ।

तेषां संज्ञाः सरिगमपधनीत्यपरा मताः ॥

तः स्वरैः । स्फुटीभवन्त्यो ग्रामविशेषाणां षड्जाद्यपरनामकानां

स्वरसंघातभेदानां त्रयाणां मूर्छनाः स्वरारोहावरोहक्रमभेदा यस्यां तां । महतीं महतीनाम्नीं निजवीणाम् ।

विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बरोस्तु कलावती ।

महती नारदस्य स्यात्स्वरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥ इति वैजयन्ती ।

मुहुर्मुहुरवेक्षमाणं । तन्त्रीयोजनाभेदलक्षणमहिम्ना पुरुषप्रयत्न-
मन्तरेणैवाविसंवादं ध्वनतीति कौतुकादनुसन्दधानमित्यर्थः । अथ
ग्रामलक्षणम्—

यथा कुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभूता भवन्ति हि ।

तथा स्वराणां संदोहो ग्राम इत्यभिधीयते ॥

षड्जग्रामो भवेदादौ मध्यमग्राम एव च ।

गान्धारग्राम इत्येतद्ग्रामत्रयमुदाहृतम् ॥

तथा—नन्द्यावर्तोऽथ जीभूतः सुभद्रो ग्रामकास्त्रयः ।

षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयाणां जन्महेतवः ॥

मूर्छनालक्षणं च—

क्रमांस्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् ।

सा मूर्छेत्युच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त च ॥

ग्रामत्रयेऽपि प्रत्येकं सप्त सप्त मूर्छना इत्येकविंशतिर्मूर्छना भवन्ति^(१) । तन्नामानि तु 'नानपेक्षितमुच्यते' इति प्रतिज्ञाभङ्गभयान्न लिख्यन्ते इति सर्वमवदानम् । अत्र पुंव्यापारमन्तरेण स्वराद्याविर्भावोक्त्या कोऽपि लोकानिक्रान्तोऽयं शिल्पसौष्ठवातिशयो वीणायाः प्रतीयते । तेन सह स्वतःप्रसिद्धानि शयस्याभेदेनाध्ववसितत्वात्तन्मूलातिशयोक्तिरलङ्कारः । सा च महत्याः पुंव्यापारं विना मूर्च्छाद्यसंबन्धेऽपि संबन्धामिधानादसंबन्धे संबन्धरूपतया पुंव्यापाराख्यरूपकारणं विनापि मूर्छनादिकार्योत्पत्तिद्योतनाद्विभावना व्यज्यते इत्यलङ्कारध्वनिरिति संक्षेपः ॥ १० ॥

१ टि०—सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः ।

ताना एकोनपञ्चाशदेतद्भेदस्य लक्षणम् ॥ इति बलभद्रवः

निवर्त्य सोऽनुव्रजतः कृतानतीनतीन्द्रियज्ञाननिधिर्नभः सदः ।

समासदत्तादितदैत्यसंपदः पदं महेन्द्रालयचारु चक्रिणः ॥ ११ ॥

निवर्त्येति ॥ अतीन्द्रिया इन्द्रियमतिक्रान्ता देशकालस्वरूपाद्विप्र-

कृष्टार्थाः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । 'द्विगु-
प्राप्तापन्नालंपूर्वगनिसमासेषु परलिङ्गताप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति विशे-
ष्यलिङ्गत्वम् तेषां ज्ञानं तस्य निधिः । सर्वार्थद्रष्टेत्यर्थः । कृतानतीन
कृत-प्रणामान् । अनुव्रजतोऽनुगच्छनः । नभस्याकाशे सीदन्ति
गच्छन्तीति नभः सदः सुरान् । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्तिप् । निवर्त्य
प्रतिषिध्य । स मुनिः । सादितदैत्यसंपदः सादिता विध्वस्तीकृता
दैत्यानां संपदो येन तस्य । चक्रिणः कृष्णस्य । पदं स्थानं । महेन्द्रा-
लयचारु इन्द्रभवनमिव भासमानम् । समासदत् । सम आङ्पूर्वात्
षदल्लघानोर्लुङ् । 'पुषादि' इत्यङ् । अत्र नती नती, पदः पदमिति च
द्वयोर्व्यञ्जनयुग्मयोरसकृदावृत्त्या च्छेकानुप्रासः । अन्यत्र वृत्त्यनुप्रास
इत्यनयोः संसृष्टिः ॥१६॥

पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत ।

गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैर्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥१७॥

पतदिति ॥ पतन् यः पतङ्गः सूर्यः स प्रतिमोपमानं यस्य सः ।
'पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ चे'त्यमरः । तपोनिधिः मुनिः । अस्य हरेः । पुरो
भुवि पुरः प्रदेशे । यावत् न व्यलीयत नातिष्ठत् । 'लीङ् गतौ' इति
धातोर्देवादिक्तात्कर्तरि लङ् । तावदच्युतो हरिः । गिरेः शैलात् ।
तडितोऽस्य सन्तीति तडित्वान् मेघ इव । 'मादुपधायाश्च मतोर्वो-
ऽयवादिभ्यः' इति मनुषो मकारस्य वकारः । 'तसौ मत्वर्थे' इति
भसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेणापदत्वान्न जश्त्वम् । उच्चकैः उन्नतात् ।
पीठात् आसनात् । जवेन उदतिष्ठत् । मुनिचरणस्य भूस्पर्शात्प्रागेव
स्वयमुत्थितवान् ।

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।

अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥

इति शास्त्रमनुस्मरन्निति भावः । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इति
नियमादिहोर्ध्वकर्मणि नात्मनेपदम् । पतत्पतङ्ग इत्यत्र पतङ्गस्य पतना-
संभवादियमभूतोपमेत्याचार्यदण्डप्रभृतयो बभणुः । अतएवाप्रसिद्ध-
स्योपमानत्वायोगादुत्प्रेक्षेत्याधुनिकालङ्कारिकाः सर्वे वर्णयन्ति ॥१८॥

अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैर्धृते कथंचित्फणिनां गणैरधः ।

न्यधायिषातामभिदेवकीसुतं सुतेन धातुश्चरणौ भुवस्तले ॥१९॥

अयेति ॥ अथ अच्युताभ्युत्थानानन्तरं । धातुः सुतेन नारदेन । प्रयत्नोन्नमितास्तथापि मुनिपादन्यासभारात् आनमन्त्यः फणा येषां तैः । फणिनां गणैः । अधः अधःप्रदेशे । कथंचित् धृते स्थापिते । भुवस्तले भूपृष्ठे । अभिदेवकीसुतं देवकीसुतमभि लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । चरणौ पादौ । 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । न्यधायिषातां निहितौ । दधातेः कर्मणि लुङ् । 'स्यसिच्' इत्यादिना चिण्वदिष्टि युक् । अत्र फणानां नमनोन्नमनासंबन्धेऽपि मुनिगौरवाय तत्संबन्धाभिधानादतिशयोक्ति-भेदः ॥ १३ ॥

तमर्थमर्घ्यादिभ्याऽऽदिपूरुषः सपर्यया साधु स पर्यपूजत् ॥

गृहानुपेतुं प्रणयादभीप्सवो भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः ॥१४॥

तमिति ॥ आदिपूरुषः पुराणपुरुषः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति वा दीर्घः । स कृष्णः अर्घ्यं पूजामर्हतीत्यर्घ्यः । 'दण्डादिभ्यो यत्' । नं नारदं । अर्घार्थं द्रव्यमर्घ्यम् । 'पादार्घ्याभ्यां च' इति यत्प्रत्ययः । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' । 'पट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे' इति चामरः । अर्घ्यमादि-र्यस्यास्तयाऽर्घ्यादिकया । 'शेषाद्विभाषा' इति विकल्पेन कप्प्रत्ययः । सपर्यया पूजया । 'पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्याऽर्चाहणाः समाः' इत्यमरः । साधु यथा तथा पर्यपूजत् परिपूजितवान् । णौ चङन्तं कर्तव्यम् । युक्तं चैतदित्यर्थान्तरं न्यस्यति-गृहानिति । मनस ईषिणो मनीषिणः सन्तः । पृषोदरादित्वात्साधुः^(१) । अपुण्यकृतां पुण्यमकृत-वतां । 'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः' इति भूते क्किप् । गृहान् प्रणयात्, उपेतुमभीप्सवः प्राप्तुमिच्छवः । आप्नोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । 'आप्-क्षप्यधामीत्' इति ईकारः । न भवन्ति, किन्तु पुण्यकृतमेव । अतः कृच्छ्रलभ्याः सन्तः पूज्या इत्यर्थः ॥१४॥

१ टि०—शकन्वादित्वाद्वा 'मनस् ईषिन्' अत्र टेः पररूपम् ।

न यावदंताबुदपश्यदुत्थितौ जनस्तुषाराजनपर्वताश्रिव ।

स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत् ॥१५॥

न यावदिति ॥ उत्थितौ एतौ मुनिकृष्णौ, जनः तुषाराजनयोः पर्वताश्रिव, यावत् नोदपश्यत् नोत्प्रेक्षितवान्, तावत् चिरन्तनः

पुराणो, मुनिः कृष्णः, 'पुरा किल भगवान् बदरिकारण्ये नारायणा-
वतारेण तपसि स्थितवान्' इति पुराणान् । 'सायं चिरम्' इत्यादिना
दृष्टव्यं स्तुडागमश्च । स्वहस्तेन दत्ते आसने, मुनिं नारदम्,
अभिन्यवीविशत्^(१) स्वाभिमुख्येनोपवेशितवान् । अभिनिपूर्वाद्विशते-
पर्यन्तात्कर्तरि लुङि 'णिश्चि' इति चङ् ॥१५॥

१ टि०—पुनस्तस्य प्रकृत्यन्तगत्वान्, 'अभिनिविशश्च' इत्यनेन आसनरूपा-
धारस्य कर्मसंज्ञा, 'नेविशः' इत्यात्मनेपदनियमश्च न ।

महामहानीलशिलारुचः पुरो निपेदिवान् कंसकृषः स विटरे ।

श्रितो म्याद्वेगमिसायमुच्चैश्चचुराच्चन्द्रमसोऽभिरामताम् ॥१६॥

महामहेति ॥ महत्या महानीलशिलायाः सिंहलद्वीपसंभवेन्द्रनी-
लोपलस्य रुगिव स्तु यस्य तस्येत्युपमालङ्कारः । 'सिंहलस्याकरोद्भूता
महानीलास्तु ते स्मृताः' इति भगवानगम्यः । कंसकृषो हरेः, पुरोऽग्रे,
उच्चकैः उन्नते, विष्टरे आसने, 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इति पत्वम् ।
निपेदिवान् उपविष्टवान् । 'मायायां सदवस श्रुवः' इति कसुः । स
मुनिः, अभिसायं सायंकालाभिमुखम् । अव्ययीभावसमासः सायं-
कालस्य काष्ण्यात्कृष्णोपमानत्वम् । श्रित आश्रित उदयाद्विः
उदयाच्चलो येन तस्य चन्द्रमसोऽभिरामतां शोभाम्, अचूचुरत्
चोरितवान् । प्राप्तवानित्यर्थः । 'चुर स्तेये' 'णिश्चि' इति चङ् । अन्य-
स्यान्यधर्मसंबन्धासंबन्धाच्च द्रमसोऽभिरामतामिवाभिरामतामित्यौप-
स्यपर्यवसानादसंबन्धस्तुसंबन्धरूपो निदर्शनामेदः । स चोक्तोपमया
ऽङ्गाङ्गिभावेन संकीर्यते ॥१६॥

विधाय तस्या उपचिन्ति प्रसेदुषः प्रकाममप्रीयत यज्जनां प्रियः ।

प्रहीतुमार्यान् परिचर्यया मुहुर्महानुभावा हि नितान्तमर्थिनः ॥१७॥

विधायेति ॥ यज्जानो विधिना इष्टवन्तः । 'यज्जा तु विधिनेष्टवान्'
इत्यमरः । 'सुयजोः' इति यज्जानोऽर्ध्वनिष् । तेषां प्रियो हरिः, प्रसेदुष
प्रसन्नस्य, सदेः कसु रित्युक्तम्^(१) । तस्य मुनेः, अपचिन्ति पूजां,
'पूजा नमस्यापचिन्तिः' इत्यमरः । विधाय विशेषेण बाङ्मनःकाय
कर्मभिस्तत्परतया कृत्वा, प्रकामम् अत्यर्थम्, अप्रीयत प्रीतोऽभूत् ।
प्रीयतेर्देवादिकात्कर्तरि लङ् । मुनिपूजायाः प्रीतिहेतुत्वेऽर्थान्तरं

न्यस्यति—महानुभावा महात्मानः, आर्यान् पूज्यान्, परिचर्यया, मुहुर्ग्रेहीतुं वशीकर्तुम, 'ग्रहोऽलिट्' इतीटो दीर्घः । नितान्तमर्थिनो ऽभिलाषवन्तो हि भवन्ति । अर्थनमर्थोऽभिलाषः, स एषामस्मीति मत्वर्थ इतिः, नतु णिनिः । कृद्वृत्तेऽन्वितवृत्तिर्वर्लायसी' इति भाष्यात् ॥ १७ ॥

१ टि०—पूर्वश्लोके इति शेषः ।

अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलोनिधाय पाणावृषिणाऽभ्युदीरिताः ।

अघौघविध्वंसविधौ पटीयसी नतेन मूर्ध्ना हरिग्रहीदपः ॥१८॥

अशेषेति ॥ अशेषेभ्यस्तीर्थेभ्य उपहृता आहृताः, तथा पाणौ निधाय, कमण्डलोः उदकपात्रादुद्धृत्य पाणौ निधायेत्यर्थः । क्रियान्त-राक्षिमक्रियापेक्षया कमण्डलो रपादानत्वम् । 'अस्त्री कमण्डलुः कुण्डो' इत्यमरः । ऋषिणा अभ्युदीरिताः^(१) आक्षिप्ताः, अतएव अघौघानां पापसमूहानां विध्वंसविधौ विनाशकरणे, पटीयसीः समर्थतराः पटुशब्दादीयसुनि 'उगितश्च' इति ङीप् । अपो जलानि हरिः नतेन मूर्ध्ना अग्रहीत् स्वीकृतवान् । ग्रहेर्लुङ् ॥१८॥

१ टि०—मन्त्रोच्चारणपूर्वकं प्रोक्षिता इत्यर्थः ।

स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत ।

जिगाय जम्बूजनिताश्रियः श्रियं सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम् ॥१९॥

स काञ्चन इति ॥ नवाम्बुदश्यामतनुः स हरिः, मुनेरनुज्ञया, काञ्चने काञ्चनविकारे, वैकारिकोऽणप्रत्ययः । यत्रासने न्यविक्षत उपविष्टवान् । निपूर्वाद्विशो लुङि 'नेर्विशः' इत्यात्मनेपदे 'शल इगुप-धादनिटः क्सः' इति क्सः । तत् आसनम्, तदा हर्युपवेशनकाले, जम्बूनीलफलविशेषः । 'जम्बूः सुभिमित्रा च राजजम्बूर्महाफला' इत्यभिधानरत्नमालायाम् । तथा जनिता श्रीर्यस्य तत्तथोक्तस्य, भाषितपुंस्कत्वात्पक्षे पुंवद्भावाद्नुमभावः^(१) । सुमेरुशृङ्गस्य, श्रियं जिगाय अभिभावितवानित्यर्थः । 'सन्लिटोर्जे' इति कृत्वम् । उपमा-नुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ १९ ॥

१ टि०—'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्भावस्य' इत्यनेन पुंवद्भावात् क्लीबत्वनिमित्तकस्य 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुसोऽभाव इत्यर्थः ।

रा तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः ।

विदिद्युते वाडवजातवेदसः शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः ॥२०॥

स तनेति ॥ तप्तं पुटपाकशोधितं कार्तस्वरं सुवर्णं, 'रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तद्वद्भास्वरं दीप्यमानमम्बरं यस्य स पीताम्बर इत्यर्थः । कठोरताराधिपस्य पूर्णेन्दोः, लाञ्छनस्य छविरिव छविर्यस्य सः, इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः उत्तरपदलोपश्च । स हरिः, वाडवजातवेदसो वाडवाग्नेः, शिखाभिः ज्वालाभिः, आश्लिष्टो व्याप्तः, अम्भसां निधिरिव समुद्र इव, विदिद्युते^(१)बभौ ॥ २० ॥

१ टि०—द्युतेर्लिटि 'द्युतिस्त्राण्योः संप्रसारणम्' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं पूर्वस्य च ।

रथाङ्गपाणेः पटलेन गोचिपामृषित्विषः संवलिता विरेजिरे ।

चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरोस्तुधामूर्तेरिव नक्तमंशवः ॥२१॥

रथाङ्गपाणेति ॥ रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य तस्य हरेः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति पाणेः परनिपातः । रांश्चियां छत्रीनां पटलेन समूहेन । संवलिता मिलिताः, ऋषित्विषो नक्तं रात्रौ, सप्तम्यर्थेऽव्ययम् । तरोः चलतां पलाशानां पत्राणाम् अन्तराणि विवराणि गोचर आश्रयो येषां ते । तुषारा मूर्तिर्यस्य तस्य इन्दोः अंशव इव विरेजिरे चकाशिरे ॥२१॥

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः शुभैश्च सप्तच्छदपांसुपाण्डुभिः ।

परस्परं च्छुगितामलच्छवी तदैकवर्णाविव तौ वभूवतुः ॥२२॥

प्रफुल्लेति ॥ प्रफुल्लनीति प्रफुल्लं विकसितम् । 'फुल्ल विकसने' इति धातोः पचाद्यजन्तम् । फलेर्निष्ठायां 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः' इति निपातनात्प्रफुल्लमित्येवेति क्षीरस्वामी । तापिच्छस्य तमालस्य पुष्पं तापिच्छम् । 'फले लुक्'^(१) इति तद्धितलुक् 'द्विहीनं प्रसवे सर्वं' इत्यमरान्नपुंसकत्वम् । 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि' इत्यमरः । तेन सदृशः प्रफुल्लतापिच्छनिभैः । नित्यसमासत्वाद्स्वपदविग्रहः । अतएव 'युगुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रनीकाशोपमादयः' इत्यमरः । सप्त च्छदाः पर्णानि पर्वसु यस्येति सप्तच्छदो वृक्षभेदः । सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः इत्यमरः ।

संख्याशब्दस्य वीप्सार्थत्वं वृत्तिविषये समपर्णादिवदित्युक्तं भाष्ये । शेषं^(२) तापिच्छवत् । तस्य पुष्पाणि सप्तच्छदानि तेषां पांसुवत्पाण्डुभिः शुभ्रैः अभ भुभिः अन्योन्यरश्मिभिः, 'अभीषुः प्रग्रह रश्मौ' इति शाश्वतः । परस्परेण च्छुरिते रूषिते-अमले-छर्द्वा अन्यान्यकान्ती ययोस्तौ । छव्योरभीषूणां मयवावयविभावाद्भेदनिर्देशः । तौ हरिनारदौ, तदा एकवर्णाविव बभूवतुः । उभयप्रभामेलनादुभयोरपि सर्वाङ्गीणो गङ्गायमुना सङ्गम इव स्फटिकेन्द्रनीलमणिप्रभामेलनप्रायः काश्चिदङ्को वर्णः प्रादुर्बभूव । तन्निमित्ता चैयमनयोरकवर्णत्वोत्प्रेक्षा ॥२२॥

१ टि०—'फले लुक्' इत्यधिकार 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति धातिकेन नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति विहितस्य मयटो लुगिति भावः ।

२ टि०—औत्सर्गिकस्याणः 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुक् ।

युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥२३॥

युगान्तेति ॥ युगान्तकाले प्रतिसंहता आत्मन्युपसंहता आत्मानो जीवा येन तस्य, कैटभद्विषो हरेः, यस्यां तनौ जगन्ति सविकासं सविस्तरम्, आसत अतिष्ठन् । 'आस उपवेशनं' इत्यादादिकालुङ्^(१) । तत्र तनौ देहे, तपोधनाभ्यागमेन संभवन्तीति संभवाः 'पचाद्यच्' । मुदः संतोषा, न ममुः, अतिरिच्यन्ते स्मेत्यर्थः । चतुर्दशभुवनभरण-पर्याप्ति वपुषि अन्तर्नमान्तीति कविप्रौढाक्तिसिद्धातिशयेन स्वतः-सिद्धस्या(तिशयस्या)भेदेनाध्यवसितातिशयोक्तिः । सा च मुदामन्तः संबन्धेऽप्यसंबन्धोक्त्या संबन्धासंबन्धरूपा ॥२३॥

१ टि०—लङ्: प्रथमपुरुषबहुवचने 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यादेशे रूपमिदम् ।

निदाघधामानमिवाधिदीधितिं मुदा विकासं मुनिमभ्युपेयुषी ।

विलोचने विभ्रदाधिश्रितश्रिणी स पुण्डरीकाक्ष इति स्फुटोऽभवत् ॥२४॥

निदाघेति ॥ निदाघमुष्णं धाम किरणो यस्य तं तथोक्तं । 'निदाघो ग्रीष्मकाले श्यादुष्णस्त्रेदाम्बुनोरपि' इति विश्वः । अर्कमिव अधिदीधितिमधिकतेजसं, मुनिम् अभि अभिलक्ष्य, 'अभिरभागे' इति लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' । मुदा विकासम् उपेयुषी उपगते, कसुप्रत्ययान्तो निपातः^(१) । अतएव

अधिष्ठिता प्राप्ता श्री र्याभ्यां ते तयोक्ते । 'इकोचि विभक्तौ' इति
नुमागमः । विलोचने बिभ्रत्, 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः
स हरिः, पुण्डरीकाक्ष इत्येवं स्फुटोऽभवत् । सूर्यसन्निधाने श्रीविका-
सभावादक्षणां पुण्डरीकसाधर्म्यात् । पुण्डरीके श्वाक्षिणी यस्येत्यवय-
वार्थलामे पुण्डरीकाक्ष इति व्यक्तम् । अन्वर्थसंज्ञोऽभूदित्यर्थः । बिभ्रत्
स्फुटोऽभवदिति पदार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य निदाघधामानमिवे-
त्युपमासापेक्षत्वादनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥२४॥

१ टि०—'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति सूत्रेण ।

सितं सितिज्ञा सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् ।

द्विजावलिब्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ॥२५॥

सितमिति ॥ अथ उभयोरुपवेशनानन्तरम्, अच्युतो हेतुकर्ता^(१)
विसारिभिः अभीक्ष्णं प्रसरद्भिः । 'बहुलमाभीक्ष्ये' इति णिनिः ।
द्विजावलि दन्तपक्तिः, 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । सैव
व्याजः कपटं यस्य सः, तद्रूप इत्यर्थः । स चासौ निशाकरश्च
तस्यांशुभिः किरणैः सितं स्वभावशुभ्रं मुनेः वपुः, सौधं प्रासादमिव,
सुतराम् अत्यन्तम्, अव्ययात् घात् आम्प्रत्ययः^(२) । सितिज्ञा धावत्येन
प्रयोज्यकर्त्रा लम्भयन् व्यापारयन्, अतिधवल्यन्नित्यर्थः । लभेरत्र
गत्युपसर्जनप्राप्त्यर्थत्वेनागत्यर्थत्वात् 'गतिबुद्धि' इत्यादिना अणि
कर्तुर्न कर्मत्वम् । तथाह वामनः—'लभेर्गत्यर्थत्वात् णिचि अणौ कर्तुः
कर्मत्वाकर्मत्वे' इति । प्राप्त्युपसर्जनगत्यर्थत्वे तु कर्मत्वमेवेति रहस्यम् ।
'लभेश्च' इति नुमागमः । शुचिस्मितां वाचम, अवोचत् उक्तवान् ।
ब्रुवो वच्यादेशः लुङ्, 'अस्यातिवक्ति' इत्यङि 'वच उम्' इत्युमागमे
गुणः । अत्र सौधमिवेत्युपमायाः सितिज्ञा लम्भयन्नित्यसंबन्धरूपाति-
शयोक्तेः द्विजावलिब्याजनिशाकरेति छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादन-
रूपापह्नवस्य च मिथो नैरपेक्ष्यात्संसृष्टिः ॥२५॥

१ टि०—'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति संज्ञासूत्रेण प्रयोजककर्तुः हेतुसंज्ञा कर्त-
संज्ञेति च द्वयं विधीयते ।

२ टि०—'अल्पाचतरम्' इति निर्देशेन ज्ञापितोऽत्यन्तस्वार्थिकस्तरप्रत्ययोऽति-
शयार्थकः सचाव्ययेभ्योऽपि भवति, तदन्ताच्च 'किमेतिद्व्ययघादामु' इत्यादिना
ऽऽम्प्रत्ययः । तेन सुतरां, नितगम, उच्चैस्तराम् इत्यादिसिद्धिः ।

हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥२६॥

हरतीति ॥ भवदीयदर्शनम्, शरीरभाजां, द्रष्टृणामित्यर्थः । ‘भजो ण्विः’ । कालत्रितये भूतादिकालत्रितयेऽपि योग्यतां^(१) पवित्रतां व्यनक्ति गमयति । कुतः संप्रति दर्शनकाले, अघं पापं, हरति । एष्यतो भाविनः, शुभस्य श्रेयसो, हेतुः । तथा पूर्वाचरितैः प्रागनुष्ठितैः शुभैः सुकृतैः कृतम् । एवं त्रैकाल्येऽपि कार्यत्वेन कारणत्वेन च पुंसि सुकृतसमवायमवगमयते । अत एतादृशं दर्शनं कस्य न प्रार्थ्यमिति भावः । अत्र हरतीत्यादिवाक्यत्रयस्यार्थस्य शरीरेत्यादिवाक्यार्थे हेतुत्वोक्त्या वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥२६॥

१ टि० —योगाय प्रभवति इति विग्रहे ‘तस्मै प्रभवति’ इत्यधिकारे ‘योगाद्यच्च’ इति यत् प्रत्यये लक्षणया पवित्रार्थको योग्यशब्दः । पवित्रस्यैव योगे सामर्थ्यात् ।

जगत्पर्याप्तिसहस्रभानुना न यन्नियन्तुं समभावि भानुना ।

प्रसह्य तेजोभिर्गसंख्यतां गतैर्दस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः ॥२७॥

जगतीति ॥ जगति अपर्याप्ता अपरिच्छिन्नाः^(१) सहस्रं मानवोऽश्वो यस्य तेन, भानुनाऽर्केण, ‘मानवोऽर्कहरांशवः’ इति वैजयन्ती । यत् तमो, नियन्तुं निवारयितुं, न समभावि न शेके । भावे लुङ् । अविद्यमानम् उत्तमं यस्मात्तत् अनुत्तमम् सर्वाधिकम्, अदः तमो मोहात्मकम्, असंख्यतां गतैः तेजोभिः, प्रसह्य बलात्, त्वया नुन्नम् छिन्नम् । अतः श्लाघ्यदर्शनो भवानिति भावः । ‘नुदविदोन्दत्राघ्रा’ इत्यादिना विकल्पाग्निष्ठानत्वम् । अत्रोपमानाद्भानोर्मुनेराधिक्यप्रतिपादनाद्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ २७ ॥

१ टि० —अत्रोपमानोपमेययोः क्रमेण सहस्र-असंख्यपदोपादानवैशिष्ट्येन उपमानेऽपर्याप्तपदस्य ‘अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । इति गीतावाक्ये इव असमर्थार्थिकत्वं युक्ततरम् । उक्तं चाभियुक्तैः—

अर्कः स्वकरसंपर्काद्वा हन्ति बहिस्तमः ।

साधुस्तु दर्शनादेव बहिरन्तर्दिवानिशम् ॥ इति ।

कृतः प्रजाक्षेमकृता प्रजासृजा सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना ।

सदोपयोगेऽपि गुरुस्त्वमक्षयो निधिः श्रुतीनां धनसंपदामिव ॥२८॥

कृत इति ॥ प्रजानां जनानाम् अपत्यानां च, क्षेमकृता कुशलकारिणा, 'प्रजा स्यात्संततौ जने इत्यमरः । सुपात्रे योग्यपुरुषे कटाहादिदृढभाजने च, निक्षेपेण नित्रानेन, निराकुलात्मना स्वस्थचित्तेन, 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । प्रजासृजा ब्रह्मणा पुत्रिणा च, त्वं धनसंपदामिव, श्रुतीनां वेदानां, सदा उपयोगेऽपि दानभोगाभ्यां व्ययेऽपि, अक्षयः, एकत्राज्ञानादन्यत्रानन्त्याच्चेति भावः । गुरुः उपदेष्टा संप्रदायप्रवर्तक इति यावत् । अन्यत्र महान्, निधीयते इति निधिः निक्षेपः कृतः । 'उपसर्गे घोः क्रिः' । श्रुतिसंप्रदायद्वारा धर्माधर्मव्यवस्थापकतया जगत्प्रतिष्ठाहेतूनां भवादृशां दर्शनं कस्य न श्लाघ्यमिति भावः । अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात् श्लेषोऽयं प्रकृतविषय इत्याहुः ॥ २८ ॥

विलोकनेनैव तवामुना मुने ! कृतः कृतार्थोऽस्मि निबर्हितांहसा ।

तथापि शुश्रूषुहं गरीयसीर्गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते ॥२९॥

विलोकनेनेति ॥ हे मुने ! निबर्हितांहसा अपहतपाप्मना, अतएव अमुना तव विलोकनेनैव कृतार्थः कृतोऽस्मि । तथापि, अहं गरीयसीः अर्थवत्तराः 'द्वित्रचनविभज्य' इत्यादिना ईयसुनूप्रत्ययः, 'उगितश्च' इति ङोप् 'प्रियस्थिर' इत्यादिना गुरोर्गरादेशः । गिरः तव वाचोऽपि, शुश्रूषुः श्रोतुमिच्छुरस्मि । शृणोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । नचैतद् वृथेत्याह—अथवा तथाहीत्यर्थः । 'अथवेति पक्षान्तरप्रसिद्धयोः' इति गणव्याख्यानात् । श्रेयसि विषये केन तृप्यते । न केनापीत्यर्थः । कृतार्थताया इयत्ताऽभावादिति भावः । भावे लट् ॥२९॥

गतस्पृहोऽप्यागमनप्रयोजनं वदेति वक्तुं व्यवसीयते यया ।

तनोति नस्तामुदितात्मगौग्वो गुरुस्तवैवागम एष वृष्टताम् ॥३०॥

गतस्पृहोऽपीति ॥ गतस्पृहो विरक्तोऽपि, त्वम् आगमनप्रयोजनं वद, इति वक्तुं यया धृष्टतया, व्यवसीयते उद्यम्यते । स्यतेर्भावे लट् । उदितमुत्पन्नमुक्तं वा आत्मनो मम गौरवं येन स, गुरुः श्लाघ्य एष तवागम आगमनमेव, नोऽस्माकं धृष्टानां तनोति विस्तारयति । तनु विस्तारे लट् । भवतो निःस्पृहत्वेऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनव्याप्त्या सावकाशः प्रश्न इति भावः ॥३०॥

इति ब्रुवन्तं तमुवाच स व्रती न वाच्यमित्थं पुरुषोत्तम ! त्वया ।

त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यतः किमस्ति कार्यं गुरु योगिनामपि ॥३१॥

इतीति ॥ इति ब्रुवन्तं, तं हरिं, स व्रती मुनिः, उवाच । किमिति हे पुरुषोत्तम ! पुरुषेषु श्रेष्ठ 'न निर्वारणे' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधः । त्वया इत्थं—'गतस्पृहोऽपि' इति न वाच्यम् । निस्पृहस्याप्यत्र प्रयोजन-संभवादिति भावः । तदेवाह—योगिनामपि त्वमेव, साक्षात्करणीयः प्रत्यक्षीकर्तव्यः, इत्यतो अस्मादन्यत् गुरु कार्यं किमस्ति । न किञ्चिदित्यर्थः । तस्मान्न प्रयोजनान्तरप्रश्नावकाश इति भावः ॥३१॥ यदुक्तं योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति तदेव द्रढयति—

उदर्शेणगगप्रतिरोधकं जनैर्भीक्ष्णमश्रुण्णतयाऽतिदुर्गमम् ।

उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विनस्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया ॥३२॥

उदीर्णति ॥ उदीर्णं उद्भक्तो रागो विषयामिलाषः स एव प्रतिरोधकः प्रतिबन्धकः पाटञ्चरश्च यस्मिन् । 'प्रतिरोधिपरास्कन्दि-पाटञ्चरमलिम्लुचाः' इत्यमरः । अभीक्ष्णम्, अश्रुण्णतया अनभ्यस्तत्वेन अप्रतिहतत्वेन च, जनैः अतिदुर्गमम्, मोक्षपथं मोक्षमार्गं कान्तारं च, उपेयुषः प्राप्तवतः । 'उपेयिवान्' इत्यादिना कस्वन्तो निपातः । मनस्विनः सुमनसो धीरस्य च, प्रशंसायां विनिः । त्वमेव निरपायः पुनरावृत्तिरहितः संश्रयः प्राप्तिर्यस्याः सा तथोक्ता । 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतेः । अग्रभूमिः प्राप्यस्थानम्, 'अग्र मालम्बने प्राप्ये' इति विश्वः । 'सोऽह'मित्यादिश्रुतेस्त्वत्प्राप्तेरेव मोक्षत्वादिति भावः । तस्मान्मुमुक्षूणामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति सिद्धम् । 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेः । यथा कस्यचित्कुतश्चित्संकटाभिर्गतस्य केनचित्कान्तारेण गतस्य किञ्चि-न्निर्वाधस्थानप्राप्तिः अभयाय कल्पते, तथा त्वमपि मुमुक्षोरिति ध्वनिः ॥ ३२ ॥

ननु प्रकृतिविविक्तपुरुषसाक्षात्कारान्मोक्षो नास्मत्साक्षात्कारादित्या-शङ्क्य सोऽपि त्वमेवेत्याह—

उदासितारं निवृद्धीतमानसैर्गृहीतमध्यात्मदृशा कथं चन ।

बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः ॥३३॥

उदासितारमिति ॥ पुराविदः पूर्वज्ञाः कपिलादयः, त्वां निगृही-
तमानसैः अन्तर्निबद्धचित्तैर्योगिभिः । आत्मनि इत्यध्यात्मम्, विम-
क्त्यर्थेऽव्ययीभावः, 'अनश्च' इति समासान्त एच् । अध्यात्मं हृक्
ज्ञानं तयाऽध्यात्मदृशा प्रत्यग्दृष्ट्या, कथंचन गृहीतं साक्षात्कृतं, केन
रूपेण गृहीतमित्यन आह—उदासितारम् उदासीनम् । प्रकृतौ स्वार्थं
प्रवृत्तायामपि स्वयमप्राकृतत्वादस्पृष्टमित्यर्थः । आसेस्तृच् । विकारेभ्यो
बहिः बहिर्विकारम् । महदादिभ्यः पृथग्भूतमित्यर्थः । 'अपपरिबहि-
रश्चरः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । किञ्च प्रकृतेः त्रैगुण्यात्मनो मूल-
कारणात्, पृथक् भिन्नम्, 'प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे'
इति यादवः । पुराभवं पुरातनम् अनादिम्, 'सायं चिरं' इति भवार्थे
ट्ठुप्रत्ययस्तुडागमश्च । पुरुषं पुरुषपदवाच्यं विज्ञानघनं विदुः
विदन्ति । 'विदो लटो वा' इति झेः उस् आदेशः । यथाहुः—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषः ॥सांख्य का० ३
इति । 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां' इत्यादिश्रुतिश्च । सोऽपि त्वमेव,
'तावमसि' इत्यादिवाक्यैरेक्यश्रवणात् । तस्मात्त्वमेव साक्षात्करणीय'
इति सुष्ठूक्तमिति भावः ॥३३॥

एवं भगवतो निर्गुणस्वरूपमुक्त्वा संप्रति प्रस्तुतोपयोगितया सगुणमा-
श्रित्य षडभिः स्तोति—

निवेशयामासिथ हेल्योद्धृतं फणाभृतां छादनमेकमोकसः ।

जगत्त्रयैकस्थपतिस्त्वमुच्चैर्करीश्वरस्तम्भशिरःसु भूतलम् ॥३४॥

निवेशयामासिथेति ॥ जगन्नयस्य एकस्थपतिः एकाधिपतिः एक-
शिल्पी च, 'स्थपतिरधिपतौ तक्षिण बृहस्पतिसचिवयोः' इति वैजयन्ती ।
त्वं हेलया उद्धृतम् । वराहावतारे इति भावः । फणाभृताम् ओकसः
आश्रयस्य सन्ननश्च 'ओकः सन्ननि चाश्रये' इति विश्वः । एकं
छादनम् आवरणं, भूतलम् उच्चकैः उन्नतेषु, अहीश्वरः शेषः स एव
स्तम्भः तस्य शिरःसु मूर्धसु अग्रेषु च । फणामहस्त्रेष्विति भावः ।
निवेशयामासिथ निवेशितवानसि । विशतेर्ण्यन्ताल्लिटि ङल् 'कृञ्चा-
नुप्रयुज्यते लिटि' इत्यस्तेरनुप्रयोगः । अत्र श्लिष्टाश्लिष्टरूपकयोः
हेतुहेतुमद्भावात् श्लिष्टं परम्परितरूपकम् ॥३४॥

अनन्यगुर्वा^(१)स्तव केन केवलः पुराणमूर्तेर्महिमाऽवगम्यते ।

मनुष्यजन्मापि सुरासुरान् गुणैर्भवान् भवच्छेदकरैः^(१)कगेत्यथः ॥३५॥

अनन्येति ॥ न विद्यते अन्यो गुरु र्यस्या स्तस्या अनन्यगुर्वाः, इत्यनीकारान्तः पाठः । समासात्प्राक् ङांषि 'नद्युतश्च' इति कप् प्रसङ्गः स्यात् । पश्चात् अनुपसर्जनाधिकारात् 'वोतो गुणवचनात्' इति न प्राप्नोति । 'ङिति ह्रस्वश्च' इति वा नदीसंज्ञात्वात् 'आङ् नद्याः' इत्याडागमः । केचित्तु समासान्तविधिरनित्य इति कपं वारयन्ति । तस्याः सर्वोत्तमायाः तव पुराणमूर्तेः अमानुषस्वरूपस्य, केवलः कृत्स्नः, 'केवलः कृत्स्न एकः स्यात्केवलश्चावधारणे' इति विश्वः । महिमा केनावगम्यते न केनापीत्यर्थः । कुतः मनुष्याज्जन्म यस्य स मनुष्यजन्मा भवान् 'अवज्यो हि बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनः । भवच्छेदकरैः संसारनिवर्तकैः, गुणैर् ज्ञानादिभिः, सुरासुरान् सुरासुरविरोधस्य कार्योपाधिकत्वेनाशाश्वतिकत्वात् 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इति न द्वन्द्वैकवद्भाव इत्याहुः । अधः करोति, 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषः । भवच्छब्दस्य युष्मदस्मदन्यत्वेन शेषत्वादिति । मानुष एव ते महिमा दुरवगाहः । अमानुषस्तु किमिति तात्पर्यार्थः । द्वितीयार्धेऽसकृद्व्यञ्जनावृत्त्या छेकानुप्रासः ॥३५॥

१ टि०—'अनन्यगुर्व्या' इति ङीष्-तपाठः, 'भवच्छेदकर' इति प्रथमान्त-पाठश्च वल्लभदेवसंमतः, तदा भवच्छेदकर इति श्रीकृष्णविशेषणम् । पूर्वत्र च समासान्त-विधेरनित्यत्वम् ।

लघूकरिष्यन्नतिभारभङ्गगममूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः ।

उदूढलोकप्रितयेन सांप्रतं गुरुर्धरित्रीक्रियतेतरां त्वया ॥३६॥

लघूकरिष्यन्निति ॥ त्वम्, अतिभारेण ऊर्जेन स्वरूपेण भङ्गुरां स्वयं भज्यमानाम्, 'भञ्जभासमिदो घुरच्' भङ्गुरः कर्मकर्तरि इति वामनः । अमूं भुवमित्यर्थः । लघूकरिष्यन् निर्भारां करिष्यन् किल, 'कृम्बस्ति' इत्यादिना अभूततद्भावे च्विः । 'च्वौ च' इति दीर्घः । तृतीया द्यौस्त्रिदिवः स्वर्गस्तस्मात् । 'घञर्थे कविधानम्' वृत्ति विषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागादिवत् । अवातरः अवतीर्णोऽसि । सांप्रतं संप्रति, उदूढलोकप्रितयेन, कुक्षाविति शेषः । त्वया धरित्री

गुरुः पूज्या भारवती च क्रियतेतराम् अतिशयेन क्रियते, 'तिङ्श्च' इति तरप्, 'किमेत्तिङ्यय' इत्यादिना आमुप्रत्ययः । लघुकर्ता गुरुकर्तेति विरोधाभासोऽलङ्कारः । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते' इति लक्षणात् ॥३६॥

निजौजसोऽसथितुं जगद्द्रुहामुपाजिहीथा न महीतलं यदि ।

समाहितैरप्यनिरूपितरततः पदं दृशः स्याः कथमीश मादृशाम् ॥३७॥

निजौजसेति ॥ निजौजसा स्वतेजसा, जगद्भयो द्रुहन्ति इति जगद्द्रुहः कंसादयः 'सत्सूद्विष-' इत्यादिना क्तिप् । तेषाम्, उज्जासयितुं तान् हिंसितुमित्यर्थः । 'जासिनिग्रहण-' इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । 'जसु हिंसायाम्' इति चुरादिः । महीतलं न उपाजिहीथाः यदि न अवतरंश्चेत् । 'ओहाङ् गतौ' लङि थासि रूपम् । ततः तर्हि समाहितैः समाधिनिष्ठैरपि । सकर्मकादपि आशिनादिवदविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः । अथवा समाहितैः समाहितचित्तैरित्यर्थः । विभक्तधनेषु विभक्ता भ्रानरः इति वदुत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः गम्यमानार्थस्याप्रयोग एव लोप इति कैयटः । अनिरूपितोऽगृहीतः, त्वम्, ईश ! मादृशां चर्मचक्षुषामिति भावः । विनयोक्तिरियम् । दृशो दृष्टेः, पदं गोचरः, कथं स्याः ? न कथंचिदित्यर्थः । तस्मात्त्वत्साक्षात्कार एवागमनप्रयोजनमिति भावः ॥३७॥

ननु कोऽयं नियमो यन्ममैवायं दुष्टनिग्रहाधिकार इत्याशङ्क्यानन्यसाध्यत्वमेवाह—

उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतैस्त्वमेव विश्वंभर विश्वमीशिषे ।

ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः ॥३८॥

उपप्लुतमिति ॥ विश्वं विभर्तीति विश्वंभरः तत्संबुद्धौ हे विश्वंभर ! विश्वंभ्रानतः ! 'संज्ञायां भृतृवृजि' इत्यादिना खच्प्रत्यये मुमागमः (१) । मदोद्धतैः कंसादिभिः, उपप्लुतं पीडितम्, अदो विश्वं, पातुं त्वमेव ईशिषे शक्तोऽसि । विश्वंभरत्वादिति भावः । 'ईश ऐश्वर्ये' लटि थासि (२) रूपम् । अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तमाह—क्षपायाः तमस्काण्डैः तमोवर्गैः, 'काण्डोऽस्त्रीदण्डवाणार्धवर्गविसरवारिषु' इत्यमरः । 'कस्कादिषु च' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । मलीमसं मलिनं । 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः । 'ज्योत्स्ना तमिस्रा

इत्यादिना मत्वर्थीयो निपातः^(३) । नमः, क्षालयितुं रवेः ऋते रविं विना 'अन्यारादितरने' इति पञ्चमी । कः क्षमेत शक्नुयात् । न कोऽपीत्यर्थः । अत्र वाक्यद्वये समानधर्मस्यैकस्य 'ईशिषे' 'क्षमेत' इति शब्दद्वयेन (वस्तुभावेन) निर्देशात्तत्रापि व्यतिरेकमुखत्वाद्वैयर्थ्येण प्रतिवस्तूपमालङ्कारः^(४) । तदुक्तम्—सर्वस्य वाक्यार्थगतत्वेन सामान्यस्य वाक्यद्वयेन पृथङ्निर्देशं प्रतिवस्तूपमा ॥३८॥

१ टि०—'अरुद्विषदजन्तस्य' इति सूत्रेण । २ टि०—'ईशः से' ईतीडागमः । ३ टि०—मलशब्दात् ईमसप्रत्ययः । ४ टि०—विश्वंभर त्वं विश्वमीशिषे इति साभिप्रायविशेषणात्परिकगलङ्कारोऽपि ।

करोति कंसादिमहीभृतां वधाजनो मृगाणामिव यत्तव स्तवम् ।

हेरे ! हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥३९॥

करोतीति ॥ किंच, जनो मृगाणामिव कंसादिमहीभृतां वधाद्धेतोः स्तवं स्तोत्रं 'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः' इत्यमरः । करोति, इति यत्, हे हेरे ! हे कृष्ण ! हे सिंह ! इति च गम्यते । सा स्तुतिक्रिया, हिरण्याक्षपुरःसरा हिरण्याक्षप्रभृतयो येऽसुराः त एव द्विपाः तेषां द्विपो हन्तुरित्यर्थः । तस्य तव प्रत्युत वैपरीत्येन, 'प्रत्युतेत्युक्तिवैपरीत्ये' इति गणव्याख्यानात् । तिरस्क्रिया अवमानः । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । संति विधेयलिङ्गम् । गजघातिनः सिंहस्य मृगवधवर्णनमिव महाऽसुरहन्तुस्तव कंसादिश्वुद्रनृपवधवर्णनं तिरस्कार एवेत्यर्थः । अत्रासुरद्विपानामिति, हरिवद्धरिरिति श्रुष्टपरम्परितं रूपकं मृगाणामिवेत्युपमयाऽङ्गाङ्गिभावेन संकीर्यते ॥३९॥

एवं स्तुत्या देवमभिमुखीकृत्याऽऽगमनप्रयोजनं वक्तुमुपोद्धतयति—

प्रवृत्त एव स्वयमुज्झितश्रमः क्रमेण पेषुं भुवनद्विषामसि ।

तथापि वाचालतया युनक्ति मां मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥४०॥

प्रवृत्त इति ॥ त्वम्, उज्झितश्रमः त्यक्तश्रमः सन्, क्रमेण भुवनानि द्विषन्तीति भुवनद्विपो दुष्टाः तेषां पेषुम् तान् हिंसितुमित्यर्थः । 'जासिनिप्रहण' इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । स्वयमपरप्रेरित एव प्रवृत्तोऽसि । एवं तर्हि पिष्टपेषणं किमिति चेत्तत्राह—तथापि स्वतः प्रवृत्तेऽपि, मिथो रहसि त्वदाभाषणे त्वया सह संलापे लोलुप लुब्धम्

‘लुब्धोऽभिलाषुकस्त्वनृणक् समौ लोलुपश्चोलुभौ’ इत्यमरः । मनो मां वाचालतया सह युनक्ति वाचालं करानीत्यर्थः । वाचो बह्वचोऽस्य सन्तीति वाचालः ‘आलजाटवौ बहुभापिणि’ इत्यालच् । ‘स्याज्जल्पा कस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्’ इत्यमरः ॥ ४० ॥

अथ स्ववाक्यश्रवणं सहेतुकं प्रार्थयते—

तदिन्द्रसंदिष्टमुपेन्द्र यद्वचः क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते ।

समस्तकार्येषु गतेन धुर्यतामहिद्विषस्तद्भवता निशम्यताम् ॥ ४१ ॥

तदिन्द्रेति ॥ तत्तस्मात्, इन्द्रम् उपगत उपेन्द्रः^(१) इन्द्रावरजः, अतएव इन्द्रसंदिष्टं श्रोतव्यमिति भावः । किञ्च विश्वस्मै जनाय हितं विश्वजनीनम् ‘आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्स्वः’^(२) । यद्वचः क्षणं न तु चिरं, मयोच्यते । तद्वचो, अहिद्विषो वृषभः, ‘सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः’ इति वैजयन्ती । समस्तकार्येषु, धुर्यतां धुरन्धरत्वं, गतेन, अतोऽपि भवता निशम्यताम् । प्रार्थनायां लोट् । धुरं वहतीति धुर्यः ‘धुरो यदृढको’ इति यत्प्रत्ययः । स्फुटमत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४१ ॥

अथ शिशुपालो हन्तव्य इति वक्तुं तस्यावश्यवध्यत्वेऽनन्यवध्यत्वज्ञापनौपयिकतयौद्धत्यप्रकटनार्थं जन्मान्तरवृत्तान्तं तावदुद्धाटयति—

१ टि०—‘अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया’ इति समासः ।

२ टि०—‘आयनेयीन’ इति खस ईनादेशः ।

अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियां तनूजस्तपनद्युतिर्दितेः ।

यमिन्द्रशब्दार्थनिष्ठनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥ ४२ ॥

अभूदिति ॥ प्रतिपक्षाच्छत्रोः जन्म यासां तासां, भियाम् अभूमिः अविषयः, निर्भीक इत्यर्थः । तपनद्युतिः सूर्यतापो दितेः तनूजो दैत्योऽभूत् । कोऽसावन आह—हरेः इन्द्रस्य, इन्द्रशब्दार्थनिष्ठनम् इन्द्रतीति इन्द्रः ‘इदि परमैश्वर्ये’ ‘ऋजेन्द्र—’ इत्यादिना रन्प्रत्ययान्त औणादिकनिपातः । तस्य इन्द्र इति शब्दस्य इन्द्र इति संज्ञापदस्य योऽर्थः परमैश्वर्यलक्षणः तस्य निष्ठनं निवर्तकं कर्तरि ल्युट् । हरेरैश्वर्यनिहन्तारमित्यर्थः । यं दैत्यं, हिरण्यशब्दपूर्वं कशिपुशब्दं प्रचक्षते, हिरण्यकशिपुमाहुरित्यर्थः । अत्र हिरण्यशब्दपूर्वकत्वं

कशिपुशब्दस्यैव नतु संज्ञिनस्तदर्थस्येति शब्दपरस्य कशिपुशब्दस्य
अर्थगतत्वेनाप्रयोज्यस्य प्रयोगात् 'अवाच्यवचनाख्यम्' अर्थदोषमाहुः ।
'यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि नतु' इति । समाधानमेवंविध-
विषये 'शब्दपरेणार्थलक्षणा' इति कथञ्चित्संपाद्यमित्युक्तमस्माभिः
'देवपूर्वं गिरिं ते' इति 'धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश' इत्येतद्व्या-
ख्यानावसरे संजीविन्यां घण्टापथे च । विशेषश्चात्रायं दैत्यमुद्दिश्य
हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते संज्ञात्वेन प्रयुज्यते इति ॥४२॥

समत्सरेणासुर इत्युपेयुषा चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेयताम् ।

भयस्य पूर्वावतरस्तरस्विना मनस्सु येन द्युसदां न्यधीयत ॥४३॥

समत्सरेणेति ॥ समत्सरेण अन्यशुभद्वेषमहितेन 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे'
इत्यमरः । अस्यतीत्यसुरः 'असेरुरन्' । असुर इति नाम्नः, चिराय
चिरकालेन, 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः ।
प्रथमाभिधेयताम् उपेयुषा अन्वर्थतया मुख्यार्थतां गतेन तरस्विना
बलवता, 'तरसी बलरंहसी' इति विश्वः । येन हिरण्यकशिपुना,
दिवि सीदन्तीति द्युसदां देवानां, मनस्सु भयस्य पूर्वावतरः प्रथम-
निवेशः 'ऋदोरप्' । न्यधीयत निहितः । धाञः कर्मणि लङ् । अस्मादेव
देवानां प्रथमं भयस्योत्पत्तिरभूदित्यर्थः ॥४३॥

दिशामधीशोऽश्वतुरो यतः सुरानपास्य तं रागहृताः सिषेविरे ।

अवापुरारभ्य ततश्चला इति प्रवादमुच्चैरयशस्करं श्रियः ॥४४॥

दिशामिति ॥ श्रियः संपदः, यतः^(१)यदेत्यर्थः, दिशाम् अधीशान्
दिक्पतीनपि, चतुरः^(२)सुरान् इन्द्रवरुणयमकुबेरान्, अपास्य त्यक्त्वा,
तं हिरण्यकशिपुं, रागहृता रागाकृष्टाः सत्यः, नतु बलादिति भावः ।
सिषेविरे । यतो वीरप्रियाः श्रिय इति भावः । तत आरभ्य तदा
प्रभृति, अयशः करोतीत्ययशस्करम् दुष्कीर्तिहेतुमित्यर्थः । 'कृजो
हेतुताच्छीलानुलोम्येषु' इति टप्रत्ययः 'अतः कृकमि' इत्यादिना
विसर्जनीयस्य सत्वम् । उच्चैः प्रचुरं, 'चला अस्थिरा' इति प्रवादं
जनापवादम्, अवापुः । दिगीशानामपि सर्वस्वहारित्वात्तदौद्यत्यस्य
प्राकट्यमिति भावः ॥४४॥

१ टि०—'तत आरभ्य' इति प्रतिनिर्देशे तदशब्दस्य कालवाचकत्वात्
उद्देश्यबोधक्यच्छब्दस्यापि कालवाचकत्वमित्यर्थः । २ टि०—चतुरः चतुः संख्यावाक्यम् ।

पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधं बलानि शूराणि घनाश्च कञ्चुकाः ।

स्वरूपशोभैकफलानि नाकिनां गणैर्यमाशङ्क्य तदादि चक्रिरे ॥४५॥

पुराणीति ॥ किञ्च नाकिनां सुराणां, गणैः यं हिरण्यकशिपुम्, आशङ्क्य बाधकत्वेनोत्प्रेक्ष्य, स काल आदिर्यस्मिंस्तदादि तदाप्रभृति, स्वरूपशोभैव एकं फलं मुख्यं प्रयोजनं येषां पुरादीनां तानि तथोक्तानि । प्राणीदृगसाध्यशत्रोरभावादिति भावः । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्यादिना नपुंसकशेषः । पुराणि दुर्गाणि प्राकारपरिखादिना अगम्यानि, चक्रिरे । 'सुदुरोरधिकरणे' इति गमेर्डः । आयुधं निशातं^(१) निशितं चक्रे इति विभक्त्यव्यत्ययेनान्वयः । 'शो तनूकरणे' इति धातोः क्तः । 'शाब्दो रन्यतरस्याम्' इति इत्वविकल्पात्पक्षे आत्वम् । बलानि सैन्यानि, शूराणि शौर्यवन्ति चक्रिरे संपादितानि । कञ्चुका वारबाणाः लोहवर्माणीत्यर्थः । 'कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री' इत्यमरः । घनाः दुर्भेदाश्चक्रिरे इत्थं नित्यसंनद्धा जाग्रति स्मेत्यर्थः ॥४५॥

१ टि०—निशितं तीक्ष्णम्, 'अथ निशितक्षुतशातानि तेजिते' इत्यमरः ।

स संचरिष्णुभुवनान्तरेषु यां यदृच्छयाऽशिश्रियदाश्रयः श्रियः ।

अकारि तस्य मुकुटोपलस्खलत्करंस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥४६॥

स इति ॥ अन्येषु भुवनेषु भुवनान्तरेषु 'सुप्सुपा'^(१) इति समासः । संचरिष्णुः संचरण^(२)शीलः 'अलंकृञ्' इत्यादिना चरेः 'इष्णुच्' श्रियो लक्ष्म्या आश्रयः स हिरण्यकशिपुः, यदृच्छया स्वैरवृत्त्या 'यदृच्छा रवैरिनाऽहेतुः' इत्यमरः । यां दिशम् अशिश्रियत् अगमत् । श्रयतेर्लुङ् 'णिश्चि' इत्यादिना चङि 'चङि' इति द्विर्भाव इयडादेशः । मुकुटोपलेषु मौलिरत्नेषु स्खलन्तः करा येषां तैः शिरसि बद्धाञ्जलिभिरित्यर्थः । 'उपलः प्रस्तरे रत्ने' इति विश्वः । तिस्रो दशा बाल्य-कौमारयौवनानि जन्मसत्तावृद्धयो वा येषां तैः त्रिदशैर्देवैः । यद्वा त्रिदश^(३) परिमाणं देषामिति बहुव्रीहौ 'बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहु-गणात्' इति समासान्तः । तिस्रः सन्ध्याः समाहृता स्त्रिसन्ध्यम् 'तद्धितार्थोत्तरपद' इत्यादिना समाहारे द्विगुः 'द्विगुरेकवचनम्' वा टाबन्त' इति पक्षे नपुंसकत्वम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तस्यै दिशे, करैर्हस्तैः, नमः स्वस्ति' इत्यादिना चतुर्थी । नमः नमस्कारः, अकारि

कृतम् । कृजः कर्मणि लुङ् 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण् । सन्ध्या-
वन्दनेऽपि दिङ्निमित्तं परित्यज्य तदागमनमयात्तस्यै दिशो नमस्कारः
कृत इति भावः (१) ॥४६॥

१ टि०—'मयूरव्यंसकादयश्च' इत्यनेन समासः सांप्रतिक्रमे ।

२ टि०—'आक्रेस्तच्छीलतद्धर्म' इत्याद्यभिप्रायात् ताच्छील्यविशिष्टे कर्तारि इण्युच ।

३ टि०—त्रिंशद्वर्षदशीया नित्यतारुण्यवन्त इत्यर्थः । देवानां बाल्यवार्धक्या-
भावात् । अथवा बाल्यकौमार्यौवनवस्थाविंशेषु तृतीया यौवनरूपा दशा येषां ते त्रिदशाः
'वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूर्णार्थत्वं त्रिभागत्रिदिवादिव ।

४ टि०—उक्तं च हिंष्यकशिपू राजा यां यां दिशमुदैक्षत ।

तस्यै तस्यै नमश्चक्रु देवा ऋषिगणैः सह ॥

अथ सोऽपि त्वयैव हत इत्याह—

सटाच्छटाभिन्नघनेन विभ्रता नृसिंह ! सैंदीमतनुं तनुं त्वया ।

स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरोविदारं प्रतिचस्करं नखैः ॥४७॥

सटाच्छटेति ॥ हे नृसिंह ! ना सिंह इवेत्युपमितसमासः । ना
चासौ सिंहश्चेत्यपि प्रस्तावात् (१) । सिंहस्येमां सैंहीं, तनुं कायं,
विभ्रता । नृसिंहावतारभाजेत्यर्थः । किंभूताम् अतनुं त्रिस्तीर्णाम्,
अतएव सटाच्छटाभिः केसरसमूहैः भिन्ना घना मेघा येन । अभ्रंकप-
विग्रहत्वादिति भावः । 'सटा जटाकेसरयोः' इति 'तनुः काये कृशे
ऽल्पे च' इति च विश्वः । त्वया स दैत्यः, मुग्धो नवो 'मुग्धः सौम्ये
नवे मूढे' इति वैजयन्ती । यौ कान्तास्तनौ तयोः सङ्केतापि मङ्गुरः
कुटिलैः नखैः उरोविदारम् उरो विदार्य 'परिक्लिश्यमाने च' इति
णमुलप्रत्ययः । प्रतिचस्करे हतः । किरतेः कर्मणि लिट् । 'ऋच्छत्यृता'
मिति गुणः 'हिंसायां प्रतेश्च' इति सुडागमः । वज्रकठिनोऽपि
नखैर्विदारितः इति वाङ्मनसयोरगोचरमहिम्नस्ते किमसाध्यमिति
भावः ॥ ४७ ॥

१ टि०—सिंहशब्दस्य श्रेष्ठार्थकत्वादित्यर्थः 'सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थ-
गोचराः' इत्यमरात् । तथाच नोपमितसमासोपेक्षेति भावः ।

अथास्य जन्मान्तरचेष्टितान्याचष्टे—

विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो रणेन कण्ड्वास्त्रिदशैः समं पुनः ।

स रावणो नाम निकामभीषणं बभूव रक्षः क्षतरक्षणं दिवः ॥४८॥

विनोदमिति ॥ अथ स हिरण्यकशिपुः, पुनः भूयोऽपि त्रिदशैः
 समं सह 'साकं सत्रा समं सह' इत्यमरः । रणेन, दर्पात् अन्तः-
 साराज्जन्म यस्या स्तस्याः कण्डवाः भुजकण्डूतेः, विनोदम् अपनोद-
 मिच्छन् । प्राग्भवनलक्ष्मैस्तदपनोदाभावादित्यर्थः । दिवः स्वर्गस्य क्षतं
 नष्टं रक्षणं रक्षा येन तत् क्षतच्युरक्षणमित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वा-
 त्समासः । अनेन देवसर्वस्वापहारित्वमुक्तम् । भीषयते इति भीषणं
 नन्द्यादित्वात् ल्युः । 'मियो हेतुमये षुक्' इति षुक् । निकामं भीषणम् ।
 'सुप्तुपा' इति समासः रावणो नाम रावण इति प्रसिद्धं रक्षो
 बभूव । राक्षस्योनौ जात इत्यर्थः । विश्रवसोऽपत्यं पुमानिति
 विग्रहः । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि कृते 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ' इति
 प्रकृते रवणादेशः । पौराणिकास्तु रावयतीति व्युत्पादयन्ति ।
 तदुक्तमुत्तरकाण्डे—

यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् ।

तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यति ॥

रौतेर्ण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् । रावणरक्षसोर्नियतलिङ्गत्वाद्विशेषण-
 विशोष्यभावेऽपि स्वलिङ्गता ॥४८॥

अथास्यौद्धत्यमष्टादशश्लोक्याऽऽचष्टे—

प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य यः शिरोऽतिगादाशमं चिकर्तिषुः ।

अनर्कयद्विघ्नमिवेष्टसाहसः प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः ॥४९॥

प्रभुर्गति ॥ यो रावणो भुवनत्रयस्य प्रभुः स्वामी बुभूषुर्भूवितु-
 मिच्छुः भुवः सन्नन्त दुःस्त्ययः । अतिरागात् उत्साहात्, नतु फल-
 विलम्बननिर्वेदादिति भावः दशमं शिरः, चिकर्तिषुः कर्तितुं
 छेत्तुमिच्छुः । 'कृती छेदने' इति धातोः सन्नन्तादुप्रत्ययः । इष्टसाहसः
 प्रियसाहसः । अतपवेच्छासदृशम् इच्छानुरूपं, पिनाकिनः प्रसादं
 वरं विघ्नमिव, अनर्कयत् उत्प्रेक्षितवान् इति परमसाहसत्वोक्तिः ।
 इत आरभ्य श्लोकषट्केऽपि यच्छब्दस्य 'स रावणो नाम रक्षो बभूव'
 इति पूर्वणान्वयः । रङ्गराजस्तु 'न चक्रमस्याक्रमनाधिकन्धरम्'
 इत्युपरिष्ठादन्वय इत्याह । तदसत् । 'गुणानां च परार्थत्वादिति
 न्यायादारुण्या^(१) दिवत्प्रत्येकं प्रधानान्वयिनां मिथः स्रग्बन्धायोगा-
 दित्यलं शास्त्राच्चङ्क्रमणेन । 'पुरा किल रावणः काम्ये कर्मणि

पशुपतिप्रीणनाय नव शिरांस्यग्नौ हुत्वा दशमारम्भे संतुष्टात्तस्माच्चै-
लोक्याधिपत्यं वव्रे' इति पौराणिकी कथाऽत्रानुसंधेया ॥४९॥

१ टि०—‘अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकशयन्या (गत्रा) सोमं क्रीणाति’ इति श्रुतिवाक्ये
आरुण्य पिङ्गाक्षीत्वं एकहायनीत्वानां स्नानन्ध्येण साक्षात्क्रयणक्रियान्वयसिद्धान्तो, ननु
परस्परान्वयस्तद्दृष्टान्तादित्यर्थः ।

अथ कैलासोत्क्षेपणवृत्तान्तमाह—

समुत्क्षिपन् यः पृथिवीभृतां वरं वरप्रदानस्य चकार शूलिनः ।

त्रसत्तुषाराद्रिसुताससंभ्रमस्वयंग्रहाक्षेपसुखेन निष्क्रयम् ॥५०॥

समुत्क्षिपन्निति ॥ यो रावणः पृथिवीभृतां पर्वतानां वरं श्रेष्ठं
कैलासं समुत्क्षिपन् दर्पादिति शेषः । शूलिनो वरप्रदानस्य पूर्वोक्तस्य ।
त्रसन्त्याः शूलचलनेन विभ्यत्याः तुषाराद्रिसुतायाः पार्वत्याः—
ससंभ्रमो यः स्वयंग्रहः प्रियप्रार्थनां विना कण्ठग्रहणम् । ‘सुप्सुपा’
इति समासः । तेन आश्लेषः संमेलनं तेन यत्सुखं तेन । त्रैलोक्या-
धिपत्यसुखादुत्कृष्टेनेति भावः । निष्क्रयं प्रत्युपकारनिर्गतिं चकार ।
‘निष्क्रयो बुद्धियोगे स्यात्सामर्थ्ये निर्गतावपि’ इति धैज्यवर्ती । यद्वा
निष्क्रयं चकार क्रयेण व्यवहारेण याश्चादोषदैर्न्यं ममार्जित्यर्थः ।
अत्र सुखवरदानयोर्विनिमयात्परिवृत्तिरलंकारः^(१) ॥५०॥

१ टि०—‘परिवृत्तिर्विनिमयः सम न्यूनाधिकैर्भवेत्’ इति लक्षणात् सा० द० का० ७३७

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥५१॥

पुरीमिति ॥ यो बली बलवान् रावणो, नमुचिद्विषा इन्द्रेण (सह)
विगृह्य विरुध्य, पुरीम अमरावतीम्, अवस्कन्द अवरुरोध । नन्दनम्
इन्द्रवनम्, ‘नन्दनं वनम्’ इत्यमरः । लुनीहि चिच्छेद, ‘ई हल्यघो’
इतीकारः । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि मणीन् वा, रत्नं श्रेष्ठे मणावपि इति
विश्वः । मुषाण मुमोष, ‘मुष रतेये’ ‘हलः श्रः शानज्ज्ञौ’ इति श्रः
शानजादेशः । अमराङ्गनाः हर जहार । सर्वत्र पौनः पुन्येनेत्यर्थः ।
इत्थम् अनेन प्रकारेण अहानि च दिवा च अहर्दिवम् अहन्यहनीत्यर्थः ।
‘अचतुर’ इत्यदिना सप्तम्यर्थवृत्तौ द्वन्द्वे समासान्त निपातः । दिवः
स्वर्गस्य, अस्वास्थ्यम् उपद्रवं, चक्रे । अत्र ‘अवस्कन्द’ इत्यादौ

‘क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तद्ध्रस्वोः’ इत्यनुवृत्तौ^(१)
 ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति विकल्पेन कालसामान्ये लोट् । तस्य
 यथोपग्रहं सर्वतिङादेशौ हिस्वौ च, प्रकरणादिना त्वर्थविशेषा
 वसानम् । ‘अतो हेः’ इति यथायोग्यं हिलुक् । पौनः पुन्यं भृशार्थो
 वा क्रियासमभिहारः । अवस्कन्दनादिक्रियाविशेषाणां समुच्चयः
 क्रियासमभिहारः । तत्सामान्यस्य करोतेः ‘समुच्चये सामान्यवचनस्य’
 इत्यनुप्रयोगः चक्रे इति । अत्र तिङ् वैचित्र्यात्सौशब्दाख्यो गुणः ।
 ‘सुपां तिङां परा वृत्तिः सौशब्दम्’ इति लक्षणात् । समुच्चयालं-
 ङ्कारः ॥ ५१ ॥

१ टि०—वस्तुतोऽत्र ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति द्वितीयसूत्रे पूर्वसूत्रात्
 ‘क्रियासमभिहारे’ इति पदवर्ज्यं सर्वमनुवर्तते, तेनोत्तरसूत्रस्य केवलमनेकक्रियासमुच्चये
 प्रवृत्तिर्न तु पौनः पुन्ये भृशार्थे वा, अन्यथा द्वितीयसूत्रेण लोड्विधानेऽपि लोडन्तस्य
 ‘क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये’ इति द्वित्वापत्तिः स्यात् । तस्मादत्र पौनः पुन्येनेति
 व्याख्यानं न युज्यते ।

सलीलयातानि न भर्तुमश्रमोर्न चित्रमुच्चैः श्रवसः पदक्रमम् ।

अनुवृत्तः संयति येन केवलं बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रताम् ॥५२॥

सलील्येति ॥ संयति युद्धे, ‘समुदायः स्त्रियां संयत्समित्याजिस-
 मिद्युधः’ इत्यमरः । येन रावणेन, अनुवृत्तोऽनुधावितः, बलस्य शत्रुः
 इन्द्रः, अभ्रमोर्भर्तुः ऐरावतस्य, सलीलयातानि समझीकगमनानि, न
 प्रशशंस । तथा उच्चैः श्रवसः स्वाश्वस्य, चित्रं नागाविधं, पदक्रमं
 पादविक्षेपम् अर्धपुलायितादि गतिविशेषमित्यर्थः । न प्रशशंस ।
 किन्तु केवलं शीघ्रतां शीघ्रगामितां प्रशशंस । अन्यथा शीघ्रं मामा-
 स्कन्य ग्रहीष्यतीति भयादिति भावः ॥५२॥

अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहं गृहान्तरं निनाय विभ्यदिवः नि कौशिकः ॥५३॥

अशक्नु इति ॥ अधीलोचनोऽस्थिरदृष्टिः, कौशिको महेन्द्रः

उलूकश्च, ‘महेन्द्रगुग्गुलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः’ इत्यमरः । सहस्र-
 रश्मेः सूर्यस्येव, यस्य रावणस्य विक्रमकर्मणः, दर्शनं सोढुम्
 अशक्नुवन्, हेमाद्रेर्गुहैव गृहं तरयान्तरं प्रविश्य, विभ्यत् तत्रापि

वैपमान एव, विभेतेः शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः ।
दिवसानि वासराणि, निनाय 'वा तु क्लीबे दिवसवासरा' इत्यमरः ।
यथा पेचकः सूर्योदये भीतः सन् तिष्ठति तथा मोऽपीति भावः ।
कौशिक इत्यभिधायाः प्रस्तुतैकगोचरत्वेनोभयश्लेषेऽपि विशेष्यश्लेषा-
संभवादुलूकविषयशब्दशक्तिमूलो ध्वनिः सहस्ररश्मिरिवेत्युपमाननि-
र्वाहकत्वाद्वाच्यसिद्धयङ्गम् ॥५३॥

बृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनाद्विकीर्णलोलाग्निकणं सुरद्विषः ।

जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवं न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम् ॥५४॥

बृहच्छिलेति ॥ बृहति शिलेव निष्ठुरे कण्ठे घट्टनात् अभिघातात्
विकीर्णा विक्षिप्ता लोलाश्चाग्निकणाः स्फुलिङ्गा यस्य तत् अतएव
अप्रसहिष्णु अनभिभावकं 'प्रसहनमभिभवः' इति वृत्तिकारः । अलं-
कृञ्' इत्यादिना इष्णुच् । वैष्णवं चक्रं सुदर्शनं जगत्प्रभोः सकल-
लोकैकस्वामिनः, अस्य सुरद्विषो रावणस्य, कन्धरायाम् अधि^(१)
अधिकन्धरम् अधिग्रीवम् विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । 'अव्ययीभावश्च'
इति नपुंसकत्वाद् 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् ।
'कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि' इत्यमरः । नाक्रमते
अग्रनिहतं न क्रमते स्म न प्रवर्तते स्म । किन्तु प्रतिहतमेवेत्यर्थः ।
'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इति वृत्तावात्मनेपदम्' वृत्तिरप्रतिबन्धः ॥५४॥

१ टि०—'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना विभक्त्यर्थादौ क्रियमाणसमासैश्च
नित्यत्वेन कन्धरायाम् अधि इति म्पदविग्रहप्रदर्शनं न युज्यते । तस्मादत्र कन्धरायाम्
इत्येव लौकिकविग्रहः, अधि इत्यस्याधिकरणार्थत्वेन सप्तम्यैव तदर्थस्य बोधनात् ।

विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहुर्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः ।

निरस्तगाम्भीर्यमपास्तपुष्पकं प्रकम्पयामास न मानसं न सः ॥५५॥

विभिन्नेति ॥ स रावणो मदेन दर्पेण इभदानेन च, 'मदो दर्पभ-
दानयोः' इति विश्वः । दन्तीव गज इव, विभिन्नो विघट्टितः शङ्खो
निधिभेदः कम्बुश्च येन स सन् । 'शङ्खो निध्यन्तरे कम्बुललाटा-
स्थिनखेषु च' इति विश्वः । अकलुषं कलुषं क्षुब्धम् आविलं च
भवत्कलुषीभवत् । निरस्तं गाम्भीर्यम् अविकारित्वम् अगाधत्वं च
यस्य तत् । अपास्तानि पुष्पाणि पुष्पकं विमानं च यस्मात्तत् ।

पुष्पपक्षे वैभाषिकः^(१)कप्रत्ययः । मनुष्यस्येव धर्मः इमंश्रुलत्वादि-
र्यस्येति स्वामी । तस्य मनुष्यधर्मणः । 'धर्मादनिच् केवलात्'
इत्यनिच् । मानसं चित्तं तदीयं सरश्च । 'मानसं सरसि स्वान्ते' इति
विश्वः । मुहुर्न कम्पयामास न क्षोभयामासेति न किन्तु कम्पयामासै-
वेत्यर्थः । कुबेरस्य महामहिमतया संभाविताप्रकम्पित्वनिवारणाय
नञ्द्वयम् । 'संभाव्यनिषेधनिवर्तने नञ्द्वयम्' इति वामनः । अत्र-
दन्तिरावणयोः प्रकृताप्रकृतयोः श्लेषः ॥१९॥

१ टि०—'शेषादिभाषा' इति सूत्रेण ।

रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा सरोपहुंकारपराङ्मुखीकृताः ।

प्रहर्तुरेवोरगराज्रज्वो जवेन कण्ठं सभयाः प्रपेदिरे ॥५६॥

रणेष्विति ॥ किञ्च रणेषु प्रचेतसा वरुणेन प्रहिताः प्रयुक्ताः,
उरगराजा महासर्पाः ते रज्जव इव उरगराज्ररज्ज्वो नागपाशा
इत्यर्थः । तस्य रावणस्य सरोपहुंकारेण पराङ्मुखीकृता व्यावर्तिता
अतएव सभयाः सत्यो जवेन वेगेन प्रहर्तुः प्रयोक्तुः प्रचेतस एव
कण्ठं प्रपेदिरे प्राप्ताः । अत्र परहिंसाप्रयुक्तस्यायुधस्य वैपरीत्येन
स्वकण्ठग्रहणादनर्थोत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः । 'विरुद्धकार्यस्योत्प-
त्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत्' इति लक्षणात् ॥५६॥

परेतभर्तुर्महिषोऽमुना धनुर्विधातुमुत्खातविषाणमण्डलः ।

हृतेऽपि भारे महत्स्वरूपाभगदुःखं दुःखेन भृशाननं शिरः ॥५७॥

परेतभर्तुरिति ॥ अमुना रावणेन धनुः शार्ङ्गं^(१)विधातुं निर्मातुम्
उत्खातम् उत्पाटितं विषाणयोः शृङ्गयोर्मण्डलं घलयं यस्य स
परेतभर्तुर्यमस्य महिषो वाहनभूत इति भावः । भारे विषाणरूपे ।
भृशो घञ् । हृतेऽपि महतः त्रपैव भरस्तस्मात् ततोऽपि दुर्भरादिति
भावः । भृधातोः क्रैयादिकात् 'ऋदोरप्' इत्यप्प्रत्ययः । भृशम्
अत्यर्थम् आनतं नञ् शिरो दुःखेन उवाह वहति स्म । 'असंयोगाल्लिङ्
कित्' इति कित्वात्^(१)'वचिर्दपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । हृतेऽपि
भारे नतमिति विरोधः । तदनुप्राणिता चेत्यमवन्तिहेतुत्वसाधर्म्यान्नि-
पातरत्वोत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

१ टि०—वस्तुतोऽत्र णलः तिप्स्थानिकत्वेन पित्वाङ्कसूत्रेण कित्वाप्राप्त्या

द्वित्वोत्तमभ्यासमात्रस्य 'लिख्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति संप्रसारणं बोध्यम् ।

स्पृशन सशङ्कः समये शुचावपि स्थितः कराग्रैरसमप्रपातिभिः ।

अघर्मघर्मोदकविन्दुमोक्तिकैरलञ्चकारास्य वधूरहस्करः ॥५८॥

स्पृशन्ति ॥ अहः करोतीत्यहस्करः सूर्यः 'दिवाविभा' इत्यादिना टप्रत्ययः । कस्कादित्वात्सत्वम् । शुचौ समये ग्रीष्मकाले अनुपहते आचारे च स्थितोऽपि 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गारापादयोरपि । 'ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात्' इति विद्वः । 'समयाः शपथाचारकाल-सिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । असमप्रपातिभिः संकुचितवृत्तिभिरित्यर्थः । करणामंशूनां हरनानां चाग्रैः 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । सशङ्कः स्पृशन् अविद्यासभयादिति भावः । अघर्मा अनुष्णा घर्मोदकविन्दवः 'मन्थौदन' इत्यादिना विकल्पादुदकशब्दस्य उदादेशाभावः । तैरेव मोक्तिकैः अस्य वधूः अलञ्चकार ग्रीष्मे तद्भयान्नासह्यं तपतीत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतसूर्यविशेषणमात्रसाभ्याद-प्रस्तुतसाधकप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥५८॥

कलासमग्रेण गृहानमुञ्चतः मनस्विनीरुत्कयितुं पटीयसा ।

विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिं न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥५९॥

कलासमग्रेणेति ॥ कलाभिः षोडशांशैः शिल्पविद्याभिश्च समग्रेण संपूर्णेन । 'काले शिल्पे वित्तवृद्धौ चन्द्रांशे कलने कला' इति वैजयन्ती । गृहान् अमुञ्चता सदा तद्गृहेष्वेव वसता दण्डभयात्से-वाधर्मत्वाच्चेति भावः । मनस्विनी रमानिनीः उत्का उत्सुकाः कर्तुम् उत्कयितुम् 'उत्क उन्मनाः' इति निपातितात् उत्कशब्दात् 'तत्करोति' इति ण्यन्तात्तुमुन् पटीयसा^(१)मानभेदचतुरेणेत्यर्थः । कुतः ? रतिं वितन्वता चन्द्रिकाभिः चतुरोक्तिभिश्च रागं वर्धयता इन्दुना विलासिनो विलसनशीलस्य 'वौ कपलस-' इत्यादिना धिनुण् प्रत्ययः । तस्य रावणस्य नर्मसाचिव्यं क्रीडासंबन्ध्यधिकारित्वे सचेष्टत्वम् 'क्रीडा लीला च नर्म च' इत्यमरः । न अकारि इति न किन्तु अकार्येत्यर्थः । अनौचित्यात्प्राप्तनर्मसाचिव्यनिषेधनिवारणार्थं नञ्प्रत्ययम् । 'संभाव्यनिषेधनिवर्तने नञ्प्रत्यय'मिति वामनः । अत्रेन्द्रोः प्रकृतस्याप्रकृतेन नर्मसाचिवेन श्लेषः ॥५९॥

१ टि०—अतिशयेन पटुः इति पटीयान्, पटुशब्दात् 'द्विव वनविभज्योऽपदे तरवीयसुनौ' इति ईयसुनप्रत्यये 'टेः' इति टेलोपे तत्सिद्धिः ।

विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका विधित्सया नूनमनेन मानिना ।

न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥६०॥

विदग्धेति ॥ मानिना अहंकारिणा अनेन रात्रणेन विदग्धलीलाः^(१) चतुरविलासिन्य इत्यर्थः । तासाम् उचिताश्च ता दन्तपत्रिकाश्च^(२) कर्णभूषणानि 'विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रिका' इति साधीयान् पाठः । अन्यथा विप्रकृष्टार्थप्रतीतिकत्वेन कष्टार्थाख्यदोषापत्तेः । 'कष्टं तदर्थ-वगमो दूरायत्तो भवेद्यदि' इति तल्लक्षणात् । विलासिनीनां या विभ्रमदन्तपत्रिकाः विभ्रमार्थानि यानि दन्तमयपत्राणि विभ्रमदन्त पत्रशब्दयोः षष्ठीसमासपर्यवसानात्तादर्थ्यलाभः । तासां विधित्सया विधातुमिच्छया विपूर्वाद्घातेः 'सनि मीमा' इत्यादिना अच इस् 'सः सि' इति तकारादेशः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति अभ्यासलोपः । ततः 'स्त्रियाम्' इत्यनुवृत्तौ 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये टाप् । नूनं निश्चितं जातु कदाचिदपि 'कदाचिज्जातु' इत्यमरः । उद्धृतम् उत्पाटितम् विनायकस्य गणेशस्येदं वैनायकम् एकं विषाणं दन्तः 'विषाणं पशुशृङ्गे स्यात् क्रीडाद्विरददन्तयोः' इति विश्वः । अद्यापि पुनर्न प्ररोहति न प्रादुर्भवति । प्रपूर्वात् 'रुह प्रादुर्भावे' इत्यस्माल्लुट् । किमन्यदकार्यमस्येति भावः । एतदन्यथा कथं गजाननस्यैकदन्तत्वमुत्प्रेक्ष्यते नूनमिति ॥६०॥

१ टि०—विदग्धा लीला यासां ता इति बहुव्रीहिणोक्तार्थलाभः ।

२ टि०—अत्र दन्तपत्रिकाशब्देन कङ्कतिकाऽपरपर्यायकेशप्रसाधनीग्रहणेन व्याख्यानमुचितम् । गजदन्तैः कङ्कतिकाः क्रियन्ते इत्यमरकोशव्याख्यायां स्पष्टम् ।

निशान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसाप्युरुषु लोलचक्षुषः ।

प्रियेण तस्यानपराधवाधिताः प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥६१॥

निशान्तेति ॥ निशान्तं गृहं 'निशान्तं गृहशान्तयोः' इति विश्वः । तत्र या नार्यः शुद्धान्तस्त्रिय इत्यर्थः । तासां परिधानानि अन्तरीयाणि 'अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽशुके' इत्यमरः । तेषां धूननं चालनं धूजो ण्यन्ताद् ल्युट् । 'धूजप्रीजोर्नुग्वक्तव्यः' इति लुक् । तेन स्फुटागसा

व्यक्तापराधेनापि अन्तःपुरद्रोहस्य महापराधत्वादिति भावः । ऊरुषु तासां सक्थिषु लोलचक्षुषः सतृष्णदृष्टेः 'सक्थि क्लीवे पुमानूरुः' इति लोलश्चलसतृष्णयोः' इति चामरः । अतएव तस्य रावणस्य प्रियेण प्रमोदास्पदभूनेन 'अङ्गीकृता म्लानिर्न दोषाये'ति न्यायादिति भावः । प्रकम्पनेन वायुना अनपराधेऽपि अपराधाभावेऽपि बाधिताः 'राज-पुरुषैरिति शेषः । सुरा अनुचकम्परे । स्वयमुपायेनान्तः प्रविश्या-नपराधबाधानिवेदनेन मोचयता वायुनाऽनुकम्पिता इत्यर्थः । एकस्य वैदग्ध्याद्बहवो जीवन्तीति भावः ॥६१॥

तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना मुहुर्महिम्ना महसां महीयसाम् ।

बभार बाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनुस्तनूनपाद्भूमवितानमाधिजैः ॥६२॥

तिरस्कृत इति ॥ किंच तस्य रावणस्य जनाभिभाविना लोकतिर-स्कारिणा महीयसाम् अतिमहताम्, महसां तेजसां, महिम्ना महत्त्वेन 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इतीमनिच् । मुहुस्तिरस्कृतः अतएव तनुः कृशः तनूं न पातयति जाडरूपेण शरीरं धारयतीति तनूनपात् अग्निरिति स्वामी । 'नभ्राट्' इत्यादिसूत्रेण निपातनान्नञो नलोपा-भावः । आधिजैः दुःखोत्थैः बाष्पैः निःश्वांसोष्मभिः 'बाष्पो नेत्रज-लोष्मणोः' इति 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इति च विश्वामरौ । द्वौ गुणौ आवृत्ती यस्य स द्विगुणः ततश्चिच्चः । द्विगुणीकृतं द्विरावृत्तं 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुष्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । धूमवि-तानं धूममण्डलं बभार । अग्निरपि तत्सन्निधौ निस्तेजस्को धूमायमान आस्ते इत्यर्थः । धूमद्वैगुण्यासंबन्धे संबन्धाभिधानादतिशयोक्तिः ॥६२॥

तदीयमातङ्गघटाविघटितैः कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः ।

गृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्तिभिश्चिगय याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः ॥६३॥

तदीयेति ॥ तदीयमातङ्गानां घटाभिर्व्यूहैर्विघटितैः अभिहतैः 'गजानां घटना घटा' इत्यमरः । अतएव कटस्थलेभ्यः प्रोषितान्यप-गतानि दानवारीणि येषां तैः गृहीताः पलाय्य संश्रिता दिशो यैस्तैर्गृहीतदिक्कैः 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । अपुनर्निवर्तिभिः भयात्तत्रैव स्थितैर्दिग्गजैः चिराय याथार्थ्यं दिक्षु स्थिता गजा दिग्गजा इति अनुगतार्थनामकत्वम् अलम्भि लब्धम् । लभेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । 'विभाषा चिण्णमुलोः' इति विकल्पान्तुमागमः ॥६३॥

१ टि०—कचिपुस्तके ६३-६४ श्लोकयोः ६५-६६ श्लोकयोश्च पौर्वापर्यव्यत्ययो दृश्यते । बलभदेवसंमतश्चात्राहुतः क्रमः ।

परस्य मर्माविधमुज्जतां निजं द्विजिह्वादापोमजिह्वागामिभिः ।

तमिदमाराधयितुं सकर्णकैः कुर्वन् भेजे फणिनां भुजङ्गता ॥६४॥

परस्येति ॥ किञ्च इदं दीनम् उग्रमित्यर्थः । इन्धी दीप्तौ कर्तरि क्तः । तं रावणम् आराधयितुं सेवितुं परस्य स्वेतरस्य मर्माणि हृदयादिजीवस्थानानि कुलाचारप्रदानानि च विध्यति भिनत्तीति मर्मावित् विध्यतेः क्विप् 'ग्रहिज्येनि-' संप्रसारणम् 'नहिवृति' इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः । तं मर्माविधं निजं स्वीयं द्विजिह्वायां सर्पत्वे यो दोषो दृष्टिविपत्त्वादिस्तम् । अन्यत्र द्विजिह्वा मूचकता 'द्विजिह्वौ सर्पमूचकौ' इत्यमरः । सैव दोषः तमुज्जतां त्यजतां फणिनां संबन्धिभिः अजिह्वागामिभिः करचरणादिमद्विग्रहधारित्वाद्भुजङ्गताभिस्तैः अकपटचारिभिश्च । तथा कर्णाभ्यां सह वर्तन्त इति सकर्णकास्तैः । चक्षुःश्रवस्त्वं विहायादिष्वकृत्कर्णैरित्यर्थः 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः 'शेषाद्विभाषा' इति कः । अन्यत्र कर्णयति सर्वं शृणोतीति कर्णको नियन्ता कर्णयतेर्ष्वल् ततः पूर्ववत्समासे सकर्णकैः सनियामकैरित्यर्थः । फणिनां सर्पाणां कुलैर्वर्गैः भुजङ्गता सर्पता विटत्वं च 'भुजङ्गो विटमर्षयोः' इति हलानुधः । न भेजे त्यक्ता । भुजैर्गच्छन्तीति भुजङ्गाः । 'गमेः सुपि खच्च डिद्धा वाच्यः' तस्मिन्नियन्तरि खलैः खलत्वमपि सर्पैः सर्पत्वमपि विहाय वेपभावक्रियाभिः सौम्यत्वं श्रितमित्यर्थः । अत्र प्रस्तुतसर्पविशेषणसाम्यादप्रस्तुतखलव्यवहारप्रतीतेः समाप्तोक्तिः ॥६४॥

तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।

प्रमूनकल्लसि दधतः सदन्तवः पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ॥६५॥

तपेति ॥ सदा नियं ननु यथाकालं प्रमूनकल्लसि कुसुमसंपत्तिम् 'प्रमूनं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः । दधतो धारयन्त ऋतवो वर्षाः प्रावृट् तपेन व्रतमेव 'उष्ण ऊष्माणमस्तपः' इति 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूस्त्रि वर्षा अथ शस्त् स्त्रियाम्' इति चामरः । तथा हिमागमो हेमन्तः शरदा, तथा शिशिरो वसन्तलक्ष्म्या च समेत्य मिथुनीभावेन

मिलित्वा अस्य रावणस्य पुरे वसन्तीति वास्तव्या वनारः 'वसे-
स्तव्यत्कर्तरि णिञ्च' इति तव्यत्प्रत्ययः । च ते कुटुम्बिनश्च तेषां भावं
तत्ताम प्रतिवासित्वमित्यर्थः । ययुः । समेत्य ययुरिति समुदायसमु-
दायिनो^(१)रभेदविवक्षया समानकर्तृत्वम् । अत्र पुरे युगपत्सर्वतु-
संबन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धरूपाऽतिशयोक्तिः ॥६५॥

१ टि०—समेत्येति ल्यबन्तस्य ययुः, दिमागमः, शिशिरः इति प्रत्येकं
पृथक्कर्तारः । ययुः इत्यस्य तु कृतवः, इति समानकर्तृत्वाभावात्त्वापत्त्यस्याप्राप्तिमा-
शङ्क्य समाधत्तेऽभेदविवक्षयेति ।

अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः सुरेन्द्रवन्दीश्वसितानिलैर्यथा ।

सचन्दनाम्भः कणकोमलैस्तथा यपुर्जलाद्रापन्नैर्न निर्ववौ ॥६६॥

अभीक्ष्णमिति ॥ ऊष्मणा स्मरज्वरेण सहितः सोष्मा तस्य
सोष्मणः तस्य रावणस्य वपुः अभीक्ष्णं भृशम् उष्णैरपि शोकादिति
भावः । सुरेन्द्रस्य बन्धः स्त्रियः तासां श्वसितानिलैर्निःश्वासमारुतै-
र्यथा निर्ववौ निर्वृतम् 'निर्वाणे निर्वृतौ मोक्षे' इति वैजयन्ती । तथा
सचन्दनाम्भः कणाः चन्दनोदकविन्दुसहिताः तेव ते कोमलाः
मृदुलाश्च तैः जलाद्राणां जलोक्षिततालवृन्तानां पवनैर्न निर्ववौ ।
'धवित्रं तालवृन्तं स्या दुक्षेपव्यजनं च तत् । जलेनार्द्रं जलाद्रा स्यात्'
इति वैजयन्ती । अत्र संतप्तस्योष्णोपचाराच्चिर्वृतिरिति कारणविरुद्ध-
कार्योत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥६६॥

सचायमासन्नविनाशस्तुभ्यमपि द्रुग्ध्वा पुनस्त्ययैव हत इति युग्मेनाह—

अमानवं जातमजं कुले मनोः प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः ।

मुमोच जानन्नपि जानकी न यः सदाभिमानैकधना हि मानिनः ॥६७॥

अमानवमिति ॥ मनोरथं मानवः^(१)'तस्येदम्' इत्यणप्रत्ययो पर्य-
वसानाज्जातावेकवचनम् । अन्यथा मनोजातमित्येव स्यात् । अमानवम्
अमानुषम् न जायते इत्यजम् 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः ।
तथापि मनोः कुले जातं रामस्वरूपेणोत्पन्नमिति विरोधः । स
चाभासत्वादलंकार इत्याह— प्रभाविनमिति महानुभावे तस्मिन्
कश्चिद्विरोध इति भावः । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः, इतिर्वा मत्व-
र्थीयः^(२)अघन्तमिति शेषः । आत्मनः स्वस्य अन्तयति अन्तं करोती-

त्यन्तम् अन्तशब्दात्तत्करोति—' इति ण्यन्तात्पचाद्यच् । भाविनं भविष्यन्तम् 'भविष्यति गम्यादयः' जानन्नपि यो रावणो जनकस्यापत्यं स्त्री जानकी सीता तां न मुमोच नामुञ्चदित्यन्वयः । जानतोऽप्यमोचने कारणमाह—मानिनः सदा प्राणाल्ययेऽपि अभिमान एव एकं मुख्यं धनं येषां ते । प्राणाल्ययेऽपि न मानं मुञ्चन्तीत्यर्थः । कारणेन कार्य-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥६५॥

१ टि०—वस्तुतस्तु 'मनोजातावज्यतो पुक्च' इति सूत्रेण 'तस्यापत्यम्' इत्यधिकारस्थेन जातित्वविशिष्टापत्यार्थे अच्प्रत्ययः । ततो जातो एकवचनसंभवः ।

२ टि०—'कृद्वत्तेस्ताद्धतवृत्तिबलीयसी'ति भाष्यात् ।

स्मरत्यदो दाश रथिर्भवन् भवानमुं वनान्ताद्वनितापहारिणम् ।

पयोधिमाबद्धचलजलाविलं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥६८॥

स्मरतीति ॥ भारतीति भवान् 'भातेर्डवतुः' दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः । 'अत इञ्' इतीञ्प्रत्ययः । भवन् रामः सन्नित्यर्थः भवतेर्लटः शत्रादेशः । वनान्तात् दण्डकारण्यात् वनितापहारिणं सीतापहर्तारम् अमुं रावणम् आबद्धः प्रक्षिप्ताद्रिभिर्बद्धसेतुः अतएव चलन्ति जलानि यस्य स च अतएव आविलश्च तम् आबद्धचल-जलाविलं पयोधिं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा लङ्कासमीपे 'समया निकषाशब्दौ सामीप्ये त्वव्यये मतो' इति हलायुधः । 'अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि' इति द्वितीया । हनिष्यति अवधीत् 'अभिज्ञावचने लृट्' इति भूते लृट् । अदो हननं भवान् स्मरतीति काकुः प्रत्यभिजानासि किमित्यर्थः 'शेषे प्रथमः' ॥६८॥

अथोपपत्तिं छलनापरोऽपरामवाप्य शैलूप इवैष भूमिकाम् ।

तिरोहितात्मा शिशुपालसंज्ञया प्रतीयते संप्रति सोऽप्यसः परैः ॥६९॥

अथेति ॥ अथ राक्षसदेहत्यागानन्तरं संप्रति छलनापरः परप्र-तारणापर एव रावणः शैलूपो नटो भूमिकां रूपान्तरमिव 'शैलूपो नटमिल्लयोः' । 'भूमिका रचनायां स्यान्मूर्त्यन्तरपरिग्रहे' इति विश्वः । अपराम् उपपत्तिं जन्मान्तरमित्यर्थः । अवाप्य शिशुपालसंज्ञया तिरोहितात्मा तिरोहितस्वरूपः सन् सोऽपि रावण एव सन्नपि परैः इतरैः स न भवतीत्यसः तस्मादन्य एव 'नञ्' इति नञ्समासः ।

अतएव 'एतत्तदोः सुलोप-' इत्यादिना न सुलोपः । प्रतीयते ज्ञायते इति प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लट् । यथैक एव शैलूषो रूपान्तरमास्थाय तद्देशवेषभाषादिभिरन्य एव प्रतीयते तद्वदयमपि मानुषदेहपरिग्रहा-
दन्य इव भाति । दौर्जन्यं तु नदेवेत्यवश्यं संहार्य इति भावः ॥६९॥

१ टि०—'एतत्तदोः' इति सूत्रे 'अनञ्समासे' इति पर्युदासाद् ज्ञापकात् नञ्समासेऽपि सर्वनामत्वानपायात् 'त्यदादीनामः' 'तदोः सः सौ' इत्याभ्याम् अत्वसत्वयोः प्रवृत्तिः ।

अथैतद्दौर्जन्यं त्रिभिराविष्करोति—

स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ।

युवा कराक्रान्तमहीभृदुच्चैरसंशयं संप्रति तेजसा रविः ॥७०॥

स बाल इति ॥ स शिशुपालो बालः सन् वपुषा चतुर्भुजो भुजचतुष्टयवान् आसीत् । विष्णुरिनि ध्वनिः । मुखेन पूर्णेन्दुनिभः तत्तुल्यः । त्रिलोचनो लोचनत्रयवान् आसीत् त्र्यम्बक इति ध्वनिः । बालविशेषणात्संप्रति तत्सर्वमन्तर्हितमिति भावः । संप्रति तु युवा सन् करेण बलिना आक्रान्तमहीभृत् अधिष्ठितराजकः सन् अन्यत्र अंशुव्याप्तशैलः । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । उच्चकैस्तेजसा रविः असंशयम् संशयो नास्तीत्यर्थः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । वपुषा मुखेन चेति 'येनाङ्गविकारः' इति तृतीया, हानिवदाधिवयस्यापि विकारत्वात् । तथाच वामनः—'हानिवदाधिवयमप्यङ्गविकारः' इति । तेजसा इति 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया । कराक्रान्ते-
त्यादिना श्लेषानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा रविरसंशयमिति । तस्याः पूर्णेन्दुनिभ इत्युपमया संसृष्टिः । हरिहरादितुल्यमहिमत्वादतिदुर्धर्षः स इति भावः ॥ ७० ॥

१ टि०—अत्रेयं पौराणिकी कथा—

शिशुपालः पुरा जातस्त्रिनेत्रश्च चतुर्भुजः ।

पितरौ वाऽथ तं दृष्ट्वा हातुं वै चक्रतुर्मतिम् ॥१॥

उच्चचाराथ नभसि वागेवमशरीरिणी ।

नैष त्याज्यो महाराज ! श्रीमान् वीरो भविष्यति ॥२॥

सचास्य वधको भावी यं दृष्ट्वा निपनिष्यतः ।

बाहू नेत्रं च सहसा तद्दृष्ट्वा पाल्यतामयम् ॥३॥

स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसामनुग्रहावग्रहयोर्यदृच्छया ।

दशाननादीनभिरास्त्रदेवतावितीर्णवीर्यातिशयान् हसत्यसौ ॥७१॥

स्वयमिति ॥ यदृच्छया स्वेच्छया स्वयं सामर्थ्येन न तु देवताप्रसादबलादिति भावः । सुरदैत्यरक्षसां देवदानवयानुधानानामनुग्रहावग्रहयोः प्रसादनिग्रहयोर्विधाता कर्ता असौ शिशुपालः अभिरास्त्राभिः आराधिताभिर्देवताभिः ईश्वरादिभिर्वितीर्णो दत्तो वीर्यातिशयः प्रभावातिशयो येषां तान् दशाननादीन् हसति । अनन्यप्रसादलब्धैश्वर्ये मयि कथं याचकैस्तुल्यतेति गर्वाद्धसतीत्यर्थः ॥७१॥

१ टि०—अनुग्रहावग्रहयोर्विधाता इति तृजन्तयोगे 'वर्तकर्मणोः कृति' इति षष्ठी । तृजन्तकल्पनायां तु 'न लोके'ति मृत्रेण षष्ठीनिषेधः स्यात् ।

बलाबलेपादधुनाऽपि पूर्ववत्प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।

सतीव योषित्प्रकृतिः सुनिश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥७२॥

बलेति ॥ जिगीषुणा नित्योत्साहवतेत्यर्थः । तेन शिशुपालेन बलाबलेपात् बलगर्वात् अधुनाऽपि पूर्ववत् पूर्वजन्मनीय जगत्प्रबाध्यते । तथाहि सती पतिव्रता योषिदिव सुनिश्चला अतिस्थिरा प्रकृतिः स्वभावो भवान्तरेषु जन्मान्तरेष्वपि पुमांसम् अभ्येति ।

पतिं या नाभिचरति मनोवाक्कायसंयता ।

सा भर्तुर्लोकमाप्नोति सद्भिः साध्वाति चोच्यते ॥ इति मनुः । उपमोपमेयपुरस्कृतोऽर्थान्तरन्यासः ॥७२॥

तदेनमुलङ्घितशसनं विधेर्विधेहि कीनाशनिवेतनातिथिम् ।

शुभेतराचारविपक्त्रिमापदो विपादनीया हि सतामसाधवः ॥७३॥

तदेनमिति ॥ तत्तस्मात् विधेः विधातुरपि उल्लङ्घितशासनम् 'स्वयं विधाता' इत्याद्युक्तरीत्याऽतिक्रान्तदेवशासनमित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । एनं शिशुपालं कीनाशनिकेतनातिथिं कीनाशो यमस्तस्य निकेतनं गृहं तत्राऽतिथिं प्राधूर्णिकं विधेहि कुरु । यमगृहं प्रेषयेत्यर्थः । 'कीनाशः कर्षके श्रुद्धे कृतान्तोपांशुघातिनोः' इति विश्वः । नचैतत्प्राधूर्णिकहस्तेन सर्पमारणं, भवादृशामवश्यकर्तव्यत्वादित्याह—शुभेतराचारेण विपक्त्रिमाः परिपाकेन निर्दृष्टाः कालपरिपाकेन प्राप्ता आपदो येषां ते तथोक्ताः । 'इवितः क्रिः' इति पचेः क्रिप्रत्ययः । 'कर्मवर्णित्यम्' इति तद्धितो मप् प्रत्ययः ।

असाधवो दुष्टाः सतां भवादृशां जगन्नियन्तृणां निपातनीया वध्या हि ।
नच नैर्घृण्यदोषः स्वदोषेणैव तेषां विनाशे निमित्तमात्रत्वादस्मा-
कमित्याशयेन 'शुभेतराचारेत्यादिविशेषणोक्तिः । सामान्येन विशेष-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥७३॥

१ टि०—'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति' इति व्याससूत्रोक्त-
श्रुत्याद्यनुसारादिति भावः ।

किंचैवं दुष्टनिग्रहे शिष्टानुग्रहः स्यादित्याह—

हृदयमरिवधोदयादुदृढ^(१)द्रढिम दधातु पुनः पुरन्दरस्य ।

घनपुलकपुलोमजाकुचाग्रद्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वम् ॥७४॥

हृदयमिति ॥ अरिवधोदयात् रिपुनाशलाभात् उदूढद्रढिम नैश्चि-
न्त्यात् धृतदारुण्यम् । स्वस्थमिति यावत् । पृथ्वादित्वाद् दृढशब्दादिमनिच्
प्रत्ययः । 'र ऋतो हलादेर्लोः' इति ऋकारस्य रेफादेशः । पुरः
शत्रुपुराणि दारयतीति पुरन्दर इन्द्रः 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति
खच् प्रत्ययः 'खचि ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वः 'वाचंयमपुरन्दरौ च' इति
निपातनाददन्तत्वं मुमागमश्च । तस्य हृदयं पुन भूयोऽपि पूर्ववदेवेति
भावः । घनपुलकयोः सान्द्ररोमाञ्चयोः पुलोमो जाता पुलोमजा
शवी तस्याः कुचाग्रयो र्द्रुतपरिरम्भ औत्सुक्याच्छीघ्रालिङ्गनं तत्र
यन्निपीडनं तस्य क्षमत्वं सहत्वं दधातु । प्राक् चित्तविक्षेपात्त्यक्तभोगेन
शक्तेन संप्रति त्वत्प्रसादान्निष्कण्टकं स्वकीयं राज्यं भुज्यतामित्यर्थः ।
अत्र दारुण्यपदार्थस्योदूढद्रढिमेति विशेषणगत्या निपीडनक्षमत्वं प्रति
हेतुत्वोक्त्या पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । हृदयनिपीडनक्षमत्वसंबन्धे
ऽप्यसंबन्धोक्त्या संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिरित्यर्थालंकारो वृत्त्यनु-
प्रासश्च तैरन्योन्यं संसृज्यते । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । अयुजि न युगरेफतो
यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥७४॥

१ टि०—अवाप्तद्रढिमेति वल्लभदेवसंमतः पाठः ।

ओमित्युक्तवतोऽथशार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभ-

स्तस्मिन्नुत्पत्तिरे पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं विभ्रति ।

शत्रूणामनिशं विनाशपिशुनः क्रुद्धस्य चैवं प्रति^(१)

व्योम्नीव भ्रुकुटिच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम् ॥७५॥

इति श्रीमाधकृतौ महाकाव्ये शिशुपालवधे कृष्णनारदसंभाषणं नाम प्रथमः सर्गः ।

ओमिति ॥ तस्मिन् सुरमुनौ नारदे इति इत्थंभूतां वाचं व्याहृत्य उक्त्वा, नभ उत्पतिते समुद्रते पुरोऽग्रे इन्दोः श्रियं विभ्रति सति अथ मुनिवाक्यानन्तरम् ओम् इत्युक्तवतः तथास्तु इत्यङ्गीकृतवतः 'ओम् प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषे' इति विश्वः । चेदीनां जनपदानां राजा चैद्यः शिशुपालः 'वृद्धेत्कोसलाजादाज्ञयङ्' इति ज्यङ्^(२)प्रत्ययः । तं प्रति क्रुद्धस्य शार्ङ्गिणो वदने व्योम्नीव अनिशं सर्वदा अव्यभिचारेणेत्यर्थः । शत्रूणां विनाशस्य पिशुनः सूचक इत्यर्थः । 'चन्द्रमभ्युत्थितः केतुः क्षितीशानां विनाशकृत' इति शास्त्रादिति भावः । केतुः उत्पात-विशेषः । 'केतुर्द्युतौ पताकायां ग्रहोत्पातारिलक्ष्मसु' इत्यमरः । भ्रुकुटिच्छलेन भूमङ्गव्याजेन आस्पदं प्रतिष्ठां स्थितिं चकार । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातनात्सुडागमः । अनेन वाक्यार्थभूतस्य वीर-रससहकारिणो रौद्रस्य स्थायी क्रोधः स्वानुभावेन भ्रुकुट्या कारण-भूतोऽनुमेय इत्युक्तम् । तथा तदविनाभूतस्याङ्गिनो वीरस्य स्थायी प्रयत्नोपनेय उत्साहोऽन्युत्पन्न एवेत्यनुसन्धेयम् । इन्दोः श्रियं विभ्रतीत्यत्र मुनेः इन्दुश्रियोऽयोगात्तत्सादृश्याक्षेपादसंभवश्चस्तुसंबन्ध-रूपो निदर्शनालंकारः । वदने व्योम्नीवेत्युपमा । भ्रुकुटिच्छलेन केतु-रिति च्छलादिशब्देनास्त्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्वः । तत्र शत्रुविनाश-सूचककेत्वपेक्षितेन्दुसान्निध्यव्योमावस्थानसंपादकत्वे निदर्शनोपमयो-रपह्वोपकारसत्त्वादङ्गाङ्गिभावेन संकरः । चमत्कारकारितया मङ्ग-लाचरणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोकेषु श्रीशब्दप्रयोगः । यथाह भगवान् भाष्यकारः—मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि आयुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति' इति । शार्दूलविक्रीडितम् । 'सूर्याश्वैर्मसजाः स्तताः सगुरुवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् । सर्गान्तत्वाद्दृष्ट-मेदः । यथाह दण्डी—

सर्गेरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ।

सर्वत्र भिन्नसर्गान्तरूपेतं लोकरञ्जकम् ॥७५॥

अथ कविः कविकाव्य-वर्णनीया^(३)ख्यान-निर्देशपूर्वकसर्गसमाप्तिं कथयति इतीति । इति शब्दः समाप्तौ । माघकृताविति कविनामकथ-

नम । महाकाव्ये इति महच्छब्देन लक्षणसंपत्तिः सूचिता । शिशुपालवध इति काव्यनामकथनम् प्रथमः सर्ग इति समाप्त इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

१ टि०—‘कर्तुर्मतिं संयति’ इति बलभदेवमते पाठः ।

२ टि०—अत्र व्यङ्ग्यप्रत्ययस्य अपत्याधिकारीयत्वेनापत्यार्थकत्वेऽपि ‘जनपद-शब्दात्’ इत्यादिभिर्विहितप्रत्ययानां ‘तद्वाजमाचक्षाणस्तद्वाजः’ इत्यन्वर्थसंज्ञायाः ‘ते तद्वाजाः’ इत्यनेन विधानसामर्थ्यात् ते प्रत्यया जनपदवाचकशब्देभ्यो राजरूपार्थं भवन्ति ।

३ टि०—‘कृष्णनारदसंभाषणम्’ इति वर्णनीयाख्याननिर्देशः ।

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते
शिशुपालवधकाव्यव्याख्याने सर्वकषाख्ये
प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥

— — —

शिशुपालवधे

द्वितीयः सर्गः

अस्मिन् सर्गे मन्त्रवर्णनाय बीजं वपति—

यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विष(१)न्मुरम् ।

अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत्कार्यद्वयाकुलः ॥१॥

यियक्षमाणेनेति ॥ अथ इन्द्रसंदेशश्रवणानन्तरं यियक्षमाणेन यष्टुमिच्छता यजतेः सन्नन्तालुटः शानच् । पार्थेन पृथापुत्रेण युधिष्ठिरेण 'तस्येदम्' इत्यण् अन्यथा 'स्त्रीभ्यो ढक्' स्यात् ततः पार्थेय इति स्यात् । आहूत आकारितो ह्वयतेः कर्मणि क्ते संप्रसारणदीर्घौ । तथा अभिचैद्यं शिशुपालं प्रति 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । 'अभिरभागे' इति कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगे द्वितीया वा । प्रस्थातुमिच्छुः तिष्ठतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः(२) । मुरं द्विषन् मुरारिः 'द्विषोऽमित्रे' इति शतृप्रत्यये 'नलोका' इत्यत्र 'द्विषः शतुर्वा' इति वैकल्पिकः षष्ठीप्रतिषेधः । कार्यद्वयेन सुरकार्यं सुहृत्कार्यरूपेणाकुलो विप्रतिषेधादावश्यकत्वाच्च द्वयोः संदिहान आसीत् । अतो मन्त्रस्यायमवसर इति भावः ।

१ टि०—'मुरं द्विषन्' इति बलभद्रवसन्ते पाठः । २ टि०—'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वम् ।

एवं मन्त्रबीजसंदेहमुपन्यस्य मन्त्रोचिनं देशमाह—

सार्धमुद्धवसीरिभ्यामथासावासदत्सदः ।

गुरुकाव्यानुगां विभ्रच्चान्द्राभिनभः श्रियम् ॥२॥

सार्धमिति ॥ अथ संदेहानन्तरम् असौ हरिः अभिनभः पूर्ववदव्ययीभावः कर्मप्रवचनीयत्वे वा द्वितीया । गुरुकाव्यौ बृहस्पतिश्चक्रौ अनुगौ अनुयायिनौ यस्यां ताम् । 'गीष्पतिर्धिषणो गुरुः' इति 'शुक्रो दैत्यगुरुः काव्यः' इति चामरः । चन्द्रस्येमां चान्द्रीं श्रियं विभ्रत् अत्र श्रीतुल्यां श्रियमिति निदर्शनामेदः । उद्धवसीरिभ्यां सार्धम् उद्धवबलरामाभ्यां सह सदः सभाम् आसदत् आगमत् । राजसदसः प्रासादत्वादिति भावः । सदेर्लुङि 'पुषादि' इत्यादिना लङित्वाच्छेरङादेशः । अत्र मनुः—

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रामादं वा रहो गतः ।

अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेद्भावभाविनौ ॥२॥

जाज्वल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषी ।

व्यद्योतिष्ठ सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी ॥३॥

जाज्वल्यमानेति ॥ जगतः शान्तये अनुपद्रवाय समुपेयुषी संमिलिता जाज्वल्यमाना भृशं ज्वलन्ती 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासम-
भिहारे यङ्' इति यङ् ततो लट् शानजादेशे टाप् । असौ नराः
पुरुषा एव शिखिनः अग्नयः तेषां त्रयी । 'द्वित्रिभ्याम्' इत्यादिना
तयस्यायजादेशे 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् । सभा आस्थानी सैव
'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः । तस्यां व्यद्योतिष्ठ दीप्यते स्म
'द्युद्भ्यो लुङि' इति वा तङ् । रूपका^(१)लंकारः ॥३॥

१ टि०—'दक्षिणाभिर्गाहपत्याहवनीयं त्रयोऽग्नयः' इति श्रौताग्नित्रयस्य साङ्गं रूपकम् ।

रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरे ।

एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव ॥४॥

रत्नेति ॥ रत्नानां स्तम्भा इति षष्ठीसमासस्य विशेषे पर्यवसाना-
द्विकारार्थत्वम् । तेषु संक्रान्त^(१)प्रतिमाः संक्रान्तप्रतिबिम्बाः 'प्रतिमानं
प्रतिबिम्बं प्रतिमा' इत्यमरः । ते त्रय एकाकिनः असहाया अपि
'एकादाकिनिच्चासहाये' इत्याकिनिच्प्रत्ययः । परितः सर्वतः 'पर्यभि-
भ्यां च' इति तसिल्प्रत्ययः । स च 'सर्वोभयार्थाभ्या^(२)मिष्यते' ।
पौरुषेयेन प्रतिबिम्बभूयस्त्वात्पुरुषसमूहेनावृता इवेत्युपप्रेक्षा । चका-
शिरे । 'सर्वपुरुषाभ्यां णटञौ' 'पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु' इति
'वक्तव्यम्' इति समूहे ढञ्प्रत्ययः । एतेन विजनत्वमुक्तम् । यद्यपि—

निःस्तम्भे निर्गवाक्षे च निर्भित्यन्तरसंश्रये ।

प्रासादाग्रे त्वरण्ये वा मन्त्रयेद्भावभाविनौ ॥

इति कामन्दकीये मन्त्रभूमेः स्तम्भप्राचुर्यनिषेधो गग्यते तथापि
तस्यापि विजनोपलक्षणत्वाददोष इति भावः ॥४॥

१ टि०—क्रमुधातोः क्ते 'यस्य विभाषे'तीडभावे 'अनुनासिकस्य ह्रिङ्गलोः
इकिंति' इति दीर्घः । २ टि०—यथासंख्येनेत्यर्थः ।

अध्यासमासुरुत्तुङ्गहेमपीठानि यान्यमी ।

तैरुद्दे केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥५॥

अध्यासामासुरिति ॥ अमी त्रयो यानि उत्पुङ्गहेमपीठानि आसमानि
अध्यासामासुः अधितष्ठुः येषूपविष्टा इत्यर्थः । 'अधिशीङ्ख्याऽऽसां
कर्म' इति आधारस्य कर्मत्वम् । 'आस उपवेशने' लिट् 'दयायासश्च'
इत्याम् प्रत्ययः । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यस्तेरनुप्रयोगः । 'आम्-
प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य' इति कृञ एवेति^(१) नियमादस्तेर्नात्मने-
पदम् । तैः पीठैः केसरिभिः सिंहैः क्रान्तानां त्रिकूटस्य त्रिकूटनामाद्रेः
शिखराणाम् उपमा सादृश्यम् ऊहे ऊढा । वहेः कर्मणि लिट्
संप्रसारणम्^(२) त्रीणि कूटान्यस्येत्यन्वर्थसंज्ञा । 'कूटोऽस्त्री शिखरं
शृङ्गम्' इत्यमरः । उपमालंकारः ॥५॥

१ टि०—'आम्प्रत्ययवत्कृञ' इति सूत्रे कृञ्पदेन न प्रत्याहारो गृह्यते किन्तु
धातुरेव, तदेव पर्यवसितरूपेणोक्तम् 'कृञ एवेति नियमादिति । वस्तुतोऽत्राऽऽधातो-
रात्मनेपदस्य प्राप्तिरेव नास्ति, नापि तादृशो नियमाकार इति चिन्त्यमेतत् ।

२ टि०—'असंयोगाल्लिट् किन्' इति कित्वाद् द्वित्वप्रागेव संप्रसारणम् ।

गुरुद्वयाय गुरुणोरुभयोरथ कार्ययोः ।

हरिर्विप्रतिषेधं तमाचक्षे विचक्षणः ॥६॥

गुरुद्वयायेति ॥ अथोपवेशनानन्तरं विचष्टे इति विचक्षणो वक्ता
कर्तरि ल्युडिति न्यासकारः^(१) । 'असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति
'चक्षिङ्' ख्याञ्' इत्यादेशाभावः । हरिर् गुर्वोः उद्धवरामयोः पितृव्य-
ज्येष्ठभ्रात्रो ह्ययाय द्वाभ्यामित्यर्थः । गुरुणोर्महतोः उभयोः कार्ययोः
पूर्वोक्तयोः तं विप्रतिषेधं विरोधम् आचक्षे आख्यातवान् । तुल्य-
बलविरोधो विप्रतिषेधः ॥६॥

१ टि०—वस्तुतस्तु 'अनुदातेश्च ह्लादेः' इति सूत्रेण ताच्छीलिकः कर्तरि
युच् । अतएव 'चक्षिङ्' इति इकारोऽनुदात्त इत्संज्ञक आसजितः, आत्मनेपदस्य
ङित्वादेव सिद्धेः ।

द्योतितान्तःसमैः कुन्दकुङ्कुमलाग्रदतः स्मितैः ।

नृपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥७॥

द्योतितेति ॥ कुन्दं माघभवः पुष्पविशेषः 'माध्यं कुन्दम्' इत्यमरः ।
कुन्दकुङ्कुमलाग्राणीव दन्ता यस्य तस्य कुन्दकुङ्कुमलाग्रदतः 'अग्रान्त-
शुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च' इति अग्रान्तपूर्वपदबहुव्रीहेः समासान्तो

वैभाविको दत्तादेशः । तस्य हरेः सरस्वती अन्तः प्रधाना सभा
अन्तः सभा सभाभ्यन्तरमित्यर्थः । सा द्योनिता^(१) प्रकाशिता यैस्तैः
स्मितैः स्नापितेव क्षालितेव स्नातेर्ण्यन्तात् कर्मणि क्तः 'अर्तिह्री' इत्यादिना
पुगागमः । 'मितां ह्रस्वः' शुद्धवर्णा स्फुटाक्षरत्वात्स्वच्छकान्तिः
अभवत् । अत्र स्वाभाविकवर्णशुद्धेः स्नानहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । स्मित-
पूर्वाभिभाषी हरिरिति भावः ॥७॥

१ टि०—द्युतधातोर्ण्यन्तात् कर्मणि क्तप्रत्यय इडागमे 'निष्ठायां सेटि' इति
णिलोपे द्योतितसिद्धिः ।

कार्थविप्रतिषेधं निवेद्य तत्र स्वमतमावेदयिष्यन् पण्डितमानित्वं
तावत्परिहरति—

भवद्विरामवसरप्रदानाय वचांसि नः ।

पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥८॥

भवद्विरामिति ॥ भवद्विरां युष्मद्वाचाम् अवसरप्रदानाय प्रसङ्ग-
नायेत्यर्थः । नः अस्माकं वचांसि सिद्धान्तोन्नयनार्थमुच्यन्ते, नतु
सिद्धान्तत्वेनेत्यर्थः । तथाहि—पूर्वं रज्यतेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गो नाट्य-
शाला तत्स्थं कर्मापि पूर्वरङ्ग' इति दशरूपके । अतः पूर्वरङ्गो नाम
रङ्गप्रधानाख्यो रङ्गविघ्नशान्तिकारी नान्दीपाठगीतवादित्राद्यनेकाङ्ग-
विशिष्टो नाट्यादौ कर्तव्यः कर्मविशेषः । तदुक्तं वसन्तराजीये—

यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः प्रकीर्तितः ॥

स पूर्वरङ्गो नाटके भवं नाटकीयं तत्र वर्ण्यमित्यर्थः । 'वृद्धाच्छः'
तस्य 'आयनेयीन' इत्यादिना ईयादेशः । तस्य वस्तुनो वस्तुवृत्तस्य
प्रसङ्गाय प्रसङ्गनाय प्रवर्तनायेति यावत् । अतः प्रथमवाद्दो न दोषायेति
भावः । पूर्वरङ्गः प्रस्तावनेति रङ्गराजः, तच्चिन्त्यम् ।

पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते ।

प्रविश्य तद्दपरः काव्यमास्थापयेन्नटः ॥१॥

प्रथमं पूर्वरङ्गश्च ततः प्रस्तावनेति च ।

आरम्भे सर्वनाट्यानामेतत्सामान्यमिष्यते ॥२॥

इति दशरूपकाद्युक्तभेदविरोधादिति । अत्र हरिवाक्यपूर्वरङ्गयोः

प्रसञ्जकत्वस्वरूपसामान्यस्य वाक्यद्वये शब्दान्तरेण पृथङ्निर्देशात्प्र-
तिवस्तूपमालङ्कारः । तल्लक्षणं तूक्तम्^(१) ॥८॥

१ टि०—‘वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता’ इति तल्लक्षणम् ।

संप्रति स्वमतमाह—

करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम् ।

विनाऽप्यस्मदलं भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥९॥

करदीकृतेति ॥ दिशां जित्वरैर्जयनशीलैः ‘इष्णुनशजिसर्तिभ्यः
करप्’ कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी । भ्रातृभिर्भीमादिभिर्हेतुभिः करदाः
षष्ठभागप्रदाः ‘भागधेयः करो बलिः’ इत्यमरः । ततश्चिच्चः ‘ऊर्यादि-
च्चिडावश्च’ इति गतिसंज्ञायां ‘कुगतिप्रादयः’ इति नित्यसमासः ।
अकरदाः करदाः संपद्यमानाः कृताः करदीकृता भूपाला यस्य सः,
वशीकृतराजमण्डलः तपसः सुतो धर्मपुत्रः ‘तपश्चान्द्रायणादौ स्याद्धर्मे
लोकान्तरेऽपि च’ इति विश्वः । अस्मात् विना अस्माभिर्विनापीत्यर्थः ।
‘पृथग्विनानाना’ इत्यादिना तृतीयाविकल्पात् पञ्चमी । इज्यायै यागाय
यजेर्भावेऽपि क्यप्^(१) । ‘वचिस्वपि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘नमः’
स्वस्ति’ इत्यादिना चतुर्थी । अलं समर्थो भूष्णुः भवनशीलः ‘भूष्णुर्भ-
विष्णुर्भविता’ इत्यमरः । ग्लाजिष्णश्च ग्स्तुः’ इति ग्स्तु^(२)प्रत्ययः
‘ङ्किति च’ इत्यत्र गकारप्रश्लेषान्न गुणः । तथाच जयादित्यः ‘तत्रैव
गकारोऽपि तत्त्वभूतो निर्दिश्यते’ इति । अतो जैत्रयात्रैव कार्या न
यज्ञयात्रेति भावः ॥९॥

१ टि०—‘व्रजयजोर्भावे क्यप्’ इति सूत्रेण ।

२ टि०—‘श्र्युकः किति’ इत्यत्र गकार प्रश्लेषादिर्निषेधः ।

ननु यज्ञान्ते जैत्रयात्रायामुभयानुसरणं स्यात्तत्राह—

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।

समौ हि शिष्टैरास्मात्तौ वर्त्यन्तावामयः स च ॥१०॥

उत्तिष्ठमान इति ॥ उत्तिष्ठमानो वर्धमानः । ‘उदोऽनूर्ध्वकर्मणि’
इत्यात्मनेपदम् । परः शत्रुः पथः अनपेतं पथ्यं^(१) हितम् आरोग्यं च
इच्छता पुंसेति शेषः । नोपेक्ष्यः नौदासीन्येन द्रष्टव्यः । कुतः ? हि
यस्मात् वर्त्यन्तौ वर्धिष्यमाणौ ‘लृट् सद्वा’ इति सदादेशे ‘वृद्धयः
स्यसनोः’ इति विभाषया परस्मैपदम् । ‘न वृद्धयश्चतुर्भ्यः’ इतीडभावः ।

आमयो व्याधिः 'रोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः । स शत्रुश्च शिष्टैः
नीतिज्ञैः समौ तुल्यवृत्ती आस्रातौ आख्यातौ ।

अल्पीयसोऽप्यरेवृद्धिर्महानर्थाय रोगवत् ।

अतस्तस्यानुपेक्ष्यत्वादुभयानुसृतिः कुतः ॥

इति भावः । उपमालंकारः ॥१०॥

१ टि०—'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपते' इति यत्प्रत्ययः ।

नन्वेवं स्वार्थपरत्वदोषः स्यादिति चेन्न लोकानुग्रहार्थत्वादस्याः
प्रवृत्तेरित्याशयेनाह—

न दूये सात्वतीसूनुर्थन्मह्यमपराध्यति ।

यत्तु दन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् ॥११॥

नेति ॥ सत्वतोऽपत्यं स्त्री सात्वती नाम हरेः पितृष्वसा
'उत्सादिभ्योऽञ्' तस्याः सूनुश्चैवो बन्धुरपि खलो न मृष्यत इति
भावः । यन्मह्यमपराध्यति द्रुह्यतीति यावत् । 'क्रुधद्रुह' इत्यादिना
चतुर्थी । तत इति शेषः, यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । न दूये न परितप्ये
दूढो दैवादिकात्कर्तरि लट् उत्तमपुरुषैकवचनम् । किन्तु लोकं
दन्दह्यते गर्हितं यथास्यादेवं दहतीति यावत् । 'लुपसदचर' इत्यादिना
गर्हायां यङ् । 'जपजमदहदशमञ्जपशां च' इत्यभ्यासस्य नुगागमः ।
अदो लोकदहनं मां दुःखाकरोति दुःखमनुभावयतीत्यर्थः । 'दुःखा-
त्प्रातिलोभ्ये' इति डाच् प्रत्ययः । अतश्चैव एवाभिधायतव्यः पार्थस्तु
पश्चात्प्रार्थनयाऽपि समाधेय इत्यर्थः ॥११॥

स्वमतं निगमयन् परमतं शुश्रूषुः पृच्छति—

मम तावन्मतमिदं श्रूयतामङ्ग वामपि ।

ज्ञातसारोऽपि खल्वेकः संदिग्धे कार्यवस्तुनि ॥१२॥

ममेति ॥ तावत् भवन्मतश्रवणपर्यन्तमित्यर्थः । मम मतमिदम् ।
अङ्ग इत्यामन्त्रणेऽव्ययम् । 'अथ संबोधनार्थकाः । स्युः प्याट्पाडङ्गहै-
हेभोः' इत्यमरः । वां युवयोः 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी' इत्यादिना
वामादेशः । अपि मतं श्रूयताम विधौ^(१) लोट् तदिदं मया श्रोतव्यम्
अन्यथा संदेहानिवृत्तेरिति भावः । विदुषस्ते कुतः संदेहस्तत्राह—
ज्ञातसारः ज्ञाततत्त्वार्थोऽपि एक एकाकी कार्यवस्तुनि कर्तव्यार्थं
संदिग्धे संशेते । खलु निश्चये । अतो मयापि संदिह्यते इत्यर्थः ।

‘दिह उपचये’ कर्तरि लट् घत्वधत्वे सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो
ऽर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥

१ टि०—‘प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च’ इति प्राप्तकाले लोडुचितः ।

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥१३॥

यावदिति ॥ माधवो हरिः, यावान् अर्थ इति यावदर्थम् ‘यावद-
वधारणे’ इत्यव्ययीभावः । यावदर्थं पदानि यस्यास्ताम् अभिधेयसं-
मिताक्षरामित्यर्थः । एवमुक्तप्रकारेण वाचमादाय गृहीत्वा उक्तत्वेत्यर्थः ।
विरराम तूष्णीमास । ‘व्याङ्मपरिभ्यो रमः’ इति परस्मैपदम् । तथाहि
महीयांस उत्तमाः प्रकृत्या स्वभावेन मितभाषिणो भवन्तीति शेषः ।
बृथालापनिषेधादिति भावः । पूर्ववद^(१)लंकारः ॥१३॥

१ टि०—सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास इत्यर्थः ।

अथाष्टाभिः कुलकेन^(१)रामं वर्णयैस्तद्वाक्यमवतारयति—

ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।

ओष्ठेन रामो रामोष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥१४॥

तत इति ॥ ततो रामो जगादेत्युत्तरेणान्वयः । सपत्नो रिपुः
‘रिपौ वैरिसपत्नारि’ इत्यमरः । तस्यापनयोऽपकारः तस्य स्मरणेन
योऽनुशयः पश्चात्तापः ‘भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः’ इति
विश्वः । तेन स्फुरतीत्यनुशयस्फूः तेन स्फुरा । ओष्ठो बिम्बमिवे-
त्युपमितसमासः रामाया ओष्ठबिम्बस्य चुम्बनेन वित्तो^(२)रामोष्ठ-
बिम्बचुम्बनचुञ्चुः ‘तेन वित्तश्चुञ्चुप्लवणपौ’ इति चुञ्चुप्रत्ययः ।
‘ओत्वोष्ठयोः समासे वा णरूपं वक्तव्यम्’ तेनोष्ठेनोपलक्षितः ।
समरसुरतयोः समरस इति भावः । उपमानुप्रासयोः संसृष्टिः ॥१४॥

१ टि०—द्राभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः स्यात्तु विशेषकम् ।

कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥१५॥

इति कुलकादि लक्षणम् ।

१ टि०—वित्तः प्रसिद्धः । ‘प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः’ इत्यमरः ।

विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणप्रतिसंहताम् ।

प्रापयन् पवनव्याघ्रेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥१५॥

विवक्षितामिति ॥ विवक्षितां वृद्धत्वाभिमानादग्रे वक्तुमिष्टाम् ।
वचे ब्रूओ वा सन्नन्तात्कर्मणि कः । तत्क्षणे विवक्षाक्षणे एव इत्यवि-
लम्बोक्तिः । प्रतिसंहतां रामानुरोधान्निरुद्धाम् अर्थविदः कार्यज्ञस्य
अतएव^(१)पवनव्याधेः उद्धवस्य गिरम् उत्तरपक्षतां सिद्धान्तपक्षतां
प्रापयन्^(२)स्वयमसत्पक्षावलम्बित्वादिति भावः । अनेन रामस्य
व्यग्रतोक्ता ॥ १५ ॥

१ टि०—अतएवेत्यस्य उत्तरपक्षतां प्रापयन्नित्यत्रान्वयः ।

२ टि०—गीः उत्तरपक्षतां प्राप्नोति रामो गिरमुत्तरपक्षतां प्रापयतीति
विवक्षायाम् अप्यन्तकर्तुः गिरो प्यन्तावस्थायां 'गतिबुद्धी'ति कर्मत्वम् प्राप्नोतेर्गत्यर्थत्वात् ।
उत्तरपक्षतामित्यस्य तु 'कर्तुरीप्सिते'ति कर्मत्वम् ।

घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ।

रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥ १६ ॥

घूर्णयन्निति ॥ पुनः मदिरास्वादेन मद्यपानेन मदः तेन पाटलिता
ईषद्रक्तीकृता द्युतिर्ययोस्ते, रेवत्या देव्या वदने यदुच्छिष्टं मद्यलेप-
ताम्बूलादि अक्षिचुम्बनसंक्रान्तमिति भावः । तेन परिपूते शुद्धे पुटे
ययोस्ते दृशौ घूर्णयन् भ्रामयन्निति मद्यविकारोक्तिः । उच्छिष्टपरिपूते
इत्यत्र 'रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुनाम्' इति स्मरणात्
उच्छिष्टस्य पावित्र्यजनकत्वविरोधस्याभासत्वाद्विरोधाभासोऽलंकारः ।
'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् ।

म्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां मुखानिलैः ॥ १७ ॥

आश्लेषेति ॥ पुनः आश्लेषे लोलुपायाः^(१)आलिङ्गनलुब्धाया वध्वाः
स्तनयोः कार्कश्यस्य काटिन्यस्य साक्षिणीम् उपद्रष्ट्रीं नित्यं पीडय-
मानामिति भावः । 'साक्षाद्दृष्टरि संज्ञायाम्' इति साक्षाच्छब्दादिनि-
प्रत्ययः । वनमालाम् अभिमानोष्णैः अहंकारतप्तैर्मुखानिलैर्निःश्वा-
समारुतैर्ग्लापयन् ग्लापयन् म्लायतेर्ण्यन्तालुटः शत्रादेशः । 'आदेच'
इत्यात्वे पुगाममः । अम्लाने म्लानिसंबन्धादतिशयोक्तिः ॥ १७ ॥

१ टि०—लुपधातोः 'लुपसदचर' इति गृहार्थयङन्तात्पचाद्यचि 'यङोचिच'
इति यङ्लुकि 'न धातुलोप' इति गुणनिषेधे लोलुप इत्यस्य सिद्धिः ।

दधत्संध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः ।

द्विषद्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविप्रुषः ॥१८॥

दधदिति ॥ पुनः संध्यायाम् अरुणे व्योम्नि स्फुरन्ती स्तारा अनुकुर्वन्तीति तथोक्ताः । कुतो द्विषतः शत्रो द्वेषेण क्रोधेन उपरक्ते ऽङ्गे वपुषि सङ्गिनीः सक्ताः स्वेदविप्रुषः स्वेदबिन्दून् 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम्' इत्यमरः । दधत् दधानः 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः । उपमालंकारः^(१) ॥१८॥

१ टि०—उपमानकोटौ ताराः व्योम अरुणत्वम् इति त्रयः पदार्थाः तेषां क्रमेणोपमेय कोटौ स्वेदविप्रुषः रामस्य नीलाङ्गम् उपरक्तत्वं चेति त्रयः इति बिम्बानुबिम्बीभूताः । अनुपूर्वककृधातुः सादृश्यवाचकः । तथोपमानेऽरुणत्वे संध्याकाल उपाधिः । उपमेये उपरक्तत्वे द्विषद्वेष उपाधिः । इति पूर्णोपमा ।

प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा ।

कृष्णोत्तरासङ्गरुचं विदधच्चौतपल्वीम् ॥१९॥

प्रोल्लसदिति ॥ पुनः प्रकर्षेण उल्लसतां कुण्डलयोः प्रोतानां स्यूतानां पद्मरागदलानां माणिक्यशकलानां त्विषा कान्त्या प्रोतेति प्रपूर्वात् वेद्यः कर्मणि क्तः यजादित्वात्संप्रसारणम् । कृष्णोत्तरासङ्गो नीलोत्तरीयम् । 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहदिति तथा । संव्यानमुत्तरीयं चेत्यमरः । तस्य रुचं चूतपल्लवस्थेमां चौतपल्लवीं विदधत्-कृष्णलोहितमिश्रवर्णचूतपल्लववत् धूम्रां कुर्वन्नित्यर्थः । 'धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते' इत्यमरः । अत्रान्यरुचोऽन्यदीयत्वायोगात्सादृश्याक्षेपा-न्निदर्शनालंकारः^(१) ॥१९॥

१ टि०—'वाक्यार्थयोः सदृशयो रैक्यारोपो निदर्शना ।

पदार्थवृत्तिमप्येके वदन्त्यन्यां निदर्शनाम् ॥

इति तल्लक्षणात् पदार्थवृत्तिनिदर्शना यत्तद्भयामैक्यारोपाभावात् ।

ककुब्जिकन्यावक्रान्तवासलब्धाधिवासया ।

मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुद्वमन ॥२०॥

ककुब्जिति ॥ पुनः ककुब्जिकन्याया रेवत्या वक्रस्य अन्तः अभ्यन्तरे वासेन स्थित्या लब्धोऽधिवासो वासना यया तथा तन्मुखसौरभवासितयेत्यर्थः । 'संस्कारो गन्धमाल्याधैरधिवासनमुच्यते' मदिरया

कृतानुव्याधं कृतसंसर्गं प्रियागण्डूषगन्धनमित्यर्थः । 'व्यधजपोरनु-
पसर्गे' इत्यनुपसृष्टादप्रत्ययविधानादुपसृष्टाद्व्यधेर्धञप्रत्ययः । मुखा-
मोदं स्वमुखगन्धविशेषम् । 'आमोदः सोऽतिनिर्हारी' इत्यमरः ।
उद्धमन् उद्गिरन् । अत्र मदिराराममुखगन्धयोः स्वगन्धतिरोधानेन
रामामुखतद्गण्डूषमद्यगन्धस्वीकारात्तद्गुणालङ्कारयोः तत्रोत्तरस्यात्म-
विशेषकत्वेन पूर्वसापेक्षत्वादङ्गाङ्गिभावेन संकरः 'तद्गुणः स्वगुण-
त्यागादन्योत्कृष्टगुणादिति' इति लक्षणात् ॥२०॥

जगाद वदनच्छन्नपद्मपर्यन्तपातिनः ।

नयन्मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः ॥२१॥

जगादेति ॥ वदनमेव छन्न कपटं यस्य तत्पद्मं वदनमेव पद्ममि-
त्यर्थः । छन्नशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवः । तस्य पर्यन्तपातिनः
प्रान्तसंचारिणो मधु लिहन्तीति मधुलिहः तान् मधुपान् किप् ।
उदग्रैः उच्छिन्नैर्दशनांशुभिः श्वैत्यं धावत्यं नयन्नेवं जगाद ।
तद्गुणालंकारः । तस्य मधुपसन्निधापकवदनापह्नवसापेक्षत्वात्तेन
संकरः । कुलकम्^(१) ॥२१॥

१ टि०—चतुर्दशान्छलोकादारभ्य प्रवृत्तं कुलकं समाप्तमित्यर्थः ।

रामो जगादेत्युक्तं किं तदित्याकाङ्क्षायामाह—

यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितम् ।

वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् ॥२२॥

यदिति ॥ वासुदेवेन न दीनम् अदीनम् अकातरम् न आदीनवो
यस्य तत् अनादीनवं निर्दोषम् 'दोष आदीनवो मतः' इत्यमरः । यद्
वच ईरितम् 'उत्तिष्ठमानस्तु परः' इत्यादिपक्षमाश्रित्य यदुक्तमित्यर्थः ।
तस्य वचसः सपदि क्रिया केवलं सद्योऽनुष्ठानमेव उत्तरम् । सिद्धान्त-
स्यैवोक्तत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

अथ तदेव प्रतिपादयिष्यन्नन्यातिशयतयोपस्करोति—

नैतल्लवपि भूयस्या वचो वाचाऽतिशय्यते ।

इन्धनौघधगप्यमिस्त्रिषा नात्येति पूषणम् ॥२३॥

नैतदिति ॥ लघु संक्षिप्तमपि एतद्वचो भूयस्या बहुतरया विस्तृ-
तयाऽपीत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य' इत्यादिना ईयसुनि 'बहोर्लोपो

भू च बहोः' इतीकारलोपो बहोश्च भूरादेशः । वाचा नातिशय्यते नातिरिच्यते गुर्वर्थत्वादिति भावः । शीङः कर्मणि लटि यक् 'अयङ् यि क्ङिती' त्ययङादेशः । तथाहि इन्धनौघान् दहतीति इन्धनौ घधक् काष्ठराशिदाहको भूयानपीत्यर्थः । क्विपि घत्वे भष्भावः । अग्निः विषा प्रभया पूषणं सूर्यम् अल्पीयांसमपीति भावः । न अत्येति नातिक्रामति । तेजसः प्रभावत्त्वमिव वचसोऽर्थवत्त्वमलङ्घ्यत्वे हेतुरित्यर्थः । अत्र समानधर्मबिम्बितया दृष्टान्तालंकारः ॥२३॥

यदि हरिवचो नातिशय्यते अलं तर्हि तवापि वागारम्भैरत आह—

संक्षिप्तस्याप्यतोऽप्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः ।

सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥२४॥

संक्षिप्तस्येति ॥ अतो हरिवचसोऽनतिशयनीयत्वादेव सुविस्तरतराः सुप्रपञ्चतराः 'प्रथने वाचशब्दे' इति घञः प्रतिषेधे 'ऋदोरप्' इत्यप् । मे वाचः संक्षिप्तस्य अल्पाक्षरस्यापि अर्थेन गरीयसः सूत्रकल्पस्येत्यर्थः ।

अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ परा० पु०

इति सूत्रलक्षणात् । अस्यैव वाक्यस्य नान्यस्य भाष्यभूता भाष्यैः समाः । नित्यसमासः । 'इमादौ जन्तौ भूतं क्लीबं समेस्तीते चिरे त्रिषु' इति वैजयन्ती । व्याख्यानरूपा भवन्त्वित्यर्थः । सूत्रव्याख्यानविशेषो भाष्यम्

सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥ परा० पु०

इति । मया तु तदेव विशेषप्रकाशनाय व्याख्यायते नत्वतिशयाय प्रत्याख्यायते इत्यदोष इत्यर्थः । उपमालंकारः ॥२४॥

इत्थं यानं सिद्धान्तयित्वा तत्रोद्धव्यतिरोधं हृदि निधाय त्रिभिः प्रत्याचष्टे—

विरोधिवचसो मूकान् वागीशानपि कुर्वते ।

जडानप्यलोमार्थान् प्रवाचः कृतिनां गिरः ॥२५॥

विरोधीति ॥ कृतिनां कुशलानां गिरः कर्त्र्यो विरोधिवचसः प्रतिकूलवादिनो वागीशान् वाक्पतीनपि 'वागीशो वाक्पतिः समौ' इत्यमरः । मूकान्निर्वाचः कुर्वते जडयन्तीत्यर्थः । अनुलोमोऽनुकूलो

ऽर्थोऽभिधेयो येषां ते अनुलोमार्था अनुकूलवादिन स्तान् जडान्
मन्दानपि प्रवाचः प्रगल्भवाचः कुर्वते । अतोऽस्मद्विरः प्रवाच्या इति
भावः । अत्र वागीशानां मूकीकरणात् जडानां प्रवाक्तव्यकरणाच्च
शक्यवस्तुकरणरूपो विशेषोऽलंकारः अंसबन्धे सबन्धातिशयोक्ति-
प्रतिभोऽप्यपित इति संकरः ॥२५॥

१ टि०—‘अचूप्रत्यन्वपूर्वात्सामलोमः’ इत्यचूप्रत्यये ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपे
अनुलोमशब्दसिद्धिः । नित्यसमासत्वान्न स्वपदविग्रहः ।

नन्वात्मनीनेन स्वामिना ‘बुद्धेः फलमनाग्रहः’ इति न्यायेन शास्त्रज्ञव-
चनं प्रतिकूलमपि ग्राह्यमेवेत्याशङ्क्याह—

षड् गुणाः शक्तयस्तिष्ठः सिद्धयश्चोदयाश्चयः ।

ग्रन्थानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेधसोऽप्यलम् ॥२६॥

षडिति ॥ दुष्टा मेधा येषां ते दुर्मेधसो मन्दबुद्धयोऽपि ‘नित्यम-
सिद्धं प्रजामेधयोः’ इति समासान्तोऽसिद्धं प्रत्ययः । ग्रन्थान् औशन-
सादीन् अधीत्य पठित्वा गुणाः सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभाव-
समाश्रयाख्याः षट् । शक्तयः प्रभुत्वमन्त्रोत्साहाख्यास्तिष्ठः । सिद्धयः
पूर्वोक्तशक्तित्रयसाध्याः पुरुषार्थलाभात्मिकाः, ताश्च तिष्ठः प्रभुसिद्धि-
मन्त्रसिद्धिरुत्साहसिद्धिश्चेति । उदया वृद्धिक्षयस्थानानि छत्रिन्याये-
नोदया उच्यन्ते । तत्र वृद्धिक्षयौ स्वशक्तिसिद्धयोः पूर्वावस्थानादु-
पचयापचयौ स्थानं तेच त्रयः इति व्याकर्तुं व्याख्यातुम् अलं समर्थाः ।
‘पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु’ इति तुमुन् । पञ्चाङ्गविनिर्णयशक्तिविकलानां
सन्ध्यादिरूपसंख्यामात्रपाठकानाम् अशास्त्रज्ञत्वादुद्धवादयो न ग्राह्य-
वचना इत्यभिसन्धिः । अत्रामरः—

सन्धिना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ।

षड् गुणाः शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् । इति ।

तत्रारिविजिगीष्वोर्व्यवस्थाकरणमैक्यं सन्धिः । विरोधो विग्रहः ।
विजिगीषोररिं प्रति यात्रा यानम् । तयोर्मिथः प्रतिबद्धशक्त्योः
कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनम् । दुर्बलप्रबलयोर्वाचिकमात्मस-
मर्पणं द्वैधीभावः । अरिणा पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं संश्रयः ।

कोशदण्डोत्थं तेजः प्रभावः । कर्तव्यार्थेषु स्थेयान् प्रयत्न उस्ताहः ।
षड्गुणचिन्तनं मन्त्रः । गतमन्यदिति संक्षेपः ॥२६॥

ननु शास्त्रोक्तार्थव्याख्यातैव शास्त्रज्ञः स एव ग्राह्यवचनश्रेत्याशङ्क्याह—

अनिलोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ।

निमितादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वलितम् ॥२७॥

अनिलोडितेति ॥ अनिलोडितं नालोकितं कार्यं येन तस्य कार्या-
कार्यमजानत इत्यर्थः । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वाचदूकः 'वाचो-
युक्तिपटुर्वाग्मी वाचदूको ऽतिवक्त्रि' इत्यमरः । 'वाचो ग्मिनि.'
इति ग्मिनिप्रत्ययः । तस्य वाग्जालं वागाडम्बरो निमित्तात् लक्ष्यात्
'वेध्यं लक्ष्यं निमित्तं च शरव्यं च समं विदुः' इति वैजयन्ती ।
अपराद्धेषोः स्खलितबाणस्य धनुः प्रहरणम् अस्येति धानुष्को धन्वी
'प्रहरणम्' इति ठक् । 'इसुसुकस्तान्तात्कः' इति ठस्य कादेशः ।
'अपराद्धपृष्ठकोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः' इति, धन्वी धनुष्मान्
धानुष्कः' इति चामरः । तस्य वलितमिव वृथा निष्फलम् । कार्य-
ज्ञस्य वचो ग्राह्यं ननु वाचालस्येति भावः ॥२७॥

इत्थं षाड्गुण्यादिपाठमात्रं न मन्त्र इति सिद्धे संप्रति स्वर्यं मन्त्र-
स्वरूपमाह—

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।

सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥२८॥

सर्वेति ॥ सर्वाणि कार्याणि सन्ध्यादीनि तानि शरीराणि
इवेत्युपमितसमासः । सौगतानामिवेति । लिङ्गान्तेषु सर्वकार्यशरीरेषु
सर्वेषु शरीरेष्विव सर्वेषु कार्येष्वित्यर्थः । अङ्गानि स्कन्धा इवेत्युपमित-
समासः । तेषां पञ्चकं मुक्त्वा स्कन्धपञ्चकमिव अङ्गपञ्चकं हित्वेत्यर्थः ।
पञ्चपरिमाणमस्येति पञ्चकम् 'संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राभ्ययनेषु' इति
कप्रत्ययः । सुगतो भक्तिर्भजनीयो येषां ते सौगता बौद्धाः । 'भक्तिः,
इत्यण्प्रत्ययः । तेषामन्य आत्मेव महीभृताम् अन्यो मन्त्रो नास्ति ।
कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत् देशकालविभागो विपत्तिप्रती-
कारः कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गानि । यथाह कामन्दकः—

सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥

रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धाः । तत्र विषयप्रपञ्चो
रूपस्कन्धः । तज्ज्ञानप्रपञ्चो वेदनास्कन्धः । आलयविज्ञानसंज्ञासं-
विज्ञानस्कन्धः । नामप्रपञ्चः संज्ञास्कन्धः । वासनाप्रपञ्चः संस्कार-
स्कन्धः । एवं पञ्चधा परिवर्तमानो ज्ञानसंतान एवात्मेति बौद्धाः ।
एवं यथा बौद्धानां सर्वेषु शरीरेषु स्कन्धपञ्चकातिरिक्त आत्मा नास्ति
तथा राक्षामङ्गपञ्चकातिरिक्तो मन्त्रो नास्तीत्युपमालङ्कारः । तच्चास्माकं
समग्रमेवेत्ययमेव यात्राकाल इति भावः ॥२८॥

अथ मन्त्रितार्थक्रियाविलम्बे दोषमाह—

मन्त्रो यो ध इवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि ।

चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदक्षक्या ॥ २९ ॥

मन्त्र इति ॥ संवृतैर्गुणैः, सर्वाङ्गैः पूर्वोक्तैः सहायादिभिः उरः-
स्थलादिभिश्च, उपलक्षितोऽपि, सर्वाङ्गसंवृतोऽपीत्यर्थः । मन्त्रो विचारः,
अधीरो भीरुः, युध्यते इति यो धो भट्ट इव, पञ्चाद्यश्च, परेभ्यः
अन्येभ्यः अरिभ्यश्च, 'परं दूरान्यमुख्येषु परोऽरिपरमात्मनोः' इति
वैजयन्ती । भेदो विदारणं तृतीयगामित्वं च, तस्य शङ्क्या चिरं
स्थातुं विलम्बितमित्यर्थः । न सहते न क्षमः 'शक्धृष' इत्यादिना
तुमुप्रत्ययः । अतो न विलम्बितव्यम्, अन्यथा मन्त्रभेदे कार्यहानिः
स्यादिति भावः^(१) ॥ २९ ॥

१ टि०—पूर्णोपमालङ्कारः स्फुटः, श्लिष्टविशेषणैर्विम्बानुविम्बी साधारणो
धर्मोऽत्र बोध्यः ।

किञ्च नीतिसर्वस्वपर्यालोचनयाऽपि न विलम्बः कार्य इत्यभिप्रेत्याह—

आत्मोदयः परज्यानिर्द्वयं नीतिरितीयती ।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥ ३० ॥

आत्मोदय इति ॥ आत्मन उदयो वृद्धिः परस्य शत्रो ज्यानिः
हानिः 'वीज्याहाज्वरिभ्यो निः' इत्यौणादिको निप्रत्ययः । इति द्वयम्
इदं परिमाणम् अस्या इति इयती एतावती 'किमिदंभ्यां वो घः' इति
वतुप् वस्य घश्च 'उगितश्च' इति ऊँप् । नीतिर्नीतिसंग्रहः । एतद्व्या-
तिरिक्तो न कश्चिन्नीतिपदार्थोऽस्तीत्यर्थः । यदन्यत्पाङ्गुण्यादिवर्णनं
तत्सर्वमस्यैव प्रपञ्च इत्याह—तदिति । तद् द्वयम् ऊरीकृत्य अङ्गीकृत्य
'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतम्' इत्यमरः । 'ऊर्यादिक्विडाचश्च' इति

गतिसंज्ञायां 'कुगतिप्रादयः' इति समासे क्तत्रो ल्यप् । कृतिभिः कुशलैः
वाचस्पत्यं वाग्मित्वं 'कस्कादि'त्वादलुक्सत्त्वे । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र'
इत्यादिनां सत्वमिति स्वामी तन्न तस्य च्छन्दोविषयत्वात् । ब्राह्म-
णादित्वाद्भावे व्यञ् प्रत्ययः । प्रतायते विस्तीर्यते । कर्मणि लट् ।
'तनोतेर्यकि' इत्यात्वम् । तस्मादात्मोदयार्थिभिरविलम्बाच्छत्रुच्छे-
तव्यः तत्रान्तराय (१) त्वात्तस्येति भावः ॥ ३० ॥

१ टि०—अन्तरायशब्दो विघ्न-प्रतिबन्धकयोर्वाचकः ।

ननु लब्धोदयस्य किं परोच्छ्रित्या इत्यत आह—

तृप्तियोगः परेणापि महिम्ना न महीयसाम् ।

पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥ ३१ ॥

तृप्तियोग इति ॥ महीयसां महात्मनां परेणापि प्रभूतेनापि
महिम्ना ऐश्वर्येण तृप्तियोगः संतोषलाभो न । अत्र तृप्त्यभावे पूर्णः
सन् चन्द्रोदयाकाङ्क्षी वृद्धचर्यमिति भावः । महार्णवो दृष्टान्तः दृष्टः
अन्तो निश्चयो यस्मिन् दृष्टान्तो निदर्शनम् उपमानमिति यावत् ।
राज्ञा वृद्धौ अलंबुद्धिर्न कार्या ।

असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः संतुष्टाश्च महीभुजः ।

सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जा च कुलाङ्गना ॥

इति न्यायादिति भावः । नायं दृष्टान्तालङ्कारः, बिम्बप्रतिबिम्ब-
भावेनौपम्यस्य गम्यत्वे तस्योत्थानात् । किन्तु दृष्टान्तशब्देन तस्या-
भिधानादुपमालङ्कारः । अतएव दृष्टान्तोदाहरणनिदर्शनरूपाः शब्दा
न प्रयोक्तव्याः । पौनरुक्त्यापत्तेरित्येकावलीकारः ॥ ३१ ॥

तथापि संतोषे दोषमाह—

संपदा सुस्थिरमन्यो भवति स्वल्पयाऽपि यः ।

कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥ ३२ ॥

संपदेति ॥ यः स्वल्पयाऽपि संपदा सुस्थिरमात्मानं मन्यते इति
सुस्थिरमन्यः स्वस्थमानी भवति 'आत्ममाने खश् च' इति खश्प्रत्यये
मुमागमः । तस्य अल्पसंतुष्टस्य तां स्वल्पसंपदं कृतकृत्यः तावतैव
कृतार्थो विधिर्देवमपि न वर्धयति अहम् इति मन्ये । पौरुषहीना-
दैवमपि जुगुप्सते । तत्प्रवृत्तेः पारार्थ्यादिति भावः ॥ ३२ ॥

१ टि०—कृतकृत्य इति सामिप्रायविशेषणत्वात्परिकरालङ्कारः ।

किंच पराक्रमलब्ध एवोदयो नान्यलब्ध इत्याह—

समूलघातमघ्नन्तः परात्रोद्यन्ति मानिनः ।

प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥ ३३ ॥

समूलेति ॥ मानिनः अभिमानिनः परान् शत्रून् समूलं हत्वा समूलघातम अघ्नन्तः अनुन्मूलयन्त इत्यर्थः । 'समूलाकृतजीवेषु हनृकृ-
अग्रहः' इति णमुलप्रत्ययः । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति हन्ते-
रनुप्रयोगः । नोद्यन्ति । किन्तु हत्वैवोद्यन्तीत्यर्थः । तत्र हत्वैवोदये
अन्धयतीत्यन्धं गाढं तमः अन्धतमसम् 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्'
इत्यमरः । 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इत्यञ्प्रत्ययः । प्रध्वंसितम् अन्ध-
तमसं येन स उदयात्प्रागिति भावः । रविरुदाहरणं दृष्टान्तः ।
अत्रापि 'दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः' इतिवदुपमालङ्कारो न तु दृष्टान्त इति
द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

किंचाऽनुच्छिन्नशत्रोः प्रतिष्ठैव दुर्धटेत्याह—

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।

अनीत्वा पङ्क्तां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ ३४ ॥

विपक्षमिति ॥ विपक्षं शत्रुम् अखिलीकृत्य खिलम् उत्सन्नम्
अकृत्वा अनुन्मूल्येत्यर्थः । प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु । तथाहि—उदकं कर्तुं
धूलिं स्वपरिभाविनीमिति भावः । पङ्क्ताम् अनीत्वा न अधः कृत्वे-
त्यर्थः । नावतिष्ठते किन्तु नीत्वैव तिष्ठतीत्यर्थः । 'समवप्रविम्यः खः'
इत्यात्मनेपदम् । वाक्यभेदेन^(१) प्रतिबिम्बनापेक्षो दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३४ ॥

१ टि०—उदकं धूलिं पङ्क्तां नीत्वैवावतिष्ठते इति वाक्यभेदेनेत्यर्थः ।

नन्वयं शिशुपाल एकाकी नः किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह—

ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत्कुतः सुखम् ।

पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैहिकेयोऽसुरद्रुहाम् ॥ ३५ ॥

ध्रियते इति ॥ एकोऽपि रिपुः यावद् ध्रियते अवतिष्ठते 'धृक्'
अवस्थाने इति तौदादिकाद्धातोः कर्तरि लट् 'रिक्'शयक्लिङ्बु' इति
रिङादेशः । तावत् तदवाधि सुखं कुतः 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ'
इत्यमरः । तथाहि—सिंहिकाया अपत्यं पुमान् सैहिकेयो राहुः 'तम-
स्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधिन्तुदः इत्यमरः' । 'स्त्रीभ्यो ढक्' ।
असुरद्रुहां देवानां पुरः अग्रे सोमं क्लिश्नाति धावते । प्राचुर्यात्सोम-

ग्रहणम् । सूर्यं चेति भावः । तस्मादेकोऽपि शत्रुरुच्छेद्य इति भावः ।
'अग्नेः शेषमृणाच्छेषं शत्रोः शेषं न शेषयेत्' इति तात्पर्यम् । विशेषेण
सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः^(१) ॥ ३५ ॥

१ टि०—उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः इति तल्लक्षणात् ॥

ननु शुद्धोऽयं चैद्यः किं नः करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य बलवत्तां वक्तुं
मित्रामित्रबलाबलविवेकं तावत्करोति—

सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ।

स्याताममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥ ३६ ॥

सखेति ॥ क्रियया उपकारापकारान्यतररूपया निर्वृत्तः कृत्रिमः ।
'इवितः क्रिः' 'क्रेर्मन्वित्यम्' । सखा सुहृद् शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान् ।
कुतः—हि यस्मात् तौ कृत्रिम मित्रशत्रू कार्यत उपकारापकाररूप-
कार्यवशात् निर्वृत्ताविति शेषः । उक्तकार्योपाधेर्यावज्जीवमनपायात्
अनयोः मित्रामित्रभावोऽप्यनपायीति गरीयस्त्वमिति भावः । सहज-
प्राकृतौ तु नैवमि त्याह—स्यातामिति । सह जातः सहजः एकशरीरा-
वयवत्वात् । तत्र सहजं मित्रं मातृष्वसेयपितृष्वसेयादिः । सहजश-
त्रुस्तु पितृव्यतत्पुत्रादिः । प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः पूर्वोक्तसहजकृत्रिम
लक्षणरहित इत्यर्थः । तत्र विषयानन्तरः प्राकृतः शत्रुः, तदनन्तरः
प्राकृतं मित्रम् । अपि त्वर्थे । तौ सहजप्राकृतौ शत्रुमित्रे च स्यातां तौ
आत्मकार्यवशादनियमेनोभयरूपतामापद्येते न कृत्रिमशत्रुमित्रे । कृत्रिम
शत्रुः शत्रुरेव, मित्रं च मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्रामित्रौ गरीयांसौ
न तु सहजौ नापि प्राकृतावित्यर्थः । अनेन कृत्रिमत्वं सर्वापवादीति
सिद्धम् ॥ ३६ ॥

एवं चेदस्माकं पैतृष्वसेयः शिशुपालः सहजमित्रत्वात्संधातव्यो न तु
यातव्य इत्यन आह—

उपकर्त्राऽरिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ ३७ ॥

उपकर्त्रेति ॥ उपकर्त्रा उपकारकारिणा अरिणाऽपि 'सहजेन प्राकृतेन
चेति शेषः । सन्धिः कार्यः । अरित्वापवादेन कृत्रिममित्रताया
बलीयस्या यावज्जीवमाचिन्यास्तत्रोत्पन्नत्वादिति भावः । एवम्
अपकारिणा मित्रेणापि 'सहजेन प्राकृतेन चेति शेषः । सन्धिर्न कार्यः ।

मित्रत्वापावादेन कृत्रिमशत्रुताया बलीयस्या यावज्जीवभाविन्यास्त-
त्रोत्पन्नत्वादिति भावः । ननु साक्षादरिणा संदध्यात् मित्रेण कथं
विरुद्ध्यदित्याशङ्क्य क्रियया तयोर्वैपरीत्याददोष इत्याह—हि यस्मात्
उपकारापकारौ एव तयो मित्रामित्रयोर्लक्षणं स्वरूपं लक्ष्यं द्रष्ट-
व्यम् । उपकर्तैव मित्रम् अपकर्तैव शत्रुरित्यर्थः । तस्मात्सहजमित्रत्वे
ऽपि चैद्यः क्रियया शत्रुत्वाद्यातव्य एवेति भावः ॥३७॥

अथ चैद्यस्य कृत्रिमशत्रुत्वं चतुर्भिराह—

त्वया विप्रकृतचैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे ? ।

बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ॥३८॥

त्वयेति ॥ हे हरे ! रुक्मिणीं हरता बन्धुभिस्तस्मै प्रदत्तां
राक्षसधर्मेणोद्धतेत्यर्थः । ‘राक्षसो युद्धहरणात्’ इति याज्ञवल्क्यः ।
‘गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यो क्षत्रस्य तौ रमृतौ’ इति मनुः । त्वया
चैद्यो विप्रकृतो विप्रियं प्रापितः । तथाहि—बद्धमूलस्य रुद्धमूलस्य
वैरतरोः स्त्रियो महत्प्रधानं मूलम् । हि निश्चये । रूपकसंसृष्टोऽयं
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥३८॥

१ टि०—अष्टविधविवाहवर्णने मनुयाज्ञवल्क्योस्तत्तदुक्तिर्दृष्टव्या ।

अथ तेनापि त्वं विप्रकृत इत्याह—

त्वयि भौमं गते जेतुमरौत्सीत्स पुरीमिमाम् ।

प्रोषितार्यमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव ॥३९॥

त्वयीति ॥ त्वयि भूमेरपत्यं पुमांसं भौमं नरकासुरं जेतुं गते
सति स चैद्य इमां पुरीं द्वारिकां प्रोषितः अर्यमा सूर्यो यस्यास्तां मेरो
स्तटीं^(१)सानुम् अन्धकार इव अरौत्सीत् रुद्धवान् । रुधेरनिटो लुङि
सिचि ‘वदम्रज’ इत्यादिना वृद्धिः । उपमालंकारः ॥३९॥

१ टि०—‘तटं त्रिषु’ इत्यमरः । स्त्रियां ‘आकृतिग्रहणा जातिः’ इति
जातित्वात् ‘जातेरच्चीविषया’दिति ङीष् ।

अपकारान्तरमाह—

आलभ्यालमिदं वञ्चयेत्स दारानपाहरत् ।

कथापि खलु पापानामलमग्रेयसे यतः ॥४०॥

आलभ्येति ॥ स चैद्यो बन्धो यदिबभूवस्य दारान् भार्या ‘भार्या’

जायाऽयं पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी' इत्यमरः । अपाहरदिति यदिदं दारापहरणं (तत्) आलप्य उच्चार्य अलम अनालपनीयमित्यर्थः । 'अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां त्त्वा' इति त्त्वाप्रत्यये समासे ल्यबादेशः । यतः पापानां पाप्मनां कथा उच्चारणमपि 'चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इति अङ्प्रत्ययः । अश्रेयसे^(१) अनर्थाय अलं समर्थं खलु । 'नमः स्वरित' इत्यादिना चतुर्थी । अत्र निषिध्यमानालपननिषेधनसमर्थनात्कार्येण कारणसमर्थकोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४० ॥

१ टि०—अतिशयेन प्रशस्यम् इति विग्रहे 'द्विवचनविभज्य' इत्यादिना ईयसुनप्रत्यये 'प्रशस्यस्य श्रः' इति प्रकृतेः श्रादेशे श्रेयस् शब्दसिद्धिः ।

फलितमाह—

विराड् एवं भवता विराडा बहुधा च नः ।

निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः ॥४१॥

विराड् इति ॥ एवं भवता विराड्ो विप्रकृतः, राघेरनिटः कर्मणि कः । बहुधा नः अस्माकं च विराडा विप्रकर्ता श्रुतश्रवा नाम हरेः पितृष्वसा तस्याः सुतः पैतृष्वसेयत्वात्सहजमित्रमपीति भावः । स चैद्यः क्रियया पूर्वोक्तान्योन्यापक्रियया अरिर्निर्वर्त्यते कृत्रिमः शत्रुः क्रियते । अतो बलीयस्त्वादनुपेक्ष्य इति भावः ॥४१॥

१ टि०—विराडा इति तृजन्तं तद्योगे नः इति कर्मणि 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी ।

अत्राप्युपेक्षायां दोषमाह—

विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते ।

प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥४२॥

विधायेति ॥ ये नरः पुमांसः 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पुरुषा नरः' इत्यमरः । सामर्षे^(१) प्रागेव सरोषे अरौ वैरं विधाय स्वयं चापकृत्येत्यर्थः । उदासते उपेक्षन्ते । ते नरः कक्षे गुल्मे 'कक्षस्तु गुल्मे दोर्मूले पापे जीर्णवने तृणे' इति वैजयन्ती । उदर्चिषम् अधिकज्वालमग्निम् प्रक्षिप्य अभिमारुतम् आभिमुख्येऽभ्ययीभावः । शेरते स्वपन्ति । तद्वन्नाशहेतुरित्यर्थः । 'शीङो रुद्' इति रुडागमः । अत्र ये उदासते ते शेरते इति विशिष्टौदासीन्यशयनयोर्वाक्यायंयोर्नि-

दिष्टैकत्वासंभवात्सादृश्यलक्षणयाऽसंभवद्वस्तुसंबन्धो वाक्यार्थनिवृ-
त्तिरिति निदर्शनाभेदः । नचायं दृष्टान्तः, वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणा-
क्षेपे तस्योत्थानात् । अत्र तु वाक्यार्थे वाक्यार्थसमारोपाद्वाक्यैक-
वाक्यतायां तदभाव इत्यलंकारसर्वस्वकारः ॥४२॥

१ टि०—‘कोपक्रोधामर्षोष’ इत्यमरः । ‘तेन सहेति तुल्ययोगे’ इति
बहुव्रीहिः । ‘वोपसर्जनस्य’ इति सहस्य सादेशः ।

तथापि बान्धवत्वात्सोढव्य इत्याशङ्क्याह—

मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।

क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ॥४३॥

मनागिति ॥ यः क्षमी सहनः ‘शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्’ इति
घिनुणप्रत्ययः^(१) । स सोढा मनाक अलम् अभ्यावृत्तावर्पीति भावः ।
अनभ्यावृत्त्या सकृद्वा अनल्पत्वेऽपीति भावः । विराध्यन्तम् अपकुर्वाणं
कामं भृशं क्षाम्यतु क्षमताम् । संभावनायां लोट् ‘शमामष्टानां दीर्घः
इयनि’ । क्रियासमभिहारेण भृशं पौनः पुन्येन चेत्यर्थः । नच
पुंवाक्येष्वनेकार्थत्वं दोषाय । विराध्यन्तं कः क्षमेन सहेतुं सोढुं
शक्नुयात् नकोऽपीत्यर्थः । ‘शक्ति लिङ् च’ इति शक्यर्थे लिङ् । क्षमू
सहने’ दैवादिको भौवादिकश्च^(२) ॥४३॥

१ टि०—‘नोदात्तोपदेशस्य’ इत्यादिना वृद्धिनिषेधः ।

२ टि०—भौवादिकः ‘क्षमूष’ इति षित् ऊदिचेति विशेषः । तदुक्तम्—
अषितः क्षाम्यति क्षान्तिः क्षमूषः क्षमते क्षमा । इति ।

ननु सर्वदा क्षमैव पुंसो भूषणमतोऽपराधेऽपि क्षन्तव्यमित्याशङ्क्याह—
अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥४४॥

अन्यदेति ॥ अन्यदा सुरतव्यतिरिक्ते काले योषितो लज्जेव पुंसः
अन्यदा अपरिभवे क्षमा शमो भूषणम् । परिभवे तु योषितः सुरतेषु
वैयात्यं धाष्टर्मिव ‘घृष्टे घृष्णुर्वियातश्च’ इत्यमरः । पराक्रमः पौरुषं
भूष्यतेऽनेनेति भूषणमाभरणम् । एवं चाक्रियावचनत्वाच्चयतलिङ्ग-
त्वाद्विरोध इति बल्लभोक्तं^(१) प्रत्युक्तम् ॥ ४४ ॥

१ टि०—अत्र भूषणशब्दो क्रियावाचित्वात् विशेष्यनिष्ठाऽपि वैयात्य-पराक्रम
क्षमा-शब्दानां क्लीब-पुं-स्त्रीलिङ्गानां विशेषकत्वानुरोधात् ‘सामान्ये नपुंसकम्’ इति क्लीबे-

स्थापित इति मल्लिनाथहृदयं, बलभस्तु अक्रियावाचिनं नियतलिङ्गं भूषणशब्दं मत्वा विरोधमभिप्रेतीति विवेकः ।

अथ परिभवोऽप्यपराक्रमे त्रिभिर्निन्दामाह—

मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति ।

तस्याऽजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥ ४५ ॥

मा जीवन्निति ॥ यः परस्यापकर्तुरवज्ञया अवमानेन यद् दुःखं तेन दग्धस्तप्तः अतएव माजीवन् गृहितजीवी सन् 'माङ्ग्याक्रोशे' इति लट् शत्रादेशः । जीवति प्राणान् धारयति । जनन्याः क्लेशकारिणो गर्भधारणप्रसवादिवेदनाकारिणः तद्यतिरिक्तार्थक्रियाहीनस्येत्यर्थः । तस्य अजननम् अजननिः अनुत्पत्तिरेव अस्तु । जननीक्लेशनिवृत्त्यर्थमिति भावः । 'आक्रोशे नञ्यनिः' इति नञ्पूर्वाज्जनिधातोर्नि प्रत्ययः ॥ ४५ ॥

१ टि०—अवज्ञा इति अवपूर्वकज्ञाधातोः स्त्रियां भावे 'आतश्चोपसंगे' इत्यङि उपपदसमासे स्त्रीत्वाद्यापि सिद्धम् ।

पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ ४६ ॥

पादेति ॥ यद् रजो धूलिः पादेनाहतं सत् उत्थाय उडुीय मूर्धानम् आहन्तुरेव शिरः अधिरोहति आक्रामति । तद् रजः अचेतनमपीति भावः । अपमाने सत्यपि स्वस्थात् संतुष्टात् देहिनः चेतनात् वरं श्रेष्ठं । व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४६ ॥

असंपादयतः कंचिदर्थं जातिक्रियागुणैः ।

यदृच्छाशब्दवत्पुंसः संज्ञायै^(१) जन्म केवलम् ॥ ४७ ॥

असंपादयत इति ॥ किंच जातिब्राह्मणत्वादिः, क्रिया इज्याध्ययनादिः, गुणः शौर्यादिः, तैः साधनेः करणे तृतीया । कंचिदर्थं सुकृतकीर्त्यादिपौरुषार्थम् । अन्यत्र गोत्वपाचकत्वशौकल्यादिभिः स्वाभिधेयभूतैः करणैः कंचिदर्थं व्यवहाररूपं प्रयोजनम् असंपादयतः, उभयत्र 'तादृग् जात्याद्यसंभवात्' इति भावः । पुंसो जन्म सत्तालाभो यदृच्छाशब्दवत् इच्छाप्रकल्पितस्य जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तशून्यस्य छित्यादिशब्दस्येव 'तत्र तस्येव' इति घटि प्रत्ययः 'स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्दः स्वैरिता चेति ते समाः' इति केशवः । संज्ञायै केवलं संज्ञार्थमेव एकत्र पारिभा-

षिकं किंचिन्नाममात्रमनुभवितुम् अन्यत्र तादृक्तामनुभवितुमित्यर्थः ४७

१ टि०—संपूर्वकज्ञाधातोरपि ज्ञानार्थत्वानपायात् पुरुषपक्षे 'संज्ञायै' इत्यस्य स्वकर्तृकजात्यादिकरणकसुकृतकीर्त्यादिफलसंपादनाभावमात्रानुभवायेत्यर्थः ।

एवमपौरुषं दूषयित्वा पौरुषं भूषयति—

तुङ्गत्वमितरा नादौ नेदं सिन्धावगाधता ।

अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि ॥ ४८ ॥

तुङ्गत्वमिति ॥ अद्रौ पर्वते तुङ्गत्वम् औन्नत्यम् 'अस्ति' इति शेषः । अस्तिर्भवन्ती परोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यात् । 'भवन्ती' इति पूर्वाचार्याणां लटः संज्ञा । इतरा अगाधता नास्ति । सिन्धौ समुद्रे अगाधता गम्भीरता अस्ति । इदं तुङ्गत्वं नास्ति । मनस्विनि धीरे तु अलङ्घनीयताहेतुः अलङ्घ्यत्वकारणं तदुभयं तुङ्गत्वमगाधता च । तस्मादद्रिसिन्धुभ्यामाधको मनस्वीति व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ४८ ॥

१ टि०—'अस्तिर्भवन्तीपर' इत्यादेः लट् प्रत्ययान्तोऽप्धातुः अप्रयुज्यमानोऽपि अविद्यमानक्रियाविशेषे वाक्ये अस्ति, क्रिया-काल-संख्यासामान्यार्थकत्वात्तस्येति तात्पर्यार्थः ।

संप्रति शत्रौ मार्दवमनर्थायेत्याह—

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत् ।

हिमांशुमाशु ग्रसते तन्मदिभ्रः स्फुटं फलम् ॥ ४९ ॥

तुल्ये इति ॥ स्वर्भानू राहुः अपराधे तुल्येऽपि भानुमन्तं सूर्यं चिरेण ग्रसते हिमांशुं चन्द्रम् आशु शीघ्रं ग्रसते गिलति इति यत् 'ग्रसिते गिलितं गीर्णम्' इत्यभिधानात् । तत् अदिभ्रो मार्दवस्य फलं स्फुटम् । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इतीमनिच्प्रत्ययः । तस्माद्विपक्षे तीव्रेण भवितव्यम् । अन्यथा मृदुः सर्वत्र बाध्यते इति भावः । एतच्च प्रस्तुत-मप्रस्तुताऽर्केन्दुकथनेन सारूप्यात्प्रतीयते इत्यप्रस्तुतप्रशंसाभेदोऽयम् ।

अप्रस्तुतस्य कथनात्प्रस्तुतं यत्र गम्यते ।

अप्रस्तुतप्रशंसेयं सारूप्याद्विनियन्त्रिता ॥ इति लक्षणात् ॥ ४९ ॥

एतदेव भङ्ग्यन्तरेणाह—

स्वयं प्रणमतेऽल्पेऽपि परवायावुपेयुषि ।

निदर्शनमसाराणां लघुर्बहुतृणं नरः ॥ ५० ॥

स्वयमिति ॥ असाराणां दुर्बलानां निदर्शनं दृष्टान्तः अतएव

ईषदसमाप्तं तृणं बहुतृणं तृणकलमितिर्थः । 'विभाषा सुपो बहु-
 चपुरस्तात्तु' इति बहुचप्रत्ययः प्रकृतेः पूर्वं च भवति । 'स्यादीषद-
 समाप्तौ तु बहुच प्रकृतिलिङ्गके' इति वचनात्प्रकृतिलिङ्गता । लघुः
 निष्पौरुषो नरः अल्पेऽपि परो वायुरिवेतृपमितसमासः, बहुतृण-
 मिति स्पष्टोपमासाहचर्यात् 'कल्पव्देशीयदेश्यादी'ति दण्डिना
 कल्पवादीनामौपम्यवाचकेषु अभिधानात् । तस्मिन् उपेयुषि^(१)
 प्राप्ते सति स्वयं प्रणमते स्वयमेव प्रह्वीभवति । 'कर्मवत्कर्मणा
 तुल्यक्रियः' इति कर्मद्वन्द्वावात् 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम् 'न
 दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यक्प्रतिषेधः । वायुना तृणमिवाल्पीयसापि
 रिपुणा लघुरक्लेशेन परिभूयते इत्यर्थः । उपमालंकारः ॥५०॥

१ टि०—'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति निपातनात् उपपूर्वादिणः कसुरिडागमश्च ।

पुनः पौरुषे गुणमाह—

तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते ।

पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥५१॥

तेजस्वीति ॥ दवीयानपि दूरस्थोऽपि 'स्थूलदूर' इत्यादिना
 पूर्वगुणयणादिपरलोपौ । तेजस्वी^(१)तेजस्विमध्ये गण्यते संख्यायते ।
 तथाहि—पञ्चाग्निसाध्यं तपो यस्य स तथा, तस्य पञ्चतपसः पञ्चाग्नि-
 मध्ये तपस्यतः तपनः अर्को जातवेदसाम अग्नीनाम् पञ्चमः पञ्चानां
 पूरणः पञ्चमो जातवेदा भवतीत्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो
 ऽर्थान्तरन्यासः ॥५१॥

१ टि०—तेजस्विशब्दे 'अस्मायामेधासृजो विनिः' इति प्रशंसायां मत्वर्थीयो विनिः ।

गुणान्तरं च व्यतिरेकेणाह—

अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्मूर्धसु विद्विषाम् ।

कथंकारमनालम्बा कीर्तिर्यामधिरोहति ॥५२॥

अकृत्वेति ॥ उच्चैः उन्नतेषु विद्विषां मूर्धसु हेलया पादम् अकृत्वा
 अनिधाय 'अनञ्पूर्वे' इति निषेधात्समासेऽपि न ल्यबादेशः । कीर्तिः
 कथंकारं कथमित्यर्थः । 'अन्यथैवं कथमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति
 इत्यनर्थकादेव करोतेः कथंपूर्वाणमुल् । अनालम्बा निराधारा कीर्तिः
 द्यां^(१)दिवम् अधिरोहति न कथंचिदित्यर्थः । किंचिन्निभेण्यादिक-
 मनाक्रम्य उच्चसौधस्य दुरारोहत्वादिति भावः । तस्मात्कीर्तिमिच्छता

पौरुषमेवाश्रयणीयमिति श्लोकात्पर्यम् । कीर्तितद्वतोरभेदोपचारा-
त्समानकर्तृकतानिर्वाहः । अत्र प्रस्तुतायाः कीर्तेर्विषयमहिम्नाऽप्रस्तुत-
प्रासादारोहणस्त्राव्यवहारप्रणीतेः समासोक्तिः ॥५२॥

१ टि०—‘द्यौ दिवौ द्वे स्त्रियाम्’ इत्यमरात् सिद्धस्य ओकारान्तशोशब्दस्य
‘औतोऽमृशसोः’ इत्यात्वे ‘द्याम्’ इति द्वितीयैकवचनान्तम् ।

पौरुषमेवाश्रयणीयमित्यत्रान्वयव्यतिरेकिदृष्टान्तावाचष्टे—

अङ्गाधिगोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।

केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥५३॥

अङ्गेति ॥ अङ्गुलम् उत्सङ्गम् आरोपितो मृगो येन स चन्द्रमा
मृगलाञ्छनो मृगाङ्गुः । तथा निष्ठुरं यथा तथा क्षिप्तो हतो मृगयूथो
मृगसमूहो येन स केसरी सिंहो मृगाधिपः । उभयत्रापि ख्यात इति
शेषः । तस्माच्छत्रौ मार्दवं दुष्कीर्तये, पौरुषं तु कीर्तये इति भावः ।
अत्राप्रस्तुतकथनात्प्रस्तुतार्थप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा ॥५३॥

ननु सामादिसुकरोपायमपेक्ष्य किं पाक्षिकसिद्धिना दण्डेन यथाह-
मनुः—साम्ना भेदेन दानेन समस्तैरथवा पृथक् ।

विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ॥

तस्मात्सान्त्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य निराचष्टे—

चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।

स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति ॥५४॥

चतुर्थोपायेति ॥ चतुर्थोपायसाध्ये दण्डसाध्ये रिपौ सान्त्वं साम
‘सामसान्त्वमुभे समे’ इत्यमरः । अपक्रिया अपकारः । तथाहि—स्वेद्यं
स्वेदाहं स्वेदनकार्यमित्यर्थः । ‘स्वेदस्तु स्वेदने धर्मे’ इति विश्वः ।
आमज्वरम् अपक्वज्वरं प्राप्य ‘आमो रोगे रोगभेदे आमोऽपक्वे तु
वाच्यवत्’ इति विश्वः । कः प्राज्ञः पण्डितः अम्भसा जलेन परिषि-
ञ्चति नकोऽपीत्यर्थः । ज्वरितस्याम्भःस्नेकवत् क्रुद्धस्य सान्त्वमुद्दी-
पनकरं स्यात् । अतो दण्ड्य एवेति भावः । वाक्यभेदेन प्रतिबिम्ब-
करणापेक्षो दृष्टान्तालंकारः ॥५॥

१ टि०—‘तदर्हति’ इत्यधिकारे ‘दण्डादिभ्यो यत्’ इति यत्प्रत्यये स्वेद्य शब्दसिद्धिः ।

सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः

प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः ॥ ५५ ॥

सामवादा इति ॥ सकोपस्य रूढवैरस्य तस्य चैद्यस्य सामवादाः प्रियोक्तयः सहसा प्रतप्तस्य कथितस्य सर्पिषो घृतस्य तोयबिन्दव इव प्रत्युत वैपरीत्येन दीपकाः प्रज्वलनकारिणो न तु शान्तिकरा इत्यर्थः । तस्माद्दृष्ट्य एवसः । मनुवचनं त्वप्ररूढवैरविषयमिति भावः ५५ एवं स्थिते यदि केचिदुद्धवादयः प्रत्याचक्षीरंस्तान् प्रत्याह—

गुणानामायथातथ्यार्थं विप्लावयन्ति ये ।

अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दृष्यास्ते शत्रुसंज्ञिताः ॥ ५६ ॥

गुणानामिति ॥ सन्ध्यादीनां गुणानाम् आयथातथ्यात् तथात्वम् अनतिक्रम्य यथातथं यथायोग्यमिति यावत् । 'यथार्थं तु यथातथम्' इत्यमरः । यथार्थेऽव्ययीभावः । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् 'ह्रस्वो नपुंसके'—इति ह्रस्वत्वम् । ततो नञ्समासे अयथातथम् तस्य भाव आयथातथ्यम् । ब्राह्मणादित्वात्पञ्चप्रत्ययः । 'यथातथयथा-पुरयोः पर्यायेण' इति विकल्पान्नञः पूर्वपदस्य वृद्धिः । तस्मात् आयथातथ्यात् अयथायोग्यत्वात् अन्यकालेऽन्यप्रयोगादित्यर्थः । अर्थं प्रयोजनं ये विप्लावयन्ति निघ्नन्ति कार्यहानिं कुर्वन्तीत्यर्थः । अमात्यानां (१) व्यञ्जनं चिह्नं येषां ते तथोक्ता अमात्यवेषधारिण इत्यर्थः । 'अवज्यो हि बहुव्रं हिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनः । वस्तुनस्तु शत्रुरिति संज्ञा संजाता येषां (२) शत्रुसंज्ञिताः शत्रव एव ते कूटमन्त्रिणो राज्ञां दूषयितुमर्हा दृष्या गह्या स्त्याज्या इति यावत् । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति कर्तरि षष्ठी । अतः स्वोक्तं न प्रतिरोद्धव्यमिति भावः ॥ ५६ ॥

१ टि०—अमा भवः अमात्यः 'अमान्तिकसहार्थयोः' इत्यमरः 'अव्ययात्तयप्' इति त्यप् ।

२ टि०—'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इतीतच्प्रत्ययः ।

ननु यातव्योऽपि काले यातव्य इत्याशङ्क्य अयमेवकाल इत्याह—

स्वशक्त्युपचये केचित्परस्य व्यसनेऽपरे ।

यानमाहुस्तदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयम् ॥ ५७ ॥

स्वेति ॥ केचित् वृद्धाः स्वस्य शक्त्युपचये सामर्थ्यातिरेके यानं यात्राम् आहुः । यथाह- कामन्दकः—

प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणां यातव्यमित्येव समादिशन्ति ।

तथा विपक्षे व्यसनानपेक्षी क्षमो द्विषन्तं मुदितः प्रतीयात् ॥

इति । अपरे वृद्धाः परस्य शत्रो व्यसने विपदि 'व्यसनं विपदि संशे' इत्यमरः । यानम आहुः । अत्रमनुः—

तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ इति ॥

तत्^(१)द्वयम् उक्तपक्षद्वयं कर्तुं आसीनम् अनुद्युज्जानम् 'ईदासः' इति शानजाकारस्येकारादेशः । त्वाम् उत्थापयति प्रेरयति । तदुभय-
लाभात् ईदृक्कालो न कदापि लप्स्यते इत्यर्थः ॥५७॥

१ टि०—'आसीनम्' इति श्लेषेण प्रथमान्तमपि द्वयमित्यस्य विशेषणं तथाच विद्यमानं तद्वयमित्यर्थः । अतएव तस्य द्वयस्य विद्यमानताऽव्यवधानेन वर्ण्यते ऽग्रिमश्लोकेषु ।

तत्र स्वशक्त्युपचयं तावल्लक्षयति—

लिलङ्घयिषतो लोकानलङ्घयानलधीयसः ।

यादवाम्भोनिधीन् रुन्धे वेलेव भवतः क्षमा ॥ ५८ ॥

लिलङ्घयिषत इति । लोकान् लङ्घयितुम् इच्छतो लिलङ्घयिषतः लङ्घयतेः सन्नन्ताल्लुटः शतरि शस् । अलङ्घ्यान् स्वयं दुर्लङ्घ्यान् कुतः अलधीयसः अतिगुरून् अतएव यादवा अम्भोनिधय इवेत्युपमित-
समासः, वेलेवेति लिङ्गात् ^(१) । तान् यादवाम्भोनिधीन् भवतः क्षमा तितिक्षा वेलेव कूलमिव 'वेला कूलेऽपि वारिधेः' इति विश्वः । रुन्धे प्रतिबध्नाति । अन्यथा प्रागेव सर्वे संहरेयुरिति भावः ॥ ५८ ॥

१ टि०—'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इत्यादिना समासे पूर्वपदार्थयादवानां प्राधान्यात् उपमेयत्वेन प्रधानभूतायाः क्षमायास्तत्रान्वयः क्रियाद्वारा संभवति, उत्तर-
पदार्थाम्भोनिधिनां प्राधान्ये तु प्रधानक्षमाकर्तृकरोधनकर्मत्वान्वयस्तत्राऽसंभवी स्यादित्यर्थः । तथाचोपमालङ्कारः पर्यवसन्नः । 'क्षमावेला' इति समासेन वेलायाः प्राधान्यं यदि कविना विवक्षितं स्यात्तदा तु यादवाम्भोनिधीन् इत्यत्राम्भोनिधीनां प्राधान्यमुचितं स्यात्तदाच रूपकालङ्कारः संभवेत्, नतु तथा वेलायाः प्राधान्यमस्ति किन्तूपमानत्वेनाप्रा-
धान्यमेव तदाह 'वेलेवेति लिङ्गात्' इति ।

अभ्युद्ययश्चायमपरो यदङ्ग्रेऽनेनैव ते विजयलाभ इत्याह—

विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम् ।

फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि ॥ ५९ ॥

विजय इति ॥ सेनायाः कर्त्र्या विजयः साक्षिमात्रे उदात्ताने एव फलभाजि त्वयि समीक्ष्योक्ते सांख्योक्ते 'सांख्यं समीक्ष्यम्' इति

त्रिकाण्डः । आत्मनि बुद्धेर्महत्तत्त्वस्य मूलप्रकृतेः प्रथमविकारस्य कर्त्रा भोगः सुखदुःखानुभवः, इव अपदिश्यतां व्यवहियताम् । भृत्यजयपराजययोः स्वामिगम्यत्वादिति भावः । सांख्या अप्याहुः— 'कर्तेव भवत्युदासीनः' इति 'सर्वे प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः' इति च^(१) ॥५९॥

१ टि०—ईश्वरकृष्णकारिकायां २०-३७ क्रमेण द्वयमिदमुक्तम् ।

अथ परस्य व्यसनमाह—

हते हिडिम्बरिपुणा राज्ञि द्वैमातुरे युधि ।

चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥६०॥

हते इति ॥ हिडिम्बरिपुणा भीमेन द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् द्वैमातुरः 'मातुक्तसंख्यामंभद्रपूर्वायाः' इत्यणप्रत्यय उकारश्चान्तादेशो रेफपरः । तस्मिन् राज्ञि जरासन्धे 'म हि द्वाभ्यां पत्नीभ्यामघंशः प्रसूतो जरया नाम पिशाच्या सन्धितश्चे'ति कथयन्ति । युधि हते सति चिरस्य चिरकालेन 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । मित्रव्यसनी मित्रभ्रंशवान् इति यावत् । 'व्यसनं विपदे भ्रंशे' इत्यमरः । दमघोषात् जातो दमघोषजः चैव सुखेन दम्यते इति सुदमः^(१) । एकाकित्वात्सुसाध्य इत्यर्थः ॥६०॥

१ टि०—'इषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रैषु खल्' इति कर्मणि खल्प्रत्ययः ।

कष्टश्चायं पक्षोऽभ्युपेत्यवादेनोक्तो वस्तुनस्तु शूराणामग्रिमपक्ष एवेष्टः शास्त्रमंवादी च । यथाह कामन्दकः—

यदा समस्तं प्रसभं निदन्तुं पराक्रमादूर्जितमप्यमिश्रम् ।

तदाऽभिधायादहितानि कुर्वन्नुपान्ततः कर्षणपीडनानि ॥

इति । इत्यभिप्रेत्याह—

नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रिये ।

विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥६१॥

नीतिरिति ॥ परः शत्रुः आपदि गम्यो गमनार्हः (इति) नीतिः । इति यत्, तत् आपदि गमनं मानिनः शौर्याभिमानिनो ह्रिये लज्जाकर-मित्यर्थः । किन्तु पूर्ण उपचिन्ताग्रः स शत्रुः तस्य मानिनो विधुः चन्द्रः विधुं तुदति हिनस्तीति विधुन्तुदो राहुः 'विध्वरुषोस्तुदः' इति खण्प्रत्यये मुमागमः^(१) । तस्येव उत्सवाय । अतएव बलिना

बलवानेव यातव्यो बलिनश्च वयमिति भावः ॥६१॥

तर्हि पूर्वोदाहृतमन्वादिशास्त्रविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—

अन्यदुच्छुद्धलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥६२॥

अन्यदिति ॥ उच्छुद्धलम् अनर्गलं प्रसह्यपीडनक्षममिति भावः ।

सत्त्वं बलम् अन्यत् । शास्त्रेण मन्वादिशास्त्रेण नियन्त्रितम् उदाहृतं परव्यसनकाले निर्मितं सत्त्वम् अन्यत् । उत्कटानुत्कटलक्षणवैलक्षण्य-
मन्यशब्दार्थः । तयोः सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां मिथोविरोधान्नक-
शास्त्रत्वं संभवतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—तेजस्तिमिरयोः समानम्
अधिकरणं ययोः, तयोर्भावः सामानाधिकरण्यम् एकाश्रयत्वं कुतः ?
न कुतश्चित् । तयोः सहावस्थानविरोधादिति भावः । तस्मादुभयोरु-
दितानुदिनहोम^(१)वद्भिन्नविषयत्वादितरेतरशास्त्रविरोधो न बाधक
इति भावः ॥ ६२ ॥

१ टि०—उदिते जुहोति' 'अनुदिते जुहोति' 'समयाध्युषिते जुहोति' इति
श्रुतित्रयविहितहोमकालवद् व्यवस्थेत्यर्थः ।

तर्हि नः किमिदानीं कार्यमत आह—

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत्कारि मा सन्तु चेदयः ।

आस्माकदन्तिसानिध्याद्वामनीभूतभूरुहः ॥६३॥

इन्द्रप्रस्थेति ॥ इन्द्रप्रस्थस्य पार्थनगरस्य गमो गमनम् 'ग्रहवृह-
निश्चिगमश्च' इत्यप्प्रत्ययः । तावत् इदानीं मा कारि तावत् न
क्रियतामेवेत्यर्थः^(१) । 'यावत्तावत्परिच्छेदे कात्स्न्ये मानावधारणे' इति
विश्वः । कृत्रः कर्मणि लुङ् माङि लुङ्' इत्याशोरर्थे 'न माङ् योने'
इत्यद्रप्रतिषेधः । किंतु चेदयः चेदिदेशा अस्माकमिमे आस्माकाः
'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च' इति विकल्पादणप्रत्ययः 'तस्मिन्निच
युष्माकास्माक' इति अस्माकादेशः । संनिधिरेव सानिध्यम् स्वार्थे
प्यञ्प्रत्ययः । आस्माकानां दन्तिनां सानिध्यात् वामनीभूताः
शाखाभङ्गात् खर्वीभूता भूरुहो वृक्षा येषां ते तथोक्ताः सन्तु ।
चेदियात्रैव क्रियतामित्यर्थः । सा च प्रस्तुता प्रस्तुतेनैव स्वकार्येण
गम्यते इति पर्यायोक्तालंकारः ।

कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात् कार्यवर्णनात् ।

प्रस्तुतत्वेन संबन्धात्पर्यायोक्तः स उच्यते ॥ इति लक्षणात् ॥६३॥

१ टि०—तावच्छब्दस्य श्लेषेणावृत्त्या वाऽर्थद्वयार्थत्वेन 'इदानीमिति' 'एवेत्यवधारणमिति' नार्थद्वयलाभः ।

निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।

उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः ॥६४॥

निरुद्धेति ॥ किञ्च दाशार्हा यादवा वीवधो धान्यादिप्राप्तिः
आसारः सुहृद्बलम् प्रसारः तृणकाष्ठादेः प्रवेशः ।

धान्यादेर्वीवधः प्राप्तिसारास्तु सुहृद्बलम् ।

प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेशः ॥ इति वैजयन्ती ॥

ते निरुद्धा यैस्ते तथोक्ताः । अन्यत्र निरुद्धौ वीवधानां पर्याहारापरनाम्नां स्कन्धवाह्यक्षीराद्याहरणसाधनभारविशेषाणाम् आसारप्रसारौ प्रवेशनिर्गमौ यैस्ते तथोक्ताः । 'विवधो वीवधो भारे पर्याहाराध्वनोरपि' इति हेमचन्द्रः । व्रजं गोष्ठं 'व्रजं स्याद्गोकुलं गोष्ठम्' इति वैजयन्ती । गा इव माहिष्मतीं पुरीं द्विषः अरीन् उपरुन्धन्तु । व्रजे गा इव माहिष्मत्यामरीनावृण्वन्तु इत्यर्थः । 'बुधियाचिरुधि' इति द्विकर्मकत्वम् । तत्र पुरीव्रजौ अकथितं कर्म, अन्यदीप्सिततमं कर्म ॥६४ तर्हि पर्थप्रार्थनायाः का गतिरित्याशङ्क्य उपेक्षैव गतिरित्याह—

यजतां पाण्डवः स्वर्गमवन्विन्द्रस्तपविनः ।

वयं हनाम द्विषतः सर्वः स्वार्थं समीहते ॥६५॥

यजतामिति ॥ पाण्डवो युधिष्ठिरो यजतां यागं करोतु । इन्द्रः स्वर्गम् अवतु रक्षतु । इनः अर्कः 'इनः पत्यौ नृपार्कयोः' इति मेदिनी । तपतु प्रकाशताम् । वयं द्विषतः अरीन् हनाम मारयाम । 'आहुत्तमय पिब' इत्याडागमः । सर्वत्र प्राप्तकाले लोद^(१) । तथाहि—सर्वो जनः स्वार्थं स्वप्रयोजनं समीहते अनुसंधत्ते । इन्द्रादिसमानयोगक्षेमो नः पार्थ इत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥६५॥

१ टि०—'प्रपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' इति सूत्रे चकारेण लोटोऽनुकर्षणात् ।

प्राप्यतां विद्युतां संपत्संपर्कादर्करोचिषाम् ।

शस्त्रेद्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोक्षितैः ॥६६॥

प्राप्यतामिति ॥ किञ्च द्विषतां शिरश्छेदेन प्रोच्छलता उद्गच्छता

शोणितेन उक्षितैः सिक्तैः शास्त्रैः अर्करोचिषां संपर्कात् संबन्धात्
विद्युतां संपत् लक्ष्मीः प्राप्यतामिति निदर्शनालंकारः^(१) ॥६६॥

१ टि०—विद्युतां संपत्तिवत् संप्राप्यतामिति सादृश्येन भेदेऽपि ऐक्यारोपान्निदर्शना ।

इति संरम्भिणो वाणीर्बलस्यालेख्यदेवताः ।

सभाभित्तिप्रतिध्वानंभयादन्ववदन्निव ॥६७॥

इतीति ॥ इति इत्थं संरम्भिणः क्षुभितस्य बलस्य बलभद्रस्य
वाणीः आलेख्यदेवताः चित्रलिखितदेवताः सभायाः सदोगृहस्य
भित्तीनां प्रतिध्वानैः प्रतिध्वनिव्याजेनेत्यर्थः । भयात् अन्ववदन्निव
अन्वमोदयन्निव इत्युत्प्रेक्षा^(१) ॥६७॥

१ टि०—‘संरम्भिणः’ इति पदेन आलेख्यदेवतानां भयोत्पादने हेतुत्वोपन्या-
सात् काव्यलिङ्गमपि संभवति परंतु उत्प्रेक्षितार्थसमर्थने अनौचित्यान्नेक्तम् ।

निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोऽक्षजः ।

शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद् दशा ॥६८॥

निशम्येति अधः कृतम् अक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं येन सोऽधोऽक्षजो
हरिः ताः शेषस्य शेषावतारस्य बलभद्रस्य गाः वाचः शेषगवीः ।
‘गोरतद्धितलुकि’ इति टच् । टित्वान् डीप्, निशम्य श्रुत्वा ‘निशाम्य-
तीति श्रवणे तथा निशमयत्यपि’ इति भट्टमल्लः । तत्र शाम्यतेरिदं
रूपम् अन्यथा निशम्येति स्यात् । अतएव वामनः निशम्य निशम-
य्यशब्दौ प्रकृतिभेदात् । बृहतां वाचां पत्युः बृहस्पतेः शिष्याय
उद्धवाय अभिधातुं वक्तुं दशा दृक्संज्ञया प्रस्तावम् अवसरम्
अदिशत् अतिसृष्टवान् । ‘प्रस्तावः स्यादवसरः’ इत्यमरः ॥६८॥

भारतीमाहितभगमथानुब्रतमुद्धवः ।

तथ्यामुतथ्यानुजवज्जगादाग्रे गदाग्रजम् ॥६९॥

भारतीमिति ॥ अथ कृष्णानुज्ञानन्तरम् उद्धव आहितो भरः
अर्थगौरवं यस्यां सा तां तथ्यां यथार्थं भारतीं वाचम् अनुब्रतम्
अगर्वितं यथा तथा गदस्याग्रजं कृष्णम् अग्रे पुरत इति प्रागल्भ्यो-
क्तिः । उतथ्यस्य महर्षेरनुजो बृहस्पतिः ‘उतथ्यावरजो जीवः’ इति
विश्वः । तद्वत्तेन तुल्यं जगाद् । ‘तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः’ इति वतिः ।
तद्धितगेयमुपमा^(१) ॥६९॥

१ टि०—छेकानुप्रासालंकारश्च पादचतुष्टयेऽपि विशिष्टव्यञ्जनसंघावृतेः ।

किं जगादेत्याह—

संप्रत्यसांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना ।

निर्धारितेऽर्थे लेख्येन खलूक्त्वा खलु वाचिकम् ॥७०॥

संप्रतीति ॥ संप्रति मुसलपाणिना बलभद्रेण केवलं शूरेणेति ध्वनिः । उक्ते सति वक्तुमसांप्रतम् वक्तुमयुक्तम् । साधूक्तत्वादभ्याससमानयोगक्षेमप्रसङ्गादिति ध्वनिः । सांप्रतशब्दस्यार्थत्वात्तद्योगे 'शकधृष' इत्यादिना तुमुन् । तथाहि—लेख्येन पत्रेण अर्थे वाच्ये निर्धारिते निर्णीते सति वाचिकं व्याहृतार्थं वाचं संदेशवचनमित्यर्थः । 'संदेशवाग् वाचिकं स्यात्' इत्यमरः । 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' इति ठक् । उक्त्वा खलु न वाच्यं खल्वित्यर्थः । खलुः आद्यः प्रतिषेधे अन्यो वाक्यालंकारे । 'निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु' इत्युभयार्थेऽमरः । 'अलंखलुः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इति क्त्वा-प्रत्ययः । इह 'न पादादौ खलवादय' इति निषेधस्योद्वेजकाभिप्रायत्वान्नर्थखलुशब्दस्यानुद्वेजकत्वात् नञ्बदेव पादादौ प्रयोगो न दुष्यतीत्यनुसंधेयम् । लिखितार्थे वाचिकमिव बलोक्ते मदुक्तिरनवकाशेति वाक्यार्थप्रतिबिम्बकरणात्स्पष्टतावद्दृष्टान्तः । स्तुतिव्याजेन निन्दावगमाद् व्याजस्तुतिश्च । लक्षणं(?)चाग्रे वक्ष्यते ॥७०॥

१ टि०—उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः । निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे-स्तुतिनिन्दयोः । इति सा० द० लक्षणम् ।

तर्हि किं तूष्णींभूतेन भाव्यं नेत्याह—

तथापि यन्मयि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम् ।

तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः ॥७१॥

तथापीति ॥ तथापि बलेन निर्णीतेऽपि ते तव मय्यपि बलभद्रे इवेत्यपि शब्दार्थः । गुरुरित्येवं यद्वौरवमादरः अस्ति । तत् गौरवम् जल्पतो जल्पने प्रयोज्यकर्मणो मम प्रयोजककर्तृत्वं प्रेरकत्वम् उपैति । अतो वक्ष्यामीत्यर्थः । नहि पण्डितैः सादरं पृष्टस्य विशेषज्ञस्य अज्ञवत्तूष्णींभावो युक्त इति भावः ॥७१॥

ननु रामेणैव सर्वं प्रपञ्चेनोक्तं, संप्रति किं ते वाच्यमस्तीत्याशङ्क्य वृथा प्रपञ्चोऽयमिति हृदि निधाय स्तुवन्नाह त्रयेण—

वर्णैः कतिपर्यैरेव प्रथितस्य स्वरैरिव ।

अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥७२॥

वर्णैरिति ॥ कतिपर्यैः परिमिते वर्णैः पञ्चाशतैव मातृकाक्षरैः कतिपर्यैः सप्तभिरेव स्वरैर्निषादादिभिः प्रथितस्य गुम्फितस्य वाङ्मयस्य वाग्जालस्य 'एकाचोऽपि नित्यं नष्टमिच्छन्ति' इति स्वार्थं मयट् । गीयते इति गेयं तस्येव गानस्येव विचित्रता रचनाभेदात् अनन्ता अपरिमिता भवतीत्यर्थः । अहो ! अतस्तेन साधूक्तेऽपि विशेषानन्त्यान्ममापि वक्तव्यमस्तीत्येको भावः । तस्य दुरुक्तत्वान्ममैवास्तीत्यन्यः । प्रत्यवयवमिवशब्दोपादानादनेकैवेयमुपमा ॥७२॥

बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।

अनुज्झितार्थसंबन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥७३॥

बह्वपीति ॥ स्वेच्छया स्वप्रतिभानुसारेण प्रकीर्णम् असंगतं बह्वपि कामं यथेष्टम् अभिधीयते । किन्तु अनुज्झितोऽर्थसंबन्धः पदार्थसंगतिर्यस्मिन् स प्रबन्धः संदर्भो दुरुदाहरो दुर्वचः । हरतेः खलुप्रत्ययः । बलरामेण तु संगतमेवोक्तमिति स्तुतिः, असंगतमेवोक्तमिति निन्दा च गम्यते ॥ ७३ ॥

अदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् ।

प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रां वाचं पटीमिव ॥७४॥

अदीयसीमिति ॥ कुशला वक्तारो अदीयसीम^(१) अतिसुकुमाराक्षराम् श्लक्ष्णतरां च तथापि घनाम् अर्थगुर्वीम् अन्यत्र सान्द्राम् कदलीदलकल्पामित्यर्थः । अनल्पैर्बहुभिर्गुणैः श्लेषादिभिः तन्तुभिश्च कल्पितां रचितां निर्मितां च चित्रां शब्दादिविचित्रां विचित्ररूपां च वाचं पटीं शाटीमिव प्रसारयन्ति । रामवागप्येवं विधेति स्तुतिः । रामवाक्तु नैवंविधेति निन्दा च गम्यते । अत्र श्लेषस्य शुद्धविषयासंभवेन सर्वालकारबाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्थापितः प्रकृताप्रकृतश्लेषोऽप्यित्यलंकारसर्वस्वकारः । एवं च पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रसङ्गात् श्लेषप्रतिभोत्थापितेयमुपमैवेत्यन्ये ॥७४॥

१ टि०—अतिशायनेऽग्रे मृदुशब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे' इत्यादिना ईयसुनि 'रू कृतो हलोदेल्लघोः' इति ऋकारस्य रेफादेशे 'टेः' इति लोपे 'उगितश्च' इति ङीप् ।

अयोद्धवः स्वसिद्धान्तं वर्णयिष्यन् स्तुत्या गर्वं परिहरन् हरिमभि-
मुखीकरोति—

विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तबोद्धाह्यते पुरः ।

हेतुः परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥७५॥

विशेषेति ॥ विशेषान् अवान्तरमेदान् वेत्तीति विशेषविद्वान् तस्य
विशेषविदुषो विशेषज्ञस्य 'गम्यादि' पाठाद् द्वितीयासमासः । तव
पुरोऽग्रे शास्त्रं नीतिशास्त्रम् उद्धाह्यते उपन्यस्यते इति यत् 'उद्धाहितमु-
पन्यस्तम्' इति वैजयन्ती । सा तदुद्धाहणमित्यर्थः । विधेयप्राधान्या-
त्स्त्रीलिङ्गत्वम् । वक्तुः उद्धाहयितुः परिचयस्थैर्ये अभ्यासदाढ्ये हेतुः
गुणनिका आग्नेडितमेवेत्यर्थः । नतु वैदुष्यप्रकटनमिति भावः । 'गुण
आग्नेडने' चौरादिकात् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच् । ततः संज्ञायां
कन् । कात्पूर्वस्येकारः^(१) ॥७५॥

१ टि०—'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः' इत्यनेन ।

संप्रति स्वमतमुपन्यस्यति—

प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी यतेतधातुमात्मनि ।

तौ हि मूलमुदेष्यन्त्या जिगीषोरात्मसंपदः ॥७६॥

प्रज्ञेति ॥ अनः अस्मात्कारणात् स्वम् अस्यास्तीति स्वामी 'स्वा-
मिर्ज्ञैश्वर्ये' इति निपातः । प्रज्ञोत्साहौ मन्त्रोत्साहशक्ती आत्मनि
स्वस्मिन् आधातुं संपादयितुं यतेत स्वयमुभयशक्तिमान् भवेदित्यर्थः ।
कुतः ? हि यस्मात् तौ प्रज्ञोत्साहौ उदेष्यन्त्याः^(१) वत्स्यन्त्या जिगी-
षोः^(२) आत्मनः संपदः प्रभुशक्ते निदानम्, अत्रोत्साहग्रहणं दृष्टान्ता-
र्थम् यथोत्साहस्तथा मन्त्रोऽपि ग्राह्यो नतु केवलोत्साह इति बल-
भद्रापवादः ॥ ७६ ॥

१ टि०—उत्पूर्वात् इणधातोः 'लटः सद्वा' इति भविष्यति शत्रन्ताद्
'उगितश्च' इति ङीप् 'आच्छीनद्योर्लुम्' इति लुम् ।

२ टि०—जिधातोः सन्नन्तात् 'सन्नलिटोर्जेः' इति अभ्यासोत्तरस्य कुत्वे
'सनाशंसमिक्ष उः' इत्युप्रत्ययः ।

उत्साहवत्प्रज्ञापि ग्राह्येत्युक्तं तस्याः प्रयोजनमाह—

सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति ये ।

तत्रानिर्शं निषण्णास्ते जानते जादु न श्रमम् ॥७७॥

सोपधानामिति ॥ ये धीरा धीमन्तः ^(१) सोपधानां सविशेषां युक्तियुक्तमित्यर्थः । अन्यत्र सगेन्दुकां सोपबर्हामित्यर्थः । 'उपधानं विशेषे स्याद्वेन्दुके प्रणयेऽपि च' इति विश्वः । स्थेयसीं स्थिरतराम् अचपलां द्रढीयसीं च स्थिरशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर' इत्यादिना स्थादेशः । धियं खट्वां पर्यङ्कं कुर्वन्ति आश्रयन्तीत्यर्थः । 'शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः' इत्यमरः । 'तत्करोति तदाचष्टे' (वार्तिकम्) इति णिच् । ते धीरास्तत्र धीखट्वायाम् अनिशम् अश्रान्तम् निषण्णा विश्रान्ताः सन्तो जातु कदाचिदपि श्रमं खेदं न जानते न विदन्ति । 'श्रमः खेदो रत्यादेः' इति लक्षणम् । धीपूर्वक एवोत्साहः सेव्यो न केवल इति सर्वथा धीः आश्रयणीयेत्यर्थः । अत्र धिय आरोप्यमाणायाः प्रकृतश्रमापनोदरूपोपकारपर्यन्ततया परिणामालंकारः । 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इति लक्षणात् ॥ ७७ ॥

१ टि०—धियं रान्ति इति विग्रहे 'आतोऽनुपसंगं कः' इति कः 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः । धातूनामनेकार्थत्वादादानं राधातोरर्थः । परेभ्यः प्रदानं वा तेन धीरशब्दस्य धीमन्त इत्यर्थः संपन्नः ।

अथ प्रज्ञाप्रज्ञयोर्द्विभ्यां वैलक्षण्यमाह—

स्पृशन्ति शरवत्तीक्ष्णाः स्तोकमन्तर्विशन्ति च ।

बहुस्पृशापि स्थूलेन स्थीयते बहिरस्मवत् ॥७८॥

स्पृशन्तीति ॥ तीक्ष्णा निशितप्रज्ञाः शरवत् शरेण तुल्यं स्तोकम् अल्पमेव स्पृशन्ति । अन्तः कार्यस्य चान्तरं विशन्ति । अल्पायासेन बहुकार्यं साधयन्तीत्यर्थः । बहुस्पृशा^(१) व्यापिना स्थूलेन मन्देन बृहताच्च अश्मना उपलेन तुल्यम् अश्मवत् 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः' बहिरेव कार्यस्याकार्यस्य चेति भावः । स्थीयते^(२) स्थितिः क्रियते । मूढो हि अल्पस्य हेतोर्बहुप्रयासं करोति मूषकग्रहणाय शिखरिखननं परिहासास्पदं भवतीति भावः । तद्धितगतेयमुपमा ॥७८॥

१ टि०—'स्पृशोऽनुदके किन्' इति क्तिन्नम् ।

२ टि०—स्थाधातोर्भावे लटि यकि 'घुमास्था' इतीत्वम् ।

आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कार्यं व्यग्रा भवन्ति च ।

महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥७९॥

आरभन्ते इति ॥ किञ्च अज्ञा अल्पं तुच्छमेव आरभन्ते प्रक्रमन्ते कामम अत्यन्तं व्यग्रा स्वरिताश्च भवन्ति । नच पारं गच्छन्तीति भावः । कृतधियः शिक्षितबुद्धयस्तु महारम्भा महोद्योगा भवन्ति निराकुला अव्यग्राश्च तिष्ठन्ति । पारं गच्छन्तीति भावः^(१) ॥७९॥

१ टि०—स्वभावोक्तिरलंकारः ।

अथ प्रज्ञावानपि न प्रमाद्येदित्याह —

उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः ।

हन्ति नोपशयस्थोऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान् ॥८०॥

उपायमिति ॥ उपायम आस्थितस्य प्राप्तस्यापि उपायेनैव कार्यं साधयतोऽपीत्यर्थः किमुत व्यग्रतयेति भावः । प्रमाद्यतः अनवधानस्य 'प्रमादोऽनवधानता' इत्यमरः । अर्थाः प्रयोजनानि नश्यन्ति । तथेहि-
शयालु निर्दालुः, आलचि 'शीङो वक्तव्यात्' आलुच् । मृगान् यातीति मृगयु व्याधः । 'मृगय्वाद्यश्च' इत्यौणादिकः कुप्रत्ययान्तो निपात । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च सः' इत्यमरः । उपशेरतेऽस्मिन्नित्युपशयः-मृगमार्गस्थादिनो व्याधस्य आत्मगुप्तिस्थानं गर्तविशेषः 'एरच्' इत्यच्प्रत्ययः । तत्र तिष्ठतीति उपशयस्थोऽपि मृगान् न हन्ति । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥८०॥

एवं प्रज्ञाया आवश्यकत्वमुक्तं तथोत्साहस्याप्याह—

उदेतुमत्यजन्नीहां राजसु द्वादशस्वपि ।

जिगीपुरेको दिनकृदादित्येष्विव कल्पते ॥८१॥

उदेतुमिति ॥ जेतुमिच्छु जिगीषु. एक एव द्वादशस्वपि राजसु (मध्ये) द्वादशसु आदित्येषु दिनकृत् यो दिनकरणे व्याप्रियमाण आदित्यः स इव ईहाम उत्साहम अत्यजन्, प्रयुञ्जान एव नतु निरुद्योग इति भावः । उदेतुं कल्पते उदयाय प्रभवति । उत्साहशक्तिरेव प्रभुशक्तेरपि मूलमित्यर्थः । 'नानालिङ्गत्वाद्धेतूनां नानासूर्यत्वम्' इति श्रुतेः । प्रतिमासमादित्यभेदाद् द्वादशत्वं तच्चैकस्यैव द्वादशात्मक-त्वम् । द्वादशात्मा दिवाकरः' इत्यभिधानात् । ते चार्यमादयः पुराणोक्ता^(१)द्रष्टव्याः । राजानस्तु—

अरिमित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमतः परम ।

तथाऽरिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥

पार्णिग्राहास्ततः पञ्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् ।

आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥

पार्णिग्राहासार आक्रन्दासारश्चेत्यर्थः । अत्र चत्वार इति शेषः । एवं नव भवन्ति विजिगीषुर्दशमः ।

अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः ।

अनुग्रहे संहृतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे ॥

मण्डलाद्वहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ।

इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश वेदितव्याः । पूर्णोपमा ॥८१॥

१ टि०-इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा ।

अर्चिर्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥

इति पुराणोक्तानि द्वादश आदित्यनामानि ।

उपायमाश्रितस्येत्यत्र राजा न प्रमाद्येदित्युक्तम्, अप्रमादप्रकारमाह—

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनसंवृतिकञ्चुकः ।

चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥८२॥

बुद्धिशस्त्र इति ॥ बुद्धिरेव शस्त्रं यस्य स बुद्धिशस्त्रः अमोघपा-
तित्वात्तस्या इति भावः । प्रकृतयः स्वाम्यादिराज्याङ्गानि 'राज्याङ्गानि
प्रकृतयः' इत्यमरः । ता एवाङ्गानि यस्य सः, तद्वैकल्ये राज्ञो वैकल्यं
स्यादिति भावः । घना दुर्भेदा संवृतिर्मन्त्रगुप्तिरेव कञ्चुकः कवचो
यस्य स तथोक्तः, मन्त्रभेदे राज्यभेदादिति भावः । चरतीति चरः
पचाद्यच्' स एव चारो गूढपुरुषः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः
'चारश्च गूढपुरुषः' इत्यमरः । स एव ईक्षणं चक्षु र्यस्य स चारेक्षणः
अन्यथा स्वपरमण्डलवृत्तान्तादर्शनात् 'अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः
पदे पदे' इति भावः । दूतः संदेशहरः 'स्यात्संदेशहरो दूतः' इत्यमरः ।
स एव मुखं वाग् यस्यासौ दूतमुखः । अन्यथा मूकस्येव वाग्व्यवहा-
रासिद्धौ तत्साध्यासाध्यकार्यप्रतिबन्धः स्यात् इति भावः । एवंभूतः
पार्थिवः कोऽपि पुरुषः । अन्य एवायं लोकविलक्षणः पुमानित्यर्थः ।
अतो राज्ञा बुद्ध्यादिसंपन्नेन भवितव्यम् । एतदेवाप्रमत्तत्वम्, अन्यथा
स्वरूपहानिः स्यादिति भावः । अत्र कोऽपीति राज्ञो लोकसंबन्धेऽपि
तदसंबन्धोक्त्या तद्रूपातिशयोक्तिः । सा च बुद्धिशस्त्र इत्यादिरूपक-
निर्व्यूढेति तेन सहाङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥८२॥

‘चतुर्थोपायसाध्ये’ इत्यादिना यत् क्षात्रमेव कर्तव्यमित्युक्तं तत्रो-
त्तरमाह—

तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः ।

नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः ॥८३॥

तेज इति ॥ कालं जानानीति कालज्ञस्तस्य । अर्थं काल इति
विदुष इत्यर्थः । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ न तु ‘इगुपध’ इत्यादिना कविधिः ।
समासे कर्मोपपदस्यैव बलवत्त्वभाषणात् । तस्य महीपतेः तेजः
क्षात्रमेव इति वा, क्षमैव इति वा एकान्तं नियमो नास्ति किन्तु
यथाकालमुभयमप्याश्रयणीयमित्यर्थः । तथाहि—रसान् शृङ्गारादीन्
भावान् निर्वेदादींश्च वेत्ति यः तस्य रसभावविदः, भावग्रहणं
संपातायातम् । कवेः कवयितुः एकं केवलम् ओजः प्रौढप्रबन्धत्वं वा
एकः प्रसादः सुकुमारप्रबन्धत्वं वा न, किन्तु तत्र हि रसानुगुण्येन
यथायोग्यमुभयमप्युपादेयम् । इष्टान्तालंकारः ॥८३॥

१ टि०—काव्यात्मभूतस्य रसस्य ग्रहणेन कालदृष्टान्तसिद्धौ भावग्रहणस्य
वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति संपातायातमिति गोबलीवर्दन्यायादित्यर्थः ।

यदुक्तं ‘क्रियासमभिहारेण विराध्यतं क्षमेत कः’ इति तत्रोत्तरमाह—

कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः ।

असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा ॥८४॥

कृतापचार इति ॥ परैः शत्रुभिः कृतोऽपचारोऽपकारोऽपथ्यं च
यस्य स तथापि अनाविष्कृतविक्रियः अन्तर्गूढविकारः, अतएव
असाध्योऽप्रतिसमाधेयः सन् गदो यथा रोग इव ‘इववद् वा यथा
शब्दः’ इति दण्डी^(१) । काले बलक्षयावसरे प्राप्ते सति कोपं कुरुते
प्रकुप्यतीत्यर्थः । तदुक्तम्—

वहेदमिधं स्कन्धेन यावत्कालविपर्ययः ।

तमेव चागते काले भिन्धाद्धटमिवाश्मना ॥८४॥

१ टि०—यथाशब्दप्रयोगाच्छ्रौती उपमा ।

इतश्च क्षन्तव्यमिदानीमित्याह—

मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पते ।

प्रदीपः केहमादत्ते दशयाऽभ्यन्तरस्थया ॥८५॥

मृद्विति ॥ मृदुना मृदुवस्तुना व्यवहितम् अन्तर्हितं तेजः अर्थान्

भाक्तुं प्रकल्पते प्रभवति । तथाहि—प्रदीपः अभ्यन्तरस्थया मध्यस्थया दशया वर्त्या 'दशा वर्तौ अवस्थायां स्नेहसैलादिके रमे' इति विश्वः । स्नेहं तैलादिकम् अर्थम् आदत्ते । अन्यथा स्वयमेव निर्वायादिति । ततः क्षान्तिपूर्वमेव क्षात् फलतीति सर्वथा प्रथमं क्षन्तव्यमिति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ॥८५॥
तर्हि पौरुषं मा भून्नित्यं क्षममाणस्य दैवमेव श्रेयो विधास्यतीत्याशङ्क्याह—

नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे ।

शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥८६॥

नालम्बते इति ॥ विद्वान् अभिज्ञः दिष्टे^(१) मतिर्यस्येति दैष्टिको दैवप्रमाणक इत्यर्थः 'दैवं दिष्टं भागधेयम्' इत्यमरः । 'अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः' इति ठक् । तद्भावं दैष्टिकतामेव नालम्बते । सर्वथा यद्गविष्यस्य विनाशादिति भावः । तथा पौरुषे केवलपुरुषकारेऽपि 'युवादि' त्वादणप्रत्ययः । न निषीदति न तिष्ठति दैवप्रानिकूल्ये तस्य वैफल्यादिति भावः । किन्तु सत्कविः सत्कवयिता शब्दार्थाविव तयोः काव्यशरीरत्वादिति भावः । यथाह वामनः—अदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यमिति । द्वयं पौरुषं दैवं च अपेक्षते । अतः पौरुषमप्यावश्यकं किंतु काले कर्तव्यमिति विशेषः । पौरुषादृष्टयोः परस्परसापेक्षत्वादिति भावः ॥८६॥

१ टि०—दिष्टम् इति मतिर्यस्येति विग्रहः । प्रथमान्तात् टग्विधानात् । दिष्टे मतिर्यस्येति तु फलितार्थकथनम् ।

अथ क्षान्तेः फलमाह—

स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावाः संचारिणो यथा ।

रससैकस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महीभृतः ॥८७॥

स्थायिन इति ॥ रस्यते स्वाद्यते इति रसः शृङ्गारादिः 'रसतेः स्वादनार्थत्वात् रस्यन्त इति ते रसाः' इति निर्वचनात् । तस्य रसस्य रसीभवतः स्थायिभावस्य रत्यादेः

रतिर्हासश्च क्रोधश्च शोकोत्साहभयानि च ।

जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥

इत्युक्तत्वात् । एकस्यैवार्थे स्वादुभावरूपे प्रयोजने भूयांसः

संचारिणो व्यभिचारिणो भावा निर्वेदादयो विभावादीनामुपलक्षणमेतत् यथा प्रवर्तन्ते तदुक्तम्—

विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः ॥

आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायिभावो रसः स्मृतः ॥

तथा स्थायिनः स्थिरस्य क्षान्त्या कालं प्रतीक्षमाणस्येत्यर्थः । एकस्यैव नेतु विजिगीषोर्नायकस्य अर्थे प्रयोजने भूयांसो महीभृतो राजानः प्रवर्तन्ते स्वयमेवास्य कार्यं साधयन्तीत्यर्थः । ततः क्षन्तव्यमिति भावः । केचित्तु भावपदस्यापि रसपरत्वमाश्रित्य यथा संचारिणः प्रसङ्गादागन्तुका अन्ये रसाः स्थायिनः स्थिरस्य एकस्य मुख्यस्य अर्थे प्रवर्तन्ते यथाऽस्मिन्नेव काव्ये वीरस्य शृङ्गारादय इति व्याचक्षते । उपमालंकारः ॥ ८७ ॥

१ टि०—केचिन्मते रसपदस्य रसीभवत इति अभूततद्भावविषयतया गौणी वृत्तिर्नाश्रयणीया भवति । किन्तु स्थायिपदस्य संचारिपदस्य च रुढिसंयुक्तव्या भवतीत्यरुचिवीजम् ।

क्षान्तिपक्षे एव गुणान्तरमाह—

तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता ।

सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः ॥८८॥

तन्त्रेति ॥ तन्त्रावापौ स्वपरराष्ट्रचिन्तनम् अन्यत्र तन्त्रावापं शास्त्रौषधप्रयोगं वेत्ति यस्तेन तन्त्रावापविदा

‘तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्तायामावापः परचिन्तने ।

शास्त्रौषधान्तमुख्येषु तन्त्रम्’ इति वैजयन्ती ।

योगैः सामाद्युपायैः अन्यत्र देवताध्यानैश्च ‘योगः संनहनोपाय-ध्यानसंगतियुक्तिषु’ इत्यमरः । मण्डलानि स्वपरराष्ट्राणि माहेन्द्रादि-देवतायतनानि च अधिनिष्ठता अतिक्रामता नरेन्द्रेण राज्ञा विषवैद्येन च ‘नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते’ इति विश्वः । शत्रवः फणीन्द्रा इव सुनिग्रहाः सुखेन निग्राह्याः । एवं च प्रकृताप्रकृत-विषयः श्लेषः । उपमैवेति केचित् ॥८८॥

‘प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी’ इत्यत्रैव तावेव प्रभुशक्तेर्मूलमित्युक्तं तदेव यदनक्ति—

करप्रचेयामुत्तुङ्गः प्रभुशक्तिं प्रथीयसीम् ।

प्रज्ञाबलबृहन्मूलः फलत्युत्साहपादपः ॥८९॥

करेति ॥ उत्तुङ्गो महोन्नतः प्रज्ञाबलं मन्त्रशक्तिरेव बृहत् प्रधानं मूलं यस्य स उत्साह एव पादपः करेण बलिना प्रचेयां धनीयां हस्तप्राज्ञां च 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । प्रथीयसीं पृथुतराम 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रेफादेशः प्रभुशक्तिं तेजोविशेषं 'स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । फलति प्रसूते इत्यर्थः । 'फल निष्पत्तौ' मन्त्रपूर्वक एवोत्साहः फलति विपरीतस्तु छिन्नमूलो वृक्ष इव शुष्यतीति भावः । रूपकालंकारः ॥८९॥

विमृश्यकारिणस्तु विश्वमपि विधेयं स्यादिति त्रयेणाह—

अनल्पत्वात्प्रधानत्वाद्वंशस्येवेतरे स्वराः ।

विजिगीषोर्नृपतयः प्रयान्ति परिवारताम् ॥९०॥

अनल्पत्वादिति ॥ अनल्पत्वात्प्रज्ञोत्साहाधिकत्वात् अतएव प्रधानत्वात् मण्डलाभिज्ञत्वात् अन्यत्र अनल्पत्वात् उच्चैस्तरत्वात् प्रधानत्वात् नायकस्वरत्वाच्च वंशस्य^(१) वंशवाद्यस्वरस्य इतरे स्वरा वीणागानादिशब्दा इव । अथवा आश्रयत्वात् वंश इव वंशस्तत्कालविहितः स्वर उच्यते तस्य स्वरस्य इतरे षड्जादयो विजिगीषोर्नृपतयः अन्ये मण्डलपरिवर्तिनो राजानः परिवारतां पोष्यतां प्रयान्ति तत्कार्यमेव साधयन्तीत्यर्थः । तस्माद्विमृश्य कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ९० ॥

१ टि०—वल्लभदेवमते 'वंशस्य' इत्यत्र 'अंशस्ये'ति पाठः अंश इति उदात्तस्वर उच्यते इतरपदेनालुदात्तादयः ।

अप्यनारभमाणस्य विभोरुत्पादिताः परैः ।

व्रजन्ति गुणतामर्थाः शब्दा इव विहायसः ॥९१॥

अपीति ॥ किञ्च अनारभमाणस्य स्वयम् अकिञ्चित्कुर्वाणस्यापि विभोः^(१) प्रभोर्व्यापकस्य च परैः अन्यैर्नृपतिभिः शङ्कमेयादिभिश्च उत्पादिताः संपादिता जनिताश्च अर्थाः प्रयोजनानि विहायस आकाशस्य शब्दा इव गुणतां विशेषणतां कारणत्वाद् गुणत्वं व्रजन्ति । शक्तो हि राजा स्वयमुदासीन एवाकाशवत्स्वमहिम्नैव कार्यदेशं व्याप्नुवन् शब्दानिष सर्वार्थानपि स्वकीयतां नयतीत्यर्थः । 'गुणस्त्वावृत्तिश-

ब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती ॥ ९१ ॥

१ टि०—'विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्' इति भूधातोर्दुप्रत्यये टिलोपः ।

यातव्यपार्ष्णिग्राहादिमालायामधिकद्युतिः ।

एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥ ९२ ॥

यातव्येति ॥ किंच एकार्थ एकप्रयोजनं स एव तन्तुस्तत्र प्रोतायाम् एकामीष्टामिलाषिण्यामित्यर्थः । प्रपूर्वाद्विजः कर्मणि क्तः 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । यातव्योऽमिषेणयितव्यः अरिः, पार्ष्णि गृह्णातीति पार्ष्णिग्राहः पृष्ठानुधावी 'कर्मण्यण्' तौ आदी येषां ते पूर्वोक्ताः पङ्क्तिराः स्थिताः त एव माला रत्नमालिका तस्याम् अधिकद्युतिर्महातेजा नायकः शक्तिसंपन्नो जिगीषुर्नायकायते मध्यमणिरिवाचरति स्वयमेव सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः । तस्माद्विमृष्य कर्तव्यमिति भावः । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वः । 'उपमानादाचारे' इति क्यङ् 'अकृतसार्वधातुक' इति दीर्घः । नायकायते इत्युपमा अन्यथाऽनुशासनविरोधात् । एकार्थतन्त्वित्यत्र तु रूपकम् । अधिष्ठानतिरोधानेनारोप्यमाणतन्तुत्वस्यैवोद्भूतत्वात्प्रोतत्वसिद्धेस्तदेव युक्तम् । तद्वलात्पार्ष्णिग्राहादिमालायामित्यत्रापि रूपकमेव । तदनुप्राणिता चेयमुपमेत्यङ्गाङ्गिभावेन तयोः संकरः ॥ ९२ ॥

अथ विमृष्यकरणप्रकारमाह—

षाड्गुण्यमुपयुजीत शक्त्यपेक्षो रसायनम् ।

भवन्त्यस्यैवमङ्गानि रथास्नूनि बलवन्ति च ॥ ९३ ॥

षाड्गुण्यमिति ॥ शक्ति प्रभावादित्रयं बलं च अपेक्षते इति शक्त्यपेक्षः सन् पचाद्यञ्(१) । 'शक्तिर्बले प्रभावादौ' इति विश्वः । षड्गुणा एव षाड्गुण्यं सन्धिविग्रहादिषट्कम् । 'चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे' ष्यञ्प्रत्ययः । तदेव रसायनम् औषधविशेषम् उपयुजीत सेवेन 'रसायनं विहङ्गेऽपि जराव्याधिभिर्दौषधे' इति विश्वः । एवं सति अस्य प्रयोक्तुः अङ्गानि स्वाम्यादीनि

स्वामी जनपदोऽमात्यः कोशो दुर्गबलं सुहृत् ।

राज्यं सप्तप्रकृत्यङ्गं नीतिज्ञाः संप्रचक्षते ॥

गात्राणि च रथास्नूनि स्थिरतराणि कालान्तरक्षमाणीत्यर्थः

‘ग्लानिस्तथा गन्तुः’ इति गन्तुः । बलवन्ति च परपीडाक्षमाणि च भवन्ति । श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥ ९३ ॥

१ टि०—वस्तुतस्तु कर्मण्युपपदे ‘ईक्षिक्षमिभ्यां च’ इति वार्तिकेन णप्रत्ययः ।

स्थाने शमवतां शक्त्या व्यायामे वृद्धिरङ्गिनाम् ।

अयथाबलमारम्भो निदानं क्षयसंपदः ॥ ९४ ॥

स्थाने इति ॥ किञ्च स्थाने शक्त्यविषये शमवतां क्षमावताम् अङ्गिनां सप्ताङ्गिनां राज्ञां शरीरिणां च शक्त्या प्रभावाद्यनुमारेण बलेन च व्यायामे व्यापारे षाड्गुण्यप्रयोगे गमनादौ च सतीत्यर्थः । वृद्धिः उपचयो राज्यस्य शरीरस्य चेति भावः । विपक्षे बाधकमाह— अयथाबलं शक्त्यतिक्रमेण ‘यथाऽसाहृदये’ इत्यव्ययीभावे नञ्समासः । आरम्भो व्यायामः क्षयसंपदः अत्यन्तहाने निदानम् आदिकारणम् अङ्गानामिति शेषः । तस्मादस्माकमकस्माच्चैद्यास्कन्दनमश्रेयस्करमिति भावः । अत्र विशेषस्यापि श्लिष्टत्वात् शब्दशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः । अतो द्वयानामङ्गिनामौपम्यं च गम्यते इति संक्षेपः ॥ ९४ ॥ फलितमाह—

तदीशितारं चेदीनां भवाँस्तमवमँस्त मा ।

निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वगानिव ॥ ९५ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात् अशक्यार्थस्याकार्यत्वात् तं चेदीनाम् ईशितारं शिशुपालं भवान् माऽवमँस्त नावमन्यस्व । मन्यतेः ‘माङ्गिलुङ्’ अनुदात्तत्वाच्चेडागमः । कुतः ? यः चैद्य उदात्तः स्वरान् अनुदात्तादीन् इव अरीन् एकपदे एकस्मिन् पदन्यासे सुप्तिङन्तलक्षणे च निहन्ति हिनस्ति नीचैः करोति च । अतिशूरत्वात् ‘अनुदात्तं पदमेकवर्ज्यम्’ इति परिभाषाबलाच्चेति भावः ॥ ९५ ॥

१ टि०—‘सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वम्’ इति वक्तव्यबलीयस्त्वेन यथा एकपदे पूर्वशिष्टेषु विद्यमानेषु सत्स्वप्युदात्तादिषु तस्मिन् पदे सर्वान्ते यः शिष्यते उदात्तः स्वरितो वा स पूर्वशिष्टान् विद्यमानान् सर्वाण्युदात्तादीन्नुदात्तान् करोति तद्वदित्यर्थः । उपमालंकारः स्पष्टः ।

नचायमेकाकी नः किं करिष्यतीति मन्तव्यमित्याह—

मा वेदि यदसावेको जेतव्यश्चेदिगडिति ।

राज्यक्षमेव रोगाणां समूहः स महीभृताम् ॥ ९६ ॥

मा वेदीति ॥ असौ चेदिराट् एक एकाकी अतो जेतव्यः सुजयः
इति मावेदि माज्ञायि वेत्तेः कर्मणि 'माङि लुङ्' (१) । यत् यस्मात् स
चेदिराट् राज्ञः चन्द्रस्य यक्ष्मा राजा चासौ यक्षमेति वा राजयक्ष्मा
क्षयरोगो रोगाणामिव महीभृतां समूहः समष्टिरूपः । यथाह वाग्भटः—
अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरःसरः ।

राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥

नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ।

यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥

अतो दुर्जय इति भावः । एतेन 'चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो
दमघोषजः' इति निरस्तम् ॥ ९६ ॥

१ टि०—'चिण् भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिण् । 'चिणो लुक्' इति तप्रत्ययलुक् ।

अथास्य सर्वराजसमष्टितामेव द्वाभ्यां व्याचष्टे—

संपादितफलस्तेन सपक्षः परमेदनः ।

कार्मुकेणैव गुणिना बाणः सन्धानमेष्यति ॥ ९७ ॥

संपादितेति ॥ संपादितं फलं लाभो बाणाग्रं च यस्य सः 'फलं
लाभशराग्रयोः' इति शाश्वतः । सपक्षः ससुहृत् कङ्कनदिपत्रयुतश्च
परेषां भेदकः शत्रुविदारणो बाणो बाणासुरः शरश्च गुणिना शौर्या-
दिगुणवता अधिज्येन च तेन चैद्येन कर्मणे प्रभवति कार्मुकं 'कर्मण
उक्ञ्' तेनेव सन्धानं सन्धिम् एष्यति । अतो नैकाकीति भावः ।
अत्राण्युपमा श्लेषो (१) वा मतभेदात् ॥ ९७ ॥

१ टि०—अत्र विशेष्ये बाणपदेऽपि श्लेषाधिक्यात् श्लेष एव । मतभेदप्रकारस्तु
प्रकृतसर्गे चतुः सप्ततितमे श्लोके मल्लिनाथेन दर्शितः ।

येनान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः ।

तमः स्वभावास्तेऽप्येन प्रदोषमनुयायिनः ॥ ९८ ॥

येचेति ॥ येच अन्ये कालयवन-शाल्व-रुक्मि-द्रुमादयो राजानः
तमःस्वभावाः तमोगुणात्मका अतएव तेऽपि प्रदोषं प्रकृष्टदोषं
'प्रदोषो दुष्टराज्यंशौ' इति वैजयन्ती । तामसमेवैनं चैद्यम् अनुया-
यिनोऽनुयास्यन्ति । साहस्यादिति भावः । 'भविष्यति गम्यादयः'
इति णिनिर्भविष्यदर्थे । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठी ।

निपेधात् द्वितीया । यथा ध्वान्नं रजनीमुखमनुयाति तद्वदिति वस्तुनाऽलंकारध्वनिः ॥ ९८ ॥

ननु बाणादयोऽस्माभिः कृतसंधाना इदानीं न विराध्यन्तीत्यत्राह—
उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि ।

आशु दीपयिताऽल्पोऽपि साम्रीनेधानिवानिलः ॥ ९९ ॥

उपजाप इति ॥ तेन चंद्रेण कृतोऽल्पोऽपि उपजापो भेदः 'भेदोपजापो' इत्यमरः । त्वयि आकोपवतस्तान् बाणादीन् अनिलः साम्रीन् एधान्^(१) इन्धनानि इव 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इधममेधः समित् स्त्रियाम्' इत्यमरः । आशु दीपयिता सद्यः प्रज्वलयिष्यति । दीपेर्न्यन्ताल्लुट् । अन्तर्वैराः संहिता आपदि सति रन्ध्रे सद्यो विश्लिष्यन्तीति भावः ॥ ९९ ॥

१ टि०—अत्र एधशब्दोऽकारान्तः पुँल्लिङ्गः, सान्तस्तु क्लीबे ।

ततः किम् ? अत आह—

बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।

संभूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥ १०० ॥

बृहदिति ॥ बृहत्सहायो महासहायवान् क्षोदीयान् क्षुद्रतरोऽपि 'स्थूलदूर' इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वगुणश्च । कार्यस्याऽन्तं पारं गच्छति । तथाहि—अपां समूह आपम 'तस्य समूहः' इत्यण् तेन गच्छतीत्यापगा^(१) नगापगा गिरिनदी महानद्या गङ्गादिकया संभूय मिलित्वा अम्भोधिम् अभ्येति । क्षुद्रोऽप्येवं, तादृग् महावीरश्चैद्यस्तु किमु वक्तव्य इत्यपिशब्दार्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्नासः ॥ १०० ॥

१ टि०—'नगोऽप्राणिष्वन्यतरसाम्' इति निपातनात्रलोपाभावः पाक्षिकः ।

किंच न केवलं शत्रोरसाध्यत्वं मित्रविरोधश्चाधिकोऽनर्थकर इत्याह द्वयेन—
तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपाः ।

अभियुक्तं त्वयैनं ते गन्तास्त्वामतः परे ॥ १०१ ॥

तस्येति ॥ ये च तस्य चंद्रस्य मित्राणि नृपा ये च ते तव अमित्रा नृपाः, ते उभये त्वया अभियुक्तम् अभियातम् एनं चंद्रं गन्तारो गमिष्यन्ति । गमेः कर्तरि लुट् । अतः परे उक्तोभयव्यतिरिक्ताः, तव मित्राणि तस्य अमित्राश्चेत्यर्थः । त्वां गन्तारः ॥ १०१ ॥

ततः किम् ? अत आह—

मखविघ्नाय सकलमित्थमुत्थाप्य राजकम् ।

हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयाऽरिणा ॥१०२॥

मखेति ॥ इत्थम् अनेन प्रकारेण 'इदमस्थमुः' इति थमुप्रत्ययः । मखविघ्नाय मखविघ्नानाय सकलं राजकं राजसमूहं 'गोत्रोक्ष-' इत्यादिना बुझ । उत्थाप्य क्षोभयित्वा हन्त इति खेदे अजातारेः अजातशत्रोर्युधिष्ठिरस्य त्वया प्रथमेन अरिणा जातम् अजनि नपुंसके भावे क्तः ॥१०२॥

अस्तु सोऽपि शत्रुः को दोषः ? तत्राह—

संभाव्य त्वामतिभरक्षमस्कन्धं स बान्धवः ।

सहायमध्वरधुरां धर्मराजो विवक्षते ॥१०३॥

संभाव्येति ॥ बन्धुरेव बान्धवः^(१) स धर्मराजः अतिभरस्य क्षमः स्कन्धो यस्य स तं समानस्कन्धमित्यर्थः । त्वां सहायं संभाव्य अभिसन्धाय अध्वरस्य धुरम् अध्वरधुराम् 'ऋक्पूरब्धूः-' इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः समासान्तानां प्रकृतिलिङ्गत्वात्तत्पुरुषे परव-
लिङ्गत्वे टाप् । विवक्षते वोढुमिच्छति वहतेः स्वरितेतः सन्नन्ताल्लट् । तथाहि विरोधे विश्वासघातो बन्धुद्रोहश्चेति द्वौ स्यातामिति भावः । विशेषणसाम्यादप्रस्तुतयुगन्धरप्रतीतेः समासोक्तिः ॥१०३॥

१ टि०—'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽण् प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् ।

ननु प्रतिश्रुत्याकरणे दोषः, प्रागेव परिहारे तु को दोष इत्यत आह—

महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रिपूनपि ।

सपत्नीः प्रापयन्त्यर्द्धिं सिन्धवो नगनिम्नगाः ॥१०४॥

महात्मान इति ॥ महात्मानो निग्रहानुग्रहसमर्था भजमानान् शरणागतान् रिपूनपि अनुगृह्णन्ति किमुत बन्धूनिति भावः । अर्थान्तरं न्यस्यति सिन्धवो महानद्यः समान एकः पतिर्यासां ताः सपत्नीः^(१) नित्यं सपत्न्यादिषु इति डाप् नकारश्च । नगनिम्नगा गिरिनिर्झरिणीः । अर्द्धिं प्रापयन्ति स्वसौभाग्यं ताभ्यः प्रयच्छन्तीति भावः । अतः परिहारोऽप्यनर्थ इति भावः ॥१०४॥

१ टि०—'गतिबुद्धी'त्यादिना प्रयोज्यकर्तृभूतानां सपत्नीनां प्यन्तावस्थाया कर्मत्वं प्राप्नोतेर्गत्यर्थत्वात् ।

तर्हि संप्रत्युपेक्षायामपि पश्चात्प्रार्थनया पार्थमार्जवयेयमित्यत आह—

चिरादपि बलात्कारो बलिनः सिद्धयेऽग्निषु ।

छन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः सुहृदो विमनीकृताः ॥१०५॥

चिरादिति ॥ बलिनः स्वयं बलवतोऽपि अग्निषु विषये बलात्कारो दण्डश्चिरात् चिरकालेनापि सद्यो माभूदिति भावः । सिद्धये वशंवदत्वसिद्धये भवतीति शेषः । अविमनसो विमनसः संपद्यमानाः कृता विमनीकृता विमनस्यं प्रापिता इत्यर्थः । 'अरुर्मनश्चशुश्चेतोरहो-रजसां लोपश्च' इति च्विप्रत्ययलोपो । 'अस्य च्वौ' इतीकारः । शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदो मित्राणि तु 'सुहृदुर्दुर्दौ मित्रामित्रयोः' इति निपातः । छन्दस्य अभिप्रायस्य अनुवृत्त्या चित्तानुरोधेनापि दुःसाध्या आर्जवयितुमशक्या इत्यर्थः । 'अभिप्रायद्विच्छन्द आशयः' इत्यमरः । शनैः शत्रुर्दण्डेनापि वशो भवति, मित्रं विमनस्ये न साम्नाऽपीति भावः ॥ १०५ ॥

ननु सुहृत्कार्यात्सुरकार्यं बलीय इत्यत्राह—

मन्यसेऽरिवधः श्रेयान् प्रीतये नाकिनामिति ।

पुरोडाशभुजामिष्ट(१)मिष्टं कर्तुमलंतराम् ॥१०६॥

मन्यसे इति ॥ नाकिनां देवानां प्रीतये अरिवधः श्रेयान् प्रशस्यतरः । 'प्रशस्यस्य थः' इति आदेशः । इति मन्यसे चेत्तर्हि पुरोडाशभुजां हविर्भोजिनाम् अतएव नाकिनाम् इष्टम् अभीप्सितं कर्तुम् इषेः कर्मणि क्तः । इष्टम् इष्टिः । याग इति यावत् । यजेर्भावे क्तः 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । अलंतराम् अतिपर्याप्तम् । अव्ययात् चे आमुप्रत्ययः । शत्रुवधादतिप्रियकरो याग एव नाकिनाम्, भुक्त्वाऽपि शत्रुवधस्य सुकरत्वादिति भावः ॥ १०६ ॥

१ टि०—यजधातोर्निष्पन्न इष्टशब्दः प्रथमान्तः कर्तृबोधकः । इषधातुनिष्पन्नो द्वितीयान्तः कर्तुमित्यस्य कर्मबोधकः ।

तथापि अमृताशिनां तेषां देवानां किमेभिः पिष्टभक्षणप्रलोभनैरत आह—

अमृतं नाम यत्सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुह्वति ।

शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुमिताम्भोधिर्वर्णना ॥१०७॥

अमृतमिति ॥ अमृतं नाम सन्तो विद्वांसो मन्त्रा एव जिह्वा येषां तेषु मन्त्रजिह्वेषु अग्निषु 'मन्त्रजिह्वः सप्तजिह्वः सुजिह्वो हव्यवाहनः'

इति वैजयन्ती । यत् पुरोडाशादिकं जुहति तदेवेति शेषः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । मन्दर एव श्रुब्धो मन्थनदण्डः 'श्रुब्धस्वान्त' इत्यादिना ऽस्मिन्नर्थे निपातनात्सिद्धम् । तेन श्रुभिनस्य मथितस्य अम्भोधेर्वर्णना शोभैव अलंकार एव । अब्धिमन्थनेनामृतमुत्पादितमिति यत्तत् कीर्तिमात्रम् अतो हुतमेवामृतमिति भावः । वाक्यार्थयोर्हेतुहेतुमद्भावाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥१०७॥

यात्रायाः प्रतिबन्धः कश्चिद्दुस्तरस्तवास्तीत्याह—

सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यत्त्वया ।

प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्ष्याये पितृष्वस्त्रे प्रतिश्रुतम् ॥१०८॥

सहिष्ये इति ॥ प्रतीक्ष्यायै पूज्यायै 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः । पितृष्वस्त्रे पितृभगिन्यै 'विभाषा स्वसृपत्योः' इति विकल्पादलुगभावः । 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति षत्वम् । ते तव सूनोः शतम् आगांसि अपराधान् 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । सहिष्ये सोढाहे इति यत् त्वया प्रतिज्ञातं तत् प्रतीक्ष्यं प्रतिपालनीयम् अन्यथा महादोषस्मरणादिति भावः ॥ १०८ ॥

सत्यमस्ति प्रतिश्रुतं किंत्वस्योन्मत्तत्वादौद्धत्यादपि जिहासितमत आह—
तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत् ।

नोपतापि मनः सोष्म वागेका वाग्मिनः सतः ॥१०९॥

तीक्ष्णेति ॥ सतः सत्पुरुषस्य बुद्धिस्तीक्ष्णा निशिता स्यात् 'इति विद्धि' इत्यध्याहारः । एवमुत्तरत्रापि । तथापि अरुः तुदतीत्यरुन्तुदा शस्त्रवन्मर्मच्छेदिनी न भवेत् अहिंसयैव परं पीडयेदित्यर्थः । कर्म व्यापारः प्रतापवत्तेजस्वि भयदं स्यात्, तथापि शान्तं स्यात्, नतु हिंसादिवद्धिस्त्रं भवेदित्यर्थः । मनः चित्तं सोष्म अभिमानोष्णं स्यात् तथापि उपतापयतीत्युपतापि अग्न्यादिवत्परसंतापि न स्याद् । वाग्मिनो वक्तु वाक् एका एकरूपा स्यात् वाग्मी सत्यमेव वदेदित्यर्थः । अतः सत्यसन्धस्य प्रतिश्रुतार्थहानिरनर्हेति भावः । अत्र प्रकृताया वाचोऽप्रकृतानां बुद्धिकर्ममनसां च तुल्यधर्मत्वादौपम्यावगमाद्वापकालंकारः ।

प्रकृताप्रकृतानां च साम्यं चेत्तुल्यधर्मतः ।

औपम्यं गम्यते यत्र दीपकं तन्निगद्यते ॥

बुद्ध्यादीनां शस्त्रादिव्यतिरेक^(१)श्च व्यज्यते ॥ १०९ ॥

१ टि०—शस्त्रादौ तीक्ष्णत्वादिकमस्ति किंतु अरुन्तुदत्तादिर्दोषोऽप्यस्ति स च बुद्ध्यादौ नास्तीति उपमेये बुद्ध्यादौ उपमानशस्त्राद्यपेक्षया विशेषस्य व्यञ्जनादिन्यर्थः

अशक्यश्चाकाले चैद्यवध इत्याह—

स्वयंकृतप्रसादस्य तस्याहो भानुमानिव ।

समयावधिमप्राप्य नान्तायालं भवानपि ॥११०॥

स्वयंकृतेति ॥ किंच अहो भानुमानिव स्वयंकृतः प्रसादोऽनुग्रहः प्रकाशश्च यस्य तस्य चैद्यस्य अन्ताय समयावधिं नियतकालावसानम् अप्राप्य भवानपि नालं शक्तो न । तथाच वृथाऽपकीर्तिरेव, अन्यत् न किञ्चित्फलं स्यादिति भावः ॥११०॥

१ टि०—अन्ताय इति अलंशब्दयोगे 'नमः स्वस्ती'यादिना चतुर्थी उपपदविभक्तिः ।

तर्हि किमयमुपेक्ष्य एव नैत्याह—

कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधयः पदम् ।

विदांकुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ॥१११॥

कृतेति ॥ किंतु कृत्यविदः कार्यज्ञा विधिज्ञाश्च प्रणिधीयन्ते इति प्रणिधयो गूढचारिणः 'प्रणिधिर्गूढपुरुषः' इति हलायुधः । तरन्त्येभिरिति तीर्थानि मन्त्राद्यष्टादशस्थानानि जलावताराश्च ।

'योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि ।

पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात् । इति हलायुधः ॥

तेषु अन्तःपदं स्थानं पादप्रक्षेपं कृत्वा महतो दुरवगाहस्य पूज्यस्य च विद्विषन् शत्रुरेव अम्भस्तस्य तलं स्वरूपं प्रमाणमिति यावत् । 'अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्' इत्यमरः । विदांकुर्वन्तु विदन्तु । विदज्ञाने लोट् । 'विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्' इति विकल्पादाम् प्रत्ययनिपातः^(१) । अम्भस इव शत्रोः कृततीर्थस्य सुप्रवेशत्वात्प्रागन्तः प्रविश्य परीक्ष्येत्यर्थः । त्रिष्टुपरम्परितरूपकम् ॥१११॥

१ टि०—लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगोऽप्यस्मादेव निपातनात् ।

आवश्यकं चैतदित्याह—

अनुत्सृज्यपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना ।

शब्दविधेयं नो भाति राजनीतिरपस्पृशा ॥११२॥

अनुत्सूत्रेति ॥ उत्सूत्र उच्छास्त्रो नीतिशास्त्रविरुद्धः पदन्यास एकपदप्रक्षेपोऽपि स्वल्पव्यवहारोऽपीति यावत् । स नास्ति यस्यां सा अनुत्सूत्रपदन्यासा नीतिपूर्वकसर्वव्यवहारेत्यर्थः । अन्यत्र अनुत्सूत्रः अनुत्सृष्टसूत्राक्षर इष्ट्युपसंख्याननैरपेक्ष्येण सूत्राक्षरैरेव सर्वार्थप्रतिपादको न्यासो वृत्तिव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा तथोक्ता । तथा सती यथार्थं कल्पनया शोभना वृत्ति भृत्यामात्यादीनाम् आजीविका यस्यां सा सद्वृत्तिः । अन्यत्र सती वृत्तिः काशिकाख्यसूत्रव्याख्यान ग्रन्थविशेषो यस्यां सा । 'वृत्तिर्ग्रन्थजीवनयोः' इति वैजयन्ती । सन्ति निबन्धनानि अनुजीव्यादीनां क्रियावसानेषु दत्तानि गोहिरण्यादि-शाश्वतपारितोषिकदानानि यस्यां सा । एतच्च 'दत्त्वा भूमिनिबन्धं च' इत्येतद्वचनव्याख्याने मिताक्षरायां द्रष्टव्यम् । अन्यत्र सत् निबन्धनं भाष्यग्रन्थो यस्यां सा । एवंभूतापि राजनीती राजवृत्तिः अपगतः स्पश श्रारो यस्याः सा अपस्पशा चेत् 'यथार्थवर्णो मर्मज्ञः स्पशो हरक उच्यते' इति हलायुधः । अन्यत्र अविद्यमाना पस्पशा शास्त्रारम्भसमर्थक उपोद्धातसंदर्भग्रन्थो यस्यां सा अपस्पशा । शब्दविद्या व्याकरणविद्येव नो भाति न शोभते । तस्माच्चरप्रेषणमावश्यकं तद्रहितस्य राज्ञोऽन्वयप्रयत्नादिति भावः । अत्र 'अपस्पशा' इत्यत्र जतुकाष्ठवच्छब्दयोः श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः । सद्वृत्तिः सन्निबन्धना इत्यत्रैकवृत्तावलम्बिफलद्वयवदर्थश्लेषः । अनुत्सूत्रपदन्यासा इत्यत्र-तूभयसंभवादुभयश्लेषः । शब्दविद्येव इति पूर्णोपमा व्यक्तैव । तयोः सापेक्षत्वात्संकरः ॥ ११२ ॥

१ टि०—अत्र व्याकरणशास्त्रे पाणिनीये यत् पातञ्जलमहाभाष्यं तदिह निबन्धन-शब्देनोक्तं, महाभाष्यस्य च यत्सर्वापेक्षया प्रथममादिकं तत्पस्पशाशब्देनोक्तं । तथा वामनजयादिशाभ्यां विरचिता या काशिका सा वृत्तिपदेनोक्ता, काशिकायां या जिनेन्द्र-बुद्धिविरचिता व्याख्या सा न्यासपदेनोक्ता इति शब्दविद्येवेत्युपमानपक्षे पदार्थविवेकः ।

न केवलं चारमुखेन वृत्तान्तज्ञानम् अपि तूपजापश्च कर्तव्य इत्याह—

अज्ञातदोषैर्दोषैरुदूष्योभयवेतनः ।

भेदाः शत्रोरभिव्यक्तशसनैः सामवायिकाः ॥११३॥

अज्ञातेति ॥ किञ्च अज्ञातदोषैः परैरज्ञातस्वकर्मभिर्दोषज्ञैः स्वयं

परमर्मज्ञैः अभिव्यक्तानि भेद्यस्याग्रे प्रकटितानि शासनानि तदमा-
त्याद्यविश्वासकराणि कूटलिखितानि येषां तैः, उभयवेतनैः उभयत्र
भेद्ये स्वामिनि च वेतनं भृतिर्येषां तैः उभयजीविकाग्राहिभिः
भेद्यनगरवास्तव्यैश्चरैरित्यर्थः । 'भृतयो भर्म वेतनम्' इत्यमरः ।
शत्रोः संबन्धिनः समवायं समवयन्तीति सामवायिकाः संश्रमुल्याः
सचिवादयः 'समवायान् समवेति' इति ठक् । उद्दृष्ट्य द्विषामेते दत्त-
हस्ताः, अस्माभिरेषां लिखितान्येव गृहीतानीत्युच्चैर्दूषयित्वा भेद्या
विघटनीयाः ॥ ११३ ॥

उपेयिवांसि कर्तारः पुरीमाजातशात्रवीम् ।

राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्थानि चरैस्तव ॥११४॥

उपेयिवांसीति ॥ किञ्च उपायज्ञैः कार्यसाधनकुशलैः तव चरन्ती-
ति चरैर्गूढचारिभिः पचाद्यच् । एकार्थानि त्वया सहैकप्रयोजनानि
राजन्यानां समूहा राजन्यकानि 'गोत्रोक्ष' इत्यादिना बुद्ध् । अजात-
शत्रोरिमाम् आजातशात्रवीं पुरीम् इन्द्रप्रस्थम् उपेयिवांसि 'उपेयिवान्'
इत्यादिना कसुप्रत्ययान्तो निपातः कर्तारः करिष्यन्ते । कृञः कर्मणि
लुट् । इन्द्रप्रस्थेऽस्माकं महत्कार्यं भविष्यति तदध्वरयात्राव्याजेन
सन्नद्धैरागन्तव्यमिति गूढं सन्दिश्य तत्र सर्वे मेलयितव्या इत्यर्थः ॥११४
ननु तत्राध्वरकर्मणि को युद्धावकाश इत्याशङ्क्य तत्रैव महत्कलहबीजं
संपादयति—

सविशेषं सुते पाण्डोर्भक्तिं भवति तन्वति ।

वैरायितारस्तरलाः स्वयं मत्सरिणः परे ॥११५॥

सविशेषमिति ॥ पाण्डोः सुते युधिष्ठिरे भवति पूज्ये त्वयि
सविशेषं यथा तथा भक्तिं तन्वति सति तरलाश्चपला मत्सरिणो
द्वेषवन्तः परे शत्रवः स्वयमेव वैरायितारो वैरं कर्तारः । 'शब्दैर-
कलह' इत्यादिना क्यङ्(१) । ततः कर्तरि लुट् ॥११५॥

१ टि० — 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति वैरशब्दान्त्यस दीर्घः ।

किं तेऽपि सर्वे वैरायिष्यन्ते नेत्याह—

य इहात्मविदो विपक्षमध्ये सह संवृद्धियुजोऽपि भूभुजः स्युः ।

बलिपुष्टकुलादिवान्यपुष्टैः पृथगस्मादचिरेण भाविता तैः ॥११६॥

ये इति ॥ ये इह विपक्षमध्ये शत्रुमध्ये सहसंवृद्धियुजोऽपि
चैद्येन सहैश्वर्यं गता अपि 'सत्सूद्धिष' इत्यादिना युजेः क्तिप् । ये
भृभुजो राजान आत्मविदः स्वाभिजनवेदिनः स्युः, यद्वा स्वात्मरूप-
वेदिनः स्युः, तै भृभुग्भिः बलिपुष्टकुलात् काककुलात् 'काके तु
करटारिष्टबलिपुष्टमकृत्प्रजा' इत्यमरः । अन्यपुष्टैः परभृतैरिव अचिरेण
सद्योऽस्माद् विपक्षमध्यात् 'अन्यारात्' इत्यत्रान्यशब्दस्यार्थपरत्वा-
त्पृथगादिप्रयोगेऽपि (१) पञ्चमी । पृथग् भाविता पृथग् भविष्यते मावे
लुट् चिण्वदिटि वृद्धिः । तेष्वपि केचिदस्माभिः संगच्छन्ते इत्यर्थः ।
औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ११६ ॥

१ टि०—वस्तुतस्तु 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' इत्यन्यतरस्यां ग्रहणेन
द्वितीयापञ्चम्योः समुच्यतात् पृथगादियोगे पञ्चमी भवति ।

अथ फलितं निगमयन्नाशिषं प्रयुङ्गे—

सहजचापलदोषसमुद्धतश्चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः ।

तव दुरासदवीर्यविभावसौ शलभतां लभतामसुहृद्गणः ॥ ११७ ॥

सहजेति ॥ सहजं स्वाभाविकं चापलं दुर्विनीतत्वम् अनवस्थितत्वं
च 'चपलः पारदे शीघ्रे दुर्विनीतेऽनवस्थिते' इति वैजयन्ती । तेनैव
दोषेण समुद्धतो दत्तः पक्षः सहायो गरुडः । पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यस-
हायबलभित्तिषु इति वैजयन्ती । चलितोऽस्थिरो दुर्बलपक्षपरिग्रहो
यस्य सः असुहृद्गणः शत्रुवर्गः तव दुरासदवीर्यविभावसौ दुःसह-
तेजोवह्नौ 'वीर्यं शुक्ले प्रभावे च तेजः सामर्थ्ययोरपि' 'सूर्यवह्नी
विभाषसू' इति विश्वामरौ । शलभतां पतङ्गत्वं 'समौ पतङ्गशलभौ'
इत्यमरः । भावे तल् । लभतां गच्छतु । रूपकालंकारः । द्रुतविलबितं
वृत्तम् ॥ ११७ ॥

इति विशकलितार्थामौद्विषीं वाचमेना-

मनुगतनयमार्गमर्गलां दुर्नयस्य ।

जनितमुदमुदस्थादुच्चैरुच्छ्रितोरः-

स्थलनियतनिषण्णश्रीश्रुतां शुश्रुवान् सः ॥ ११८ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये मन्त्रवर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः ।

इतीति ॥ स हरिः इत्थं विशकलितार्थं विवेचितार्थम् अनुग-

तनयमार्गी नीतिमार्गानुसारिणीं दुर्नयस्य बलभद्राद्युक्तस्येत्यर्थः ।
 अर्गलां निवारयित्रीमिति वैधर्म्येण रूपकालंकारः । 'तद्विष्कम्भोऽर्गलं
 न ना' इत्यमरः । अतएव जनितमुदं हरेः कृतानन्दाम् उच्छिन्ते उन्नते
 उरःस्थले नियतं निषण्णया अविश्रान्तमाश्रितया श्रिया श्रुतां नान्ययेति
 मन्त्रगुप्तिः । उद्धवस्येमाम् औद्धवीम् एनां पूर्वोक्तां वाचं शुश्रुवान्
 श्रुतवान् 'भाषायां सदवसश्चुवः' इति कसुः । उच्चैरेव उच्चकैः उन्नतः
 सन् 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इत्यकच्प्रत्ययः । उदस्पात्
 आसनादुत्थितवान् । 'उदोनूर्ध्वकर्मणि' इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत्
 रूपकानुप्रासालंकारौ । मालिनी वृत्तम् ॥११८॥

१ टि०—अनूर्ध्वकर्मणि इति पर्युदासेनात्मनेपदस्याकरणात्प्रत्युदाहरणं, प्रकृते
 उत्थानरूपोर्ध्वकर्मणः सत्वात् ।

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते

शिशुपालवधव्याख्याने सर्वेकषाख्ये

द्वितीयः सर्गः समाप्तः ॥



पण्डितराजश्रीजगन्नाथविरचिते

भामिनीविलासे ।

अच्युतरायकृतया प्रणयप्रकाशाख्यया व्याख्या समेतः

अन्योक्त्युल्लासः

प्रेम्णा प्रेड्य प्राञ्चोः प्रपदानि प्रेयसीप्रिययोः ।

प्रचुरं प्रपञ्चयामि प्रौढ्यं प्रणयप्रकाशमहम् ॥

नहि भामिनीविलासः सुखमाधो भवति रसविलोलधियाम् ।

प्रणयप्रकाशविरहे तस्मात्तेनैव तैः स संपाद्यः ॥

इह श्रीमत्परमेश्वरशिरःकिरीटहीरकहारीभूतसमुल्लसत्तरङ्गां सकलोपनिषदन्तरङ्गां भगवतीं गङ्गामाराध्य तत्प्रसादसमामादित-सकलविद्याकमलिनीविद्योन्नतत्वमहिम्ना श्रीमज्जगन्नाथनाम्ना पण्डित-राजेन 'काव्यं यशमेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्नासंमिततयोपदेशयुजे ॥' इति भरतसूत्रात्, 'सुन्दरी स्वेशहृदयं वशीकृत्य स्वसद्गुणैः । लौकिकं वैदिकं चापि कूजतीष्ठं ससाधनम् ॥ तद्वत्काव्याद्यपि श्रीमन्महारामायणादिकम् । श्रोतुर्मनो वशीकृत्य हितं वक्ति सहेतुकम् ॥' इत्यादि मदुक्तसाहित्यसारप्रपञ्चितपद्धत्या धर्मादिचतुर्विधमसाधनपुरुषार्थानां भामिनीविलासाख्य-यथार्थलघुकाव्यप्रणयनेनोपदिदिक्षया तन्निष्प्रत्यूहनादिप्रयोजनं शि-ष्टाचाराद्यनुमितश्रुतितः प्राप्तविधानं वस्तुनिर्देशलक्षणं मङ्गलं तावद-न्योक्त्युल्लासेऽत्र तथैवाप्रस्तुतप्रशंसारूपया शिष्यानुशासनार्थं ग्रन्था-रम्भेऽपि द्योत्यते—

दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः

कणिष्यः कारुण्यास्पदमसमशीलः खलु मृगाः ।

इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानां पुनरयं

नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन्मृगपतिः ॥ १ ॥

दिगन्त इति ॥ अयं बुद्धिस्थत्वेनापरोक्षो मृगपतिः, 'सिंहो मृगेन्द्रः' इत्यमरात्सिंहः, इदानीं वर्तमानकाले, न तु भविष्यत्कालेऽपि, अस्मि-

न्रत्यक्षे लोके भूलोके, पुनरप्रथमे । एतेन पूर्वं शतशः करिवरा
विदारिता एवेति ध्वनितम् । अनुपमशिखानामतिनीक्षणाग्राणां नखानां
पाण्डित्यं नैपुण्यं कस्मिन्प्रकटयतु न कापि प्रकटयत्वित्यन्वयः । तत्र
हेतुं पूर्वार्धेनाह—यतः, मदमलिनगण्डा दानदिग्धकपोलाः करटिनः ।
'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीविनि । एकादशाहश्चाद्धेऽपि
दुर्दुरुद्धेऽपि वायसे ॥' इति विश्वः । विशालगण्डस्थलमण्डिता गजा
इत्यर्थः । दिगन्ते प्राच्यादिदिक्प्रान्ते श्रूयन्ते । 'पैरावतः पुण्डरीकां
वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥'
इत्यमरात्केवलं परोक्षमेव श्रवणद्वारावगम्यन्ते, न त्वपरोक्षाक्रियन्त
इत्यर्थः । तथा करिण्यो गजिन्यः कारणं स्पष्टं खलु तद्यूथनाथानां
प्रागेवानेन विदारितत्वात्तासां स्त्रीत्वेन वधानर्हत्वाच्च तास्तावदनुक-
म्पापात्रमेवेति भावः । किञ्च मृगा हरिणा असमशीला अनुल्यबलाः
खलु । तस्माद्युक्तमेवांक्तमृगपतेः शौर्यप्रकटनस्थानाभाववर्णनमित्या-
शयः । इयं हि मुख्यांक्त्या व्याख्या ॥ अन्योक्तिस्तु—स्वस्य कस्य-
चिदन्यस्य वा पाण्डितमाण्डलिकचक्रवर्तिनः स्तुतिरियमिति पाण्डि-
त्यपदान्यथाऽनुपपत्त्योह्यते । वस्तुनस्तु तस्याः मयतो मुखत्वेन यथाप्रसङ्गं
यथायोगं प्रकल्पनेऽपि न क्षतिः । इयमेव व्यवस्था यावदग्रिमान्योक्ति-
ष्वपीति दिक् ॥१॥

एवमलौकिकपाण्डित्येऽपि पुरुषेण तावद्गर्वः स्वमेऽपि नैव
कर्तव्यः, किंतु 'श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य यस्य प्रज्ञा श्रुनानुगा । असंभिन्ना-
र्थमर्यादः पाण्डिताख्यां लभेत सः ॥' इति महाभारतोक्तपाण्डित्यरी-
तिमनैव भाव्यम्, नो चेद् दुर्वारिदुःस्वापत्तिः स्यात् । गर्वापादकख्या-
तिलाभपूजादिप्रयोजनस्य पाण्डित्यस्य 'क्षयान्ता निचयाः सर्वे
पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवि-
तम् ॥' इति वा० रा० वचनात्तत्साध्योपभोगानां नश्वरत्वात्तथा प्रति-
क्षणमनुभवाच्च । अत एवाहुः—'वेदाभ्यासात्पुरा तापत्रयमात्राच्च
शोकिता । पश्चादभ्यासविस्मारभङ्गगर्वैश्च शोकिता ॥' इति ।

तस्मात्पाण्डित्याभिमानो नैव विधेय इति तात्पर्यं राजहंसान्योक्त्या
द्योतयति—

पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खल-

त्परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ।

स पल्लजलेऽधुना मिलदनेनभेकाकुले

मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम् ॥ २ ॥

पुरेति ॥ इयं हि-सार्वभौमाश्रितोऽप्ययं सूरेश्वरस्तद्विरहाद्यतो निराश्रयस्ततोऽद्य क्षुद्रशूद्राद्याश्रयेण तिष्ठत्विति धनयौवनाद्युन्मादेन वदन्तं कंचित्प्रति कस्यचिदभिज्ञस्योक्तिः । रे इति नीचसंबोधने । यस्य पुरा प्राङ् मानसे मानसाह्वये सरसि सरोवरे । विकचेति । विकचानि प्रफुल्लानि यानि सारसानि 'सारसं सारसोरुहम्' इत्यमरात्कमलानि, तेषामालिः पङ्क्तिस्तस्याः सकाशात्स्खलन्तश्च्यवन्तो ये परागाः पुष्परेणवस्तैः सुरभि सुगन्धि यथा संपेदे तथा कृतं तस्मिन्नित्यर्थः । एतादृशे पयसि जले यस्य वयो यातम् । तारुण्यमतिक्रान्तमिति यावत् । ननु सारसानामालिः पङ्क्तिरिति त्वयोक्तम् । सा च संयोगविशेष एव । एकताननिकटसंयोगस्यैव तादृशकिंचिद्विरलसामानाधिकरण्यद्वारकसंयुक्तसंयोगस्य वा 'भुक्ता पङ्क्तिः, विप्रपङ्क्तिः' इत्यादौ तच्छक्यताया दृष्टत्वात् । तस्य च गुणत्वात्परागरूपद्रव्यस्य ततः स्खलनवर्णनमनुचितमेवेति चेन्न । आद्ये 'वर्षत्यम्बुदमालेयम्' इत्यादिवत्, द्वितीये 'द्विजपङ्क्तिर्भुङ्क्ते' इत्यादिवच्च संबन्धविशेषकल्पनया निरूढलक्षणया वोपपत्तेः । एतेन 'चकोरीगणे' (१।३) इत्यादि व्याख्यातम् । एवं चैतादृशस्यापि पण्डितवरस्य पाण्डित्याभिमानेन संपादितभोगक्षये जाते 'नीचाश्रयोऽप्यधुनानेन कार्य' इति पामरेणापि बोध्यते, खण्ड्यते चेन्मरेण । तथापि भोगाभावस्तु नैव हृत इति धिक्पाण्डित्याभिमानमित्याशयः । सः । मरालेति । मराला हंसाः । अत्र मरालपदस्य हंसे शक्तिग्रहस्तावन्मानसादिसिद्धपदसांनिध्यादेव । तदुक्तम्—'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥' इति मदीये साहित्यसारेऽपि । 'रौत्यान्ने पिकः' इत्यादौ प्रसिद्धपदसंनिधेरिति । तेषां कुलं वंशस्तस्य नायकः, तत्र वा नायको धुरीण इत्यर्थः । मिलदिति । मिलन्तः समुच्चयीभवन्तो येऽनेके भेका बहवो मण्डूकास्तैराकुल व्याप्तं तत्रेति यावत् । एतादृशे । पल्लवेति ।

‘वेशन्तः पल्वलं चालपसरो वापी तु दीर्घिका’ इत्यमरात्क्षुद्रसरोवारिणीत्यर्थः । अधुनाद्य कथं वर्ततां कथं निवसतु, इति कथयेत्यन्वयः । तस्मादत्रैतद्वर्तनमनुचितमेवेति भावः । अन्योक्तिस्तूक्तैव । अत्रोदात्तो नायकः । करुणो रसः । अप्रस्तुतप्रशंसालंकारस्तु प्रायो यावदुल्लास-समाप्ति साधारण एव । इह काव्यलिङ्गमपि । पृथ्वीवृत्तम् । तदुक्तम्—
‘जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’ इति ॥ २ ॥

१ टि०—अत्र अन्योक्त्युल्लासस्थल्लोकशतकान् केचनैव सारवत्तग विशेष चमत्कृतिशालिनः पञ्चाशदेव श्लोका उद्धृताः । तथोद्धृतेषु श्लोकेष्वपि तत्रैव टीकोद्धृता यत्रावतरणप्रदाने व्याख्याने च विच्छित्तिविशेषः परमोपकारकः स्याच्छ्रोतृणाम् । इत्यवधेयम् ।

अयि दलदरविन्द स्पन्दमानं मरन्दं

तव किमपि लिहन्तो मञ्जु गुञ्जन्तु भृङ्गाः ।

दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीनं विवृण्व-

न्यरिमलमयमन्यो बान्धवो गन्धवाहः ॥ ३ ॥

अयीति ॥ इदं हि कोमलामन्त्रणे संबोधनम् । तेन वक्तरि शिक्षकत्वेऽपि कारुण्यं व्यज्यते । दलदिति । भोः । विकसितकमले-
त्यर्थः । एतेन मरन्दे स्पन्दमानतायां हेतुः सूचितः । भृङ्गा भ्रमराः,
न तु हंसाः । तेन क्षुद्रत्वादि द्योत्यते । तव त्वत्संबन्धिनमित्यर्थः ।
एवं च भृङ्गेष्वर्थमात्रलोलत्वं ध्वन्यते । स्पन्दमानं किञ्चित्स्त्रवन्तम् ।
तेन मयि भूयः संपद्यते, ततो भक्षयन्तु नाम ये केचन यथेच्छमित्यौ-
दासीन्यव्युदासः । मरन्दं मकरन्दम् । किमपि कथंचिदपि । एतेन
स्वामित्वाभावः सूचितः । लिहन्त आस्वादयन्तः सन्त इत्यर्थः ।
एवं च यावदर्थमेव ते मधुरं भाषन्ते तदूर्ध्वं तु स्वप्नेऽप्येते नैव
गोचरीभविष्यन्तीत्यनुचितपात्रत्वं तेषु व्यज्यते । मञ्जु मनोज्ञम् ।
‘मञ्जु मञ्जुलम्’ इत्यमरः । क्रियाविशेषणमिदम् । मनोहरं यथा
स्यात्तथा गुञ्जन्तु गुञ्जारवाख्यकर्णजापं कुर्वन्वित्यर्थः । एतेनातिनी-
चत्वं तेषु ध्वन्यते । उक्तं हि महाभारते—‘सुलभाः पुरुषा लोके
सततं प्रियवादिनः । अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोतापि दुर्लभः ॥’
इति । न च सर्वेऽप्येवमेवेति पूर्वपद्याशयोपदेष्टुरस्य तथात्वाभावा-
दित्याह—दिशि दिशीत्युत्तरार्धेन । दशदिशास्त्रपीत्यर्थः । एतेनाचि-

न्यशक्तिः सूचिता । तावकीनं त्वत्संबन्धिनं परिमलं सुगन्धं
विवृण्वन्विशदयन् । 'विनन्वन्' इति पाठे विस्तारयन्नित्यर्थः । किं
लोभेन ? नेत्याह—निरपेक्ष इति । एतादृशोऽयं प्रत्यक्षो गन्धवाहः
पवनाख्यो बान्धवः सखा अन्य एव अलौकिक एवास्तीति संबन्धः ।
तस्मादेतदादरणमेव करणीयमिति तात्पर्यम् । अत्रोदात्तो नायकः ।
शान्तो रसः । भेदकानि शयोक्तिरप्यलंकारः । मालिनी वृत्तम् ।
तदुक्तम्—'ननमयययुनेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति ॥३॥

अस्त्वेवं सति विभवे नीत्युपदेशः, कस्यचिद्देवाद्विपत्तौ मत्यां
कथं कार्यं तेन ? इत्यत्र धैर्यमेव कार्यम् । उक्तं हि भर्तृहरिणा—'विपदि
धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदस्मि वाक्पटुता युधि विक्रमः । यशसि
चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुनौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥' इति ॥ इति
कोकिलान्योक्त्या व्यनक्ति 'ताव'दित्यार्यया—

तावत्कोकिल विरसान्यापय दिवसान्वनान्तरे निवसन् ।

यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुद्रसति ॥ ४ ॥

हे कोकिल, त्वं तावद्वनान्तरेऽन्यारण्यमध्ये । एतेन धैर्यभङ्ग-
हेतुविषयिसङ्गव्युदासः सूचितः । निवसन्नितरां निष्ठन्सन्नित्यर्थः,
न तु क्षणमात्रं विहरन् । एवं च तत्संभवाभावो व्यज्यते । विरसा-
न्दिवसान्यापय । नयेत्यर्थः । तावत्पदापेक्षितं पूरयति—यावदित्युत्त-
रार्धेन । रसाल आश्रयः । 'आश्रयचूतो रसालोऽसौ' इत्यमरः । मिल-
दिति । मिलन्त्याश्रयन्ति मिलन्त्योऽभिसमालिङ्गन्त्यो वाऽलिमाला
भ्रमरपङ्क्तयो यस्मिन्स तथेत्यर्थः । तस्मात्स्वार्भाष्टद्विकासपर्यन्तं
धैर्यमेवावलम्ब्य विपन्नेन वन एव विहर्नव्यमिति तात्पर्यम् । इह
करुणो नायकः । शान्तो रसः । लोकोक्तिरप्यलंकारः । तदुक्तम्—
'लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति भण्यते । सहस्व कतिचिन्मासा-
न्मीलयित्वा विलोचने ॥' इति ॥४॥

अथ महापद्यपि नीचपरिचरणं नैव कर्तव्यमिति भ्रमरान्योक्त्या
व्यनक्ति येनेत्यार्यया—

येनामन्दमरन्दे दलदरविन्दे दिनान्यनायिषत ।

कुटजे खलु तेनेहा तेने हा मधुकरेण कथम् ॥ ५ ॥

येनामन्देति ॥ प्रचुरमकरन्द इत्यर्थः । दलदिति । विकसितकमल

इति यावत् । एतेन सकलसुखसामग्री सूचिता । अनायिषत । नीतानीत्यर्थः । खल्विति तेनेत्यनेनान्वेति । तथा च तेनैव न त्वन्येन । एतेनानोचित्यं सूचितम् । मधुकरेण कुटजे प्रागुक्तद्रुम ईहा इच्छापि । इति खेदे । कथं तेने किमिति विस्मारितेति संबन्धः । इह विपन्नो नायकः । करुणो रसः । परिकरोऽप्यलंकारः ॥५॥

स्तुतिर्हि विपुलैव कार्यकारिणाति द्यातयितुं पुनर्निरुक्तान्योक्त्यैव तां व्यनक्ति—

पाटीर तव पटीयान्कः परिपाटीमिमामुरीकर्तुम् ।

यन्पिषतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोषि परिमलः पुष्टिम् ॥ ६ ॥

पाटीरेति ॥ पाटीरेति चन्दनसंबोधनम् । पटाः सन्ति यस्य स पाटी तन्तुवायः, तद्वत् ईरयति स्वगुणानन्यत्र पटादां स यथा प्रेरयति तद्वत्स्वनिष्ठसौरभ्यादिवर्माश्चन्दनद्रुमादां प्रेरयतीति पाटीरो मलयाचलस्तत्र भवः पाटीरस्तत्संबुद्धौ, अयि मलयनिलय चन्दनेत्यर्थः । तवेमां वक्ष्यमाणत्वेन प्रत्यक्षां परिपाटीं रीतिमुरीकर्तुं स्वीकर्तुं कः पटीयानस्ति । न कोऽपीत्यर्थः । तस्मात्त्रमेव धन्य इत्याशयः । तत्र हेतुमाह—यदित्युत्तरार्धेन । यद्यस्माद्धेतोस्त्वं पिषतामपि पेषणे । चूर्णीकुर्वतामपि । एतेन परमतितिक्षुत्वं ध्वनितम् । एतादृशां नृणां मनुष्याणां पिष्टोऽपि परिमलैः पुष्टिं तनोषि । विस्तारयसीत्यर्थः । इह क्षमी नायकः । शान्तो रसः । काव्यलिङ्गमलंकारः ॥६॥

नन्वेवमुक्तौ स क्रुध्यति चेत्तत्र वक्तव्यां स्तुतिं व्यनक्ति—

उपरि करवालधाराकाराः क्रूरा भुजङ्गमपुङ्गवात् ।

अन्तःसाक्षाद् द्राक्षादीक्षागुरवो जयन्ति केऽपि जनाः ॥ ७ ॥

उपरीति ॥ बहिः । करवालेति । करवालः खड्गस्तस्य धारा तद्वदाकारो रोषव्यञ्जकव्यक्तिविशेषो येषाम् । तत्र हेतुः—भुजंगमेति । भुजंगमाः सर्पास्तेषु पुंगवः श्रेष्ठस्तस्मात्सर्पराजादपि क्रूराः । क्रोधना इत्यर्थः । तर्ह्यन्तरपि ते तथैव स्युरिति सर्वोत्कटत्वेनोक्ततद्वर्णनं कथम् ? तत्राह—अन्तरिति शेषेण । द्राक्षेति । मृद्वीकानामपि माधुर्योपदेशदेशिका इति यावत् । एतादृशाः केऽपि जना जयन्तीति योजना । अर्थात्तादृशा भवन्त एवेति द्योत्यते । इह निष्कपटो नायकः । शान्त एव रसः । प्रतीपमलंकारः ॥ ७ ॥

ननु स निरुक्तवाक्यं श्रुत्वा रोषं करिष्यतीति चेद्वदान्यत्व-
करुणत्वादिमूचकेन पद्यान्तरेण स्तोतव्य इति द्योतयितुं तदेव
सरोवरान्योक्तिघटितं पद्यं पठति—

याते मय्यचिराग्निदाघमिहिरज्वालाशतैः शुष्कतां

गन्ता कं प्रति पान्थसंततिरसौ संतापमालाकुला ।

एवं यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं वपुः क्षीयते

धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग्वारिधीनां जनुः ॥ ८ ॥

यात इति ॥ मयि । निदाघेति । ग्रीष्मकालीनोष्णरश्मिजन्म्यात-
पार्चिःसहस्रैरित्यर्थः । अत एव अचिराच्छीघ्रं शुष्कतां नीरसतां
याते प्राप्ते सति । असौ विप्रकृष्टा । संतापेति । उक्तातपावलितरलि-
तेत्यर्थः । एतादृशी । पान्थेति । पथिकपरम्परेति यावत् । कं प्रति
गन्ता कं वदान्यं प्रति जावनयाचनार्थं गमिष्यति । नैव कमपि
गमिष्यतीत्यर्थः । उत्तरार्धे तु सरलमेव । मार्गपदं सन्मार्गद्योतकम् ।
एवं जीवनपदमपि श्लेषेणोदकस्य प्राणनस्य च सूचकम् । जनुः ।
जन्मेत्यर्थः । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः । तस्मादल्पसत्त्वोऽपि
भावि संकटप्राप्तावर्थिवैमुख्यसंभावनया पूर्वमेव क्षीयमाणतनुर्वदान्य
एव धन्यो न त्वन्ये भूरिभाग्यसंपन्ना अपीत्याशयः । अत्र पूर्वार्धे
सदयकरुणौ, परार्धे धीरदानवीरौ च नायकरसौ । काव्यालिङ्गमप्यलं-
कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तल्लक्षणं तु प्रागेवोक्तम् ॥८॥

ननु तत्राप्यसौ नैव प्रसीदतीति चेत्स्वानन्यगतिकत्वध्वननेन
प्रसादमूलीभूतं तत्र स्वविषयकपरमकरुणोत्पादनमेव मीनान्योक्त्या
विधेयमिति व्यनक्ति—

आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतङ्गा

भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ति ।

संकोचमञ्चति सरस्त्वयि दीनदीनो

मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैतु ॥ ९ ॥

आपेदिर इति ॥ हे सरः सरोवर ! त्वयि संकोचं ग्रीष्मोष्मणा
ह्लासमञ्चति स्त्रीकुर्वन्ति सतीत्यर्थः । पतङ्गाः 'पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च'
इत्यमराहंससारसादयः पक्षिणः परितः समन्तादम्बरपथमाकाश-
मार्गमापेदिरे । प्रापुरित्यर्थः । न केवलमेत एव तथा, किं त्वन्येऽपी-

त्याह—भृङ्गा इति द्वितीयपादेन । रसालेति । रसाल आघ्नः ।
'आघ्नश्चूतो रसालोऽसौ' इत्यमरः । 'कुङ्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्' इति
च । अतो दीनदीनो दीनेभ्योऽनन्यगतिकेभ्यो नक्रादिभ्योऽपि दीनः ।
परमानन्यगतिक इत्यर्थः । मीनो मत्स्यः । नु वितर्के । हन्तेति खेदे ।
कतमां कां वा गतिमभ्युपेतु । तस्य त्वदुदकप्राचुर्यं विना गत्यन्तरा-
भावाच्च कामपि गतिमभ्युपैतिवत्यर्थः । तस्मादनेन त्वत्पङ्के एव
विकलीभूय लोकान्तरे गन्तव्यमिति भावः । एतेन त्वयायं नैवोपे-
क्षणीय इति व्यज्यते । अत्र करुणावेव नायकरसौ । परिकरोऽप्यलं-
कारः । वसन्ततिलका वृत्तम् । तदुक्तम्—'उक्ता वसन्ततिलका
तभजा जगौ गः' इति ॥९॥

तत्र कश्चित्स्वसुहृद्वेत्स्वनिर्गमनावसरे स कथमुपदेश्य इत्या-
शङ्क्यानया कोकिलान्योक्त्येत्याह—

एकस्त्वं गहनेऽस्मिन्कोकिल न कलं कदाचिदपि कुर्याः ।

साजात्यशङ्क्यामी न त्वां निघ्नन्ति निर्दयाः काकाः ॥९०॥

एकस्त्वमिति ॥ हे कोकिल ! यत एकस्त्वमस्मिन्गहने । 'गहने
काननं वनम् । इत्यमरादरण्ये । अतः कदाचिदपि कलमव्यक्तमधुर-
ध्वनिं न कुर्याः । मैव कुर्वित्यर्थः ॥ तत्र हेतुः—साजात्येति । यतोऽमी
निर्दयाः काकास्त्वां साजात्यशङ्क्या निजजातीयभ्रान्त्या न निघ्न-
न्तीत्यन्वयः । उक्तध्वनिरचने तु भ्रान्त्यपगमाभिर्दयत्वस्वाभाव्येन
मारयिष्यन्त्येवेति भावः । इह करुणावेव नायकरसौ । भ्रान्तिमान-
प्यलंकारः ॥ १० ॥

ननु मया यत्किञ्चिदेव नीतिजातमुपदिष्टं तत्किमिति निरुपम-
त्वेन मां स्तौषीत्याशङ्क्य 'किञ्चानर्घ्यं यदवसरे दत्तम्' इति प्रश्नोत्तर-
रत्नमालिकायां श्रीमद्विमलाचार्यचरणारविन्दवचनात्समयेऽनुशास्त्-
त्वेन सुरगुरुप्रभृतिभ्योऽपि भवदाधिक्यमेव भवतीति मालाकारान्यो-
क्त्या द्योतयन्—

तोयैरल्पैरपि करुणया भीमभानौ निदाधे

मालाकार व्यरचि भवता या तरोरस्य पुष्टिः ।

सा किं शक्या जनयितुमिह प्रावृषेण्येन वारां

धारासारानपि विकिरता विश्वतो वारिदेन ॥९१॥

तोयैरिति ॥ हे मालाकार । मालाः पुष्पस्रजः करोतीति तथा तत्संबुद्धौ । भवता कर्त्रा करुणया अल्पैरपि तोयैर्वाप्याद्युद्धृतैर्जलेः करणरस्य तरोर्या पुष्टिर्भीमभानौ भीमश्चण्डो भानुः सूर्यो यस्मिस्तत्र निदाघे ग्रीष्मर्तौ व्यरचि अकारीत्यन्वयः । किं ततस्तत्राह—सेत्युत्त-
 राधेन । सा पुष्टिरिह लोके प्रावृषेण्येन प्रावृषि वर्षाकाले भवः प्रावृषेण्यः प्रावृट्कालीनस्तेनेत्यर्थः । अत एव विश्वतः सर्वतो वाराम
 'आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि' इत्यमराज्जलानामित्यर्थः । धारासारानपि धाराश्चासारश्च धारासारास्तान् । धारा जलधाराः प्रसिद्धा एव ।
 तथा आसाराः 'धारासंपात आसारः' इत्यमराद्वाराणां संभूयपतन-
 मिति रामाश्रमकृताद्वयाख्यानाञ्च धाराणां समुच्चितपरिपातास्तान-
 पीत्यर्थः । एतेन पुष्टिसामग्रीप्राचुर्यं सूचितम् । विकिरता वर्षता एतादृशेन वारिदेन मेघेन जनयितुं कर्तुं शक्या योग्या किम् ? अपितु नैव योग्येति योजना । तस्मात्त्वं निरुपमत्वेन स्तोतुं योग्य एवेति भावः । अत्र निरुपम एव नायको भावश्च । प्रतीपविशेषोऽलंकारोऽपि ।
 मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । तदुक्तम्—'मन्दाक्रान्ता जलधिषडङ्गैर्भौ नतौ ताद् गुरु चेत्' इति ॥ ११ ॥

एवं निरुक्तश्लोकेऽल्पपदं क्षुद्रत्वं गुरुवाचि व्यनक्तीत्यस्वरसा-
 न्मेधान्योक्त्या पुनः स्तौति—

आरामाधिपतिर्विकेकविकलो नूनं रसा नीरसा

वात्याभिः परुषीकृता दश दिशश्चण्डातपो दुःसहः ।

एवं धन्वनि चम्पकस्य सकले संहारहेतावपि

त्वं सिञ्चन्नमृतेन तोयद कुतोऽप्याविष्कृतो वेधसा ॥१२॥

आरामेति ॥ हे तोयद् जलद् । आरामेति । 'आरामः स्यादुपवनम्' इत्यमरादुद्याननायकः । विवेकेति । विचारहीनः । नूनं निश्चितम् । अस्तीति शेषः । एवं 'रसा विश्वंभरा स्थिरा' इत्यमराद्रसा पृथ्वी । नीरसा निर्गता रसा उदकानि यस्याः सकाशात्तथा । जलहीनेत्यर्थः । तद्वद्वात्याभिश्चक्रवातैर्दश दिशः परुषीकृता रुक्षीकृताः सन्तीति यावत् । तथा चण्डेति । चण्डस्तीव्र आतपः—'प्रकाशो द्योत आतपः' इत्यमरात्प्रकाशो यस्य स तथा । सूर्य इत्यर्थः । दुःसहो ग्रीष्मकालिकत्वेन सोढुमशक्योऽस्तीति यावत् । एवं धन्वनि

‘समानौ मरुधन्वानौ’ इत्यमरान्मरुदेशे चम्पकस्य । सकले संहारेऽपि । ध्वंसकारणे सत्यपीत्यर्थः । त्वममृतेन । ‘पयः कीलालममृतम्’ इत्यमराज्जलेन । पक्षे पांयूपेण । सिञ्चन्नाप्लावयन् । एतादृशो वेधसा ‘स्रष्टा प्रजापतिर्वेधाः’ इत्यमराद्ब्रह्मणा कुतोऽप्यस्यादृष्टाद्धेतोः । आविष्कृतः प्रकटीकृतोऽस्मीति संबन्धः । अतस्त्वल्लाभ एव पुमर्थ इत्याशयः । इहोक्तावेव नायकरतिभावौ । प्रहर्षणमप्यलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं तूक्तमेव ॥ १२ ॥

एवं स्तुतिमाकर्ण्य निर्विण्णः श्रीगुरुः “किमनया स्तुत्या । यदुक्तम्—‘अद्यापि दुर्निवारं स्तुतिकन्या वहति कामारम् । सद्भयो न रोचते सा सन्तोऽप्यस्यै न रोचन्ते ॥’ इति । किञ्च ‘येषां निमेषमात्रेण जगतः प्रलयोदयौ । तादृशाः पुरुषा याता मादृशां गणनाऽत्र का ॥’ इति वचनादलमस्मदीयस्तवेन” इति द्योतयन्महानुभावशरीरनाशमनुसंधाय शोचति ‘न यत्र’ इति सिंहान्योक्त्या—

न यत्र स्थेमानं दधुरतिभयभ्रान्तनयना

गल्हानोद्रेकभ्रमदलिकदम्बाः करटिनः ।

लुठन्मुक्ताभारे भवति परलोकं गतवतो

हरेरथ द्वारे शिवशिव शिवानां कलकलः ॥१३॥

यत्र हरेर्द्वारे । गलदिति । गलत्स्त्रवद्यद्धानं मदोदकं तस्योद्रेकेण बाहुल्येन भ्रमन्ति अलिकदम्बानि भ्रमरवृन्दानि येषु ते तथा । न तु साधारणाः । एतेन मदोन्मत्तत्वं सूचितम् । एतादृशः करटिनः । उक्तार्थमिदं प्राक् । गजेन्द्र इत्यर्थः । अतीति । अनुलभीतिचकितलोचनाः सन्त इति यावत् । स्थेमानं स्थिरीभावं न दधुर्नैव बभ्रुरित्यन्वयः । तत्र परलोकं स्वर्गादिलोकान्तरं गतवतः । जगामेति गतवांस्तस्य पञ्चत्वं प्राप्तस्येत्यर्थः । एतादृशस्य हरेः । ‘हर्यक्षः केसरी हरिः’ इत्यमरात्सिंहस्य । लुठदिति । लुठन्ति श्वापदपादैः प्रचलन्ति ते तथा मुक्तानां विदारितमतङ्गजगण्डस्थलजातमौक्तिकानां भाराः प्रचुरनिकरा यस्मिस्तत्तथा । एतादृशे द्वारे दरीमुखेऽद्य । शिवशिवेति खेदाद्भगवन्नामस्मरणम् । शिवानां क्रोष्ट्रीणां कलकलः कोलाहलो भवतीति योजना । तस्मान्नश्वरमेवेदमखिलं दृश्यवैभवमिति भावः

इहोदात्तो नायकः । वीरकरुणभयानकशान्ता रसाः । पर्यायस्वभावोक्ती अलंकारौ । तदुक्तम्—‘एकस्मिन्यद्यनेकं वा पर्यायः सोऽपि संमतः । अधुना पुलिनं तत्र यत्र स्रोतः पुराऽजनि ॥’ इति ‘स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनम् । कुरङ्गरुत्तरङ्गाक्षैः स्तब्धकर्णैरुदीक्षितम् ॥’ इति च । शिखरिणी वृत्तम् । तल्लक्षणं तूक्तमेवाधस्तात् ॥ १३ ॥

अथ निरुक्तस्वनिर्वेदेन शिष्यमुखं म्लानमिवालक्ष्य तं प्रोत्साहयितुं बकुलान्योक्त्या तद्गुणवर्णनं ध्वनयति—

दधानः प्रेमाणं तरुषु समभावेन विपुलां
न मालाकारोऽसावकृत करुणां बालवकुले ।
अयं तु द्रागुद्यत्कुसुमनिकराणां परिमलै-
र्दिगन्तानातेने मधुपकुलझङ्गाभगितान् ॥१४॥

दधान इति ॥ तरुषु समभावेन समानदृष्ट्या प्रेमाणं दधानोऽत एवासौ मालाकारो यद्यपि बालवकुले नूतनबकुलद्रुमे विपुलां करुणां नाकृत नैव चकार । तथापि तु पुनरयं द्राक्शीघ्रम् । ‘द्राङ्गाङ्क्षु सपदि द्रुतम्’ इत्यमरः । उद्यदिति । आविर्भवत्पुष्पगुच्छानां परिमलैः सुगन्धैर्दिगन्तान् । मधुपेति । पुष्पंधय^(१) निचयगुञ्जारवपूरितानेतादृशानातेने विस्तारयामामेति संबन्धः । इह ललितो नायकः । वीर एव रमः । असंभवोऽप्यलंकारः । तदुक्तम्—‘असंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम् । को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयेदिति ॥’ इति ॥१४॥

१ टि०—स्तने घेटो नासिकायां ध्मश्चेत्याद्युपपदविशेष एव घेटः खशो नियतत्वान्निरङ्कुशत्वमत्र प्रयोक्तुः ।

तत्राप्येकः काम एव तव शत्रुर्जैतव्य इति ध्वनयति मूलमित्यादि वृक्षपत्यन्योक्त्या—

मूले स्थूलमतीव बन्धनदृढं शाखाः शतं मांसला
वासो दुर्गमहीधरे तरुपते कुत्रास्ति भीतिस्तव ।
एकः कितु मनागयं जनयति स्वान्ते ममाधिज्वर
ज्वालीवलीवलीभवन्नकरुणो दावानलो घस्मरः ॥१५॥

१ टि०—येषु येषु श्लोकेषु टीका नोपन्यस्ता तत्तच्छ्लोकीयटीकानामविशेषत्वमनुपन्यासे हेतः ।

एवं गुरुवाक्यमाकर्ण्य भवत्प्रतापाग्रे कोऽयं मशकः कामो यन्मां प्रत्येवैतज्जयः कर्तव्यतयोर्पादिश्यते श्रीमद्भिः, मम त्वेनत्प्राणान्तसंकटमेव परिस्फुरत्यतः स्वप्रभावादेवायमुपशमनीय इति मेघान्योक्त्या व्यनक्ति—

ग्रीष्मे भीष्मतरैः करैर्दिनकृता दग्धोऽपि यश्चातक
स्त्वां ध्यायन्घन वासरान्कथमपि द्राघीयसो नीतवान् ।
देवालोचनगोचरेण भवता तस्मिन्निदानीं यदि
स्वीचक्रे करकानिपातनकृपा तत्कं प्रति ब्रूमहे ॥१६॥

अत्र पूज्यतमो नायकः । करुण एव रसः । विषमविशेषोऽलंकारः । तदुक्तं विषमं प्रकृत्य—‘अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात् । भक्ष्याशया हि मञ्जूषां भङ्गवाखुस्तेन भक्षितः’ ॥१६॥

तत एवं शिष्यवाक्यं श्रुत्वाप्यश्रुतमिव भावयंस्तदुत्तरमविधायैवान्यजनैः सहैव वार्तान्तरासक्तमाचार्यमालक्ष्य स तावत्तस्य तद्वैमुख्यपूर्वकं स्वैकपरायणत्वं संपादयितुं तस्मै निजोत्सुक्यं मेघान्योक्त्यैव व्यनक्ति—

दवदहनजटालज्वालजालाहतानां
परिगलितलतानां म्लायतां भूरुहाणाम् !
अयि जलधर ! शैलश्रेणिशृङ्गेषु तोयं
वितरसि बहु कोऽयं श्रीमदस्तावकीनः ॥१७॥

देवति ॥ अयि जलधर ! इदं हि कोमलामन्त्रणे स्वकारुण्योत्पादनार्थम् । भो जलपदवाच्यानाममृतानां जीवनानां च धारक मेघेत्यर्थः । एतेनाखिलपुरुषार्थदानदक्षत्वं द्योतितम् । त्वम् । दवदहनेति । ‘दवदावौ वनारण्यवह्नी’ इत्यमराद्वस्यारण्यस्य संबन्धी यो दहनो वह्निस्तस्य जटाला जटा इव येन दीर्घतरा अंशविशेषास्तद्विशिष्टा ये ज्वालाः । ‘वह्नेर्द्वयोज्ज्वालकीर्लो’ इत्यमरः । तेषां जालानि तैरासमन्ताद्धतास्ताडिताः । त्वगादौ दग्धा इति यावत् । तेषामित्यर्थः । अत एव । परिगलितेति । च्युतलतानामत एव म्लायतां म्लायन्ति ग्लानिं प्राप्नुवन्ति ते म्लायन्तस्तेषाम् । म्लानानामित्यर्थः । एतादृशां भूरुहाणाम् । ‘वृक्षो महीरुहः शाखी’ इत्यमराद्वृक्षाणामिति यावत् । ‘षष्ठी चानादरे’ इति षष्ठी । ताननादित्येत्यर्थः । शैलेति । पर्वतशिखरेषु

तोयं जलं बहु विपुलं वितरसि वर्षसि । पर्वतेषु हि भूयसी वृष्टिर्भव-
तीति प्रमिद्धमेव । अयं निरुक्तस्तावकीनस्त्वदीयः श्रीमदः संपदु-
न्मादः कः । आक्षेपार्थकोऽयं किंशब्दः । अनुचित एवेत्यर्थः ।
तस्मादस्मास्वेवामृतवृष्टिः पात्रतया कार्येति तात्पर्यम् । इह स्थूल-
लक्ष्यो नायकः । करुणो रमः । परिकरोऽप्यलंकारः । मालिनी वृत्तम् ।
तल्लक्षणं तूक्तमधस्तात् ॥१७॥

एवमाश्वास्य चतुर्विधान्यतमपुमर्थार्थिनापि दुःसङ्गस्त्याज्य
एवेति रहस्यं सूचयति चन्दनान्योक्त्या—

सौगन्ध्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं शैत्यं तु लोकोत्तरं
कीर्तिः किं च दिगङ्गनाङ्गणगता किं त्वत्तदेकं शृणु ।
सर्वानेन गुणानियं निगिरति श्रीखण्ड ते सुन्दरा-
नुज्झन्ती खलु कोटरेषु गरलज्वालां द्विजिह्वावली^(१) ॥१८॥

१ टि०—अविशेषादत्र टीका नोपन्यस्ता ।

अथैवं शिष्यवाक्यमाकर्ण्य यद्येवं तव श्रद्धा चेत्तर्ह्यनुपम
एवासीति कमलान्योक्त्या तदुत्पत्तिस्थितिसंपत्तिगुणपङ्क्तिस्तवनतो
व्यनक्ति—

समुत्पत्तिः स्वच्छे सरसि हरिहस्ते निवसनं
निवासः पद्मायाः सुगहदयहारी परिमलः ।
गुणैरेतैरन्यैरपि च ललितसाम्बुज तव
द्विजोत्तसे हंसे यदि गतिरतीवोन्नतिरियम् ॥१९॥

समुत्पत्तिरिति ॥ हे अम्बुज भो कमल ! तव समुत्पत्तिः प्रादुर्भावः
स्वच्छे निर्मले सरसि मानसादौ सरोवरे । नतु पल्वलेऽस्तीत्यर्थः ।
एवं निवसनमपि वसतिरपि हरिहस्ते विष्णुपाणी । तवेत्यस्तीति
चाद्यन्तयोरनुबन्धनीयम् । किंच त्वं पद्माया लक्ष्म्या निवासो वस-
तिस्थानम् । अस्तीति शेषः । तथा तव परिमलः सुगन्धोऽपि । सुरेति ।
देवमनोहर इत्यर्थः । भवतीत्यध्याहारः । एतेन गोदुग्धादेरुत्तमस्थान-
जन्यत्वेऽपि ताम्रपात्रादिस्थित्या, तस्य पुनस्तदितरपात्रादिगत्वे शर्करा-
दियोग्यसंमेलनाभावेन लवणाद्ययोग्यसंमेलनेन वा, तथा शोधित-
त्वादग्न्यादिसंस्कृतत्वैलादिसुवासितत्वाभावेन हिङ्गवादिदुर्गन्धि-
वातदिना वा त्याज्यत्वमिवास्यापि निन्द्यजत्वादिना हेयत्वं व्युदस्तम् ।

तर्हि किमेतावन्त एव मयि गुणाः सन्ति नेत्याह—गुणैरिति ।
अन्यैरपि निरुक्तेतरैः स्वीयसुन्दरीस्मितवदनसाहस्यार्चरपीत्यर्थः ।
ललितस्य । रम्यस्येति यावत् । एतादृशस्य तव यदि । द्विजेति ।
पक्षिश्रेष्ठे । पक्षे त्रैवर्णिकशिरोमणौ । हंसे राजहंसे, पक्षे परमहंसे ।
कस्मिंश्चिद्ब्रह्मनिष्ठ इत्यर्थः । रतिः प्रीतिरस्ति । तर्हीयमनीवानुपमै-
वोन्नतिरुत्कटता भवतीत्यन्वयः । तस्मादेवमेव सार्वदिकी श्रद्धा
वर्धनीयेति तत्त्वम् । अत्र द्विजेत्यादरणीया शब्दब्रह्मनिष्ठानतत्वादि-
बहिःसामग्री, हंसेत्यन्तःसामग्री च सूचिता । इह बुभुत्सुर्नायकः ।
शान्तो रसः । काव्यलिङ्गादिरप्यलंकारः । शिखरिणी वृत्तम् ॥१९॥

ननु तर्हि किं सर्वपालकेन राज्ञा मया नीचजनोज्जीवनं नैव
विधेयमिति चेत् ? सर्वजीवनं त्वया संपादनीयमेव, परंतु तत्तद्योग्यता-
तारतम्यं विवेकेनैव न त्वन्यथेति क्षीराब्ध्यन्योक्तितो ध्वनयति—

साकं प्रावणैर्लुण्ठन्ति मणयस्तीरेऽकंबिम्बोपमा

नीरे नीरचरैः समं स भगवान्निद्राति नारायणः ।

एवं वीक्ष्य तवाविवेकमपि च प्रौढिं परामुन्नतेः

किं निन्दान्यथवा स्तवानि कथय क्षीरार्णव त्वामहम् ॥२०॥

साकमिति । प्रावेति ॥ ‘पाषाणप्रस्तरप्रावोपलाशमानः’ इत्यमरा-
त्पाषाणगणैः साकं सार्धम् । नीरे नीरवत्सर्वतः परिपूर्णं क्षीर एव ।
ननु^(१) फल्गवादिवत्कचित्कदाचित्केनचिदुपलभ्यमान इति यावत् ।
एतेन क्षीरार्णवे नीरासंभवाक्षीरपदप्रयोगानौचित्यं परास्तम् । एवं नीर-
चरपदेऽपि तेषामतितुच्छत्वबोधनार्थमेव नीरपदम् । तेन वक्ष्यमाणा-
विवेकपरिपोषोऽपि ध्वन्यते । नीरचरैः । मकरादिभिर्जलचरैरित्यर्थः ।
स भगवानिति पदाभ्यां श्रुतिप्रसिद्धत्वं सर्वेश्वरत्वं ततोऽतिपूज्यत्वं
च व्यज्यते । हे क्षीरार्णव ! त्वामहं किं निन्दान्यथवा स्तवानीति त्वमेव
कथयेति संबन्धः । अत्राविवेकी नायकः । संदेहोऽप्यलंकारः । शार्दू-
लविक्रीडितं वृत्तम् ॥२०॥

१ टि०—फल्गुनदी ‘गया’ क्षेत्रादौ प्रसिद्धा । पुस्तकान्तरे तु ‘फलवादिव’ इति पाठः ।

तत्रापि संपदादिमदेनाप्रणमन्तं तं प्रति तस्य कालप्रस्तत्वेन
विनाशित्वं सूचयन्कासारान्योक्त्या भियं ध्वनयति—

इयत्यां संपत्तावपि च सलिलानां त्वमधुना

न तृष्णामार्तानां हरसि यदि कासार सहसा ।

निदाघे चण्डांशौ किरति परितोऽङ्गारनिकरा-

न्कृशीभूतः केषामदृष्ट परिहर्तासि खलु ताम् ॥२१॥

इयत्यामिति ॥ पूर्य क्षीरणवत्त्वेन संबोधनेऽपि कुपितत्वात्क्षारा-
णवत्त्वेन निन्दा । तत्रापि स्तब्धत्वादधुना पल्वलत्वेनासावुचितैव ।
इयत्यां प्रत्यक्षतयानिविपुलायामित्यर्थः । सलिलानां जलानां संपत्तौ
लक्ष्म्यां सत्यामिति योजना । हे कासार ! 'कासारः सरसी सरः'
इत्यमराद्भोः सरोवर, त्वमधुना शरत्काल आर्तानां तृपाक्लान्तानां
जनानां तृष्णां तृषम । पक्षे धनाद्याशां यदि सहसा झटिति न
हरसीति संबन्धः । तर्हि निदाघे 'निदाघ ऊष्णोपगमः' इत्यमराद्भोः
इत्यर्थः । चण्डांशौ चण्डास्तीक्ष्णा अंशवः किरणा यस्य तस्मिन्स्ति-
ग्मरश्मौ । सूर्य इति यावत् । परितो न त्वेकदेशे । अङ्गारेति ।
अङ्गारवदतिदाहकत्वात्कूरतरातपविशेषा एवाङ्गारास्तेषां निकारान्स-
मूहान्किरति वर्षति मनीत्यर्थः । अत एव कृशीभूतस्त्वं केषां तां
तृष्णां परिहर्तासीत्यन्वयः । तदानीं त्वयि तृष्णोपशामकत्वस्य
सुतरामसंभव इति भावः । तस्मात्त्वयैतादृशं विवेकं विधाय तादृग्द-
शातः प्रागेवार्थप्रतिपादनतत्परेण भाव्यमिति हृदयम् । अत्राप्युक्ता
एव नायकादयः ॥२१॥

एवमनधिकारितया सदुपदेष्टर्यपि तटस्थजन एव रुष्टः स
राजकुमारस्तमेव तिरस्करोति—प्रारम्भ इति भृङ्गान्योक्त्या ।

प्रारम्भे कुसुमाकरस्य परितो यस्योल्लसन्मञ्जरी-

पुञ्जे मञ्जुलगुञ्जितानि रचयंस्तानातनोरुत्सवान् ।

तस्मिन्नद्य रसालशाखिनि दशां दैवात्कुशामञ्चति

त्वं चेन्मुञ्चसि चञ्चरीक विनयं नीचस्त्वदन्योऽस्ति कः ॥२२॥

हे चञ्चरीक भ्रमर ! कुसुमेति । वसन्तस्य प्रारम्भे । यस्य । उल्लस-
दिति । विकसद्बल्लरीविसर इत्यर्थः । त्वम् । मञ्जुलेति । मनोज्ञगुञ्जा-
रवज्जातानीति यावत् । रचयन्कुर्वन्सैस्तान्प्रसिद्धानुत्सवानातनोर्वि-
स्तारिवानसीत्यर्थः । अद्य तस्मिन् । रसालशाखिनीति । आम्नवृक्ष
इत्यर्थः । न चात्र शाखीत्यधिकं तस्य परिपुष्ट्यभिप्रायत्वात् ।

दैवात्कृशां पल्लववैकल्यवतीमित्यर्थः । दशामवस्थामञ्चति स्वीकुर्वति विषये सप्तमी । त्वं विनयं प्रश्रयं मुञ्चसि त्यजसि चेत्तर्हि त्वत्त्वत्तः सकाशादन्य इतरो नीचः कः ? न कोऽपीति योजना । तस्मादेवमौद्धत्यं नैव त्वया त्रिघेयमित्याशयः ॥२२॥

एवं निर्भर्त्सनमाकर्ण्य स तटस्थस्तावत्प्रहसन्निव तं राजकुमारं प्रति निरुक्तवाक्यं त्वया स्वकीयान्तःपुर एव वक्तुमुचितं, नतु पण्डितमण्डल्यामिति कृष्णसारान्योक्त्या व्यनक्ति—

एणीगणेषु गुरुगर्वनिमीलिताक्षः

किं कृष्णसार ! खलु खेलसि काननेऽस्मिन् ।

सीमामिमां कलय भिन्नकरोन्द्रकुम्भ-

मुक्तामयीं हरिविहारवसुधगयाः ॥२३॥

एणीति ॥ हे कृष्णसार ! त्वम् । गुर्विति । गुरुर्महान्स चासौ गर्वश्च तेन निमीलिते तादृशे अक्षिणी नेत्रे यस्य स तथा । परमाभिमानमीलितलोचनः सन्नित्यर्थः । अस्मिन्काननेऽरण्ये । ‘अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्’ इत्यमरः । एणीति । मृगीसमूहेष्वित्यर्थः । खलु निश्चितं किं खेलसि । किमिति क्रीडसीति यावत् । किं तर्हि कार्यमित्यत आह—सीमामित्युत्तरार्धेन । इमाम् । भिन्नेति । भिन्ना विदारितास्ते च ते करोन्द्रकुम्भा गजराजकपोलास्तेषां या मुक्ता मौक्तिकानि तैः प्रचुरा तथा । तामित्यर्थः । एतादृशीम् । हरीति । सिंहविलासस्थल्या इति यावत् । सीमां मर्यादां कलयावलम्बयेति संबन्धः । तस्माद्विपश्चित्सदसि त्वया नैवैवं शक्यं वक्तुमिति तत्त्वम् । एतदारभ्य पद्यपञ्चकान्तं वीरो रसः । धीरललितो नायकश्च ॥ २३ ॥

एवं तटस्थराजकुमारयोः स्वनिमित्तं विवादं श्रुत्वा पण्डितवरस्तं नृपसुतं प्रति स्वासमानेषु रोषो नैवोचित इति सूचयति—जठरेति सिद्धान्तोक्तिभ्याम् ।

जठरज्वलनज्वलताऽप्यपगतशङ्कं समागताऽपि पुरः ।

करिणामरिणा हरिणा हरिणाली हन्यतां नु कथम् ॥२४॥

करिणां गजानां न तु मशकानामरिणा शत्रुणा एतादृशेन महावीरेण हरिणा सिंहेन । जठरेति । जठरस्योदरस्य ज्वलनो वह्निस्तेन ज्वलति

संतप्यत इति तथा तेन । ध्रुत्परितप्यता सताऽपीत्यर्थः । अपगतेति । अपगता निरस्ता शङ्कान् भीतिकल्पना यथा स्यात्तथा । पुरोऽग्रभागे न तु पश्चात् । समागताऽपि न त्वकस्मात्प्राप्ता । एतेन मौढ्यातिशयो व्यज्यते । एतादृशी हरिणाली मृगपङ्क्तिः कथं नु हन्यताम् । न कथमपि मार्यताम्, किंतु पाल्यतामेवेति योजना । तस्मात्त्वयात्र तटस्थादौ शान्तिरेव कार्येति तात्पर्यम् ॥२४॥

येन भिन्नकरिकुम्भविस्खलन्मौक्तिकावलिभिरञ्चिता मही ।

अथ तेन हरिणान्तिके कथं कथ्यतां नु हरिणा पराक्रमः ॥२५॥

येनेति ॥ भिन्नेति । भिन्ना विदारिताः । मही पृथ्वी । अञ्चिता पूजिता । तेन हरिणा सिंहेन हरिणान्तिके मृगान्तिके पराक्रमः कथं नु कथ्यताम् । न कथमपि कथनमर्हतीत्यर्थः । तस्मादसमैः सह नैव वक्तव्यमिति भावः । 'रो नराविह रथोद्धता लगौ, इत्युक्तेरिदं रथोद्धता वृत्तम् ॥ २५ ॥

अथ तं तटस्थं प्रत्यपि स एव पण्डितवरस्तावन्मया निरुक्तरी-
त्योपशमितस्यास्य निकटे त्वया नैवेतः परं स्थातव्यमिति गजान्यो-
क्तिभ्यां व्यनक्ति—

स्थितिं नो रे दध्याः क्षणमपि मदान्धेक्षण सखे

गजश्रेणीनाथ त्वमिह जटिलायां वनभुवि ।

असौ कुम्भभ्रान्त्या खगनखरविद्रावितमहा-

गुरुप्रावग्रामः स्वपिति गिरिगर्भे हरिपतिः ॥२६॥

स्थितिमिति ॥ मदेति । मदेनान्धे ईक्षणे नेत्रे यस्य स तथा । तत्संबुद्धौ । एतेनावस्थितिशीलत्वं ध्वन्यते । सखे । एवं चोपदेशार्हत्वं व्यज्यते । गजेति । रे कारिकुलपते, त्वमिह जटिलायां वल्लीबाहुल्येन संजातजटायामेतादृश्यां वनभुव्यरण्यभूमौ क्षणमपि । एतेन भीत्य-
तिशयः सूच्यते । स्थितिं नो दध्या नैव कुर्वित्यन्वयः । तत्र हेतुः—
असाविति । एतेन प्रत्यक्षत्वादविश्वासव्युदासः । कुम्भीति । गजवि-
भ्रमेणेत्यर्थः । कुम्भपदभ्रान्त्यर्हत्वं व्यनक्ति—खरेति । खराणि
तीक्ष्णानि यानि नखराणि नखानि तैर्विद्राविता विदारिता महागुरु-
प्रावणां महापाषाणानाम् । अत्र महत्त्वं स्थूलत्वम् । गुरुत्वं तु वज्रम-
णिवद्बुद्धेर्घत्वमेवेति न पौनरुक्त्यम् । अत्र 'महागिरि-' इत्येव पाठः

ग्रामाणिकः । ग्रामाः संघाः येन स तथेति यावत् । तत्र खरपदं निरुक्तकार्यक्षमत्वसूचनार्थम् । एतादृशः । अत एव—हरीति । मृग-राजराजः । गिरीति । कन्दर इत्यर्थः । स्वपिति निद्रातीति योजना । तस्मादिह तवावस्थानमनुचितमेवेति भावः । भ्रान्त्यलंकारः ॥२६॥

एवं स्वीकर्षसूचनपरितुष्टो राजपुत्रस्तं स्वगुरुं पण्डितमण्डली-मण्डनत्वेन बकुलान्योक्त्या स्तौति—

निमर्गादागमे तरुकुलसमारोपसुकृती

कृती मालाकारो बकुलमपि कुत्रापि निदधे ।

इदं को जानीते यदयमिह कोणान्तरगतो

जगज्जालं कर्ता कुसुमभरसौरभ्यभरितम् ॥२७॥

निसर्गादिति ॥ निसर्गात्स्वभावात् । आराम उपवने । तर्बिति । तरूणां वृक्षाणामाम्रादीनां यत्कुलं वृन्दं तस्य यः समारोपः सम्यगु-त्तमफलपर्यवसायित्वेनारोपो वापस्तेन यत्सुकृतं पुण्यं तदस्यास्तीति तथा । सदृक्षारोपणपुण्यवानित्यर्थः । एतादृशः । तत्रापि कृती कुशलः । एतेन तदारोपणस्थानविवेचनचातुर्यं सूचितम् । एतादृशः । मालेति । शिष्टं पूर्वार्धं बोधार्हमेव । अस्त्वेवं किं तत इत्यत आह—इदमित्युत्तरार्धेन । किं तदित्यत्राह—यदिनि । कोणेति । कोणान्तरगतोऽपीत्यर्थः । एवं च प्रतिष्ठासामग्र्यभावः सूचितः । जगदिति । विश्वमण्डलमित्य-तिशयोक्तिः । तेन लोकोत्तरसौष्ठवं व्यज्यते । कुसुमेति । कुसुमानां पुष्पाणां यो भरस्तस्य यत्सौरभ्यं सौगन्ध्यं तेन भरितं पूरितमित्यर्थः । एतादृशं कर्ता करिष्यतीति । तस्माद्यद्यपि मयायं ब्राह्मणसाधारण्ये-नैवाहतस्तथाप्यस्य सदगुरोरलौकिकमेव सामर्थ्यमित्यसौ माननीय एवेति भावः । अत्र ललितो नायकः । अद्भुतो रसः । असंभवोऽलंकारः ॥ २७ ॥

अथ स्पष्टं तं तदृश्यमेव कारुण्योद्रेकात्सुवन्नन्दनान्योक्त्या स्वाशिषं व्यनक्ति—

स्वर्लोकस्य शिखामणिः सुरतरुग्रामस्य धामाद्भुतं

पौलोमीपुरुहूतयोः परिणतिः पुण्यावलीनामसि ।

सत्यं नन्दन किं त्विदं सहृदयैर्नित्यं विधिः प्रार्थ्यते

त्वत्तः खाण्डवरङ्गताण्डवनटो दूरेऽस्तु वैश्वानरः ॥२८॥

स्वलोकस्येति ॥ हे नन्दन अथि सुरोद्यान, त्वं स्वर्लोकस्येन्द्रलोकस्य
 शिखामणिः शिरोरत्नवदलंकारीभूतमित्यर्थः । तथा । सुरेति । सुराणां
 देवानां ये तरवस्तेषां कल्पद्रुमाणां यो ग्रामः समूहस्तस्येत्यर्थः ।
 अद्भुतमाश्चर्यकरं धाम स्थानम् । तथा । पौलोमीति । शचीतद्रमणयोः ।
 पुण्येति । सुकृतपङ्कीनामिति यावत् । परिणतिः परिपाकोऽसीति
 सत्यम् । किं तु सहृदयैः सुधीभिरिदं विधिदैवं, ब्रह्मा वा नित्यं
 प्रार्थ्यते याच्यत इत्यन्वयः । इदमिति किं तदाह—त्वत्त इत्यादिच-
 तुर्यचरणेन । खाण्डवेति । खाण्डवमेतन्नामकर्मैन्द्रं वनं प्रसिद्धमेव ।
 तदेव रङ्गो नृत्यभूविशेषस्तत्र ताण्डवमुद्धतनृत्यं तत्र नट इव पटुरेता-
 दृशो वैश्वानरो दावाग्निस्त्वत्तः सकाशाद्दूरेऽस्त्विति । तस्मादचि-
 न्त्यमहिम्नोऽपि तवैतस्मान्नुपकुमाराद्भयं भातीत्यतः सावधानेन
 भाव्यमिति भावः । अत्र ललितो नायकः । भयानको रसः । रूपकम-
 लंकारः । किञ्च खाण्डवरङ्गेत्यादौ रौद्ररसोऽपि परिस्फुरतीति
 विबुधैर्ध्येयम् ॥ २८ ॥

ततः स तटस्थोऽपि स्वमनोरथभङ्गदुःखं तं पण्डितं प्रति
 कीरान्योक्त्या व्यनक्ति—

स्वस्वव्याप्तिसमग्रमानसतया मत्तो निवृत्ते जने

चञ्चूकोटिविपाटितागलकुटो यास्याम्यहं पञ्जरात् ।

एवं कीरवरे मनोरथमयं पीयूषमास्वादय-

त्यन्तः संप्रविवेश वारणकराकारः फणिग्रामणीः ॥ २९ ॥

स्वस्वेति ॥ जने लोके । स्वस्वेति । स्वस्वव्यापारसमासक्तचित्त-
 तयेत्यर्थः । मत्तो मत्सकाशात् । निवृत्ते परावृत्ते सति । एतेनैकान्त-
 लाभः सूच्यते । चञ्चिवति । चञ्चवाः कोटिरग्रं तेन विपाटितो
 विदारित आरलकुट आराख्यलोहशलाकाविशिष्टकाष्ठविशेषो येन स
 तथेत्यर्थः । अत्र विदारिताररपुटः' इति पाठः प्रामाणिकः । अररपुटं
 कपाटपुटम् । कपाटमररं तुल्ये' इत्यमरः । एतादृशः सन्नहं पञ्जराद्या-
 स्याम्युद्धीय गमिष्यामीति योजना । एवं कीरवरे शुक्लश्रेष्ठे । मनो-
 रथमयं मनोराज्यं कविकारं पीयूषममृतमास्वादयत्यास्वादग्रहणपूर्वकं
 पिबति सतीति यावत् । अन्तः पञ्जरा यन्तरे । वारणेति । गजशुण्डा-
 कार इत्यर्थः । महतोऽप्यहेः स्वल्परन्ध्रेऽपि प्रवेशो लोके प्रसिद्धः

एवेति नानुपपत्तिः । फणीति । सर्पश्रेष्ठः संप्रविवेशेति संबन्धः । तस्मादीश्वर एवैतत्संकटादभिरक्षत्वित्याशयः । अत्र करुणो रसः । सचिन्तो नायकः ! रूपकलुप्तोपमे अलंकारौ ॥२९॥

एवं नृपकुमारपण्डितवरतदगुरुतटस्थानां परस्परं संवादे जायमानेऽकस्मादन्तः पुराद्धर्म्यमधिरूढां तद्धर्मपत्नीं निरीक्ष्य व्याकुलमनसः कांश्चित्तरुणसदस्यान्प्रति स एव पण्डितवरः कुरङ्गान्योक्त्योपदेशं व्यनक्ति—

रे चाञ्चल्यजुषो मृगाः श्रितनगाः कल्लोलमालाकुला-
मेतामम्बुधिकासिनीं व्यवसिताः संग्राहितुं वा कथम् ।
अत्रैवोच्छलदम्बुनिर्भरमहावर्तैः समावर्तितो
यद्वावेव रसातलं पुनरसौ यातो गजग्रामणीः ॥३०॥

रे चाञ्चल्येति ॥ यूयम् । श्रितेति । 'शैलवृक्षौ नगौ' इत्यमरादाश्रितकूलद्रुमाः सन्त इत्यर्थः । एतेन विवक्षितयुवकर्तृकयुवतिविशेष-निरीक्षणे सभास्तम्भादिना निभृतत्वं ध्वन्यते । कल्लोलेति । महोर्मिपङ्क्तिरूपसंपत्तिमतीत्यर्थः । एतां प्रत्यक्षाम् । एतेन नैवास्माभिरिदमनुष्ठितमिति वृथैवायमुपालम्भ इत्यापादनं व्युदस्तम् । अम्बुधीति । समुद्रगाम् । गङ्गारूपां नदीमिति यावत् । एवं चोत्तरार्धवक्ष्यमाणार्थयोग्यता द्योत्यते । संग्राहितुं प्रवेष्टुमिति यावत् । कथं वा व्यवसिताः कृतव्यापारा भवथेति संबन्धः । ननु किमत्रानिष्टमिति चेत्तत्राह—अत्रैवेत्युत्तरार्धेन । उच्छलदूर्ध्वं गच्छत्तच्च तदम्बु च तस्य यो निर्भर आधिक्यं तेन ये महावर्ताः 'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरात्प्रसिद्धा महान्तो जलभ्रमास्तैरित्यर्थः । एवकारेण कान्तान्तरे तथा नाशसंभावनासत्त्वेऽपि नास्यामसाविति शङ्का परास्ता । समावर्तितो भ्रामितः । असौ महत्त्वेन प्रसिद्धः । अत एव—गजेति । करीन्द्रः पुनर्गविव पाषाणवदित्यर्थः । यद्यस्माद्रसातलं यात इत्यन्वयः । तस्मादयमनुचितारम्भ एव भवतामिति भावः । अत्र भयानकरौद्रौ रसौ । मूर्खा नायकाः । उपमालंकारः ॥३०॥

अथेममभिनवं रोषपरुषं ध्वनिमाकर्ण्य चकितमवलोकयन्तं स्वपोतं सैव युवराजयुवतिः परिसान्त्वयति—पिबेति सिंहशिशुका-न्योक्त्या ।

पिब स्तन्यं पोत त्वमिह मददन्ताबलधिया

दृगन्तानाधत्से किमिति हरिदन्तेषु परुषान् ।

त्रयाणां लोकानामपि हृदयतापं परिहर-

त्रयं धीरं धीरं ध्वनति नवनीलो जलधरः ॥३१॥

हे पोत अयि बालक ! त्वमिह मदीयपयोधरमण्डले स्तन्यं पिबेत्यन्वयः । ननु पिवास्येव स्तन्यं किमित्ययं निरनुयोज्यानुयोग इत्यत आह—मदेत्यादिपूर्वार्धशेषेण । त्वम् । मदेति । मदो यौवनादिविकारस्तद्वत्प्रधानाश्च ते दन्तावलाश्च 'दन्ती दन्तावलो हस्ती' इत्यमराद्गजाश्चेति गन्धद्विपादिवत्समासः । तेषां या धीर्भ्रान्त्या तद्बुद्धिस्तयेत्यर्थः । इह प्रत्यक्षेषु । हरिदिति । दिक्प्रान्तेष्विति यावत् । परुषान्रोषकषायितानेतादृशान्दृगन्तान्किमिति कुतो नु हेतोराधत्से प्रसारयामीति संबन्धः । न च युक्तमेव वध्यबुद्ध्या नेत्रकोणसंचारणं तद्बुद्धेर्भ्रमजन्यत्वादित्याह—त्रयाणामित्युत्तरार्धेन । यतोऽयं प्रत्यक्षः । एतेनाश्रद्धेयनिरासः । त्रयाणामपि । एवं च महामहिमत्वं द्योतितम् । लोकानां भूरादीनाम् । हृदयेति । अमृतवृष्ट्यान्तस्तापं परिहरन्सन्नत एव धीरं धीरं यथा स्यात्तथा परमगम्भीरमित्यर्थः । नवोऽभिनवः स चामौ नीलो जलधरो मेघ एव ध्वनतीति योजना । तस्माच्छ्रान्तो भवेति भावः । अत्रोदात्तो नायकः । वीरो रसः । भ्रान्तिरलंकारः ॥३१॥

ततस्तत्पिताऽसौ नृपकुमारः कंचिदागतं नीचजनं सत्कुर्वंस्तेन पण्डितमण्डनीभूतेन सद्गुरुणा कमलान्योक्त्या प्रबोध्यते—

नीरात्रिर्मलतो जनिर्मधुरता रामामुखस्पर्धिनी

वासः किं च हरेः करे परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ।

सर्वस्वं तदहो महाकविगिरां कामस्य चाम्भोरुह

त्वं चेत्प्रीतिमुगीकरोषि मधुपे तत्त्वां किमाचक्ष्महे ॥३२॥

नीगदिति ॥ हे अम्भोरुह ! तव निर्मलतो नीराज्जनिरुत्पत्तिः । न च संवृद्धयैवास्य गतार्थत्वात्पौनरुक्त्यापत्तिः । तत्पदस्य योगरूढत्वेऽपि 'रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायेन शीघ्रोपस्थित्या च पञ्चमात्रपरत्वात् । किंच तव मधुरता जहत्स्वार्थया 'गङ्गायां घोषः' इत्यादिवस्त्वन्मधुमाधुरीत्यर्थः । रामेति । यावत्स्त्रीगुणा या रमणी तस्या यन्मुखं निरुक्तलक्षणया तदेकदेशोऽधरस्तत्स्पर्धिनी स्वाधिक्येन

तद्विरोधिनीत्यर्थः । यद्वा मधुरता 'मुखरुचा सौधाधरीमाधुरी'
इत्यादिवत्सुन्दरतैव । तथाच नोक्तलक्षणाद्वयायासः । एवं किंच ।
तवेति वास इत्यत्र परिमल इत्यत्र च ज्ञेयम् । गीर्वाणा देवाः ।
तत्तस्मादहो इत्याश्चर्ये । त्वं महाकर्वागिरां सर्वस्वं सर्वत्रोपमानयोग्य-
त्वात्तथा कामस्य सर्वस्वम् । 'अरविन्दमशोकं च' इति प्रथमबाण-
त्वात् । अस्ति । अथ त्वं चेन्मधुपे भृङ्गे, पक्षे मद्यपे नीचे, प्रातिमुरी-
करोषि स्त्रीकरोषि तत्तर्हि त्वां किमाचक्ष्महे कथयामः न किमपि
वदाम इत्यर्थः । 'यस्य' इति पाठे यस्य तव नीरादित्यादि योजयित्वा
हे अस्मोरुह ! तत्त्वमहो महाकर्वात्यादि योज्यम् । तस्मादिदं नैव
कार्यमिति तात्पर्यम् । अत्र मूढो नायकः । श्लेषप्रतीपावलंकारौ ॥३२॥

अथ स एव पण्डितवरः प्रकृततटस्थं प्रति किमिति त्वमस्य
मयि विश्वासं जनयसि, यद्यप्ययं वदान्यस्तथाप्यपरीक्षक इति
विश्वासभावाभावयोरप्यस्माकं तु फलं पामरैस्तुल्यमेव भवतीति
कल्पद्रुमान्योक्त्या व्यनक्ति—

औदार्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं संभूतिरम्भोनिधे-

र्वासो नन्दनकानने परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ।

एवं दातगुरोर्गुणाः सुरतरोः सर्वेऽपि लोकोत्तराः

स्यादर्थिप्रवराऽर्थिताऽर्पणविधावेको विवेको यदि ॥३३॥

एवं वदति सति पण्डितवरे तदैश्वर्यमसहमानः कश्चन पिशुनः
प्रकृतराजकुमारं भ्रूसंज्ञयैवायं त्वद्गुरुरपि त्वामविवेकिनमेव मनुत
इति किमस्मिन्कृतघ्ने विफलभक्तिसंपादनेनेति सूचयन्बहिरेव बहुतर-
विनयवानकस्मान्मृगयां विधायगच्छन्तं व्याधं मयेदं विश्वासेन
मृगादिर्हिसनमनुचितमेव क्रियत इति कंचिदुदासीनं प्रति जल्पन्तं
सन्तमालक्ष्य तेनैव पण्डितवरेण प्रस्तुताङ्कुराख्यकिरातान्योक्त्या
निन्द्यते—

एको विश्वसतां हराम्यपघृणः प्राणानहं प्राणिना-

मित्येवं परिचिन्त्य माऽऽत्ममनसि व्याधानुतापं कृथाः ।

भूपानां भवनेषु किंच विमलक्षेत्रेषु गूढाशयाः

साधूनामरयो वसन्ति कति न त्वत्तुल्यकक्षा नराः ॥३४॥

एक इति ॥ रे व्याध ! त्वमहमपघृणः । 'कारुण्यं करुणा घृणा'

इत्यमरादपगता घृणा दया यस्मात्स तथा । निर्दय इत्यर्थः । अत एव विश्वसतां हरिततृणादिदर्शनेन सद्यत्वादिविश्वासशालिनामित्यर्थः । एतादृशां प्राणिनां मृगादिजीवानां प्राणानेक एव हरामीत्येवमात्मनसि स्वचेतसि परिचिन्त्यानुतापं संतापं मा कृथाः । नैव कुर्विति संबन्धः । 'मा स्म' इत्यपि पाठः । तत्र हेतुः—भूपानामित्युत्तरार्धेन । गूढेति । अप्रकटपरघ्रातकरणाद्यभिप्राया इति यावत् । एतादृशाः । तत्रापि साधूनामरयः । अत एव—त्वत्तुल्येति । त्वया सह तुल्या समाना कक्षा गूढहिंसनादिकल्पना येषां ते तथा । एतादृशो नराः । 'खलाः' इत्यपि पाठः । कति न वसन्ति । अपि तु सहस्रशो वसन्तीति योजना । तस्माद्भवता निरूपितपिशुनानात्मसाभ्येनानुसंधायोक्तानुतापस्त्याज्य एवेति भावः । अत्र शठो नायकः । करुणो रसः । अलंकारस्तूक्त एव ॥ ३४ ॥

एवं पण्डितवरं रुष्टमालक्ष्य स राजकुमारः परिसान्त्वयन्सामान्यतो विदुषः स्तौति—

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-

रन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् ।

लोकोत्तरा च कृतिगकृतिरार्तहृद्या

विद्यावतां सकलमेव गिरां दवीयः ॥ ३५ ॥

अन्येति ॥ निरुपमगुणत्वेन विलक्षणतयेत्यर्थः । कृतिराचारः । दवीयः । 'दवीयश्च दनिष्ठं च सुदूरे' इत्यमरादतिदूरमेवास्तीत्यन्वयः । इह ललितो नायकः । अद्भुतो रसः । भेदकातिशयोक्तिरलंकारः ॥ ३५ ॥

अथ स एव नरवरकुमारस्तमेव स्वगुरुं प्रति निजापराधक्षमापनप्रार्थनं व्यनक्ति—

आपद्रतः खलु महाशयचक्रवर्ती विस्तारयस्यकृतपूर्वमुदारभावम् ।

कालागरुर्दहनमध्यगतः समन्ताल्लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥ ३६ ॥

आपद्रत इति ॥ महाशयेति । महान्विशालो गम्भीरश्चाशयोऽभिप्रायो येषां तेषां बुद्धिशालिनां पुंसां यश्चक्रवर्ती । सार्वभौम इत्यर्थः । स कश्चिद्धीरवरस्तावदापद्रतोऽपि विपद्भूतोऽपि । एवं चात्र सावधानत्वानर्हत्वं ध्वन्यते । अकृतेति । पूर्वं कृतः प्राक्केनचिदनुष्ठित इति कृतपूर्वः । तादृशो न भवतीत्यकृतपूर्वस्तम् । विचित्रमिति

यावत् । एतादृशमुदारभावमौदार्यमित्यर्थः । विस्तारयति खल्विति योजना । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयति—कालेति । कृष्णागरसंज्ञकः प्रसिद्धश्चन्दनविशेषः । दहनेति । दहनो वह्निस्तस्य मध्यस्तं गतोऽपि परमदह्यमानोऽपीत्यर्थः । समन्तात्परिनः, नत्वेकदेशे । तत्रापि लोकोत्तरमलौकिकं न तु सामान्यं परिमलं सुगन्धं प्रकटीकरोतीति संबन्धः । तस्मान्मदपराधाः श्रीमद्भिः स्वाभाव्यादेव क्षम्यन्ते, तथाप्यधरेनयाहं व्यर्थमेव प्रार्थयामात्याशयः । अत्र धीरो नायकः । निरुक्त एव रमः । दृष्टान्तोऽलंकारः ॥३६॥

न चास्त्वेवमस्माकं स्वभावाच्छयः, तथापि त्वयि राजप्रकृतित्वेन 'यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमद्विवेकिता । एकैरुमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥' इति, 'यत्र श्रीयौवनं चापि शारदा चापि तिष्ठति । तत्र सर्वान्धना नित्यं मूर्खत्वमपि जायते ॥' इति च बृहन्नारदीये कपिलाचार्यवचनाच्च मद्भवसा 'हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः' इति न्यायेन कोपश्चेदनुचिन्तयेति वाच्यम् । गुरुणां भवादृशामस्मदेकहितार्थं कोपघटितत्वेन परुषवाक्यास्यापि काश्मीरकटुत्ववत्तोषैकपोषकत्वादित्याशयेन महतां कोपमपि सामान्यतो रम्यत्वेनैव वर्णयति—

विश्वाभिरामगुणगौरवगुम्फितानां रोषोऽपि निर्मलधियां रमणीय एव ।

लोकंपृष्ठैः परिमलैः परिपूरितस्य काश्मीरजस्य कटुताऽपि नितान्तरम्या ॥३७॥

विश्वेति ॥ विश्वस्मिञ्जगति येऽभिरामाः सुन्दरा एतादृशा ये गुणास्तेषां यद्गौरवं पौष्कल्यं तेन गुम्फिता ग्रथितास्तेषामित्यर्थः । एतादृशां निर्मलधियां सुमनसां रोषोऽपि कोपोऽपि रमणीय एवेति यथाश्रुतमेवान्वयः । अपिना हितोपदेशार्थं स चेत्किमु वक्तव्यमिति द्योत्यते । तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—लोकमित्युत्तरार्धेन । लोकं जगत्पृणन्ति परितोषयन्तीति तथा तैः । काश्मीरेति । कुङ्कुमस्येत्यर्थः । इह नायकाद्युक्तमेव ॥ ३७ ॥

किंच न केवलं महतां कोपे कमनीयत्वमात्रं किंतु तत्कृतपरुषवाग्भिस्तर्जितानां मादृशां शिष्याणां महत्त्वापादकत्वमपीति स एव राजकुमारः प्रकृतं स्वगुरुं प्रति द्योतयति—

गीर्भिर्गुरुणां परुषाक्षराभिस्तिरस्कृता यान्ति नरा महत्त्वम् ।

अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ॥३८॥

गीभिरिति ॥ नरा गुरुणां परुषाक्षराभिर्न तु तादृगर्थ्याभिर्गीर्भि-
स्तिरस्कृताः सन्तो महत्त्वं यान्तीति संबन्धः । तमेवार्थमर्थान्तरन्यासेन
द्रढयति—अलब्धेति । न लब्धं शानोत्कर्षणं यैस्ते तथा एतादृशो
मणयो जातु कदाचिदपि नृपाणां मौलौ मुकुटे नैव वसन्तीत्यन्वयः ।
तस्मान्न मम रोषलेशोऽपीत्याशयः । तस्मादुक्ततिरस्करणमिष्टमेवेति
भावः । इह धीरो नायकः । शान्तो रसः । अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥३८

एवं गुरुवाक्यमाकर्ण्य स एव राजकुमारः खलानामपि सद्-
गुणोत्पादनार्थमनुरञ्जनपूर्वकं सद्भिरपि संग्रहणं करणीयमेवेत्याकूतेन
तथा स्वभाववत्तया तद्वर्णनं प्रणयति—सत्पूरुष इत्यादिद्वाभ्याम् ।

सत्पूरुषः खलु द्विताचरणैर्मन्दमानन्दयत्यखिललोकमनुक्त एव ।

आगधितः कथय केन कैरुदारैरिन्दुर्विकासयति कैरविणीकुलानि ॥३९॥

सदिति ॥ पुरुष एव पूरुषः । संश्रान्तौ पूरुषश्चेति तथा । साधु-
जन इत्यर्थः । अनुक्त एवाप्रार्थित एव सन्नित्यर्थः । अखिलेति ।
सर्वजगदपीति यावत् । हितेति । तत्कल्याणव्यापारैरित्यर्थः । नतु
तात्कालिकसुखाभासजनकैः स्वचन्दनाङ्गनः सङ्गसंघटनैरिति यावत् ।
अमन्दं प्रचुरं यथा स्यात्तथा । आनन्दयति खलु संतोषयत्येवेत्यन्वयः ।
तदेवार्थान्तरन्यासेन द्रढयति—आगधित इत्युत्तरार्धेन । इन्दुः
केनागधितः सन्कैरविणीकुलान्युदारैः कैरविकासयतीति कथयेति
योजना । एतेन नेयं व्याप्तिरिति प्रत्युक्तम् । एवंच निरुक्तप्रयोजनार्थं
सद्भिर्दुर्जना अपि रञ्जनाया एवेति भावः । नो चेत्स्वभावभङ्गप्रसङ्ग
इति तत्त्वम् । अत्र ललितो नायकः । करुणो रसः । उक्त एवालंकारः ॥३९

परार्थव्यासङ्गादुपजहदपि स्वार्थपरता-

मभेदैकत्वं यो वहति गुणभूतेषु सततम् ।

स्वभावाद्यस्यान्तः स्फुरति ललितोदात्तमहिमा

समर्थो यो नियं स जयति तरां कोऽपि पुरुषः ॥४०॥

परार्थेति ॥ स कोऽप्यनिर्वाच्यगुणगणः पुरुषो जयति तरामित्य-
न्वयः । तरपा परिच्छिन्नसर्वोत्कर्षवर्ननव्युदासः । कोऽसावित्यत
आह—परार्थेत्यादिविशेषणत्रयेण । यः परार्थेति । परस्मा अयं
परार्थः स चासौ व्यासङ्गो व्यापारश्चेति तथा तस्मादित्यर्थः ।
स्वार्थेति । स्वपुरुषार्थपरायणतामपीति यावत् । उपजहदुपजहाति

त्यजनीति तथैतादृशः सन् । अमेदेति । न विद्यते भेदो जलतरङ्गा-
दिन्यायेन द्वैतावभासो यस्मिन्तच्च तदेकत्वं चेति तथा । त्रिशुद्धैक्य-
मिति यावत् । एतेनौपचारिकप्रेम प्रत्यस्तम् । मततं सर्वदा । इदं च
देहलीदीपन्यायेनोभयत्राप्यन्वेति । तेन प्रेम्णः क्षणिकत्वं गुणानां च
तथात्वं प्रत्युक्तम् । गुणेति । 'युक्ते क्षमादावृते भूतम्' इत्यमराद्भूतपदस्य
ऋतशब्दितसत्यार्थकत्वेनावधारणफलकत्वाद् गुणा एवेति तथा । तेषु
मूर्तिमच्छान्त्यादिगुणेष्वित्यर्थः । सुजनेष्विति यावत् । वहति स्वी
करोतीति संबन्धः । पुनः कः सः । स्वभावादिति । यस्यान्तः-
स्वभावादेव न तु लोकप्रार्थनादिहेतोरित्यर्थः । अत एव ललितो
निष्कामतया सुन्दरो दातृमहिमा वदान्यमाहात्म्यमित्यर्थः । 'उदात्त-'
इति पाठे तु कर्मधारयः । स्फुरतीति योजना । एतेन निरतिशयीदार्यं
सूचितम् । पुनः कः सः । समर्थ इति । यो नित्यं नतु क्षणमात्रं
समर्थो दक्षः । अस्तीति शेषः । एतेनाचिन्त्यशक्तिमत्त्वं व्यज्यते ।
अत्र विशेषणत्रयेऽपि यथेच्छं हेतुहेतुमद्भावः । इह प्रथमे परमगुणज्ञत्वं
द्वितीये वदान्यमान्यत्वं तृतीये तद्रक्षणक्षमत्वं च क्रमाद्भवितम् ।
तस्माद्भावाद्दशां महतां 'अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥' इति वचनाच्चिरुपाधिकमेव
सर्वानुग्रहशीलत्वमित्याकृतम् । इह नायकाद्युक्तमेव ॥४०॥

१ टि०—अपरश्चात्राऽर्थो विशेषेण कवेरभिप्रेतः, परन्तु प्रणयप्रकाशकारेण
न प्रदर्शितः, स प्रदर्श्यते संक्षेपतः—परार्थेति । पदान्तरार्थस्यापर्याप्त्या शक्यत्वाश्रयत्वादि-
त्यर्थः, वृत्तौ द्वि राजपुरुष इत्यादौ एकार्थभाववशाज्जपदमपि अपर्याप्त्या राजसंबन्धि-
पुरुषरूपार्थबोधकं, पुरुषपदमपि तावतो विशिष्टार्थस्य बोधकमपर्याप्त्यैव, समुदायस्तु
राजपुरुष इत्यादि स्तावदर्थनिरूपितशक्तेः पर्याप्त्याऽऽश्रय इति भावः । स्वार्थपरतां
पुरुषादिमात्रार्थपरस्वमुपजहत् त्यजन्, अपिनाऽनुपजहत् इत्यस्य संग्रहः । अर्थ भावः—
वृत्तिवशात्पुरुषशब्दो राजरूपार्थं बोधयन्नपि स्वार्थं पुरुषत्वावच्छिन्नं नैव जहाति केवलं
दाक्ये इवाऽऽकाङ्क्षाभाससंबन्धमनपेक्ष्य वृत्तिभाससंबन्धान्तर्भावेण राजविशिष्टपुरुष-
रूपार्थं बोधयति । तदुक्तम् हरिणा स्वार्थत्यागाभावविषये 'जहत्स्वार्था तु तत्रैव
रुद्धिर्न विरोधिनी' इति । सामविशेषवाचकरथन्तरादिशब्दे तु जहत्स्वार्थैव वृत्तिरिति
विशेषः । इति । अमेदेकत्वमिति—संख्याविशेषाभावं वृत्तौ विशेषणीभूतपदार्थेषु बोधयति,
अयमभिसन्धिः—राज्ञः राज्ञोः राज्ञां वा पुरुषः, राजा चासौ पुरुषश्चेति वा विग्रहे

राजपदार्थे न कस्यापि संख्याविशेषस्य प्रतीतिर्दृष्टिवशाज्जायते, तात्पर्यवशात् सा जायतां नाम, सर्वासां विशेषसंख्यानां तत्रानुद्भूतत्वेन वर्तमानत्वात् । तदुक्तं हरिणा 'यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितसक्तयः । अविभागेन वर्तन्ते संख्यां तां तादृशीं विदुः । इति । इयमेवाभेदकत्वसंख्योच्यते 'वैयाकरणैः । इति । स्वभावादिति । परनिपातरूप-स्वभावादित्यर्थः । यस्यान्त इत्यादि । 'समासस्य' इत्यनेन राजपुरुषादिपदे अन्तोदात्त-विधानात् 'अनुदात्तं पदमेकवर्जनं' इत्यनेन शेषस्यानुदात्तविधानाच्च । समर्थ इति । समोऽर्थो यस्य स समर्थः 'शकम्भादित्वात्पररूपम् एकार्थीभावापन्न इत्यर्थः । 'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रात्, कोऽपि पुरुष इति । राजशब्दादिपूर्वः स्तःपुरुषघटकः पुरुषशब्द इत्यर्थः । बहुव्रीह्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरादिविधानात्तत्पुरुषघटक इति । जयतितरामिति लौकिकतादृशोदात्तनायकपुरुषनिष्ठोपमेयतानिर्हृत्तोपमानताशालिर्वनेत्यर्थः ।

अथ स तद्गुरुः सत्यमेव सर्वानुग्राहकत्वं स्वाभाव्यात्सतां तथापि भवाद्देशे राजकुमारैः सत्सङ्ग एव दुःसङ्गवर्जनपूर्वकं विधेय इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तरन्यासाभ्यामुपदिशन्व्याप्ती प्रतिबोधय-
ति—'वंशभव' इत्यादिद्वाभ्याम् ।

वंशभवो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पृज्यते पुरुषः ।

न हि तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ॥४१॥

वंशेति ॥ वंशः कुलम्, पक्षे वेणुः । गुणः शमादिः, पक्षे तन्त्री ।
इह संबोध्यो नायकः । शिष्टं स्पष्टमेव ॥४१॥

नन्वेवमपि सांतायाः किञ्चित्कालं लोकलीलान्यायेनैश्वर्यतिरो-
भावाभासेऽपि पुनस्तन्निरतिशयत्वस्य रावणवधाद्युत्तरं सुप्रसिद्ध-
त्वाच्चैतन्निर्दशनेनैश्वर्यवत्त्वाद्धर्मक्षयेण पुंसां दुर्मार्गप्रवृत्त्यादिना पाप-
संपादको दुःसङ्गः सर्वथा त्याज्य एवेति सिध्यतीत्यस्वरसात्स्मर-
निदर्शनेन तद्ब्रूयति स एव सद्गुरुः प्रकृतनृपतिसुतं प्रति—

पुरो गीर्वाणानां निजभुजबलाहोपुरुषिका-

महो कारंकारं पुरभिदि शरं संमुखयतः ।

स्मरस्य स्वर्वालानयनमुममालार्चनपदं

वपुः सद्यो भालानलभमितजालस्पदमभूत् ॥४२॥

पुर इति ॥ गीर्वाणानां देवानां पुरोऽग्रे । अहो इत्याश्चर्ये ।
निजेति । निजस्यात्मनो यद्भुजबलं बाहुबलं तेन आहोपुरुषिका
'आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनाऽऽत्मनि' इत्यमराद्भवेण धन्यं-

मन्यता तामित्यर्थः । कारंकारं भूयः कृत्वेति यावत् । पुरेति । साभिप्रायमिदम् । त्रिपुरदग्ध्वर्थपीत्यर्थः । एवं च येन परमदुर्जयस्त्रिपुरासुरः सपरिवारपुरोऽपि क्षणाद्भस्मीकृतस्तत्र त्रियोचने भगवति कैव गणना पञ्चशरमशकस्येति द्योत्यते । शरं बाणं संमुखयनोऽभिमुखं संदधत इत्यर्थः । एतादृशस्य स्मरस्य मदनस्य वपुः शीरम् । स्वरिति । स्वः स्वर्गसंबन्धिन्यो या बाला अप्सरसस्तासां यानि नयनानि नेत्राणि तान्येव सुमानि सुष्ठु सुतरां वा मा लक्ष्मार्थेषु तानि 'लक्ष्मीः पद्मालया' इत्यमरात्कमलानि तेषां या मालेव माला । कटाक्षपरम्परेति यावत् । तथा यदर्चनं पूजनं तस्य पदं स्थानं पात्रमित्यर्थः । एतादृशमपि सत् । सद्यस्तत्कालमेव, नतु विलम्बेन । भालेति । भालस्य धूर्जटिललाटस्य संबन्धा याऽनलः पावकस्तेन यद्भसितजालं 'भूतिर्भसितभस्मनि' इत्यमराद्भस्मपुञ्जस्तस्यास्पदं स्थानमभूदिति सरलमेव । यस्माज्जगज्जयिनोऽपि मन्मथस्य क्षणाद्भस्मीभूतत्वं सुप्रसिद्धमेव, तदा कैव कथाऽऽधुनिकवीराणाम् । अतो नैवैश्वर्याद्याश्रयेण धर्मविधानात्पापपारिजिह्वापाशया तत्संपादको दुःसङ्गः कालत्रयेऽपि विधेय इत्याशयः । इह साहसी नायकः । पूर्वार्थे वीरस्तृतीयपादे शृङ्गारश्चतुर्थपादे करुणः, सर्वैर्मिलित्वा शान्तश्च रसः । परिकरोऽलंकारः ॥४२॥

एवं तदुक्तिं श्रुत्वा तत्रत्य एव प्रागुक्तः पिशुनस्तावद्विदूषक इव तद्वाक्यस्य अहहेति शब्दपूर्वकं हस्ताभिनयेनोपहासमेवाकरोत् । अतः क्रुद्धः स पण्डितवरः पुनः स्फुटमेव मर्कटदृष्टान्तेन तन्निन्दनं ध्वनयति—

युक्तं सभायां खलु मर्कटानां शाखास्तरूणां मृदुलासनानि ।

सुभाषितं चीत्कृतिरातिथेयी दन्तैर्नखाग्रैश्च विपाटितानि ॥४३॥

युक्तमिति ॥ मर्कटानां सभायां तरूणां शाखा मृदुलासनानि । तथा चीत्कृतिश्चीत्कारः सुभाषितम् । तथा दन्तैर्नखाग्रैश्च विपाटितानि परस्परं विदारणान्यातिथेयी अतिथौ साधुस्तथा । तत्पूजेत्यर्थः । इति युक्तं खल्विति योजना ॥४३॥

एवं श्रीगुरोः क्षोभमवलोक्य तदुपशमनार्थमनिनम्रीभूय 'भो भोः श्रीमदाचार्य ! क्षम्यतामस्मदादीनामपराधकदम्बम्, तथा मया

यत्किञ्चित्पृच्छ्यते प्रश्नपञ्चकेन प्रपञ्चरहस्यं तन्निर्णीयोपदिश्यतां च'
इति राजकुमारः संप्रार्थ्य पृच्छति—

किं तीर्थं हरिपादपद्मजनं किं रत्नमच्छा मतिः

किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदयः ।

किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्वाबोधः सखे

कः शत्रुर्वद खेददानकुशलो दुर्वासनानां चयः ॥४४॥

किं तीर्थमिति ॥ तदुत्तरयति—हरीति । एवमेव प्रश्नोत्तरपरम्परेयं पर्यायचतुष्टयेऽप्यग्रे बोध्या । अच्छेति । स्वच्छेत्यर्थः । विषयित्वस्वभावशाली राजननूजो भेदवादाभिनिवेशात्तत्प्रतिपादकशास्त्रेषु किमुत्तमं शास्त्रं यस्य श्रवणे तात्पर्यनिर्णये जाते सति द्वैतं तिष्ठति, एवं येन विषयसुखं मोक्षसुखं चास्माकं स्यादित्याशयेन पृच्छति—किं शास्त्रमित्यादिना । गुरुः स्वचातुरीमाहात्म्येन तदभिमतविशेषण एवाद्वैतित्वेन तृतीयान्तविवक्षया समाधत्ते—श्रवणेनेति । द्वैतेति । दृश्यरूपध्वान्ताभ्युदय इति यावत् । अत्र यच्छब्दानुरोधेन पूर्वं तच्छास्त्रं किमिति प्रश्नेऽपि तच्छब्दाध्याहारो बोध्यः । सततेति । निरन्तरोपकारतत्परमित्यर्थः । मित्रम् । विशेषणादेवात्र क्लीबत्वम् । पुंलिङ्गपाठस्तु किं शास्त्रमित्यादिप्राक्तनप्रश्ने, तथा कः शत्रुरित्याद्युत्तरप्रश्नेऽपि विशिष्टस्यैव पृष्टत्वेन तत्स्वारस्यान्मध्यवर्तिनः किं मित्रमित्यादिप्रश्नस्यापि संदर्शनायायेन तथैव वक्तुमुचितत्वादसततोपकाररसिकस्य तत्त्वावबोधस्यादृष्टत्वेन तद्व्युदासार्थं निरुक्तविशेषणानपेक्षणाच्चानुचित एव । हे सखे इति संबोधनं तु हरिपादेत्यादिसमाधानपञ्चकेऽपि ज्ञेयम् । तेन सौहार्दातिशयध्वननान्निरुक्तोत्तरेऽप्यश्वसनीयतमत्वं व्यज्यते । तत्त्वेति । अद्वयात्मसाक्षात्कारेति यावत् । अत्रैव सखे इति संबोधनप्रयोगादेतदपेक्षयान्यद्रहस्यं नैवेति द्योत्यते । एवं वदेति पदमपि प्रश्नपञ्चकेऽपि । तथा तदनुरोधात्त्वंपदाध्याहारश्च कर्तव्य एव । खेदेति । दुःखदानदक्ष इत्यर्थः । दुर्वासनानामन्तःकरणादिनिष्ठदुष्टसंस्काराणां चयः संघ एवेति योज्यम् ॥४४॥

शून्येऽपि च गुणवत्तामातन्वानः स्वकीयगुणजालैः ।

विवराणि मुद्रयन्दागूर्णायुरिव सज्जनो जयति ॥४५॥

शून्येऽपि चेति ॥ सज्जन ऊर्णायुरिव कृताकीट इव शून्येऽपि च

शून्यहृदये पुंस्यपि विषये । पक्षे गृहाकाशदेशोऽपीत्यर्थः । स्वकीयेति ।
नैजवाग्नित्वादिसद्धर्मसंघैः । पक्षे सूत्रपटलैरित्यर्थः । गुणवत्तां
पक्षद्वयेऽपि यथाक्रमं निरुक्तगुणवैशिष्ट्यमिति यावत् । आतन्वान
आतनोतीति तथा विस्तारयन् । अत एव विचाराणि दोषस्थानानि
परच्छिद्वाणि । पक्षे गवाक्षादिगृहरन्ध्राणि मुद्रयन्मुद्रितानि कुर्वन् ।
आच्छादयन्नित्यर्थः । पक्षे संजातचक्राणि विदधत् सन् । द्राक् शांघ्रं
जयतीति योजना । तस्मात्त्वत्पाटवमेवेदं यदनेन दूषितमपि मां
भूषयसीति भावः । अत्र ललितो नायकः । शिष्यरतिभावो रसः
उपमालंकारः ॥४५॥

एवं स राजकुमारः खलनिन्दामाकर्ण्य ततः परमश्रुब्धं श्रीगु-
रुमालक्ष्य 'गुरुं प्रणतिभिः' इति न्यायादुक्तनिन्दाप्रधानपद्यत्रयद्योति-
तस्वस्तुतितः प्रचुरप्रमुदितः संस्तं वृक्षान्योक्त्या प्रणमति—

धत्ते भरं कुसुमपत्तफलवलीनां घर्मव्यथां वहति शीतभवां रुजं च ।

यो देहमर्पयति चान्यसुखस्य हेतोस्तस्मै वदान्यगुरुवे तत्रैव नमोऽस्तु ॥४६॥

धत्ते भरमिति ॥ यो वक्ष्यमाणगुणगणस्तरुवरः । कुसुमेति । भरं
भारम् । अन्यसुखस्य हेतोरितरानन्दकरणार्थमित्यर्थः । न हि तेन
तस्य किञ्चिद्धितम् । धत्ते धरति । तथा घर्मव्यथामातपपीडां शीत-
भवां हिमसंभवां रुजं पीडां च वहति । इदं वृष्ट्यादेरप्युपलक्षणम् ।
किंबहुना, देहमर्पयति । इन्धनाद्यर्थिभ्य इत्यर्थः । तस्मादित्यादि
यथाश्रुतमेव योज्यम् । वदान्येति । अनेन तादृशो दातृशिरोमणिस्त्वमेव,
अहं तु वदान्याभास एवेति भावः । अत्र चरणत्रयेण क्रमेण विद्या-
संभारसंभरणश्रमशालित्वं खलपीडासहिष्णुत्वं प्राणप्रायब्रह्मविद्या-
प्रदातृत्वं चेति वदान्यगुरुत्वे हेतवो द्योतिताः । नमनेन च तत एव
सर्ववन्द्यत्वं व्यज्यते । इहोदात्तो नायकः । दानवीरो भक्तिश्च रसः ।
काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ ४६ ॥

अथायं निरुक्तापराधी तटस्थादिरपि मूढजनः श्रीमद्भिः करु-
णयानुग्राह्य एवेति श्रीगुरुं प्रार्थयन् राजकुमारस्तेन प्रबोध्यते—

हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन

कालानलं परिचुचुम्बिषति प्रकामम् ।

व्यालाधिपं च यतते परिच्युमद्वा

यो दुर्जनं वशयितं तनुते मनीषाम् ॥४७॥

हालाहलमिति ॥ यो दुर्जनं वशयितुं मनीषाम् । 'बुद्धिर्मनीषा' इत्यमरात्तद्वृत्तिविशेषरूपामच्छामित्यर्थः । तनुते विस्तारयति । स हालाहलम्, न तु जलम् । तत्रापि कौतुकेन, न तु मृतीच्छया । खलु निश्चितम् । विषमेवेत्यर्थः । पिपासति पानकर्मीकर्तुमिच्छति । तथा । कालेति । प्रलयकालीनबहिम्, न तु सामान्याग्निम् । तत्रापि प्रकाममत्युत्कटम्, न तु यत्किञ्चित् । तत्रापि परिच्युम्बिषति भूयोऽपि समन्तादपि वक्रसंयुक्तीकर्तुमिच्छति । न केवलमेतावदेव, किं तु—व्यालेति । सर्पराजं नक्षकमपि । तत्राप्यद्धा साक्षादव्यवहितम् । तत्रापि परिच्युम्, न तु द्रष्टुम् । यतते प्रयत्नं करोतीत्यन्वयः । तस्मादिदं दुर्घटमेवेति भावः । इह मूर्खो नायकः । औदार्यान्यध्वनितः शान्तो रसः दृष्टान्तविशेषोऽलंकारः ॥४७॥

अथ तत्रैवावस्थितः प्रागुक्तः कश्चित्तटस्थः स्वमनसि यदयं पण्डितवरस्तावदिदं राजतनूजं स्वसुन्दरीत्यागार्नोचित्योपदेशान्यथानुपपत्त्या प्रागुक्तरात्या चतुर्वर्गोपदिदक्षुरपि नास्मान्प्रति करुणालेशेनेपदप्यनुगृह्णात्यतो धिद्धामिति परमधिपण्णस्तेनानुक्त्वा 'किमिति त्वं खिन्नोऽस्मीति' पृष्टस्तदपलाप्यानुतापवशात्सत्त्वप्रधानचेनाः सन् धनलोभलक्षणं स्वापराधमेव तत्र हेतुं द्योतयन् सामान्यतः स्वार्थं परार्थं वा धनार्थित्वावच्छेदेन मुख्यमालिन्यव्याप्तिं स्पष्टयति—

स्वार्थं धनानि धनिकाःप्रतिगृह्णतोऽपि

स्वास्थ्यं भजेन्मलिनतां किमिदं विवित्रम् ।

गृह्णन्परार्थमपि वारिनिधेः पयोऽपि

मेघोऽयमेति सकलोऽपि च कालिमानम् ॥४८॥

स्वार्थमिति ॥ प्रतिगृह्णतोऽपि, न तु स्येयादिना हरतः । स्वास्थ्यं स्वस्य प्रतिग्रहीतुरस्मदादेरास्यं वदनमित्यर्थः । शोभनं मुखं वा । 'यदास्यम्' इति पाठे तु यत्पदमिदमा संबध्यते । ननु कुतो नेदं विचित्रं, प्रत्युत धनलाभजन्यसंतोषात्प्रसादिनैव भाव्यमित्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन समादधत्तत्रार्थान्तरन्यासमुपन्यस्यति—गृह्णन्नित्युत्तरार्धेन । सकलोऽपि संपूर्णोऽपि न त्वेकदेश एव । अयं बुद्धिस्थः

सर्वलोकप्रत्यक्षो वा । मेघः परार्थमपि, न तु स्वार्थम् । वारिनिधेः सकाशात्पयोऽपि जलमपि । तेनास्य तुच्छत्वं व्यज्यते । गृह्णन्कालिमानं काष्ण्यमेतीति योजना । तस्माद्विधनयाचनमित्याकृतम् । अत्रोदासीनो नायकः । शान्तो रसः । काव्यार्थापत्त्यनुप्राणितोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥४८॥

ततस्तं तदस्य स एव पण्डितः प्रश्नोत्तरसरण्या संजातानुतापत्वेन राजतनूजापेक्षयापि मोक्षसाम्राज्यलक्ष्मीप्राप्तादे द्रुतमारुक्षुमालक्ष्य सर्वोपदेशरहस्यं विषयसुखोपलक्षितं यावद्वैतत्यागमेव संक्षिपति—

कस्मै हन्त फलाय सज्जन गुणग्रामार्जने सज्जसि

स्वात्मोपस्करणाय चेन्मम वचः पथ्यं समाकर्णेय ।

ये भावा हृदयं हरन्ति नितरां शोभाभरैः संभृता-

स्तेरवात्य कलेः कलेवरपुपो दैनंदिनं वर्तनम् ॥४९॥

कस्मा इति ॥ हे सज्जन ! त्वं हन्त सखेदं कस्मै फलाय । गुणेति । वाग्मित्वादिचारुधर्मसंग्रहसंपादन इत्यर्थः । सज्जसि । संसक्तो भवसीति यावत् । स्वान्तःकरणदेः सत्संस्कारसंपादनार्थं सद्गुणगणसंग्रहे किमिति न यतितव्यमित्याशङ्क्य समाधानुमवधानप्रदानं बोधयति—स्वात्मेति । स्वात्मनो निजान्तःकरणदेरुपस्करणं संस्करणं तस्मा इत्यर्थः । किमिति त्वद्वचः समाकर्णनीयमित्यतस्तत्र हेतुगर्भं विशेषणम्—पथ्यमिति । परिणामहितमित्यर्थः । एवं चास्य प्रथममप्रियत्वेऽप्यनादरणानर्हत्वं धन्यते । 'सम' पदेनावधानश्रद्धाधिक्यापेक्षा व्यज्यते । किं तदित्यत्राह—य इत्युत्तरार्धेन । ये भावा अनञ्जपदार्थाः । नितरां शोभाभरैः संभृताः परिपुष्टाः । अत एव हृदयं मनः । नितरामिति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्रान्वेति । हरन्ति वशीकुर्वन्ति । तैरेव प्रागुक्तरम्यानञ्जपदार्थैरेव न त्वन्यैः । अस्य साक्षिप्रत्यक्षस्य । कलेवरेति । कलेवरं शरीरं पुष्पातीति तथैतादृशस्य कलेः कलियुगाख्यस्य । वर्तमानकालस्येत्यर्थः । दैनंदिनं दिने दिने भवं दैनंदिनम् । प्रतिदिवससंभवमिति यावत् । वर्तनम् । जीवननिर्वहणमित्यर्थः । अस्तीति शेषः । कलियुगेऽस्मिन्प्रायशो रम्यपदार्थानामेव प्रतिदिवसं भूरिक्षयो भवतीत्यतो घिग्देहादिरम्यतासंपादकगुणगणासादनमिति

हृदयम् । अत्र सज्जनेत्युपदेशार्हत्वं व्यज्यते । इहोदासीनो नायकः ।
शान्तो रसः । आक्षेपोऽलंकारः ॥४९॥

अथैवं स नरवरकुमारोऽपि निजक्षात्रनिसर्गसिद्धशौर्यस्यापि
'जहि शत्रुं गहाबाहो कामरूपं दुरासदम्' इति श्रीमद्भगवद्गीतावच-
नात्, 'कः शूरो यो ललनालोचनबाणैर्न विव्यथितः' इति श्रीमद्विम-
लाचार्यचरणकम्लीयप्रश्नोत्तररत्नमालोक्तेश्चान्तःशत्रुभूतकामाद्यासुर-
वृत्तिविजयमन्तरः प्रेयर्थ्यमेवेति प्रपूर्वपद्यध्वनितयावद्भ्रम्यविनश्वरत्वा-
कर्णनजन्यनिजनिर्वेदं सिंहान्योक्त्या श्रीगुरुं प्रति द्योतयति—

भिन्ना महागिरिशिलाः करजाप्रजाग्रदुद्दामशौर्यनिकरैः करटिभ्रमेण ।

दैवे पराचि करिणामरिणा तथापि कुत्रापि नापि खलु हा पिशितस्य लेशः ॥५०॥

भिन्नेति ॥ करिणां गजानामरिणा शत्रुणा सिंहेन । अत एव
यद्यपि दैवेऽदृष्टे पराचि पराङ्मुखे सति करटिभ्रमेण । 'काकेभगण्डौ
करटौ' इत्यमरात्, 'करटः करिगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीवने । काके
वाधे दुर्दुरुटे नवश्राद्धे' इति हेमाच्च करटशब्दितगण्डपिण्डद्वन्द्वशाली
करटौ । गजेन्द्र इति यावत् । तद्भ्रमेण स्थूलत्वनीलत्वादिसाधर्म्याद्भ्र-
जेन्द्रभ्रान्त्येत्यर्थः । करजेति । करजा नखास्तेषां यान्यग्राणि तेषां ये
जाग्रतोऽतन्द्रा अत एव उद्दामा उत्कटा एतादृशा ये शौर्यनिकरा
वीर्यसमूहास्तैरित्यर्थः । महागिरिशिला भिन्ना विदारिताः । हा इति
खेदे । तथापि कुत्रापि पिशितस्य । 'पिशितं तरसं मांसम्' इत्यमरा-
न्मांसस्येत्यर्थः । लेशोऽपि खल्पांशोऽपि नापि^(१)खलु नैव लब्ध इति
योजना । तस्माद्दुरदृष्टपुष्टमिथ्यादृष्टिवशादेव मर्यते शत्रवः पराजिताः
सर्वेऽपि । वास्तविकविजयस्तु तेभ्यः सकाशात्तेषामेवावास्तविकत्वा-
त्कचिदपि देशे काले नैव लब्धः । अतः सर्वं परित्यज्यान्तःशत्रुविज-
यार्थमेवाहं यति^(२)प्यामीत्याकृतम् । इह निर्विण्णो नायकः । वीरानु-
प्राणितः शान्तो रसः । उक्त एवालंकारः ॥५०॥

१ टि०—आप् धातोः कर्मणि लुङि आडागमे 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिणि 'चिणो
लुक्' इति तप्रत्ययलुकि 'आपि' इति रूपसिद्धिः ।

२ टि०—अनुदात्तत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमित्यादिरीत्याऽत्र परस्मैपदं समर्थनीयम् ।

इति प्रणयप्रकाशे प्रथमः प्रमोदः ।

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administration Library

मसूरी
MUSSOORIE

अत्रापि मं०

Acc. No.....

कृपया इस पुस्तक को निम्नलिखित दिनांक या उससे पहले वापस कर दें।

Please return this book on or before the date last stamped below.

[illegible]

GLSANS891.2108
VIS



125686
LBSNAA

50ms
B91.2108
विज्ञान

LIBRARY
LAL BAHADUR SHASTRI
National Academy of Administration
MUSSOORIE

~~44995~~

Accession No. 125666

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving